

3.2

Comptrol

92.5.22

क्षीरतरङ्गिणी

क्षीरस्वामिविरचिता

पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरशाखाया व्याख्या

प्रकाशकः —

श्री बाबू हंसराज कपूर

मन्त्री-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर

प्रथमावृत्तिः }
५००

संवत् २०१४

{ मूल्यम्
द्वादशरूप्यकम्

सम्पादकः—

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकः

(संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या आदि-
विविधग्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युणादिवृत्तिः, वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः,
भागवृत्तिसंकलनम् आदिग्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

श्रीपण्डितरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. काशी ।

मुद्रक—

प्रोपराईटर सुरेन्द्रकुमार कपूर
पञ्चनद प्रेस (प्राईवेट) लिमिटेड अमृतसर

❀ ओ३म् ❀

प्रकाशकीय वक्तव्य

हीनतरङ्गिणी पाणिनीय व्याकरण के धातुपाठ की उपलब्ध वृत्तियों में सब से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १६३० ई० में जर्मन विद्वान् लिबिश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लिखित टिप्पणियों सहित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर मीमांसक ने बहुत परिश्रम किया और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा भी दी। जो अनेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्वयं ही स्वास्थ्य ठीक न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए भी इस पुस्तक का सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है। जो इन के सम्पादकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्पणियों से प्रकट है,

देखने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ और उसकी वृत्ति ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो इस विषय पर इतना प्रकाश आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विशेषज्ञ ने नहीं डाला है। इसकी गहराई को कृतभूरि परिश्रम विद्वान् ही समझ सकेंगे, ऐसा मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ सहमत न भी हों तो भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्थरत्न को प्रकाशित कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है। यह ट्रस्ट इस दिशा में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के तैयार कराने और दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है। ट्रस्ट की ओर से पं० युधिष्ठिर जी को धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने इतना भारी काम ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० रामशंकर भट्टाचार्य व्याकरणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायता के लिए धन्यवाद देता हूँ।

ग्रन्थ को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री वा० हंसराज जी कपूर, मन्त्री रामलाल कपूर ट्रस्ट को है।

मोती भील,
वाराणसी (भारत)

ब्रह्मदत्त जिज्ञासु
प्रधान—श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट,

विषय-सूची

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

१—पाणिनेर्धातुपाठः	१
२—धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि	४
३—धावर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा	६
४—धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्—लघुवृद्धपाठौ	१६
५—वृद्धस्य त्रिविधः पाठः	१४
६—पाठान्यवस्था	१६
७—पूर्वधातुपाठानामनुवादः	१९
८—श्लोकधातुपाठः	२२
९—धातुवृत्तिकाराः	२५
१०—प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि	४१
अस्मदीयं संस्करणम्	४२

क्षीरतरङ्गिणी

१—भ्वादिगणः	१
२—अदादिगणः	१६४
३—जुहोत्यादिगणः	१६०
४—दिवादिगणः	१६७
५—स्वादिगणः	२२४
६—तुदादिगणः	२३३
७—रुधादिगणः	२५६
८—तनादिगणः	२६१
९—क्रयादिगणः	२६६
१०—चुरादिगणः	२७८

परिशिष्टानि

१—धातूनां वर्णानुक्रमसूची	३२५
२—क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५३
३—टिप्पण्यां निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५७
४—संशोधनपत्रम्	३६१

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

अस्ति संस्कृत-व्याकरण-वाङ्मये धातुपाठस्य विशिष्टं स्थानम् । नह्येतस्य प्रवचनं विना कश्चिदप्याचार्यः शब्दानुशासनप्रवचने समर्थो भवति । अत एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हैमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्वे एव प्रवक्तारः स्वं स्वं धातुपाठं प्रोचुः । पाणिनेः पौर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्तृभिर्धातुपाठस्य प्रवचनं कृतं नवेत्यत्र यद्यपि न शक्यते याथातथ्येन वक्तुम्, तथापि पाणिनेः प्राचीनस्यापिशलेर्बहवो धातवो यत्र तत्र ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते^१, तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्राक्तनस्य भगवतः काशकृत्स्नस्य सम्पूर्णो धातुपाठश्चक्षवीरकविकृतया कन्नड-टीकया सनाथीकृत एषु पञ्चष्वेषु वर्णेषु प्रकाशतामुपगतः । एवं भागुरेराचार्यस्य यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां निर्देशात्^२ तत्प्रोक्तो धातुपाठोऽप्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां धातु-जत्वप्रतिपादकस्य वैयाकरणमूर्धन्यस्य शाकटायनस्य धातुपाठ-प्रवचने शङ्कैव नोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां च शब्द-शास्त्रप्रवक्तृणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे^३ निश्चिते शक्यत ऊहितुं यद् भगवता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता धातुपाठ-स्यापि प्रवचनमवश्यं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

यं धातुपाठं पाणिनीया वैयाकरणा आद्रियन्ते व्याचक्षते च, स पाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

१. सकारमात्रमस्ति धातुमापिशिलिराचार्यः प्रतिजानीते । न्यास १।१।२२, पृष्ठ २२६ । एवमन्यत्रापि (न्यास पृ० ६६८, ६६९, ७०१) द्रष्टव्यम् । उविजिघर्त्ता छान्दसौ धातू, व्याकरणस्य शास्त्रान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् । स्कन्द-निरुक्त-टीका भाग २ पृष्ठ २२ ॥ [तु] छान्दसोऽयमित्यापिशलिः । धातुप्रदीप पृष्ठ ८० ।

२. भाषुरेः शब्दानुशासनस्योपलब्धान्युद्धरणान्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे संकलितानि । द्र० भाग १, पृष्ठ ७१, ७२ ।

३. पाणिनेः पूर्वोत्तरवर्तिभिः प्रोक्तानां धातुपाठानामितिवृत्तमास्माकीनस्य

एतस्य पाणिनीयत्वे न्यासकारस्याक्षेपः—पाणिनीयेषु वैयाकरणेषु काशिकाव्याख्याता न्यासकारो जिनेन्द्रबुद्धिरेक एव तादृशो वैयाकरणो य एतस्य धातुपाठस्य पाणिनीयत्वं न स्वीकरोति । तथा चाह—

१. प्रतिपादितं हि पूर्व^१ गणकारः^२ पाणिनिर्न भवतीति । तथा चान्यो गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।

२—यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रष्टव्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं प्राक् । न्यास भाग २ पृष्ठ ८७३ ।

न्यासकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्यापाणिनीयत्व-प्रतिपादके न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्तादुद्धृते । परमेकत्राऽऽपि-शलधातुपाठमालोचयन्नयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणिनीयम्' इत्यपि प्रतिपेदे । तथा चाह—

न तस्य पाणिनिरिव अस्य भुवि इति गणपाठः । न्यास भाग १ पृष्ठ २२६ ।

अनेन स्ववचनविरोधेन निग्रहस्थाने निपतितस्य न्यासकारस्या-पाणिनीयत्वमनं कथंकारं प्रमाणंतां भजेत् ।

न्यासकारस्य भ्रान्तिः—अपि चास्मन्मते न्यासकारस्य धातु-पाठस्यापाणिनीयत्वप्रतिपादकौ हेतू हेत्वाभासावेव । नहि खल्वयं न्यासकारः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तदीयपूर्ववचना-लोचनया विज्ञायते । स हि खलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च पाणिनिना कृतौ ग्रन्थावित्यास्थायालोचयांचकार । यदि हि नाम केवलामष्टा-

‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थस्य द्वितीयभागे द्रष्टव्यम् (अचिरादयं भागः प्रकाशमेव्यति) ।

१. नहि क्वचित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं वचनमुप-लब्धम् । प्रातिपदिकगणकारस्यान्यत्वं तु पूर्वं बहुत्रोक्तम् । प्रातिपदिकगणमपि पाणिनीयमिति ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थस्य द्वितीये भागे सप्रमाणं वक्ष्यामः ।

२. गणकारशब्देनात्र धातुगणकारोऽभिप्रेतः, एवमुत्तरत्रापि ।

ध्यायीमपि तदीयां कृतिं मत्वाऽऽलोचयेम तर्हि तस्यामपि पदे पदे विरोधः शक्य उपस्थापयितुम् । तथाहि—

१—औङ् चापः (अ० ७।१।१८) इत्यत्र औङ्-पदेन औ-औट् इत्येतौ सुप्प्रत्ययावभिप्रेतौ । न च पाणिनिना कचिदप्यष्टाध्याय्यां औ-औट् इत्येतयोरौङ्संज्ञा विधीयते ।

२. आङि चापः, आङो नाऽस्त्रियाम् (अ० ७।३।१०५, १२०) इत्यनयोराङ्पदेन तृतीयैकवचनं टा निर्दिश्यते । न च कचित् पाणिनिना टाया^१ आङ्संकेतः प्रतिज्ञातः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सति चैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या अपि पाणिनीयत्वं दूरेऽपाकृतं स्यात् । यदि हि नाम पूर्वसूत्र^२-निर्देश-हेतुनाऽष्टाध्याय्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः, तर्हि तेनैव हेतुनाऽष्टाध्यायीधातुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कथंकारं न भवेत् । पूर्वसूत्र-निर्देशा अप्यष्टाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्तृत्वमेव प्रतिपादयन्ति ।

प्रोक्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्मयं दृष्ट प्रोक्त-उपज्ञात-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते^३ । अत एव ते प्रोक्तकृतयोः तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।११६) इति भेदेन प्रत्ययविधानमूचुः । कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि तदीया वर्णानुपूर्वी तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति । प्रोक्तग्रन्थेषु तु इतोऽन्यथा परिस्थितिः । प्रवक्तारस्तु खलु पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य परिष्कार-

१. अत्र 'क्त्वायामिट् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वार्तिकवचनं, 'टाया आदेशः, टायामादेशः' इति कैयटवचनं चानुसन्धेयम् (महा० प्रदीप १।१।३९) सूत्रपाठे तु मगवान् पाणिनिराकारलोपं शास्ति । यथा—जृब्रश्च्योः क्तिव (अ० ७।२।५५) ।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् । महा० ७।१।१८॥ एवमन्यत्रापि महाभाष्ये १।१ भ्रमजसूत्रे; १।२।६८; ४।१।१४; ६।१।१६३; ८।४।७ पूर्वसूत्रनिर्देश उपलभ्यते ।

३. द्रष्टव्यं यथाक्रमम्—४।२।७; ४।३।१०१; ४।३।११५; ४।३।७७, ११६ ४।३।६६॥

का एव भवन्ति, न तु तस्याद्यन्तवर्णानुपूर्व्या रचयितारः । प्रोक्तग्रन्थेषु तत्तत्प्रवक्तृणां स्वोपज्ञांशो वर्णानुपूर्व्यं च स्वल्पमात्रो भवति । अयमेव प्रोक्तविभाग आयुर्वेदीयचरकसंहितायां संस्कृतपदेनोच्यते । तत्रोक्तं संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संहिपत्यतिविस्तरम् ।

संस्कृतां कुस्ते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥

अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरके^१णातिबुद्धिना ।

संस्कृतं^२ तत् ॥ सिद्धि० १२।६६, ६७॥

इयं तावद् वास्तविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृतवाङ्मये ये मूलभूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्यन्ते ते सर्वेऽपि तत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तत्कृतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्रोक्तौ ग्रन्थौ ! अतोऽनयोरेत्र कचिदपि विरुद्धांशो निरर्थकांशो वा दृश्यते तत्र विभिन्नोतोभ्यां संगृहीतौ तावित्येवं समाधेयम् । अयमेव च राजमार्गोऽष्टाध्याय्यामप्युपलभ्यमानानां विरोधादीनां परिहारे द्रष्टव्यः ।

आन्तेरपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकत्वः परिष्करणान्न तत्पाठे महत्यवयवस्याऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्ठाद्वक्ष्यते) । अनया पाठावयवस्योऽपि बहुत्र विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं कुर्वता भूवादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्खिलरूपो^३ धातुपाठोऽपि

१. अयं चरको वैशम्पायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चरक इति वैशम्पायनस्याख्या इति वृत्तिः (४।३।१०४) । अत एव सर्वेऽपि वैशम्पायनशिष्याश्चरका इत्युच्यन्ते । त एव शतपथादिषु चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । द्र० कविराज-सूरमचन्द्रकृतः 'आयुर्वेद का इतिहास' ग्रन्थः ।

२. इदमेव प्रतिसंस्कृतशब्देनाप्युच्यते । तथा च चरकसंहितायां प्रत्यध्यायान्ते पठ्यते—अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।

३. सूत्रपाठातिरिक्ता धातुपाठगणपाठोणादिलिङ्गानुशासनग्रन्थाः खिल-

प्रोक्त इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि । तेषु कानिचिदुच्यन्ते—

१—पुषादिश्रुतादयल्लदितः परस्मैपदेषु (अ० ३।१।५५), किरश्च पञ्चम्यः (अ० ७।२।७५), शमामष्टानां दीर्घः इयनि (अ० ७।३।७४) इत्यादिषु बहुषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गताया धात्वनुपूर्व्याः स्मरणात्, धातुपाठस्यैर्विधैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा'नुमीयते यत् पाणिनिना सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेव प्रातिपदिकगणचदू^२ धातु-पाठस्यापि प्रवचनं व्यधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभावे कथमपि सूत्रपाठस्य प्रवचनं संभवति ।

महामाण्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिनीय-मेव स्वीकरोति । तथाहि—

२—एवं तर्हि सिद्धे सति यदादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रात् । महा० १।३।१॥

अत्र रूपग्रमेव धातुपाठस्य सूत्रवत् पाणिनीयत्वमुपपादितम् । अत्र ह्याचार्यपदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, यतो हि तस्यैव भूषादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

३—अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्वापयति नैवं जातीयकानामिद्विविधमिति । यदयमिरितः काश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिशोषण-योः । महा० १।३।७॥

अस्मिन्नुद्धरणे य एव खल्व्वाचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः कर्ता, स एव पठति-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् । तथा च सति नुमनुषक्तानाम् उबुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणिनिरेव ।

४—तथाजातीयकाः खल्व्वाचार्येण स्वरितजितः पठिता य उभयवन्तः, येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

शब्देनोच्यन्ते । ३० काशिका १।२।३, महामाण्यदीपिका मर्चहरिकृता पृष्ठ १४६ ।

१. अनुदात्तजित आत्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (अ० १।३।७२) द्वितः क्त्रः (अ० ३।३।८८) द्वितोऽथुच् (अ० ३।३।८६) इत्यादि ।

२. सूत्रपाठात् पूर्वं गणपाठस्य प्रवचनमभूदित्यत्र 'पूर्वपरावर' (अ० १।१।३४) इति सूत्रमाध्यमनुसन्धेयम् ।

भाष्यकारो हि आचार्यपदेन पाणिनिं वा स्मरति कात्यायनं वा । उक्तवाक्ये कात्यायनस्य निर्देशो न कथमपि संभाव्यतेऽतो व्यतिरेकेण पाणिनिरेवात्राचार्योऽभिप्रेतः । तथा सति पाणिनिनैव स्वरितञितो धातवः पठिता इति व्यक्तम् । स च पाठो धातुगण एव सम्भवति, नान्यत्र ।

५—कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात् किन्प्रत्ययः..... । १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृतः । तत्र च वृधेरुपदेष्टा स एव, येन किन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम् । किन्प्रत्ययस्य च विधाता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽपि स एव भवितुमर्हति, नान्यः ।

६—बहवो हि वैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठमपि पाणिनीयं मन्यमानास्तत्रस्यप्रयोगसामर्थ्यादनेकेषां प्रयोगाणां साधुत्वमातिष्ठन्ते । तथाहि—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अत्र उद्यमने (क्षीरत० १।२४६) यम उपरम (क्षीरत० १।७११) इति निपातनादनुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।३४॥

ख—धू विधुनते (क्षीरत० ६।६८), वृष प्रीणते (क्षीरत० पृ० ३०७ टि० ३) इति निपातनादेतयोर्नुगं भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२ ॥

ग—व्याजीकरणे' लिङ्गाद् घञि कृत्वामावः—व्याजः । क्षीरत० ६।१६॥

घ—शुभ शुम्भ शोमार्थे (क्षीरत० ६।३३) अत एव निपातनाच्छोमा साधुः । क्षीरतरङ्गिणी ६।३३॥

ङ—शोमेति निपातनात् इति वामनः काव्यालंकारे (५।२।४१) ।

एतैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां वचनैर्धातुपाठस्य पाणिनिप्रवक्तृत्वं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छङ्कालवोऽप्युदेतुं समर्थः ।

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

ये खलु धातुपाठं पाणिनीयमुररीकुर्वन्ति, तेऽपि धात्वर्थानां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्विप्रवृद्धन्ते । तेषां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्यानि प्रमाणानि, तान्यधस्ताद्विदिश्यन्ते । तथाहि—

अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—यैः प्रमाणैर्धात्व-

र्थनिर्देशानामपाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१—परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । श्यानवधिर्यातुसंज्ञो भवति इति वक्तव्यम् ।
कुतो ह्येतद् भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति, न पुनर्भेदशब्दः । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम भू सत्तायाम् एव वृद्धौ इत्येवं सार्थको धातूनां पाठो
भवेत्, तर्हि भेदसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्कैव नोदेति, भू शब्दा-
नन्तरं सत्तायाम् पदस्य पाठात् । अत एव एतद् भाष्यव्याख्यानं कैयट-
आह—

न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयत्वान्, अभियुक्तैरुपलक्षणतयो-
क्तत्वात् इति ।

अत्रैव अभियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—भीमसेनेनेत्यैतिष्यम् इत्युक्तम् ।

२—पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धा-
तुः, या इत्यावन्तः । वा इति धातुः, वा इति निपातः । हु इति धातुः, हु इति
प्रत्ययः । दिव इति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः इत्येवं
सार्थो धातूपदेशः स्यात्, तर्हि शङ्कैवेयं नोदियात् । यः खलु प्रापणे
ऽर्थे या-शब्दः स धातुसंज्ञो भविष्यति । आवन्तस्तु नैव प्रापणार्थकः,
कुतस्तस्य धातुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् । एवं
वा-नु-दिव आदिष्वप्युक्तम् ।

३—(क) न ह्यर्था यादिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । महा० ३ ।
१।८, ११, १२ ॥

(ख) कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । महा० ३।१।१२॥

(ग) को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थानादेष्टुं समर्थः । महा० ।

द्वितीयवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पचादीनामर्थरहिताना-
मेव पाठात् ।

४—महोजिदीक्षितोऽपि भूवादि सूत्रकौस्तुभे (१।३।१) ऽर्थ-
रहितानामेव धातूनां पाठं स्वीचकार । तथाहि—

न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः, तस्यापाणिनीयत्वान् । भीम-
सेनादयो ह्यर्थं निर्दिदितुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भेद इत्याद्यपाठीत् इति भाष्यकै-
यटयोः स्पष्टम् ।

५—स एव पुनराह—

तितिचाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् । शब्द-
कौस्तुभ १।२।२०॥

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देशः
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु श्वेषस्पर्ध इत्येवमर्थविरहितानेव धातून्
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—तत्र येः प्रमाणैर्धात्व-
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये के चन धातवोऽर्थनिर्देशपुरःसरमुद्ध्रियन्ते ।
तेन ज्ञायते महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो वर्त-
मान आसीत् ।

२—उबुद्-सूत्र-व्याख्याने महाभाष्यकारः पठति—

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नैवं जातीयकानामिद्विधिमवति इति
यदयमितिः कांश्चिन्नुमनुषयतात् पठति—उबुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिशोष-
णयोः, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन ज्ञापितं
पुरस्तात् । अतो येन खलत्राचार्येण उबुन्दिर् स्कन्दिर् धातू इरितौ नुमा-
नुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निशामने गतिशोषणे चार्था
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत—

वपिः प्रकरणे दृष्टः, छेदेन चापि वर्तते—केशश्मश्रु वयतीति । ईडिः स्तुति-
चोदनायाञ्चाहु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीदृष्टे मरुतोऽमृतश्चाव-
यन्ति इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्ठं कुरु, पादौ
कुरु, ऊर्मृदानेति गम्यते । महा० १।३।१॥

अत्र महाभाष्यकृता केवाञ्चिदर्थानां दृष्टत्वमुक्तम्, केषाञ्चिच्च
वर्तनत्वम् । तत्र दृष्टः-वर्तते-पदयोरैकार्थ्यं नेति तु वाक्यविन्यासादेव
स्पष्टम् । तेन योऽर्थो दृष्टः इत्युक्तस्तस्यायमेवाभिप्रायो यत् स धातु-
पाठे पठितो दृश्यत इति । यस्त्वर्थो वर्तते-क्रियया निर्दिष्टः, स खलु

१. इह बीजसन्तानस्य प्रकिरणशब्देन, करणस्याभूतप्रादुर्भावंशब्देनार्थतो

धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेदयोरुपलभ्यत इति ।

४—बहवो हि वैयाकरणा धातुपाठे पठितानामर्थनिर्देशानां सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अह उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।१४ ॥

ख—धू विधुनने तप ग्रीणने इति निपातनादेतयोर्दुग् मविध्यति । न्यास माग २ पृष्ठ ७९२ ।

ग—शुभ शुम्भ शोमार्थे । अत एव निपातनात् शोमा साधुः । क्षीरत० ६।३३ ॥

घ—शोभेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामनोऽपि ।

यदि हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नामविध्यत् तर्हि वैयाकरणानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोद्वेयत् । इदयते च यतस्तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धात्वर्थनिर्देशात् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेव मन्यन्ते ।

५—धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य प्रामाण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

क—तपेऽश्वयेवावृतुवरणे (क्षीरत० ४।४८, ४९) इति दैवादिकपाठे मध्ये पठ्यमानं वा-पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उत्तोत्तरस्य । पूर्वावयवे भौवादिकस्य तप सन्तापे (क्षीरत० १।७१२) इत्यस्यैश्वर्ये वा दिवादित्वमाचष्ट इत्येके मन्यन्ते । उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथक् पदं सद् भौवादिकस्य वृत्तु-धातोः (क्षीरत० १।५०४) वरणे वा दिवादित्वं ब्रूते इत्यपरे संगिरन्ते; धात्वेकदेशो वावृतु इति धातुरित्यन्य आतिष्ठन्ते ।^२

निर्देशो द्रष्टव्यः । ईडेः चोदनायाच्चाऽथौ धातुपाठे पठितौ नोपलभ्येते । तत्र कारणमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते ।

१. यथा हि न्यासकारो धातुपाठमपाणिनीयं मन्यमानोऽप्येकत्र तस्य पाणिनीयत्वमन्युपगतवान् (तत्प्रमाणं पूर्वं निर्दिष्टम्) । तथैवेह धात्वर्थनिर्देशानामपि सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीचकार (द्र० ख-वचनम्) ।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३), पुष्पकारः

ख—पतगतौवापशघनुपसर्गात् (क्षीरत० १०।२४९, २५०) इत्यत्रापि वा पदं पूर्वसूत्रावयवः, उत्तोरस्वेति विवादः । केचन पूर्वसूत्रावयवं मन्यमानाः पत-धातोर्गतौ वा णिञ्जुत्पद्यत इत्याहुः । अपर उत्तरसूत्रावयवं मन्यमाना अपि वा पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य पशोऽनुपसर्गाद् वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं भुवाणा वापश इति धातुं स्वीचक्रुः । १

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वमुररीकृत्यैवोपपद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु श्वेषस्पर्ध-वत् केवलो धातुनिर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवावृतु पतवापश इत्येवं संहितापाठे वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि वावृतु धातोः वापश धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि तपवावृतु पतवापश, इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-वावृतु यद्वा तप-वा—वृतु, एवं पत-वापश यद्वा पतवा-पश इत्येवं सन्देहः स्यात्, न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणः सार्थपाठं पाणिनीयं मन्यमानः तपपेश्वर्येवावृतुवरणे इत्यत्र तप ऐश्वर्ये वा—वृतु वरणे इत्येवं, तप ऐश्वर्ये—वावृतु वरणे इत्येवं चोभयथा सन्धिविच्छेदमपि पाणिनीयमाह । तथाहि—

अस्माकं तुमयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात् तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्द्धिः पाठो नोपपद्यते । धातुस्वरूपनिदर्शनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात् । तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वरणे (क्षीरत० १।१७२, १८०) ।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट् त्रासे, इट् किट कटी गतौ (धातुवृत्ति पृष्ठ ७७, ७९) ।

ग—मव्यादिषु खेलः—केल खेल श्वेल वेल चलने, पेल खेल

पृष्ठ ९३); धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ २६३) च द्रष्टव्याः ।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी १०।२४९, २५० द्रष्टव्या ।

शेल् बेल् गतौ (द्र० धातुवृत्ति पृष्ठ १०५, १०६) ।

७—एवमेव धात्वर्थानामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु धातुषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्र एवान्यार्थनिर्देशाय पुनः पाठो नोपपद्यते । यथा—

क—रधि लधि गत्यर्थाः, लधि भोजननिवृत्तावपि (क्षीरत० १।७६, ७७) ।

ख—गज गजि शब्दार्थाः, गज मदने च (क्षीरत० १।१६६, १६७) ।

ग—तय नय गतौ, तय रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८, १३९) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशामावेऽर्थभेदात् पुनः पाठ इति हेतोरभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अर्वाकृकालिकेनार्थविरहिते पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्द्वाविधाविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत् पठितस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् । अनेन ज्ञायते, यथा पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं छन्दसि इति समानवर्णानुपूर्विकं सूत्रमर्थभेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपाठेऽपि एक एव धातुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।

एतैः प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्टमुक्तं भवति ।

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

उभयोर्वाद्योर्निर्णयः—धातुपाठस्योऽर्थनिर्देशः पाणिनीय उता-
पाणिनीय इत्यत्रोभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । तत्र त्वेष निर्णयः—
उभयथा ह्याचार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनमकारि ।
तत्र केचन शिष्या अर्थनिर्देशं विना श्लेषसर्प इत्येवं धातून् एव संहि-
तापाठेन प्रतिपादिताः, अपरे भू सतायाम् उदात्त एव वृद्धौ इत्येवं सार्थान् ।
अत एव महाभाष्य उभयथा निर्देशा उपलभ्यन्ते ।

लघुपाठो वृद्धपाठश्च—तत्रार्थनिर्देशं विना धातूनां यः पाठः स लघुपाठो ज्ञेयः, सार्थपाठो वृद्धपाठः ।

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य द्विविधः पाठः पाणिनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उपलभ्यते । एको वार्तिकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकाराश्रितः । तत्र वार्तिकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः, काशिकाकाराश्रितो वृद्धपाठः । अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादितम्, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम्, विस्तरमिमां नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष्वपि निघण्टु-निरुक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्यते ।

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टाध्याय्या लघु-पाठमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यापि सोऽर्थरहितं लघुपाठमेशिश्रयदिति परिमाण ग्रहणं च (१।३।१) इति तदीयवार्तिकान् पातञ्जलव्याख्यानाच्च सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविषये महाभाष्ये द्विःप्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि कृतभूरिपरिश्रमः^१ प्रमाणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्तस्तत्रान्येषां का कथा । स हि ‘काञ्चिन्नुमावृत्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने स्कन्दिर् गति-शोषणयोः (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्षाण आह—

नुमेति—एतदभाष्यात् केषाञ्चिद् धातूनामर्थनिर्देशसहितोऽपि पाठ इति विज्ञायते । भाष्यप्रदीपोद्घोत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकालिका अनेके पाणिनीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे ये धात्वर्था उपलभ्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठिताः । तथाहि—

१—नागेशभट्टः ‘न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीय-त्वात्’ इति प्रदीपवचनं व्याचक्षाण आह—

१. तत्र भवान् नागेशभट्टोऽष्टादशवारं शुरुमुखाद् माप्यं शुभावेति वैयाकरण-निकाये प्रसिद्धिः ।

मीमसेनेनेत्यैतिह्यम् । प्रदीपोद्घोत १।३।१॥

२—भट्टोजिदीक्षितोऽप्याचष्टे—

क—तितिष्ठाग्रहणं ज्ञापकं मीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् ।

शब्दकौस्तुभ १।२।२०॥

ख—न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् । मीमसेनादयो हि अर्थे निर्दिदिबुरिति स्मर्यते ।^१ श० कौ० १।३।१॥

३—धातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—

बहु ऽमूर् यथा मीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।

४—उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ७००) प्रोवाच—

मीमसेनात् परतोऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञाने विशुद्धौ च वर्तते । पृष्ठ २९४ ।

पूर्वनिर्दिष्टैः प्राचीनैः सुदृढैश्च प्रमाणैर्धर्त्तवर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वे सिद्धे नागेशादीनां वचनानि भ्रममूलान्येव । ‘मीमसेनकृतोऽर्थनिर्देशः’ इति नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थे उपलभ्यते । अतः ‘इत्यैतिह्यम्’ इति स्मर्यते’ इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक एव । तृतीयचतुर्थयोरुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् मीमसेनोऽर्थनिर्देशक इति । ताम्यां त्वेतावदेव ज्ञायते यदस्ति मीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चित् सम्बन्ध इति ।

अन्तेः कारणम्—मीमसेननामा कश्चिद् वैयाकरणो धातुपाठस्य वृत्तिकारो व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्ठाद् वक्ष्यते । सम्भाव्यते-ऽनेनैव संबन्धेन पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरुत्पन्ना स्यात् ।

अन्या भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं मीमसेनं पाण्डुपुत्रं वृकोदरापरनामानं मन्यन्ते । तदतीवाविचारितरमणीयम् । भगवान् पाणिनिरेव भारतयुद्धात् सार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो बभूव^१,

१. तुलनीयम्—न च प्रापणादिरथो नियामकोऽनार्थत्वात् । अमियुक्तैरुत्तरकालनिर्दिष्टत्वात् । पदमञ्जरी १।३।१ पृष्ठ २११ ।

२. पाश्चात्या विद्वांसो हि पाणिनिं ईसवीयाब्दात् प्राक् चतुर्थशत्या आषष्ठशति व्यवस्थापयन्ति । तदेतिहायविरुद्धम् । द्र० ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ प्रथम भाग, पृष्ठ १३५-१४० ।

तत्र पाणिनेः पूर्वभाविनो वृकोदरस्य पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो न कथमपि संभाव्यते ।

लघुपाठस्योच्छेदः

यः खलु धातूनामर्थविरहितो भेदस्पर्ध इत्येवंविधो लघुपाठः, स इदानीं नोपलभ्यते । मन्ये पठनपाठने सार्थस्य वृद्धपाठस्योपयोगाल्लघुपाठो नाशं गत इति ।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन विविधाः पाठा उपलभ्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि केषाञ्चिद् ग्रन्थानामियमेव दशोपलभ्यते । तथाहि—

अष्टोध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पौर्वः, पश्चिमोत्तरदेशीयो दाक्षिणात्यश्चेत्येवं त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । काश्यां भवा काशिका-वृत्तिर्यं पाठमाश्रयति स पूर्वदेशीयः । क्षीरस्वामी क्षीरतरङ्गिण्यां यं सूत्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः । दाक्षिणात्यस्तत्र भवान् कात्यायो^१ यं सूत्रपाठमनुसृत्य वार्तिकपाठं प्रोवाच, स खलु दाक्षिणात्यः । एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, अपरौ तु लघुपाठौ । इमौ च प्रायेण समानौ ।

पञ्चपाशुणादेः—पाणिनीयसम्प्रदायसंबद्धानां पञ्चपाशुणादिसूत्राणामपि त्रिविधः पाठो दृश्यते ।^२ उज्ज्वलदत्तादीनां पौर्वः पाठः । क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतः पश्चिमोत्तरदेशीयः ।^३

१. प्रियतञ्जिताः दाक्षिणात्याः । महामाण्य १।१, आ० १ ॥

२. पञ्चपाशुणादिसूत्राणां त्रिधा विभागोऽस्माभिरवोपहृतम् । एतद्विषये जैनेन्द्रमहावृत्तेरादौ 'जैनेन्द्र व्याकरण और उस का खिलपाठ' नामाऽस्मदीयो लेखो द्रष्टव्यः (द्र० भारतीय ज्ञानपीठ काशी संस्क०) । अयं पञ्चपादी पाठोऽपि कंचित् त्रिपादीपाठमनुरुणद्धि । एतच्च सर्वं 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीय-भागे विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. क्षीरतरङ्गिणीसम्पादनकाल एतद्वृत्तस्य स्यादिति तत्त्वाद् यत्र पौर्वपाठात् पाठभेद उपलभ्यस्तत्र दशपादिसूत्राणां निर्देशोऽकारि । दशपादंशे अपि द्वौ पाठौ

नारायणश्वेतवनवासिनोर्दाक्षिणात्यः । अत्रापि पौर्वो वृद्धपाठः, अपरौ लघुपाठौ । अनयोरल्पीयानेव विशेषः ।

धातुपाठस्य—एवं सार्थस्य धातुपाठस्यापि देशमेवेन त्रयः पाठा दृश्यन्ते । तथाहि—

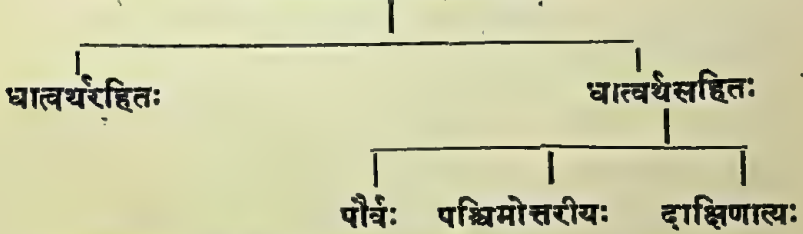
पूर्वदेशीयः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभृतयो यं पाठमाद्रियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि पौर्वपाठमेवोद्धरति ।

पश्चिमोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति, स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

दाक्षिणात्यः—अयं पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । परन्तु दाक्षिणात्यः पाल्यकीर्तिराचार्यो यं पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स्वीयं धातुपाठं प्रोवाच, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पाल्यकीर्त्तैर्धातुपाठो न तथा पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेनानुमीयते—यथा पञ्चपाठुणादिसूत्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमोत्तरपाठेन विशेषतः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्यपाठः पश्चिमोत्तरपाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

धातुपाठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अधस्तादुपवर्णितास्तेषां सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रियते—

पाणिनीयो धातुपाठः

साम्प्रतिकः पाठः—सम्प्रति पाणिनीयैर्यो धातुपाठ आद्रियते

स्तः । तत्र अस्मत्संगृहीतहस्तलेखेषु कसङ्गकस्य पाठः क्षीरस्वामिनः पाठेन सह प्रायेण संवदति । इतरहस्तलेखपाठाः पञ्चपादशा दाक्षिणात्यपाठेन सह संगच्छन्ते ।

स पूर्वनिर्देशेभ्यस्त्रिविधेभ्योऽपि भिन्नः सायणपरिष्कृतो वर्तते इत्यनु-
पदं वक्ष्यामः ।

पाठाव्यवस्था

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र
पाठानां महत्यव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां क्रमविपर्ययः,
केषाञ्चिदर्थविपर्ययः, केषाञ्चिदभावः, केषांचित् पुनराधिक्यमपि
दृश्यते । नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः समानः पाठ
उपलभ्यते । एषा चाव्यवस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तरं च
वृद्धिं गता । तथाहि—

१—अधित्यादयः षट्.....नवार्थैः परिगणनेन, आगणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति आङः शासु..... । महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्भगवतः पतञ्जलेः काले आङः शासु
इच्छायां इत्यस्य धातोः वेवीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८) इत्यनन्तरं
क्वचित् पाठ आसीत् ।^१ भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य कालेऽपि आङः
शासु-धातोः वेवीङ् उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानाद् विज्ञाय-
ते^२ । एतेन कैयटात् प्रागेव केनचिद् विदुषा आङः शासु धातोः
आस उपवेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्यात् ।^३

२—आगणान्तायामभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽप्य-
भ्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत् परिहरन्नाह भाष्यकारः—षसिवशी ज्ञान्तौ
६।१।६॥

अत्राह कैयटः—षस शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवलं षस स्वप्ने
वश कान्तौ इतिः तन्मतेनैतदुक्तम् ।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स्पष्टम् । अयं
द्विविधः पाठोऽद्याप्युपलभ्यते । क्षीरतरङ्गिण्यां षस स्वप्ने वश कान्तौ
(२।८१, ८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे षस शस्ति स्वप्ने वश कान्तौ
इति ।

१. महामाष्यप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२. भाष्यकारेणान्त्रान्यदीयधातुपाठमाश्रित्यायं दोषनिर्देशस्तत्परिहारश्चोक्तः
स्यादित्यपि संभाव्यते । अस्माभिस्तु कैयटाद्यनुरोधेन पाठभ्रंशोऽयमुदाहृतः ।

३—क्षीरस्वामी धातुपाठागमस्य भ्रंशात् खिन्नमना आह—

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः,

न विद्वः किन्तु जहीमः किं वात्रादभ्यहे वयम् ।

चुरादिगणारम्भे ।

४—धातुवृत्तिकारः सायणो बहुत्रेत्यं लिलेख—

क—इह केचित् धृञ् धारणे इति पठन्ति, सोऽनापः.....। अस्माभिस्तु मैत्रेयाथनुरोधेन जित्प्रकरणे हस्तेनन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृतः ।^१ धातुवृत्ति पृष्ठ १८४ ।

ख—गाङ् गतौ.....‘गोपोष्ठक्’ इत्यत्र न्यासपदमञ्जोर्ययं धातुरादादिक इति स्थितम् । शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु काप्ययं पठितव्यं इति मैत्रेयाथनुरोधेन पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

ग—एव समवाये.....एवं च न्यासकारादीनां बहूनाममितत्वादयं धातु-
रस्माभिः पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

घ—यथा तु माप्यवृत्तिन्यासपदमञ्ज्यादिषु तथा ऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपादितम् । आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिलिखितम् । धातु-
वृत्ति ।^२

ङ—एते पञ्चदश स्वामिकाश्य गानुसारेण लिख्यन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ।

च—तत्राथो बृहिश्व मैत्रेयाथनुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति
पृष्ठ ३९३ ।

छ—डुकृञ् करणे इति भूवादौ पठ्यते ।.....अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातु-
वृत्तावयं धातुर्निराकृतः ।^३ ऋग्भाष्य १:८२।१॥

५—महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिचोदनायाञ्जा-
सु इष्टः..... ।

१. काशीसंस्करणेऽत्र पाठोऽशुद्धो वर्तते ।

२. अयं पाठः चौखन्वासंस्करणे ‘जू वयोहानौ’ (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप-
लभ्यते । मैसूरसंस्करणे (भाग ४, पृष्ठ २९४) तु दृश्यते । अन्ये काशीसंस्करणे
ग्रन्थपातः संजातः ।

३. अत्र ‘धृञ् धारणे’ इति धातु-व्याख्यानन्तरं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६३)
पठितः ‘अत्र केचित् कृञ् करणे धातुं पठन्ति.....’ इत्यादि पाठो ब्रह्मव्यः ।

सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येवं पठ्यते, चोदनायाच्चायौ नोपलभ्येते ।'

पमिः प्रमाणैर्हस्तामलकवद् विस्पष्टं भवति, यत्पाणिनीये धातुपाठे चिरकालात् पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् । सायणेन तु धातुपाठे महत्या खल्वन्वतया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्यधायि ।

साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणिनीयवैयाकरणेषु यः सार्थो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो आर्यपाठः, अपि तु विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः । सायणपरिष्कारस्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु भट्टोजिदीक्षितेनापि तत्र खलपः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाभ्यां संस्कृतो धातुपाठ एवाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते वैयाकरणैः । तत्र सायणेन तन्त्रान्तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वशास्त्रपठितानां च परित्यागान्नायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । भूयसा व्यपदेश इति न्यायेन तादृशपाठस्य सायणपाठः इत्येव समीचीनाऽऽख्या स्यात् ।

भोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्तदुपजीविभिर्भारतीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स जर्मनदेशीयेन भोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि तन्त्रान्तरप्रसिद्धानामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचारं संग्रहो व्यधायि । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः, प्रमाणविरहितश्च वर्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

ययाऽष्टाध्यायां सूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते पतञ्जलिप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि धातुसूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः । अत एव यत्र तत्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि—

क—तपेऽश्वर्येवावृत्तवरणे इति संहितया दिवादौ पठ्यते । तत्र वा पदं 'तप ऐश्वर्ये' इत्यनेन संबध्य भौवादिकस्य तप संतापे इत्यस्यैवैश्वर्ये दैवादिकत्वं विकल्प्यत इत्येके मन्यते । वा पदमुत्तरसूत्रेण संबध्यत

इत्यपरे । तत्रापि वा पदं भौवादिकस्यैव वृत्तवर्तने धातोर्वरणेऽर्थे दैवादि-
कत्वं विभाषा विधीयत इत्येक आहुः, धातोरेकदेशे वावृत्त-धातुरि-
त्यन्ये ।^१

ख—पतगतौवापशाडुपसर्गात् इति संहितया चुरादौ पठ्यते ।

अत्राह क्षीरस्वामी—

पतयति, पतति.....। वा शब्दस्तत्तरेकदेशार्थः, वावृत्तवत् । १०।२४९॥

उत्तरसूत्रे स पुनराह—

पशोऽनुपसर्गाद् वादन्तत्वमित्येके—पशयति पाशयति । १०।२५०॥

अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्यथा ।

अत एव स्पष्टमाह सायणः—

अत्र स्वामी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दमुत्तरधातुशेषं वष्टि इति । धातु-
वृत्ति पृष्ठ ३९७॥

उभयथा धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहिता-
पाठं प्रमाणीकृत्य विविधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, स पाणिनीयं
इति वैयाकरणानां मतम् । इदमेवोररीकृत्य तपपेश्वर्येवावृत्तवरणे इत्यत्राह
सायणः—

अस्माकं त्वभयमपि प्रमाणमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातु-
वृत्ति पृष्ठ २९३ ।

अस्यायं भावः—धातुपाठं प्रवचता भगवता पाणिनिना केचन
शिष्याः 'तप पेश्वर्ये वा, वृत्त वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादिताः,
अपरे 'तप पेश्वर्ये, वावृत्त वरणे' इत्येवम् ।^२

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

धातुपाठः पाणिनेः प्रोक्तरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक्त-
ग्रन्थेषु प्रवक्ता पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽंशान् शब्दतोऽर्थतश्च

१. अत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३) पुरुषकारः
(पृ० ६३) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ २९३) च द्रष्टव्या ।

२. तुलनीयम्—कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्रं
प्रतिपादिताः । केचिद् 'आकङ्गारादेका संज्ञा' इति केचित् 'आकङ्गारात् परं कार्यम्'
इति । महामाष्य १।४।१॥

प्रायेणानुवदति, न तत्र सर्वा वर्णानुपूर्वी प्रवक्तुर्मवत्युक्तं पुरस्तात् । अतो यथा पाणिनिना प्रायेण प्राचामाचार्याणां सूत्राण्येवादाय स्वकीयं शब्दानुशासनं प्रोक्तम्, तथैव धातुपाठेऽपि स प्रायेण प्राचामाचार्याणां धातुसूत्राण्येवानुदितवान् इत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संदेहावसरः । तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैरापिशल-काशकृत्स्नादिसूत्रैः संवदन्ति,^१ तथैव पाणिनेः धातुसूत्राणि धातूनामाधिक्ये क्रमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काशकृत्स्नधातुसूत्रैः प्रायेणाक्षरशः संवदन्ति ।

२—यथाऽष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीनानां श्लोकबद्धसूत्राणां सदभाव उपलभ्यते,^२ तथैव पाणिनीये धातुपाठेऽपि केषांचित् छन्दोबद्धसूत्राणां सदभावो दृश्यते । तथाहि—

क—भ्वादीं चते चदे च याचने इति पठ्यते (क्षीरत० १।६०८) । अत्र चकारो भिन्नक्रमः सन्नपि रेट् परिभाषणे इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं परिभाषणार्थं समुच्चिनोति । तथा सति, अन्यत्रेवेहापि याचने च इति पाठेन भाव्यम् । परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन^३ चकारो भिन्नक्रमः पठितः ।^४

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रम इति तथ्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्वधातुसमुच्चयार्थं इत्युक्तम् । तेन रेट् धातोर्याचनं पारिभाषणं चोभावर्थी विज्ञायेते । व्याख्यानं त्विदमयुक्तम्, अन्यत्र कचिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चकारस्यापाठात् । हेमचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य 'रेट् परिभाषणयाचनयोः' (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ ।

१. द्रष्टव्यानि 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य तत्सम्पकरणे निर्दिष्टानि प्राचीन सूत्राणि ।

२. द्र० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १५८ ।

३. 'चते चदे च याचने' इत्यनुष्टुभ एकः पादः ।

४. द्र० 'पश्चिमत्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५, ३६) इति सूत्रेऽनुष्टुभो द्वौ पादौ । उत्तरसूत्रे छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रमः । द्र० तदीया काशिका-वृत्तिः ।

इदं चात्रावधेयम्—चते चदे च याचने इति क्षीरस्वामिनः पाठः ।
मैत्रेयश्चकारं न पपाठ । सायणः पुनर् याचने च इत्येवं विपर्यस्य
सूत्रितवान् । तेन चते-चदे धात्वोः परिभाषणमप्यर्थ इति तस्याभि-
प्रायः ।

ख—स्वादौ द्विष आस्कन्दने, उदात्तावगुदात्तेतौ, तिक तिग च, षष
हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्वामिमैत्रेय-
सायणादयः चकारात् स्कन्दनार्थं समुच्चिन्वन्ति । अत्र उदात्तावगुदात्ते-
तौ इति सूत्रव्यवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं समर्थ
इति नोक्तं वृत्तिकारैः । काशकृत्स्नकातन्त्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु
तिक-तिग-धात्वोर्हिंसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम् । अपि च
षष हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिष चषष
हिंसायाम् इत्येके—चषप्नोति इति । पतेन ज्ञायते तिक-तिष-धात्वोरुप-
रिष्ठात् पठितश्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः । वस्तुतो-
ऽत्रापि द्विष आस्कन्दने तिक, तिग च षष हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे चरणे
कस्यचित् प्राचीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते । तेन चका-
रोऽत्र भिन्नक्रमश्छन्दोनुरोधेन पठितः, न स पूर्वधात्वर्थानुकर्षणार्थो
नाप्युत्तरधातोराद्यवयवार्थ इति ।^१ तस्माच्चकारस्योभयथाऽपि व्या-
ख्यानमसमञ्जसम्, तिकतिगधात्वोर्हिंसैवार्थः ।

ग—चुरादौ उपसर्गाच्चदैर्घ्ये (१०।२२९) इति पठ्यते । अत्र क्षीर-
स्वामी 'चकारं भिन्नक्रममाहुः' इति वदन् 'उपसर्गद् दैर्घ्ये च' इति पाठेन भाव्य-
मिति ज्ञापयति । वयन्त्रापि छन्दोवशादेव चकारो भिन्नक्रमः पठ्यत
इत्यनुमिनुमः ।^२

एतैः प्रमाणैर्विरूपष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्छन्दो

१. तुलनीयम्—'खड्ग भ्रणवाची शुठालस्ये गज मार्ज च । शब्दार्थे पवि
विस्तरे' इति पुरुषकारोद्धृते (पृष्ठ ५०) श्लोकधातुपाठशि 'गज मार्ज च' इत्यत्र
पठितेन चकारेण ।

२. तुलनीयम्—'यत् उपसंस्कारनिराकरणार्थः संनिरश्च धान्यधनवाची इति
पुरुषकारोद्धृते (पृष्ठ ७६) श्लोकधातुपाठशि 'संनिरश्च' इत्यत्रोपसर्गादुपरिष्ठात्
पठितेन चकारेण ।

बद्ध आसीत् । तस्यैव केचनांशा इह पाणिनीये धातुपाठेऽवशिष्टा दृश्यन्ते ।

३—पाणिनीये धातुपाठे बहुत्र प्रकरणविरोध उपलभ्यते ।
तथाहि—

क—चवर्गान्तेषूदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽनुदात्तः क्षि-
धातुः पठ्यते । क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो जि-धातुः ।
क्षीरत० १।३७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु वान्तः क्व-धातुः । क्षीरत० १।४७९॥

अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति पूर्वं वृत्ति-
कारा आहुः । एतदेवाभिप्रेत्य बि वये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्यति च इत्यु-
क्त्वा क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः श्लोकमुप-
न्यस्यति—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कश्चित् ।

यनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥ क्षीरत० १।१४९॥

अत्र इदमप्यवधेयम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमेव चवर्गा-
न्तेषूदात्तेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि-धातोः पाठ उपलभ्यते ।

एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानामनुवादकत्वं
विस्पष्टम् ।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकबद्धो धातुपाठ आसीदिति
सम्यगुपपादितं पुरस्तात् । अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थेषु श्लोक-
धातुपाठस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—तथा च 'पूरी आप्यायने ष्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः । पुरुष-
कार पृष्ठ ४४ ।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठे 'फक् नीचैर्गतौ तक् मर्षणे बुक् माषणे' इति द्विक-
कारस्तकिः । पुरुषकार पृष्ठ ४७ ।

३—तथा च श्लोकधातुपाठः—'बुड प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्जे च ।
शन्दोर्धे पचि विस्तोर' इति । पुरुषकार पृष्ठ ५० ।

४—तथा च—‘गुध रुषि मृद संशोदे मृद सुखनार्ये च कुन्ध संश्लेषे’ इति श्लोकधातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

५—श्लोकधातुपाठः—‘यत् उपसंस्कारनिराकारार्थः सनिरश्च धान्यधन-वाची’ इति । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

६—‘विश मृश शुद प्रवेशामशन्निषेधु षट्ख विशरणार्थः’ इति च श्लोक-धातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ८३॥

७—तथा च—‘तत्र’ पत ऐश्वर्ये वावृतु वर्तने कास दीप्यर्ये’ इति श्लोक-धातुकारः ।^२ देवराजीया निघण्टुव्याख्या २।११२॥

एतैः प्रमाणैः श्लोकवद्धः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकारकर्तु-लीलाशुकमुनेर्देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्तम् । अयं कस्य कृतिरासीदिति न शक्यते वक्तुम् ।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

धातुपाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते । तद्यथा—

१—आख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे षण्णवतितमका-रिकाव्याख्यान उद्भिष्यते । पुरुषकारविरचयितुः कृष्णलीलाशुकमुनेः कालः विक्रमस्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्वीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४४६) सुपपादितः । आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्तम् । अस्य ग्रन्थकर्तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते ।

२—आख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते । अयं भट्ट-मल्लो मल्लिनाथेन नैषधव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते । अतः भट्टमल्लो विक्रमस्य चतुर्दशशताब्द्याः पौर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम् ।

अस्मन्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पौर्वकालिको मल्लिनाथ इत्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ।

१. अत्र ‘तप’ इति युक्तः पाठः स्यात् ।

२. अयं पाठः सत्यव्रतसामश्रमिसम्पादिते निघण्टुव्याख्याने द्रुटितो वर्तते । अस्माभिरयं पाठोऽस्मन्मित्रेण श्रीपरिब्रतशुचित्रतशास्त्रिणा सम्पादिताभि-घण्टुव्याख्यानात्-संगृहीतः । शास्त्रिमहोदयैरयं महत्त्वपूर्णो ग्रन्थोऽनेकहस्तलेखानां साहाय्येन महता परिश्रमेण सम्पादितः (नेदानीं यावत् प्राकाश्यं गतः) ।

आख्यातचन्द्रिका सम्पादकेन वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिना सर्वा-
नन्दीयेऽमरटीकासर्वस्वे आख्यातचन्द्रिकाया उद्धरणमस्तीति प्रति-
पादितम् । अस्माभिस्तत्र कचिदुपलब्धम् । यदि रङ्गनाथस्वामिनो
वचनं तथ्यं चेत् मष्टमल्लः १२२५ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति निश्चितं
शक्यते वक्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आक्रोशे (क्षीरत० १।२।१६) इति
धातुसूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

यत एव विट शब्दे पिट आक्रोशे इति मल्लः पर्यट्टकान्तरे विमङ्ग्याह ।

अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्मष्टमल्लाद् भिन्नोऽभिन्नो
वेत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया भूमिकायाम्
आख्यातानां समास्यारूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था निर्दिष्टाः—

३—कविरहस्यम् हलायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—क्रियाकलापः विद्यानन्दस्य ।

५—क्रियापर्यायदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—क्रियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—क्रियातलसमुच्चयः गुणरत्नसूरेः ।

९—धातुरूपमेदः दशबलस्य वरदराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारेण जगद्धरेण
१।१७ व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

असिसन्धिर्वचनार्थ इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्यैतिहासिकाः संगिरन्ते ।

तस्मात् प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति स्पष्टम् । ग्रन्थकर्तुर्नामादिकं
किमपि न ज्ञायते ।

११—ओष्ठ्यकारिकाः—अयं षट्कारिकात्मको लघुग्रन्थः ।
अस्मिन् पवर्गीयवकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अत्र न सर्वे
वकारवन्तो धानवः संकलिताः, तेभ्योऽन्येषामपि वकारवतां धातूना-
मुपलम्भात् ।^१ इमाः षट् कारिकाः सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्व

उद्धृताः ।^१ अस्यकर्तृनामादिकं न विज्ञायते । इतोऽग्रे धातुपाठ-
व्याख्यातृणां विषये वक्ष्यते ।

धातुवृत्तिकाराः

भगवतः पाणिनेः प्रवचनादारभ्याद्य यावदनेकैराचार्यैर्विद्व-
द्भिश्च धातुपाठस्य व्याख्यानानि व्यरचिषतेत्यत्र नास्ति सन्देहः ।
तेषु केषांचिदेव व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते, बहूनां नामान्यपि न ज्ञायन्ते ।
तत्र येषां धातुवृत्तिकाराणां नामानि विज्ञायन्ते, व्याख्यानानि धोप-
लभ्यन्ते, त उपरिष्ठाद् वर्ण्यन्ते ।

१—पाणिनिः

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनं प्रवचता तस्य काचिद्
वृत्तिरपि शिष्येभ्यः प्रतिपादिता इत्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थेऽनेकैः सुहृदैः प्रमाणैर्व्यक्तीकृतम् ।^२
तद्वदेव पाणिनिना स्वीयधातुपाठं प्रवचता तस्यापि काचिद् वृत्तिः
शिष्येभ्योऽवश्यं प्रतिपादिता स्यादित्यनुमानं स्वत एवोदेति । अपि
चास्योपोद्बलकानि कानिचित् प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । तद्यथा—

१—यथाहि पाणिनिनाऽष्टाध्यायीं प्रवचता किञ्चित् सूत्रं केभ्यः
शिष्येभ्यः कथंचित्, प्रतिपादितम्^३, अपरेभ्योऽन्यथा, यथा वा
कस्यचित् सूत्रस्य केभ्यश्छात्रेभ्य काचिद् वृत्तिः प्रतिपादिता, अन्ये-
भ्योऽपरा ।^४ तथैव धातुपाठं प्रवचतापि भगवता केभ्योऽन्तेवासिभ्यः

सर्वं चर्व गती इत्ययमपि भीमसेनेन पत्रगान्तप्रकरणे पठितः । अत्र अर्वं पर्वं इत्यन्तस्थ-
पाठोऽमरटीकासर्वस्वे मुद्रितः ।

१. अमरटीकासर्वस्व, भाग १, पृष्ठ ७ ।

२. द्रष्टव्यम्—भाग, १ पृष्ठ ३१५—३१७ ।

३. उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकडारादेका
संज्ञा, केचित् प्राकडारात् परं कार्यम् । महा० १।४।१॥ शुक्लाशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये
पठन्ति, ततो ढकं प्रत्युदाहरन्ति—शौक्लेय इति । द्वयमपि चैतत् प्रमाणमुभयथा सूत्रप्र-
णयनात् । काशिका ४।१।११८ ॥

४. उभयथा आचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, केचिद् वाक्यस्य [संप्रसारण-

‘तप ऐश्वर्ये वा, वृत्तु वर्तने’ इत्येवं सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, अपरेभ्यः तप ऐश्वर्ये, वावृत्तु वर्तने’ इति । एतदेवाभिप्रेत्य धातुवृत्तौ सायणाचार्य आह—

अस्माकं तुमयमपि प्रमाणमुमयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । पृष्ठ २९३ ।

२—उदात्तेषु चान्तेषु धातुषु अनुदात्तस्येकारान्तस्य क्षिधातोः

पाठकारणं निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—

वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः । क्षीरत० १।१४९॥

अत्र ‘वक्ष्यति’ क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षीरस्वामिना वयं तु क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनुमो यद् भगवता पाणिनिना धातुपाठं प्रवचता या तद्गीया वृत्तिः शिष्येभ्यः प्रतिपादिता, तत्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महामाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।^१ हरदत्त-वचनानुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।^२ अयं च भगवतः कात्यायनादर्वाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।^३

वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि किमपि व्याख्यानमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरवगम्यते । तथाहि—

१—विभाषा भावादिकर्मणोः (अष्टा० ७।२।१७) इत्यत्र वृत्ति-कृद् वामनः पठति—

सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्येतेर्मात्रे ।

२—इदमेव सौनागमत्तं धातुवृत्तावसकृन्निर्दिशति सायणः ।^४

संज्ञा], केचिद् वर्णस्य । मर्चहरिकृता महामाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । काशिका ५।१।५० ।

१. महामाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७४, ८७॥ ४।३।१५६॥ ६।१।६५॥

२. सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः । पदमञ्जरी भाग २, पृष्ठ ७६१ ।

३. कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । माष्यप्रेदीप २।२।१८॥

४. शक धातु, पृष्ठ ३०१; अस धातु, पृष्ठ ३०७; शक्ल धातु, पृष्ठ ३१६ ।

३—क्षीरतरङ्गिण्या आदावन्ते च धात्वर्थसम्बन्धि सौनागमत-
मित्यमुद्धरति क्षीरस्वामी—

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोत्रार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥^१

वामनक्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु
स्पष्टमेव । अनयोः प्रतिपादनं भगवता सुनागेन क कृतमिति नोक्त-
मुद्धर्तुभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथंचित् सम्भ-
वति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान एव
संभवति, नान्यत्र । अतोऽनुग्रीयते तत्र भगवता सुनागेन पाणिनीय-
धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-
हत्त्वपूर्णः संबन्ध इति विविधग्रन्थकारवचनैः सुस्पष्टं विज्ञायते ।
तथाहि—

१—सर्वानन्दः (सं० १२१५) स्वीयेऽमरटीकासर्वस्वे १।१।७

व्याख्यान एवमाह—

अर्ब पर्व बर्ब कर्व खर्व गर्ब मर्व सर्व चर्व गतौ इत्ययमपि भूवादौ भीमसेनेन
पवर्गान्तप्रकरणे पठितः ।^२ भाग १, पृष्ठ ८ ।

१—सर्वानन्दात् प्राचीनो मैत्रेयो (सं० ११६५) धातुप्रदीपादौ
भीमं स्मरति—

बहुषोऽमूर् यथा भीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ।

३—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्वातिमाप्यव्याख्याता सिद्ध-
सेनगणी लिलेख—

१. क्षीरत० पृष्ठ ३, ३२३ । बुरौदौ (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकैको-
ऽर्थो निर्देशितः' इत्येवं पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमातव्या' इति । एकोऽयं
चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि पठ्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुगन्तव्या' इति पाठः ।

२. टीकासर्वस्वे इमे धातवः अर्ब पर्व इत्येवमन्तस्थान्ताः मुद्रिता । तत्प्रा-
मादिकं मुद्रणमिति सर्वानन्दवचनादेव स्पष्टम् ।

भीमसेनात् परतो ऽन्यैर्वैयाकरणैरर्थद्वयेऽपठितोऽपि..... । पृष्ठ २९४ ।

४—मट्टोजिदीक्षितनागेशभट्टादयोऽपि धात्वर्थनिर्देशो भीम-
सेनीय इत्याचक्षत इत्युक्तं पुरस्तात् ।

५—लवपुरस्यदयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लालचन्दपुस्त-
कालये भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।

एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसीत् कश्चित्
सम्बन्ध इति सुव्यक्तं भवति ।

कालः—भीमसेनोऽयं कदा कं च प्रदेशं स्वजनुषालंचकारेति
न कथमपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विविधग्रन्थेषूप-
लभ्यन्ते, तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्धसेनगणि-
नश्च वैक्रमाब्दस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् आतिष्ठन्ते ।
भीमसेनश्चेतोऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा । केचनेनं
पाण्डुपुत्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तदयुक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।

धातुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राचीनग्रन्थेषु-
पलभ्यन्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीय-
धातुपाठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना निर्दिष्टा
यत्र तत्र संग्रहालयेपूज्यमानाः केचन धातुपाठकोशा अग्यस्य
संबन्धस्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृशः सम्बन्ध
इत्यत्र विवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्देशको भीम-
सेन इत्येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहितमिति पूर्व-
स्माभिः सम्यगुपपादितम् ।

धातुवृत्तिकारः—वयं त्वनुमिनुमो यदयं भीमसेनः पाणिनीय-
धातुपाठस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बलके एते
प्रमाणे स्तः—

१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—

स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमसेनः । पृष्ठ १७२ ।

स्तम्भु स्तम्भे इति सौत्रो धातुः । न त्वयं कचिद् धातुपाठे पठि-

१. अथैका प्रतिलिपिरस्मत्सकारोऽपि विद्यते । लालचन्दपुस्तकालयस्था
ग्रन्थराशिः सम्प्रति होशियारपुरस्थे साध्वाश्रमे वर्तते ।

तः । धातुवृत्तिकाराः प्रसङ्गात् सौत्रानपि धातून् स्ववृत्तिषु व्याख्य-
यन्ति । अतोऽवगम्यते, सत्सम्भु-धातोर्यः सत्सम्भार्थं सत्स्य क्रियानिरोध-
रूपं व्याख्यानं भीमसेनेन स्वधातुवृत्तावेव विवृतं स्यात्, नह्यन्यत्र
व्याख्यानमिदं सम्भवति ।

२—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुक्रमनिराह—

वप प्रेरणे । भीमसेनेन कथादिष्वपठितोऽप्ययं 'बहुलमेतन्निर्देशनम्' इत्यु-
दाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ ९५ ।

अयमेव पाठः स्वल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्यानेऽपि
द्विरुपलभ्यते । पृष्ठ ४३, १०९ ।

यदि दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भीमसेन
एवाभिप्रेतः स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काचिद् धातु-
वृत्तिर्विरचिता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्यान्य
एव कर्त्ताऽभिप्रेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृत्ति-
कारत्वं स्पष्टमेव ।

४—अज्ञातनामा

कस्यचिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेश्च पाठाः
क्षीरतरङ्गिणीपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिपूपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—क्षीरस्वामी अथि शैथिल्ये इति धातुसूत्रव्याख्याने कंचिद्
वृत्तिकारं सस्मार

शअन्ये ... इदिस्वादनुनासिकलोपामावः । अथे इति तदाहरन् वृत्तिकृत्
भ्रान्तः । क्षीरत० १।२९१॥

वृत्तिकृद् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिता स्मृतो वृत्तिकृद्
धातुवृत्तिकारो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—

अत्र तरङ्गिणी—इदिस्वादनुनासिकलोपामावात् अथे अथे इत्युदाहरन् वृत्ति-
कारो भ्रान्त इति । अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४६ ।

२—पूर्वं भीमसेनप्रसङ्ग उदाहृते पुरुषकारवचने काचिद्
धातुवृत्तिः स्मर्यते ।

३—देवराजः स्वीये निघण्टुव्याख्याने कांचिद् धातुवृत्तिं नि-
र्दिशति । तथाहि—

क—अञ्जू व्यक्तिअक्षयकान्तिगतिषु । अक्षयं सेचनमिति तद्वृत्ति । १।१।३॥

ख—वप प्रेरणे कपि हान्त्याम् इति कथादिषु [अ]पठितोऽपि बहुलमतेभि-
दर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । १।७।२॥ २।१२।३७॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्धृतेन पुरुषकार-
पाठेन सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यद्देवराजः पुरुषकारादेवे-
मं पाठमुदाजहारेति ।

यद्युपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृतो धातुवृत्तिकारो धातुवृत्तिश्च
भीमसेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिनः पूर्ववर्तिना
केनचिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निःसंशयं शक्यते
वक्तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (१११५—११६५ वि०)

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतरङ्गिण्यभिधेया
एका धातुवृत्तिर्विरचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वासु धातुवृत्तिषु
प्राचीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्करणं जर्मनविदु-
षा लिबिशेन १९८७ वैक्रमाब्दे (सन् १९३०) रोमनाक्षरेषु प्रकाशितम् ।

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्घाटने च न
कश्चित् स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अतोऽस्य विदुषो
वृत्तान्तोऽन्धकूप एव निपतितो वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या भ्वाद्यदाद्योरन्ते 'भट्टेश्वरस्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षि-
तायां.....' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितुर्नाम भट्ट ईश्वर-
स्वामी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।७।२९) यजुः काठ-
कम् इत्युक्तम् । एकशतमेदभिधे यजुषि काठकस्यैव नामोल्लेखः क्षीर-
स्वामिनस्तच्छाखाभ्यायित्वं सूचयति ।

देशः—क्षीरस्वामी कं देशं स्वजनुपालं चकारेति न सम्यग्
विज्ञायते । क्षीरतरङ्गिण्या अमरव्याख्यानस्य चादौ वाग्देव्या प्रशंस-

नात्, ग्रन्थान्ते दृश्यमानाभ्यां श्लोकाभ्यां^१ चास्य कश्मीरजत्वं प्रतीय-
ते । क्षीरस्वामी कठशाखाध्यायीत्यनुमितं पुरस्तात् । कठब्राह्मणाश्च
कश्मीरेष्वेवोपलभ्यन्ते इत्यप्यस्य कश्मीरजत्वं द्रढयति ।

कालः—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले बभूव इति न शक्यते
निश्चितं वक्तुम् । तथापि—

१—एकः खलु क्षीरामिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कद्दलेन राज-
तरङ्गिण्यां स्मर्यते—

देशान्तरादागमस्याथ व्याचक्षाणान् दमापतिः ।

प्रावर्तयद्विच्छिन्नं महामाष्यं स्वमण्डले ॥

क्षीरामिधानाच्छब्दविद्योपाध्यायात् सम्प्रतश्च्युतः ।

बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपण्डितः ॥ ४१४८८, ४८९॥

कश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात् ८३९
वैक्रमाब्दं यावदातिष्ठन्त पेतिह्यविदः ।

क्षीरस्वामी तु क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च श्रीमोजं
तदीयं सरस्वतीकण्ठाभरणं चासकृदुदाजहार । तस्मादयं क्षीरस्वा-
मी कद्दलणस्मृतात् क्षीरामिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम् ।

२—गणरत्नमहोदधौ स्मृतः—सप्तनवत्युत्तरैकादशशत्यां विरचिते
गणरत्नमहोदधौ वर्धमानो द्विः क्षीरस्वामिनं सस्मार । तथाहि—

क—ज्योतीषि ग्रहनवग्रादीनि वेत्ति ज्यौतिषिकः इति वामनक्षीरस्वामिनौ ।

४१३०३ पृष्ठ १८३॥

पाठान्तरम्—ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्यौतिषिकः । द्र० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

अनयोः पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरकोशव्या-
ख्यानेन (२१८१४) सहाक्षरशः संवदति ।

ख—क्षीरस्वामिना मार्घं मारिष इत्यपि, यथा पर्वत परिष-
दिति टीकायां विवृतम् । ७१४३० पृष्ठ २३८॥

१. कश्मीरमण्डलभुवं जयसिंहनाम्नि विश्वम्भरापविबुदे दृढदीर्घदोषिण ।
शासत्यमात्यवरमुनुरिमां लिखेक्ष मक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

पाठान्तरम्—मर्षणात् सहनात् मारिषः । मर्षोऽपि । यथा परिषत् [पर्वत्] ।
द्र० पृष्ठ २३८ टि० २ ।

अनयोरपि पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरटीकायां
मारिष-पदव्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेर्योरोपीयं तदाधारेण
मुद्रितं भारतीयं चोमे अपि संस्करणे भ्रष्टपाठबहुले स्तः ।

इयं क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्यं तदीयं शब्दानुशासनं वा न
कचित् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षीरस्वामिनम् ।
श्रीपण्डितचन्द्रसागरसूरिणा हेमवृत्तेर्याऽऽनन्दबोधिनीवृत्तिर्विरचिता
तस्यां त्रिषुस्थानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृतो ग्रन्थकारः
क्षीरस्वामीति प्रतिज्ञातम् ।^१ यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राचीनव्याख्यानु-
सारं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्वामीति निःसं-
शयं शक्यते वक्तुम् । हेमव्याकरणस्य रचना ११९३—११९४ वैक्रमा-
ब्दे बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।^२ तदेवं ११९४ वैक्रमाब्दात्
पूर्ववर्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते—

कश्मीरभुवमण्डलं जयसिंहनाम्नि, विश्वम्भरापरिवृटे दृढदीर्घदोष्णि ।

शासत्यमात्यवरसूनुभिर्मां लिलेख भक्त्या द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य सूनुनेयं क्षीर-
तरङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८५ वैक्रमाब्दाद्
११९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतरङ्गिण्याः प्रति-
लिपिकरणादितः प्राचीनः क्षीरस्वामीति सुव्यक्तम् ।

५—मैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वैक्रमाब्दं यावत्
स्वकीयं धातुप्रदीपं विरचयामासेत्यस्माभिर्व्याकरणैर्निह्ये प्रतिपादि-
तम् ।^३ मैत्रेयः धातुप्रदीपेऽनेकत्र एके अपरे इत्यादिभिः शब्दैः क्षीर-
स्वामिमतं निर्दिशति । तथाहि—

१. हेमवृहद्वृत्ति भाग १, पृष्ठ ३२४, क्रमाङ्क २—४ ।

२. हेमवृहद्वृत्ति भाग १, भूमिका पृष्ठ 'कौ' ।

३. भाग १, पृष्ठ २८३ ।

क—ऋजते, ऋजाञ्जे..... । केचित्तु घानृज्जे इति प्रत्युदाहरन्ति ।

पृष्ठ २० ।

अत्र १।११० सूत्रव्याख्याने 'ऋजते घानृज्जे' इत्युदाहृतं क्षीर-
स्वामिना । अत्रस्थाऽस्मदीया द्विष्यपि द्रष्टव्या ।

ख—तुहिर् दुहिर् इत्येके । पृष्ठ ५२ ।

द्रष्टव्या क्षीरतरङ्गिणी १।४८७॥

ग—अपरे तु बावृतु वरणे इति परिस्मन् बाग्रहणं संबध्य बातुमेकार्थमने-
काचं मन्यन्ते बावृतु वरणे इति बावृत्यते । ततो बावृत्यमाना सा रामशाला न्यविच-
तेति । पृष्ठ ९३॥

अत्र ४।४९ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

घ—प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।

इह ५।१५ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

ङ—आद्यस्त्रागणान्ताः । तेषामपि समास्यर्थमत्र वृत्करणमित्येके । पृष्ठ १२७

अत्र ६।३३ सूत्रस्य क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।

च—मासार्था इत्येके । मासार्था दीप्त्यर्थाः । पृष्ठ १४४ ।

द्रष्टव्याऽत्र १०।१९७ सूत्रस्या क्षीरतरङ्गिणी, तत्रस्थाऽस्म-
द्विष्यणी च ।

एनैः कतिपयैरुद्धरणैरेतद्व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्वामी मंत्रेय-
रक्षितात् प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६५ वैकमाब्दात् प्राचीनः क्षीर-
स्वामी इति तु निश्चितमेव ।

क्षीरस्वामिनोऽन्ये ग्रन्थाः—योऽयं जाता विश्वसृजः क्रमेण पुनिमिः इत्या-
दिश्लोकः क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण पठ्यते ।
तस्मिन् षड्वृत्तीनामुल्लेखः श्रूयते । ताश्चेमाः षड्वृत्तयः—

१. अमरकोशोद्घाटनम्

४. अमृततरङ्गिणी

२. क्षीरतरङ्गिणी

५. गणवृत्तिः

३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः

६. निघण्टुवृत्तिः

इति केचित् प्रतिजानते ।

अत्र निघण्टुवृत्तिः सन्दिग्धा वर्तते । यत्तु देवराजयज्वना नि-
घण्टुभाष्यारम्भे क्षीरस्वामिनो निघण्टुटीका स्मृता, साऽमरकोश-
व्याख्यैव । यतो निघण्टुटीकायां स्मृतेषु द्वात्रिंशत्सु पाठेषु त्रिंशत्

पाठाः क्षीरस्वामिनोऽमरव्याख्यान उपलभ्यन्ते । अवशिष्टयोः द्वयोः पाठयोर्मध्ये १।११।३२ निघण्टुटीकायामुद्धृतः शब्दनं शब्दः पाठः क्षीर-तरङ्गिण्यां १।७२७ व्याख्यान उपलभ्यते । अत्रास्मन्मुद्रितपाठापेक्षया टिप्पण्यां निर्दिष्टः शब्दः शब्दनम् पाठः साधीयान् । एकोऽत्रशिष्टोऽपि पाठः क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्धाटने वा कचित् स्यात् । यतो निघण्टुशब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः । अतो देवराजेनामर-टीकाऽपि निघण्टुटीका नाम्ना निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनाम्न्येका धातुपाठ-स्य लघ्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुतश्च जन्म लेभ इति न विज्ञायते ।

कदाचिद् बाङ्गः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्दन्योष्ठ्यादित्वे न शसददंवादिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्मत्या एत्वाभ्यासलोपप्रतिषेध उदाहृतः । यथा—

१—वज वज गतौ (१।२४६, २५०) एत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधश्चास्य चान्द्रैरुदाहृतः—ववाज ववजतुः । पृष्ठ २५ ।

२—वन वन शब्दे (१।४६०, ४६१) ववान, ववनतुः, ववतुः । अस्यैत्वाभ्यासलोपनिषेधश्चान्द्रैरुदाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् बङ्गदेशीयः स्यात् । बङ्ग-देशीया हि ववयोरभेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कालः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वे धातुप्रदीपस्तदीया काचित् टीका चासकृदुद्धृता । टीका सर्वस्वश्च सर्वानन्देन १२१६ वैक्रमब्दे

१. एतद्विज्ञाय ऋक्सर्वाङ्गकमययाः षड्गुरुशिष्यव्याख्यायां वेदार्थदीपि-काम् 'यातयामो जोषे शुक्लोच्छिष्टेऽपि च निघण्टौ' (पृष्ठ ५६) 'शङ्कावितर्कमययोः इति निघण्टुः' इत्युभयोरुद्धरणयोर्विषये प्राध्यापको मैकवानलष्टिप्पणयति—'नास्ति यास्कीयनिघण्टौ' इति, तक्षिन्त्यम् । षड्गुरुशिष्योद्धृते उभे अपि वचने वैजयन्तीकोशे (क्रमशः २७५, २२३ पृष्ठयोः पठयेते ।

निर्मितः ।^१ अतो १२१६ वैक्रमाब्दात् पूर्वभाविनी धातुप्रदीपटीका,
ततः पौर्वकालिकश्च धातुप्रदीप इत्येतावत् सुनिश्चितम् । अत एवा-
स्माभिः स्वीये व्याकरणैतिह्ये धातुप्रदीपस्य रचनाकालः ११६५—
११६० वैक्रमाब्दपर्यन्तमनुमितः ।

विद्वत्ता—मैत्रेयरक्षितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपण्डित
आसीत् । अस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी न्यासव्याख्या अतिविपुला वैदुष्य-
पूर्णा च वर्तते । धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नाम्नातन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥१॥

आकृष्य माष्यजलधेरथ धातुनामपारायणरूपणपाणिनिशास्त्रवेदी ।

कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदत्तो धातुप्रदीपमकरोब्जगतो हिताय ॥२॥

परिभाषावृत्तिकृत सीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं रचितः,
बोद्धव्याश्च विस्तरा एव रचितग्रन्था विद्यन्ते । पृष्ठ ९५ ।

अन्या कृतिः—रक्षितस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या काशि-
कान्यासस्य व्याख्या वर्तते । अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद् व्याख्या
विरचिता इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुमितम् । एतद्विषयेऽस्मदीयः
'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५, २८६)

धातुप्रदीप-टीका (११९० दै०)

केनचिदज्ञातनाम्ना विदुषा धातुप्रदीपस्य काचित् टीका विर-
चिता । इयं टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकासर्वस्वे बहुधा
निर्दिष्टा । तेनास्याः कालः १२१६ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति निःसंशयं
शक्यते वक्तुम् । अस्माभिरस्याः कालः ११९०—१२१५ वैक्रमाब्दं
यावदनुमित (द्र० सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३) ।

७—दैवम् (१२०० वै०)

अयं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो देवनाम्ना केनचिद् विदुषा
विनिर्मितः । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र पठितानां सरूपाणां धातूनां पाठ-
प्रयोजनं चिन्त्यते । तदुक्तं ग्रन्थान्ते—

१. इदानीं चैक्राशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन

..... (१०८१ शकाब्दः = १२१६ विक्रमाब्दैः) । टीकासर्वस्व १।४।२१॥

इत्यनेकविकरणसरूपधातुव्याख्यानं देवनाम्ना विदुषा विरचितं दैवं समाप्तम् ।
अस्मिन् ग्रन्थे आहत्य शतद्वयं श्लोका विद्यन्ते ।

परिचयः

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुत्र चाजायत इति न कथं-
चिदपि विज्ञायते । दैवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिशास्त्रिणा देवस्य
कालः ख्रैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भादाद्वादशशति अभ्यधायि ।
वयं त्वस्य कालः वैक्रमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद इत्यनुमिनुमः ।
तत्रेमौ हेतु—

१—क्षीरस्वामी दैवं न कचित् सस्मार । क्षीरस्वामिनश्च ११२५
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम् ।

२—दैवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना द्वयोः स्थानयोस्ता-
दृशनिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षितादवरकालिकः ।
तथाहि—

क—देवेन तु 'ष्टै वेष्टने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस-
म्भाषायमनुसृतः । पृष्ठ २३ ।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविसम्भादेतदुक्तम् । पृष्ठ २८ ।

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेर्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि देवो मैत्रेयरक्षि-
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम् । एतदाधारेण च
देवस्य १२०० वैक्रमाब्दः काल इत्येव युक्तम् ।

दैववार्तिकम् (१२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना दैवस्य पुरुषकारसंज्ञकं वार्तिकम-
लेखि ।^१ अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि
पदे-पद उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति
स्फुटं भवति । सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च स्वीयधातुवृत्तौ बहुधा निर्दि-
ष्टः । अनेकत्र च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुषकारस्य पङ्क्ती-
रुद्धरति ।^२

१. ग्रन्थान्ति—कृष्णलीलाशुकेनैवं कीर्तितं दैववार्तिकम् । इति श्री-
कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो दैवसहायः पुरुषकारः समाप्तः ।

२. यथा नट धातौ 'यत्कारिषु' इत्यारभ्य 'निरुदलवर्णया नेयः' इत्यन्ता-
स्तिस्रः पङ्क्तयः । धातु० पृष्ठ० ७८ । इमाः पङ्क्तयः पुरुषकारे ६६ तमे पृष्ठे वर्तन्ते ।

परिचयः

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिर्वैष्णवसम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कृष्ण-
कर्णामृतं कृष्णलीलामृतं वा स्तोत्रं वैष्णवेषु अतिप्रसिद्धम् । अयं
बंगदेशीय इत्येके मन्यन्ते ।

कालः—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चिन्नि-
श्चयः । अतस्तस्य कालनिर्णयाय यानि सहायकानि प्रमाणानि
तान्युच्यन्ते—

१—पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते ।^१ हेमचन्द्रस्य च
ग्रन्थलेखनकालः ११६० वैक्रमाब्दात् १२२० वैक्रमाब्दपर्यन्तमिति
निश्चितप्रायम् । अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा ।

२—निघण्टुव्याख्यायां देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नामनि-
र्देशं विना द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः ।^२ देवराजीयं निघण्टुभाष्यं
सायणेन १।६२।३ ऋग्भाष्य उद्धृतम् ।^३ अतो देवराजस्य वैक्रमाब्दस्य
चतुर्दशशत्या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्यैतिह्यविदः संगि-
रन्ते । इयं पुरुषकारस्यावरासीमा ।

३—लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने कचिद् दैवस्य पाठान्तरम-
प्युपन्यस्यति । दैवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्तात् ।
दैवग्रन्थे पाठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षत एव । स च न्यूना-
न्यूनं पञ्चाशद्वर्षमित आवश्यकः ।

एतैः प्रमाणैः सामान्यतयेदमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषकारस्य
रचना १२५० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दं यावत् कदाचिद् बभूव ।

सीतारामजयरामयोर्भ्रान्तिः—‘संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इति-
हास’ नाम्नो ग्रन्थस्य लेखकाभ्यां सीतारामजयरामाभ्यां कृष्णलीला-
शुकमुनेः कालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः । स चासमीचीन इत्युपरि-
तनप्रमाणैर्विस्पष्टमेव ।

१. पुरुषकार पृष्ठ २२, २४, ३७ ।

२. ‘क्षप प्रेरणे’ इत्यारभ्य ‘धातुवृत्तौ पठ्यते’ इत्यन्तः । पृष्ठे ४३, १०६ ।
अयं पाठः पुरुषकारे ९५ पञ्चनवतितमे पृष्ठे वर्तते ।

३. ‘उष्ठाशब्दात् स्त्रार्थे पृषोदरादित्वेन घ-प्रत्यय इति निघण्टुभाष्यम् । अयं
पाठो देवराजीये निघण्टुभाष्ये उक्षियापदव्याख्याने (२।११।३) उपलभ्यते ।

पुरुषकारे स्मृता कविकामधेनुः—पुरुषकारे कविकामधेनुनामा ग्रन्थोऽसकृत् स्मर्यते । अयं वोपदेवविरचितात् कविकल्पद्रुमस्य कामधेनु-टीकातो भिन्न एव ग्रन्थः । यतो ह्यत्र पाणिनीयसूत्राण्युद्ध्रियन्ते^१ न वोपदेवीयानि । पुरुषकारधृतोद्धरणैः सम्भाव्यते यदियमरकोशस्य काचिद् व्याख्या स्यादिति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता इमेऽन्ये ग्रन्थाः—

१—सुप्पुरुषकारः—सायणः सुब्धातुव्याख्याने पुरुषकार-नाम्ना पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बह्व्यतीत्युदाहृत्येष्टनि यत् इष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्यते, न चेष्टनि यिट्, नापीष्टवद्भावश्च । यिट्सन्धियोगशिष्टत्वात् तदभावे तु भावयतीति विन्यमसौतिरिति । धातुवृत्तिः पृष्ठ ४२८ ।

नैष पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते कृष्णलीला-शुकमुनिना कश्चित् सुब्धातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारनामा ग्रन्थो विरचित इति ।

२—कृष्णलीलामृतम्—इदं स्तोत्रम् ।

३—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशुकेन भोज-देवीयस्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य पुरुषकार-नाम्नी व्याख्या विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरणैतिहायग्रन्थोऽवलोकनीयः ।^२

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषकारपाठः सर-स्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् ।

४—अभिनवकौस्तुभमाला, ५—दाक्षिणामूर्तिस्तवः—
दैवसम्पादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ श्रीकृष्णली-लाशुकमुनेरेव कृती स्तः । अन्योरप्यन्ते—‘इति कृष्णलीलाशुकमुनि ... ’ इत्यादिः पुरुषकारसदृश एव पाठ उपलभ्यते ।

१. द्र० पुरुषकार पृष्ठ १०३ ।

२. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ४४५—४४६ ।

८—सायणः

विविधग्रन्थनिर्मात्रा सायणाचार्येण पाणिनीयधातुपाठस्य स्वज्येष्ठभ्रातुर्माधवस्य नाम्नोऽनुरूपा माधवीयानाम्नी धातुवृत्तिर्विरचिता । इयं वृत्तिर्वैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

संक्षिप्तः परिचयः

सायणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः । तदनुसारमस्य पितुर्नाम मायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातुर्माधवः, कनिष्ठस्य भोगनाथ आसीत् । अस्य तैत्तिरीया शास्त्रा बौधायनं सूत्रम्, भारद्वाज-श्च गोत्रं बभूव । अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वैक्रमाब्दे द्वासप्ततिवर्षदेशीयः स्वर्जगाम ।

सायण एकत्रिंशद्वर्षवयस्को विजयनगराधिपतेः प्रथमस्य हरिहरस्य कम्पणनाम्नोऽनुजस्य (वै० सं० १४०३—१४१२) मन्त्रिपदमलं-चकार, तदनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शिक्षकपदं मन्त्रिपदं च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य बुक्कनृपतेः (सं० १४२१—१४३७), द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चामात्यपद-धुरमुद्रवाह ।^१

धातुवृत्तेर्निर्मितिकालः

धातुवृत्तेराद्यन्तयोः पाठेन ज्ञायते यत् सायणेन संगमनृपते-रमात्यपदमलंकुर्वतेयं वृत्तिर्विरचिता । तथाहि—

आदौ—अस्ति श्रीसंगमदम्भापः पृथिवीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शं विलोक्यां प्रतिबिम्बते ॥४॥

अन्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहाराजमहा-मन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ चुरादयः सम्पूर्णाः ।

तदेवं धातुवृत्तेरचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२० वैक्रमा-ब्दपर्यन्तं स्यात् ।

१. सायणाचार्यस्य पूर्णवृत्तज्ञानाय परिडितबलदेवोपाध्यायकृतः 'आचार्य सायण और माधव' नामा ग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

धातुवृत्तेर्निर्माता—येयं महती ग्रन्थराशिः सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा सततममात्यपदभारमुद्रहता सायणेनैव विरचिता, अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्बहुभिः पण्डितैर्निर्मापिता इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्वर्तते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वयं विरचिताऽऽहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ कष्ट पादविच्छेपे इति सूत्रव्याख्यानान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्तन्तु त्रोटारो भाष्यपारगाः ॥ पृष्ठ ९७ ॥

एवं मय्य बन्धने इति सूत्रान्तेऽपि—

अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणार्येण बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १०२ ॥

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव नामान्तरमुत तत्साहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्वास्तविकं नामेति सन्देहनिर्गमकं न किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । वयं त्वनुमिनुमो यदयं यज्ञनारायणः सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमैत्रेरक्षितयोर्द्वे धातुव्याख्ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि धातुप्रदीपः संक्षिप्ततरः । नैताभ्यां विद्वान्सोऽपि धातुकान्तारावगाहनं कर्तुं समर्थाः, अकृतधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु णिजन्तसन्नन्तादिरूपाणि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां खलु प्रायेण सर्वेषां धातूनां णिजन्तादिप्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्चयन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु विविधमतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमसूक्ष्मविचारचर्चया काठिन्यमपि समपद्यत, तथापि कृतधियां विपश्चितामध्यापकानां कृत इयं परम साहाय्यमातनुते । सिद्धान्तकौमुद्याः प्रचलनात् प्राग् धातुपाठस्य कीदृशी अध्यापनप्रवृत्तिः पाणिनीयेष्वासीदित्यस्य वास्तविकं दर्शनमप्यत्रैवोपलभ्यते । किं बहुनाऽऽर्षपाठविधि-

नाऽध्यापकानामध्येष्यमाणानां च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधान-
सहायभूता वर्तते ।

प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

वैक्रमाब्दस्य द्वादशशत्याः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
शब्दानुशासनक्रममुज्झित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
रैर्धातुपाठस्यापि तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

९—रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वै०
१०—प्रक्रियारत्नम्		१३०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
११—रूपमाला	विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमाब्दात्पूर्वः
१२—प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वै०
१३—सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
१४—प्रक्रियासर्वस्वम्	नारायणभट्टः	१६२० वै०

एषु चतुर्ष्वर्षेषु नैव सर्वे धातवो विव्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
धातूनां णिजन्तादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
योर्यद्यपि सर्वे धातवो व्याख्याताः तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
णिजन्तादिषु तेषां रूपाणि नोच्यन्ते । णिजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
केषाञ्चिदेव धातूनां रूपाणि निदर्श्यन्ते । नैतेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।

एषां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य षो-
डशाध्याये (पृष्ठ ३७५-३९४) विस्तरेण प्रत्यपादीति नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।

अत्र हि पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
एव विचारः कृतः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकृत्स्नादीनाम्,
उत्तरवर्तिनां च कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
जौमरप्रभृतीनां धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरमिथा न
किञ्चिदुक्तम् । एतेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
ग्रन्थस्य द्वितीये भागे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

गच्छतः स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति पण्डिताः ॥

करोलबाग, देहली

दीपावली, २०१४ वै०

विदुषां वशंवदः—

युधिष्ठिरो मीमांसकः

अस्मदीयं संस्करणम्

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु वृत्तिषु क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते । धूनो-लिविशनामकेन जर्मन-विदुषाऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कुचन्द्रमिते (१९८७) वैक्रमाब्दे (=१९३० ईसवीये) प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्करणे रोमनाक्षराणां प्रयोगात् भूमिकायां टिप्पण्यां च जर्मनभाषाया व्यवहारान्नेदं भारतीयानां संस्कृतविदुषां कृते लाभप्रदमभूत् । अतस्तदुपलब्धिकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रकाशनस्याजायत । तदनु द्वितीये विश्वमहायुद्धे तदपि संस्करणं दुर्लभतां गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महतीमावश्यकतामन्वभूवम् ।

अस्मदाचार्यवर्याणां पण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासूनां लवपुरस्थे विरजानन्दाश्रमे विद्यामधीयानेन वर्णिना वाचस्पतिनाऽस्मन्निर्देश-मनुसृत्य १९९८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिरारब्धा । केनचित् कारणेन सोऽदादेर्मध्यं यावत् प्रतिलिपि कृत्वा विरराम । तदनु भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमाब्दे शेषांशस्य पूर्तिरस्माभिः स्वयमकारि । तस्मिन्नेव काले काश्या राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणास्य समग्रस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता । भट्टाचार्योऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायापि संचकल्पे, परं कार्तार्थ्ये नाभजत । २०११ वैक्रमाब्दे श्रीरामलालकपूरनिकेपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय मतिरकारि । बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये राम-शंकरभट्टाचार्यस्य साहाय्यमग्राहि । किञ्चित् कालानन्तरं भट्टाचार्योऽप्यन्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपराराम । अहमपि स्वास्थ्यवैकल्यात् काशीं परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः । अतो भट्टा-चार्यस्य सभाष्यमानं साहाय्यमप्यनश्यत् । मय्येव सकलः सम्पादन-कार्यभार आपतितः । सत्यपि स्वास्थ्यवैकल्ये विविधकार्यभारे च यथाकथंचित् मया तत्कार्यं पारं गमितम् । अत्र कियत्साफल्यं लब्ध-मित्यत्र तु विद्वांस एव प्रमाणम् । कार्यस्यास्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वात् स्वास्थ्यवैकल्याद् अतिशयकार्यभाराच्च या अत्र न्यूनताः समजायन्त

ता अहं संजाने । तथापीदं शक्यते वक्तुं यदिदं संस्करणं पूर्वजर्मन-
संस्करणापेक्षया साधुतरं निष्पन्नमिति ।

जर्मनसंस्करणापेक्षयाऽत्र वैशिष्ट्यम्

यद्यपि विदुषा लिबिसेन रोमनाक्षरसंस्करणं महता परिश्रमे-
णं सम्पादितम्, तथापि तस्य पाणिनीये व्याकरणे सम्यक्प्रवेशाभा-
वाद् बहुत्र तदीयाः सम्पादनप्रमादा उपलभ्यन्ते । अस्माभिस्तदीय-
प्रमादानां परिमार्जनाय, संस्कृतविदुषांसौकर्याय, उपलब्धिसौलभ्याय
प्राचीनवाङ्मयपरिरक्षणाय च विविधग्रन्थसाहाय्येनेदं संस्करणं
परिष्कृतम् । अत्र यद्यद् वैशिष्ट्यमस्माभिः सम्पादितं तदित्यम्—

१—धातुसूत्रसंख्यानिर्देशः—धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' 'एष वृद्धौ'
इत्येवमादीनि वाक्यानि क्षीरस्वाम्यादीनां पूर्वाचार्याणां मते सूत्राण्यु-
च्यन्ते (द्र० पृष्ठ २, पं० २, टि० २; पृष्ठ १ पं० ११) । अतोऽत्रापि पाणि-
नीयाष्टकवत् प्रतिधातुसूत्रमादौ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । यथा—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः (पृष्ठ २), ३. एष वृद्धौ (पृष्ठ ११),
४. स्पर्ध संघर्षे (पृष्ठ १२) इत्यादिषु ।

२—धातुसंख्यानिर्देशः—कस्मिन् प्रघट्टके कियन्तो धातव
इति विज्ञानाय, प्रतिगणं धातुसंख्यावच्छेदाय च प्रतिसूत्रन्याख्या-
नन्तरं यथाक्रमं धातुसंख्याया निर्देशोऽप्यकारि ।

२. लिबिशोपात्तधातुसंख्यापरित्यागः—लिबिसेन स्वीये
संस्करणे भोट्लिङ्गसम्पादितधातुपाठानुसारं तत्तद्धातुसंख्यानिर्देशो
विहितः । क्षीरतरङ्गिण्यां तत्रस्थानां बहूनां धातुनामभावात् क्रमवै-
परीत्याच्च तदीयधातुसंख्यानिर्देशस्यानुपयोगितामवेक्ष्य तन्निर्दिष्टां
धातुसंख्यां परित्यज्यास्माभिर्मूलग्रन्थानुसारिणी धातुसंख्या प्रदत्ता ।

४—अन्यैरुद्धृतानां क्षीरतरङ्गिणीपाठानां स्थाननिर्देशः—
क्षीरतरङ्गिण्या यान्युद्धरणानि पुरुषकारे धातुवृत्तावन्यत्र चोपलभ्यन्ते,
तेषां निर्देशः प्रायेणास्माभिष्टिप्पण्यां कृतः । यत्र तु तद्ग्रन्थेषूद्धृतः
पाठोऽक्षरशः समान आसीत्, तत्र 'उद्धृतम्' इति, यत्र त्वर्थतोऽनुवादः
शब्दवैपरीत्यं वाऽभूत् तत्र 'स्यूतम्' इति च संकेत्य तत्तत्स्थाननिर्दे-

शोऽकारि । यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, १; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र ।

अत्र विद्वलाचार्यकृतायां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृतानां स्मृतानां वा पाठानामल्पीयानेव संग्रहोऽभूत्, तदग्रन्यस्यास्मत्-सकाशेऽभावात् ।

५—अन्यत्रोद्धृतपाठभेदनिर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरत-रङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यद्वा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना बोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशष्टिप्पण्यामस्माभिर्विहितः । यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३; ४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७, ४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २. ६; २८३, ३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६६, ७; ३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २ ॥

६—मूलपाठसंशोधनम्—पुरुषकारादिषूद्धृतपाठसाहाय्येन यत्र तत्र जर्मनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा तेषां टिप्पण्यां संकेतो विहितः । एतद्विषयका इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः ।

७—मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित् साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधु पाठाम्युद्धृष्टिप्पण्यां प्रदर्शितः । यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१, १; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६, ५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३; ३११, २; ३२१, ३ ॥

८—त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र कश्चित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित आसीत् तस्य [] कोष्ठे पूर्तिं विधाय टिप्पण्यां तन्निर्देशः कृतः । यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १ इत्यादिषु ।

९—अष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठ-ग्रंथो विज्ञातः, तस्य सर्वस्य संकेतष्टिप्पण्यां विहितः । यथा—पृष्ठ ७०,

टि० २. ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४;
३०४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०—पाठतुलना—बहुत्रास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्धृतानां पाठा-
नामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि०
४ इत्यादिषु ।

११—उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिबिशेन येषामुद्धरणा-
नामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थान-
मुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—
पृष्ठ १४८, टि० १; १६५, १; १६६, ३; १६६, ६; १७३, ४; २०५, ५;
२०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

कचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२—युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिबिशेन बहुत्रोद्धरणानां वास्त-
विकमाकरस्थानमपरिज्ञाय तत्सदृशपाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः ।
तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तन्निर्देशो
विहितः । दशपादयुगादिसूत्रनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदति-
रिक्तेष्वपि बहुषु अस्मिन्निर्दिष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३—आकरनिर्देशे लिबिशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीय-
व्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिबिशोऽनेकत्रोद्धरणनिर्देशे
परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता ।
अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२६, १; १३६, १; १४०, ६;
१५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २. ५; १६२, ६; १६५, २; १७३,
३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १६६, १; १६८, ४; २००, ४;
२०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३;
२३४, २; २३६, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४६, २; २५०, २; २५४, ५;
२७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०६, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४—धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्—क्षीरस्वाम्यादि-
भिर्बहुत्र धातुसूत्राण्यशुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परि-
मार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीर-
स्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यक्तीकृतः । यथा—पृष्ठ १, टि० २, ४; ६, ६;
५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १;
२५६, १ इत्यादिषु ।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्या-
ऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः । तादृशी-
नां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारटिप्पण्यां विहितः । यथा—
पृष्ठ ६१, टि० ४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३; १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३;
१८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३;
२४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु ।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद्
धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्सदृशस्य वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं
करोति । तादृशनिर्देशे क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः
कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ । अस्या भ्रान्तेरपि यथा-
स्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२,
१; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु ।

१८—सायणेन मुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—
सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गिणीनाम्ना
वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्प-
ण्यामस्माभिर्यथास्थानमालोचितानि । यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५;
६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु ।

१२—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—कचित्
सायणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः । तादृशभ्रान्तेरपि
टिप्पण्यां निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ १८२, टि० २ ।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां
पाठास्यालोचनाऽपि व्यधायि । यथा—पृष्ठ ३२, टि० ३; ३३, ५; ८७, ३;
८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १;
२४४, ४; २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु ।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थालोचनम्—कचित् पाणिनीयसूत्रार्थालोचनमपि विहितम् । यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५ ।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन कचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यालोचना कृता । यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४ ।

२३—चान्द्रघातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिदर्शनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चन्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रघातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र नैवोपलभ्यन्ते । तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ ६२, टि० ३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २९३, ३; २९४, ३; २९५, ३ इत्यादिषु ।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायापि प्रयतितम् । यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २९६, ४ इत्यादिषु ।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा— बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि । यथा—पृष्ठ ६, टि० २; ६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु ।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—मगवतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या ह्रासः समजनि । तद्दृष्ट्वासानुगुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत् । तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिश्य तत्संबद्धरूपनिर्देशनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाटिप्पण्यो लिखिताः । यथा—पृष्ठ १६, टि० ४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४६, ६; ५१, १; ५६, १; ७०, १; ७६, ५; ८३, ५; ९४, २; १२४, ६; १३५, ६; १३६, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १६६, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५ ।

एवं विविधाभिष्टप्पणीभिरलंकृत्येदं क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणं विदुषां पुरस्तात् समर्प्यते । आशासे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य, अनुचितमयथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

क्षमा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिदोषाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताच्च या अशुद्ध्यः संजाताः तासां कृते विदुषः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र कंचिद्धातुं व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तत्सदृशस्य वा धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एष संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानामेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशेऽन्यगणपठितं तद्धातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्राः संख्या अवलोकनीयाः । रुधादिगणस्थानां धातूनां निर्देशेऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विदुषां करकमलेषु सादरमुपस्थाप्यते ।

विदुषां वशंवदो

युधिष्ठिरो मीमांसकः

क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत-धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं कणन्मधुपकिङ्किणीजालिनं^१,
करं प्रचलपुष्करारुणशिखाग्रमुल्लासयन् ।
विभुर्जयति विघ्नजिद् भुवनपृष्ठमारोपयन्,
दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
धातुवैषम्यशमनाद् वाङ्मयाप्यायनी सताम् ।
क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृत्तिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
सूत्रव्याख्या^२ कार्यजातं गणानाम्^३,
सेद्वानिद्वोषग्रहा^४ इत्फलं च ।
अष्टाध्याय्यां ये विशेषप्रयोगा,
धातोर्धातोर्दर्शितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
य एव पारायणिकैर्हृष्टोऽत्र विवरीतुभिः ।
पन्थास्तेनैव याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्^५ ॥ ४ ॥

१. 'जालकम्' पाठान्तरम् ।

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादीनि पाणिनिवचनान्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थकृता । अत एव 'भू सत्तायाम्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सूत्र्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. म्बाथदाषादिगणानाम् ।

४. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति मद्योजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश-
व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्ष्य-
बोध्यते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पमखिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (अष्टा० ३।३।१०९) इति सूत्रेण एवुल्लिख्यः । यथा गजः सन्मुखगतं वस्तुजातमगणयन् गच्छति

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।
सत्यार्धधातुकेऽपि च षोढा^१ नोदाहृता प्रकृतिः^१ ॥५॥

भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।
तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥६॥

५

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,
शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।
धादेव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,
न्याय्ये वर्मनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः^२ कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-

१० साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति
प्रकृतयः सूच्यन्ते^३—

१. भू सत्तायाम्, २, उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं
निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुलुक्^४ - छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ति (१।१।१ माष्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-

१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वत्तादयः ।

प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रियां सैवामिधीयते ॥

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ इति ।

(वाक्यपदीय ३।१।३४, ३५)

२० तद्वद् यत्कार्यं क्रियते तद् गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, एयन्ता, सनन्ता, यिचि सन्परा, यङन्ता, यङ्लुगन्ता च । तथा
च स्वयं ग्रन्थकारो वक्ष्यति—‘स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्यन्ता सनन्ता यिचि सन्परा । यङन्ता
यङ्लुगन्ता च नातीऽन्या, निष्प्रयोजना’ । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं चीरस्वामिकृतायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः
२५ षड्वृत्तय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानन्ते—१-अमरको-
शोदाटनम्, २-चीरतरङ्गिणी, ३-निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, ४-अमृततरङ्गिणी,
५-निघण्टुवृत्तिः, ६-गणवृत्तिश्चेति ।

३. ‘निर्दिश्यन्ते’ पाठा० ।

४. ‘सुलुक्’ पाठा० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—सामान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं सत्ता महाविषयत्वात् (तु०—प्रशस्तपादभाष्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत् क्रियापदं न भ्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः^१ प्रयो-
क्तव्य^२ इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च^३ पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—]

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽत्रार्थः प्रदर्शितः^४ ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या^५ अनेकार्था हि धातवः ॥^६

तथा च भूरयं क्वचिद् अस्त्यर्थे वर्तते—बहूनि धनान्यस्य
भवन्ति, सन्तीत्यर्थः । काप्यभूतप्रादुर्भावे—क्षीरभोजिन्याः श्रुतधरः^७ १०

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । तेनायमर्थः—
यत्राऽन्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽस्मात्तुः प्रयोक्तव्य इति । तथा
चोक्तं महामाष्ये (२।३।१) —'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति
गम्यते' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीति परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० । १५

३. भूशब्दः खलु महाव्याहृतिवाचक इति तस्य मङ्गलार्थकता युक्तेति
कैयटः (महामाष्यप्रदीप १।३।१) ।

४. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रासहस्तलेखेऽधिक उपलभ्यते । द्र०
राजकीयहस्तलेखपुस्तकालयसूचीपत्र पृष्ठ १०४६ सं० ७९४ । चुरादावपि (सूत्र
३२४ व्याख्यानं) अयं पाठोऽग्रिमः श्लोकश्चोपलभ्यते । २०

५. चौरादिके उद्धरणे 'एकैकोऽर्थो निदर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तच्छब्दो मङ्गलप्रसंगादसत् । 'पञ्चमं
लघु सर्वत्र' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुगन्तव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । काशकृत्स्नधातुपाठस्य
कण्ठट्टीकारम्भ एकः श्लोक इत्थं पठ्यते— २५

"निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।

अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम्" ॥ इति ।

अत्र 'सद्भिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिरासिगार्यगालवपौष्कैः' इत्यर्थः कण्ठ-
टीकायां विवृतः ।

८. 'श्रुतधरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायत इत्यर्थः । कचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—
पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गव-
शाद् धातोः स सोऽर्थः प्रकाश्यते । यथा प्रभवतीति स्वात्म्यर्थः,
प्रथमत उपलम्भश्च । पराभवति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
५ मतः^१ तिरस्कारः । सम्भवतीति तन्मात्रार्थः^२ । अनुभवतीति संवेद-
नम् । विभवतीति व्याप्तिः । आभवतीति भागावगतिः^३ । उद्भवती-
त्युद्भेदः । प्रतिभवतीति लग्नकत्वम्^४ ।^५

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७।
२।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेद्वत्वम्^६ । आर्षधातुक्रस्येद् बलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेद्वत्वेऽनिद्वत्वे चोपचाराद् धातोस्तथा^७
व्यपदेशः ।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्तरि [परस्मैपदम्]
(१।३।७८) इति परस्मैपदम् । अपवादाभावाच्चौत्सर्गिकः शब्द्विकरणः ।
भवति । भवन् । भविता ।

१५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यकं पदम् । 'प्रायशः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

२. तावतीमात्राऽत्र युक्तेत्यर्थः । तथा चैवं वाक्यं प्रयुज्यते—'प्रस्थमत्रौ-
दनानां सम्भवति' । 'जन्मार्थः' पाठा० ।

३. 'भागापत्तिः' 'भागावगतिः' पाठा० ।

४. अस्पष्टार्थमिदं पदम् ।

२० ५. काशकृत्स्नधातुपाठस्य कञ्जडटीकायां भू-धातोर्निसे ऽर्था निर्दिष्टाः—
" सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः ।

अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥

सत्तायां यथा—विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः । मङ्गले यथा—पुत्रस्य
भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः । वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः, वृद्धिरित्यर्थः । निवासे—भवनम् ।

२५ सत्तायां—विश्वं भवति, व्याप्नोतीत्यर्थः (अस्मिन्नर्थे सकर्मकोऽयं धातुः, सम्पा०) ।
सम्पद्यर्थे—यदीर्षो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिप्राये—अयं भावः,
अभिप्राय इत्यर्थः । शक्तौ—तन्तुर्भवति- शक्नोतीत्यर्थः । प्रादुर्भावे—अक्रूरो भवति,
जायत इत्यर्थः । गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः ॥ इति (पृष्ठ २) ।

६. 'सेद्वकत्वम्' पाठा० ।

७. 'तयोः' पाठा० ।

निरनुनासिकत्वादूकारस्येत्संज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा-जागृ-दीधीडाम् एकाचां च चिरेर्जिरेः ।

अदन्तोर्णोति-वेवीडां स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥ १

एधादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेव इत्संज्ञा नास्ति । यद्वैषा- ५
मपि अकारादौ^२ लुप्त एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे, भावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आत्मने-
पदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोती-
त्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाविनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् ।
भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । १०
तर्हि एकवचनमपि कथम् ? वृत्तादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अमेदै-
कत्वात्^३ । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते इति हि मायम् (१ । १ । ३८) । चैत्रेण
भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते
मया । अनुभूयते सुखम्, संवेद्यते इति । अथान्तरेऽत्र वर्तमानादकर्म-
कस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः— १५

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ४

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

१. श्लोकोऽयं माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनाम्नोद्भ्रियते । तत्र च
द्विविधः पाठ उपलभ्यते । मैसूरसंस्करणे—‘दरिद्राजागृदीधीडामनेकात्वं चिरेर्जिरेः । २०
अदन्तोर्णोतिवेवीडां स्मर्यते येस्तथोलडेः’ इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । काशी-
संस्करणे तु—‘दरिद्राजागृदेधीडोऽनिकाचश्च चिरिर्जिरेः । चकास्यूर्णोतिवेवीडः स्मर्यते
णौ तथौलडिः’ इति पाठः (पृष्ठ ३७४) । स चात्यन्तं परिभ्रष्टः । चतुर्थचरणस्य
पाठस्त्वत्यन्तं सन्दिग्धः । क्षीरतरङ्गिण्यां शुरादौ (सू० ९) ‘तथा लण्डिः इति स्मरणात्’
पाठः । वयं तु चौरादिकनवमसूत्रव्याख्यानुसारं ‘स्मर्यते नेत् तथौलडेः’ इति पाठो २५
युक्त इत्यनुमिमीमहे । २. ‘अकारादौ’ पाठा० । ३. ‘अमेदत्वात्’ पाठा० ।

४. श्लोकोऽयं मागुरिप्रोक्त इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः
(द्र० २८२ सूत्र-प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्^१ धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थो-
ऽकर्मकः क्रियते । यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थः; नदी वहति,
स्रवतीत्यर्थः^२ । कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव
प्राणधारणे (धा० सू० १।३७५) जीवति; वृत्ती गात्रविषे (धा० सू० ४।८)

५ नृत्यति । अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रोडीकृते । कर्मणः
प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्षति; नेह—पार्थः शरान् वर्षति ।
प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्^३,
यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते ।

अकर्मकत्वं च—किं करोति ? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-
१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति^४, भवतीत्यस्त्येव व्यपदेशः । सत्यम्, किन्तु
क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न बाह्यकर्मापेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावग-
मात् । क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्गं^५ कर्म । अत एव च क्रियावि-
शेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति^६ ।

कालभावाध्वदेशाश्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहाराः । मासमास्ते, गोदोहं स्वपिति, क्रोशं क्रीडति, कुरुव-
शेते^७ ।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कथमिति चेत् ? द्रव्यकर्मनिमित्त
इति द्रूमः । कर्मयोगामृततरङ्गिण्याम्^८—

१. 'वर्तमानात्' पाठा० ।

२० २. द्रष्टव्यम्—महामाष्य १।३।२७॥

३. 'भावे प्रयोगः' पाठा० ।

४. पचतीत्यारभ्य करोति पर्यन्तं कचिबास्ति ।

५. 'चान्तरम्' पाठा० ।

६. अयं भावः—द्विविधो हि धातुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां
२५ द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्र क्रियाविशेषणभेदसंबन्धेनान्तरङ्गं कर्म ।
तद्विभं च बहिरङ्गम् । बहिरङ्गकर्मापेक्षयैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यन्ते ।
अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति ।

७. द्रष्टव्यम्—महामाष्य १।४।५१॥

८. 'यन्ममैवामृततरङ्गिण्यामुक्तम्' पाठा० ।

प्रत्ययोऽकर्मकाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।

सकर्मकाकर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

महेशाङ्गधरस्त्वत्रैवं^१ गुरुमुष्टिं समादिक्षत्, यदाह—द्विरूपो धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः^२ (कातन्त्र ३।१।९) इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र^३—अपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्यो भावः, ५ अपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः, क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमदूरविप्रकर्षेण । धात्वर्थसामान्ययुक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृत-मनुसरामः ।

स्याच्छ्रुद्धा प्रकृतिर्ण्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा^४ । १०

यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या^५, निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्यं न भवन्^६ यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥ १५

१. 'अत्रैव' पाठा० । 'महेशाङ्गधरः' इति युक्तः पाठः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महामाष्य

१।३।१) ।

३. यदवात्रैवं वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति ।

अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमान० ।

४. 'स्पन्दन' पाठा० ।

२०

५. णिचि पूर्वस्मिन् सति सन् परो यस्यां सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिक्रमेण षोढा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विद्यते । ननु णिचि सन्परेतिवत् यङि यङ्लुकि वा सन्परा, सनि वा णिच्परेति कथं नोक्ताः ? उच्यते, प्रयोगामावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'लिटि धातोरनम्यासस्य' (अ० ६।१।८) सूत्रे भाष्यकृता 'अनम्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि, सनन्ताद्वा णिचि लुङि अनम्यासस्येति ग्रहणाग्रहणे रूपभेदः स्यात् । भागवृत्तिकारस्तु यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्वं मन्यते । अत्र विशेषस्तु भागवृत्ति-संकलन एतत्सूत्रदिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

७. 'नित्यमभवन्' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं^१ प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भावना^२ भावनाविदः^३ ॥ [इति]

(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूना संस्क०)

भावयेज्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

५. चुरादौ भू प्राप्तावात्मनेपदी (धा० सू० १०।२३१) भावयते पदम् प्राप्नोतीत्यर्थः । आधृषाद् वा (धा० सू० १०।२०१) इत्यणिच्पक्षे— उत्ताहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकृत्कने (धा० सू० १०।१८५) णिच्— सर्पिषा सक्तून् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः । ययासश्चन्यो युच् (३।३।१०७) भावना ।

१०. सन्—बुभूषति । श्रुकः किति (७।२।११) सनि ग्रहणहोश्च (७।२।१२) इति नेद् । सनाशंसमिषाभुः^४ (तु० ३।२।१६८) बुभूषुः ।

प्यन्तात् सन्—विभावयिषति । ओः पुण्यण्यपरे (७।४।८०) इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

१५. यङ्—बोभूयते । छित्त्वात् तङ् ।

यङ्लुकः—बोभवीति, बोभोति । चर्करीतं^५ (धा० सू० २।८१) परस्मैपदम् ।

१. 'तेनैव भूतिकर्तृत्वं' पाठा० ।

२. 'भावानां' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव, मूलग्रन्थे (तन्त्रवार्तिके)

२०. पशामदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रमितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु । तस्य प्रयोजकक्रियां भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'सनाशंसमिष उः' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वामिना प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीस्थले षष्ठी पठ्यते । युक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् ।

१५. ५. चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा । अदादिगणे चर्करीतं च (२।८१) इति पठ्यते । तेन यङ्लुकोऽदादित्वमात्रं विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यणनेन परस्मैपदविधानमपि स्यात्तर्हि तेतिक्ते (७।४।६५) इत्यत्र "तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रात्मनेपदमनुदात्तङिति आत्मनेपदमिति । नियमार्थं तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नाग्यत्रेति । क मा भूत् । वेमिदीति

विशेषास्तु—श्रुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—हिमवतो गङ्गा प्रभवति । गातिस्थावुषा (२।४।७७) इति सिज्जुक्—अभूत्, श्रुवोऽस्तिष्ठि (७।३।८८) गुणाभावः । श्रुवो वृग् लुक्लिटोः (६।४।८८) अभूवन्, आत^१(३।४।११०) एव सिज्जुगन्ताभियमात् सिज्ज्म्यस्तविदिम्यम् (३।४।१०९) इति श्रैजुस् नास्ति । बभूव बभूवुः—इन्विभवतिभ्यां च (२।२।६) इति कित्त्वम्, भवतेरः (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् । भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः^२—बुभूवे त्वया, अनुबुभूवे सुखम् ।

भृशादिभ्यो मुख्यच्चे (३।१।१२) इति क्यङ्—अभृशो भृशो भवति भृशायते । आमः कृञनुप्रयुज्यते इति कृञः प्रत्याहारात्^३ कृभ्व-स्यनुप्रयोगः^४ । कारयां बभूव ।

श्रुवो भावे (३।१।१०७) क्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम् । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—भव्यः पुमान् । भावकर्मणोरचो यत् (३।१।९७) भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम् । श्रोत्रवश्यके (३।१।१२५) ण्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्; लुप्पेदवश्यमः कृत्ये^५ (ब्र० काशिका ६।१।१४४) [मलोपः] ।

चेच्छिदीति” इति भाष्यकारवचनं प्रसङ्गीतं स्यात् । प्रायेण सर्व एव धातुवृत्तिकारा ‘चर्करीतं च’ इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं भवते ।

१. अत्र जर्मनसंस्करणे ‘अत एव’ पाठ उपलभ्यते स चापपाठः । अत्र “पूर्वैरेव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अत एव सिज्जुगन्ताभ्यान्वस्मादिति । अभूवन् प्रत्ययलक्षणेन जुस्पासः प्रतिषिध्यते” इति “आतः” (३।४।११०) सूत्रस्य काशिकावचनमनुसन्धेयम् ।

२. अतमिदं माधवीयधातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम् । वस्तुतस्तु ‘भवतरेः’ (७।४।७३) सूत्रे ‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे’ (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति । कैयटादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः । श्रीरस्वामी तत्र काशिकाकारमतमाश्रितवान् ।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्य भाष्यमनुसन्धेयम् ।

४. ‘प्रत्याहारस्यानुप्रयोगः’ पाठा० ।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यथोपलभ्यते । भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संग्रहात्मकः कश्चिच्छ्लोकोऽत्र काशिकायां पठ्यते । अत्र विशेषः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्रे का इतिहास’ नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः ।

ग्रहादौ^१ (३।१।१३४ गणे) परिभावी;^२ भूतेऽभिभावी^३ । भवतेषां वा वक्तव्यः^४ (द्र० काशिका ३।१।१४३) भवतीति भावः, भवः । आशिते भुवः करणभावयोः (३।२।४५) खच्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो वर्तते । कर्तरि भुवः खिष्णुच्-लुक्लौ (३।२।५७) आढ्यादिषु कर्तृषु च्यर्थेष्वचौ—अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः, आढ्यंभावुकः । भुवश्च (३।२।१३८) इतीष्णुच्, छान्दसत्वं नेष्टम्,^५ भविष्णुः । ग्लान्तिस्थश्च ग्लुः^६ (३।२।१३९) भूष्णुः; किति च (१।१।५) इत्यत्र गकारस्य चर्त्तृभूतत्वाद्^७ गुणाभावः । लषपतपद (३।२।१५४) इरयुकञ्—भावुकः । निटि (३।२।१५७) इतीनिः— परि-
१० भवी । भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) क्षिप्—स्वयंभूः, प्रतिभूः । विप्रसम्भ्यो ब्रुसंज्ञायाम् (३।२।१८०) विभुः, प्रभुः, संभुः । मितद्रवादित्वात् (द्र० ३।२।१८० वा०) शम्भुः । ऋदोरप् (३।३।५७) प्रभवः, विभवः, अनुभवः । श्रिणीभुवोऽनुपसंग (३।३।२४) घञ्—भावः । नद्यप्रभावादिति प्रभावः^८ । पतौ भुवोऽ-

१. नन्दिग्रहिसूत्रे नन्दीति णिचा निर्देशः, ग्रहीति इका । अत एव स्वामिना
२५ विस्पष्टप्रतिपक्षे 'ग्रहादौ' इत्युक्तम् । नात्र सूत्रपाठमेव ऊहनीयः ।

२. काशिकायां ग्रहादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पठ्यते । तेन पक्षे वृद्धयभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति ग्रहादौ गणसूत्रं पठ्यते ।

४. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ! अत्र 'ग्रहः ग्राहः' इतिवद् व्यवस्थितवि-
२० भाषा द्रष्टव्या । ५. 'कवीनाम्' इत्यधिकं कचित् ।

६. 'वस्तुः' पाठा० । 'ग्लुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'वस्तुः' इत्यत्र गकारश्चर्त्तृभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्यामिप्राय इत्यन्ये ।

७. अत्र 'स्नोर्गित्वाच्च स्य ईकारः कृतोरीत्वशासनात् । गुणभावलिङ्गि स्मार्यः
४युकोऽनिटत्वं गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकवार्तिकमनुसंधेयम् ।

२५ ८. अविस्पष्टमिदं वाक्यम् । अत्र पाठान्तरमपि नोपलभ्यते । अत्र कदाचित् 'नञ्चत्र प्रभवादिति प्रभावः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । तथा सत्ययमर्थः— हि यतः सूत्रे 'अनुपसंगे' इत्युपाठं, ततश्चात्र प्रपूर्वकाद्भवतेर्न प्रभावशब्दोऽपि तु प्रकृष्टो भावः प्रभाव इति प्रादिसमासे भवति ।

वह्नाने (३।३।५५) वा घञ्—परिभावः, परिमवः । कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः
(३।३।१२७) च्यर्थयोः खल्—अकृच्छ्रेणानाद्येनाद्येन भूयते स्वाद्यं
भवं भवता । स्वाङ्गे तस्म्यये कृगोः (३।४।६१) क्त्वाणमुलौ—पार्श्वतोभूया-
स्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम् । नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे (३।४।६२)
नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, ५
द्विधाभावम् । तूष्णीमि भुवः (३।४।६३) तूष्णींभूयास्ते, तूष्णींभूत्वा,
तूष्णींभावम् । अन्वभूयास्तुलोम्ये (३।४।६४) अन्वभूयास्ते, अन्वभूत्वा,
अन्वभावम् ।

निरूढादयो यथा—भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । भूतिः भस्म ।
भूताः ग्रहाः^१ । भवत्यस्मिन् भवनं गृहम् । १०

कृत्परिशिष्टेऽपि^२—भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) भावी । भुवः
विमन् (दश० उ० १।१६ कपाठः) भूमिः । अदिशदिभूशुभिम्यः क्रिन् (उ० ४।६५)
भूरि । अदि भुवो इतच् (उ० ५।१) अदभुतम् । भुवः क्युन्^३ (तु० उ०
२।८१) भुवनम् ॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः] १५

३. एध वृद्धौ । इतः कथान्ताः (१।३।१) पञ्चविंशद् उदात्तां अनु-
दात्तेतश्च । तेनायम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद्
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी । एधते । एधमानः ।
एधिता । एत्येधतूत्सु (६।१।८१) इत्युपसर्गस्य एङि पररूपं नास्ति—
प्रेधते । मा भवान् इदिधत् इति परत्वाद् ह्रस्वे कृते पुनः प्रसङ्ग- २०
विज्ञानाद् द्विवचनम् । असुन्प्रत्यये (प्र० उ० ४।१८८) एधः इन्धनम् ।
यथैधांसि समिद्धोऽभिः^४ (गीता ४।३७) इति । अयोदैवौषधप्रश्नयहिमश्रयाः (६।४।२९)

१. अत एव भूतावेशप्रहावेशशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्येते ।

२. कृत्परिशिष्टशब्देनानोणादिपाठो लक्ष्यते । उणादयो बहुलम् (३।३।१)

इत्यस्यैव व्याख्यानभूतत्वादुणादिपाठस्य । पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाभ्यायिस्थाः । २५

३. नेदं सूत्रस्वरूपम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशमात्रम् ।

४. 'यथैधःसुसमिद्धोऽभिः' पाठा० । चिन्त्यमिदं मूलग्रन्थविरोधात् ।

इतीन्धेर्धाञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति^१ । शुरोश्च हलः (३।३।१०३)
इत्यप्रत्ययः—एधा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिमवेच्छा । स्पर्धते भ्रातुः^२—

भ्रात्रा सह स्पर्धो करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः
५ स कृष्णम् इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्^३ । अणावकर्मकात् (१।३।८८)
इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङ्घीदपक्षे (द्र० ७।३।
१४) अपास्पर्धात्, अनिटि अपास्पर्त् । रात् सस्य (८।२।२४) इति
नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्याबन्धः (६।१।६८)
इति लोपे प्रत्ययलक्षणणेन जङ्गवे, सिपि बातोर्वा, दध (८।२।७४--७५) इति
१० कृत्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति
रूपम्, अकृत्वपक्षे तु तिषन्तवत् । अनुदात्तेश्च हलादेः (३।२।१४९)
इति युच्—स्पर्धनः । शुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा ।
बाहुलकादिष्णुच्^४ मेरं स्पर्धिष्णुनवान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा^५ ॥३॥

५. गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लब्धु-

१५ मिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं^६ ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः^७ ।
गाधते । गाधिता । ऋदित्वात् नाग्लोपिशास्त्रदिताम् (७।४।२) इति णी

१. इत्यमेवादन्तमेधपदमरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी ।
भातुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलक्षेत्येनन घञि' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि ।
उदाहृतं च मुकुटेन—“एधान् हुताशनवत इति कालिदासः” इति ।

२० २. पराभिमवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंग्रहात्'
इत्युक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धेः कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अयं भावः—यद्यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साक्षात् विहितस्तथापि
'कृतो बहुलम्' (३।३।११३-वा०) इति वचनात् समाधेयः । जयादित्यस्तु 'भुवश्च'
२५ (३।२।१३८) इत्यत्र 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—आजिष्णुना लोहितचन्दनेन'
इत्युक्तवान् । ५. अनुपलब्धमूलमिदम् । ६. 'ग्रन्थनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) त्वयमुदधृत्य "व्यमिचरति चैतत् 'पूयी विशरणे
दुर्गन्धे च' इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशेनानुमिदुषो

चङि उपधाह्रस्वो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधम् अतलस्पर्शम् ॥४॥

६. बाधृ रोटने । रोटनं प्रतिधातः^२ । बाधते । बाधिता ।
अवबाधत् । बाधनः । श्रोत्र ह्रस्वः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । बा-
धस्तु अचि (३० ३।१।१२४) । अजिह्वशिकम्यमिपंसिबाधाम् (उ० १।२७) ।
इति कुः ह्रस्वं च,^३ बाहुः ॥५॥

७. नाधृ नाथृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः^४ ।
याचोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिशोस्तु द्योत्ययोर्धर्म-
मात्राभिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते,
समवेति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि
सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूतं भावमाख्याते- १०
नाचष्टे' (निरुक्त १।२) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नाथते । आशिषि
नाथ इत्युपसंख्यानान् (१।३२।१। वा०) आत्मनेपदम्, षष्ठी च सूत्रात्^५
(२।३।५५)—सर्पिषो नाथते-सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं
नाथति, याचते । रिपुं नाथति, स्वामी नाथति, ईष्टे । नाथोऽचि (३०
३।१।१३४) । नाथ^६ इत्यनुपसर्गस्य नियमाज्ञेहात्मनेपदम्^७—

यदत्र कदाचित् 'प्रतिष्ठालिप्सयोः' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'अन्धे च इत्यमंशः पञ्चात-
नैर्वर्धितः । यथा क्वचित् धातुपाठकोशेषु 'इवप वीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'इवप
वीजसन्ताने छेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपिः प्रकिरणे दृष्टः, छेदने
चापि दृश्यते' (महामाण्य १।३।१) ।

१. अमरकोश कां० १, वारिवर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीघातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकायां (पृष्ठ १५१) क्षीरस्वामिना 'बहति बहते प्रयतते वा बाहुः,

बाह प्रयले' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोग इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गियाम् (मा० धा० पृष्ठ ३७) ।

५. अयं भावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंख्यानं सूत्रं च द्वयमपि
वर्तते । तत्रोपसंख्यानान् आत्मनेपदम्, सूत्राच्च षष्ठी विधीयते ।

६. आशिषि नाथ इत्यात्मनेपदविधायके वार्तिके ।

७. पाठोऽत्र अष्ट इति प्रतिमाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ
इत्यनुपसर्गस्य नियमाज्ञेहात्मनेपदप्रतिषेधः' इति ।

काव्यप्रकाशे त्वयं श्लोकः 'प्युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्य "अत्रानुनाथत इति

पुतन्मन्दविपकतिन्दुरफलश्यामोदरापाण्डुर-

ब्धायं हन्त पुलिन्दमुन्दरकरस्पशं वमं लक्ष्यते^१ ।

तत् पक्षीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं जीवामयाम्पर्यना

दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकैर्मा पिधाः^२ ॥

५. नोपदेशावैतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-
नर्दि-नक्कि-नटि-नाधृ-नाथृ-नृ-वर्जम् (तु० महामाष्य ६।१।६५) इति ।
उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य (८।४।१४) इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते ।
अननाथत्वं ॥६,७॥

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि-दाद-
१०. धीति, दाददूधि । दधस्तथोद्ध (८।२।३८) इति भस्माद्यो नास्ति, तत्र हि
धाओ ग्रहणम् । कौशिकस्तु दद धारणे^३ दध दाने इति पाठं
व्यत्यास्यात् । ददते मणिम्^४, दधते धनमर्थिभ्य इति । युक्तायुक्तत्वे तत्र
सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतमेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतायाः, घृनिघृण्यानां वाक्यं कथं-
कारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्थलन्तोऽन्यैः कियन् नोपलक्ष्यामहे ॥८॥

१५. ९. स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणम् उदत्प्लुत्य गमनम्, आस्क-
न्दनं^५ वा^६ । उदधरणमिति तु श्रीमोजः । इदितो लुप् धातोः (७।१।५८)—
स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्^७ (द्र० उ० ४।१८) ॥९॥

सर्पिषो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् 'आशिषि नाथः' इति ।
अत्र तु याचनमर्थस्तस्मात् 'अनुनाथति स्तनयुगम्' इति पठनीयम्" इत्युक्तम्

२०. (द्र० उल्लास ७) ।

१. 'वर्तते' पाठा० ।

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

३. निरुक्ते (२।०) 'दण्डो ददते धारयतिकर्मणः', इत्युक्तम् । एतेन कौशिक-
पाठ एव व्यापान् इति लक्ष्यते ।

४. 'अक्रूरो ददते मणिम्' इति निरुक्तपाठः (२।२) ।

२५. ५. 'आप्लवनम्' पाठा० ।

६. आप्रवणमुत्प्लवनमुत्प्लुत्यगमनं वेति तरङ्गिणी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९)

उदधृतः पाठः ।

७. समरटीकायां (पृष्ठ ९९) कुन्धति कुन्दम्' इत्युक्तं स्वामिना ।

१०. श्विदि श्वैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्^१ । श्विन्दते प्रासादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप^२ उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिवत्, शब्दशक्ति-स्वाभावात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुत्योः । गुरुन् वन्दते-अभिवादयते ।^३ देवान् वन्दते-स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शृङ्ग्योराकः (३।२।१७३)—वन्दारुः । वन्दी मङ्गलः^४ णिनिः । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु वन्दी^५ हठहता स्त्री । षड्विन्दिविदिभ्य उपसंख्यानान् (द्र० ३।३।१०७ वा०) युच्—वन्दना । उणादौ वन्दाकः^६ कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे मुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि,^{१०} सुखम् आत्मगुणोदयः । मन्दते । मन्दिता । मदन्तः^८ श्रमणः । चुरादौ (१०।७०) मन्दयति ॥१२॥

१३. मदि स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मोदो हर्षः, मदो दर्पः, स्वप्नेनालस्यमपि लक्ष्यते । चन्द्रस्तु मदि जाब्जे (१।३।१५) इत्ये-वाह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमधि (उ० १।३८) इत्यु-^{१५} रच्—मन्दुरा वाजिशाला । श्वितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ 'क'पाठः) इति किरच्—मन्दिरम् । स्फायितश्चिवाधि (उ० २।१३) इति रक्—

१. 'श्विदि श्वैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र श्वैत्यस्य गुणत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावात् लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । श्विन्दते प्रासादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैकरूप' पाठा० ।

३. 'वितालशब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोऽवसरपाठका मङ्गला [१, मङ्गला] ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्दते याच्यते वन्दी हठाहता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९) शीरस्वामी ।

५. उणादौ 'आक' प्रत्ययः दृश्यते (उ० ४।१३), तेनेदं पदं सिध्यतीति^{२५} स्वामिनोऽभिप्रायः । वन्दाकश्चीवरमिञ्जुरिति हेमचन्द्रः (उणादिटीका ३४) ।

६. मन्देर्नलोपश्च (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रवजितार्थक इत्युज्ज्वलः । श्रमण-शब्दो बौद्धमिञ्जुवाचक इत्येके मन्यन्ते । तदसत्, बुद्धप्रादुर्भावादुपद्विसहस्रवर्षप्राचीने शतपथब्राह्मणे (१४।७।१।२२) तस्य प्रयोगदर्शनात् ।

मन्द्रः । मद्रो माद्यते^१; (द्र० उ० ४।१०२) मदिरा च । अङ्गिमादिम-
न्दिय आरन् (उ० ३।१३४) मन्दारः^२ । कृदरादयश्च (उ० ५।४१) इति
मन्दरः^३ । खजे आकः (उ० ४।१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः ।
मत्वर्थीये चेनौ (द्र० ५।२।११५)—मन्दाकिनी^४ ॥१३॥

५. १४. स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते, स्पन्दिता । स्पन्दि-
तुम्, स्पन्दनः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. क्लिदि परिदेवने । परिदेवनं शोचनम् । क्लिन्दते ।
उदात्तेषु पाठात् (धा० सू० १।५९) क्लिन्दति । स्वरितेषु नोक्तः,
कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः^५ ॥१५॥

१०. १६. मुद हर्षे । मोदते मुदिता । रत्नो व्युपधाद् ह्लादेः संश्च
(१।२।२६) इति विभाषा कित्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुदिषते मुमो-
दिषते । मोदनः । इष्टपञ्चाश्रीकिरः कः (३।१।३५) कुमुदम्^६ । मोदयति^७
मोदकः । इषितिमिमादिषुदि (द० उ० ८।२६ क) इति किरच्—मुदिरो
मे घः । षुदिप्रोर्गमौ (उ० १।१२८) मुदगः । स्फायितश्चि (उ० २।१३) इति
१५ रक्—मुद्रा । चुरादौ घृद संसर्गे (१०।१९०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दान । ददते, ददेते, ददन्ते । ददिता, ददितुम् ।
न शस-दद-वादि-शुणिनाम्^८ (तु० ६।४।१२६) इति लिटि णत्वाभ्यासलोपौ न
स्तः—दददे ॥१७॥

१. तुलनीया अमरक्षीरटीका पृष्ठ ४८ ।

२०. २. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानियतिं मन्दारः, मन्दा आरा अस्ये-
ति वा' इत्युक्तं स्वामिना ।

३. 'मन्दरः सैरिमः शक्रमवनं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषः ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकति अवश्यम्' इति निरवोचत् स्वामी ।

५. अयं भावः—ये खलु धातवः स्वरितेतः (यथा पचादयः), ते कर्त्रभिप्राय

२५ आत्मनेपदिनो भवन्ति, । अयं तु अनुदात्तेषु दात्तेषु चोभयत्र पठितः । तेनानुदात्तेत्वाद्
अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं भवति, उदात्तेत्वाच्च कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदम् ।

६. कौ पृथिव्यां मोदत इति कुमुदम् ।

७. 'मोदयते' पाठा० ।

८. काशिकादिषु न शसददवादिशुणानाम् इति पाठः । तत्र शुणशब्देन

१८. ष्वद स्वर्द आस्वादने^१ । आस्वादने जिह्वया लेहः ।
चैत्राय स्वदते । षोपदेशत्वाद् इणकोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति
षत्वम्—असिष्वदत् स्तौतिण्योरेव षणि (द्र० ८।३।६१) इति नियमात् षत्वं
नास्ति—सिखदिषते, सिखादयिषतीति । सः स्विदिस्वदिसहीनां च
(८।३।६२) षत्वाभावः । स्वदनः । कृवापाजिमिस्वदीत्यादिना (द्र० उ० १।१) ५
उण्—स्वादुः । चुरादौ ष्वद संवरणे (१०।२००) स्वादयति । स्वदौऽषोप-
देशः, यत् स्मृतिः^२—अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मि-स्विदि-स्वदि-स्वधि-
स्वपयश्च, सुपि-सुजि-स्तृ-स्त्या-सेक-सुवर्जम् (तु० भा० ६।१।६४) । स्वर्दते,
असस्वर्दत् ॥१८, १६॥

१९. उर्द माने क्रीडायाञ्च । मितिर्मान^३मिति मुख्योऽर्थः^४ । १०
चकारादास्वादनेऽपीति दुर्गः । ऊर्दते, वोरुपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।१।
७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । क्रीडानियमोऽत्र धातु-
नामनेकार्थत्वे लिङ्गम् । कूर्दते । स्फूर्जेर (धा० सू० १।१।४८) दीर्घोपदेशाद्
वोरुपधाया दीर्घमनित्यमाहुः^५—कुर्दते, कुर्दनः । गुर्दनः । गुर्द- १५

भावितोऽकारो लक्षणया गृह्यते । स्वामिष्यते 'गुणिनाम्' इति पाठे । गुणः=गुण-
शब्दो विधायकत्वेनास्यास्ति इति मतवर्थाये इति प्रत्यये शक्त्यैव सोऽर्थो लभ्यते ।
स्वामिष्यतः पाठोऽन्यत्र न कचिदुपलब्धः । अत्र तत्त्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ०
भा० ३ पृ० १६९) ।

१. "संवरणे" इति वीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४३) माधवः । तथैव २०
पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४) ।

२. स्मृतिपदेनात्र मायमभिधीयते । तत्र चायं पाठः—'अज्दन्त्यपराः
सादयः षोपदेशाः स्मि-स्वदि स्विदि-स्वधि-स्वपयश्च, सुपि-सुजि-स्तृ-स्त्या-सेक-
सुवर्जम् (६।१।६४) । अज्दन्त्यो सात् परौ येषां ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः
(उद्योत) ।

२५

३. इह मानं सुखमिति सम्भतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४) ।

४. अत्र 'गाष्ट' (१।५) धातोर्वृत्तिस्तत्रस्था टिप्पणी(७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२) ।

५. अयंभावः—'वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फूर्जा' इति

स्थाने^१ दौर्गाः खुर्दे पेठुः । गुदस्थाने गुधेत्येके । उपाध्यायास्तु गुदक्रीडायां पायुविहार एव द्वौ धातू इति व्याख्यत, तत्रेति सम्याः^२ । गोदते-जुगु-दिषते, जुगोदिषते । के (द्र० ३।१।१३५) गुदम् ॥२१-२३॥

२१. घूद क्षरणे । क्षरणं निरसनम् । सूदते । निसूदितः ।
५. चुरादौ घूद निःस्रवणे^३ (तु० १०।१६४) निसूदयति । नन्दादौ (द्र० ३।१।१३४) सूदनः । पचादौ सूदद—(द्र० ३।१।१३४) सूदः^४, सूदी । सूददीपदीक्षां च^५ (तु० ३।२।१३५) इति युज् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे । ह्रादते दुन्दु-भिः, नूपुरह्रादः । पृषोदरादित्वाद् (द्र० ६।३।१०९) ह्रस्वे कृते ह्रदः ॥२५॥

२३. ह्लादी मुखे च । चशब्दादव्यक्ते शब्दे च । ह्लादते । णिचि (द्र० ३।१।२६) आह्लादितः । श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायां ह्लादो ह्रस्वः (द्र० ६।४।९५) प्रहृत्तः । क्तिनि अपीष्यते^६—प्रहृत्तिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने । स्वादते । स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुतिसते शब्दे^७ । पायुध्वनौ वर्ततेऽयम् । अन्ये

१५. ह्रस्वपाठेऽपि दीर्घत्वं सिद्ध्यत्येव, किं दीर्घोपदेशेन । अतस्तद् व्यर्थं सद 'वोरुपधायाः' इति दीर्घत्वस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठः । २. 'तत्रेति सम्याः' इति कचिज ।

३. 'निरासे' पाठः । चुरादौ 'घूद आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ उपलभ्यते । ४. पाचक इत्यर्थः ।

५. 'सूददीपदीक्षा' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. 'ह्राद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात्, प्रहृत्तिः' इति काशिका (६।४।९५) अत्रालोभ्या ।

७. किमर्थमयं संयोगान्तेषु उर्दादिषु न पठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु उर्दादिष्वयं न पठितः शब्दविशेषार्थेन प्राप्ता (? ह्रादा) दिनापि साम्यात् । स्वादि-
२५. स्वाकारवत् संयोगादित्वेन ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः, (धा० वृ० पृष्ठ ४५) । एव-
मनेकत्र धातुपाठक्रमविषये सायणेनोहः कृतः, स तत्रैवानुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र सायणपाठ उपन्यस्तः ।

निश्शब्दमधोवातं मन्वाना अशब्द इत्याहुः । पर्वते । पर्वनः । पर्वेर्निवृ
प्रसारणमञ्चोपम (उ० ३।८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाङ्घ्रिदितो निष्ठा-
याम् (७।२।१४) इतीण् नास्ति—यत्तः । यजयाचयत्विष्णुः (३।३।९०) इति
नङ्—यत्नः । यतेर्वृद्धिश्च (उ० २।९५) इत्यृन्—याता देवरभार्या, यातरौ^१ ५
चुरादौ यत निकारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युत् जुत् भासने । योतते, अयुयोतत् । कौशिकस्तु
ज्योतिः सिद्धये जुतिं ज्युतिं^२ मन्यते, ज्योतिश्च धुतेरिसिजादेश्च जः^३ (तु० उ०
२।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः—अजुतत् अजोतीत् ॥३०, ३१॥

२८. विथृ वेथृ याचने^४ । वेथते, अविवेथत् । किति विशेषः— १०
विथितः, वेथितः । कौशिकस्तु अविथुरसिद्धये यातन इत्याह, तन्न, व्यथेः
सम्प्रसारणं किञ्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

१. प्रसारणशब्दोऽयं सम्प्रसारणशब्देन समानार्थकः ।

२. काशिकादिषु ‘०विष्णु’ इति पाठः ।

३. दीर्घाभावं दर्शयितुमस्योपन्यासः । तथा च स्मृतिः—‘पिता मातां १५
नानान्दा ना संव्येष्टुभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवा न वृजन्ता इमे वृजन्त
दश’ ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ ३२८) वीरस्वामिना “ज्योतते ज्योतिः” इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु धुनिरिव ज्युतिरपि स्वतन्त्रो धातुः । तस्य कात्यायनश्रौतसूत्रे (४।१।४।५)
‘अवव्योत्य’ इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचार्यैरप्रयोगाद् २०
धातुत्वस्य पाठो न कृतः, एतद्भातुनिष्पन्नं लोके लब्धप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थ-
काद् धुतधातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं धातुपाठस्य संक्षेपोऽभूदिति काशकृत्-
पाणिनिप्रोक्तयोर्धातुपाठयोस्तुलनया स्पष्टं प्रतीयते ।

५. दशपादी-श्वेतवनवासि-कातन्त्र-हैम-कण्ठामरणादिपठितेनोणादिसूत्रेण सह
नेदं संनदति ।

६. ‘आपो धान्त इति कौशिकः, वीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः’ इति
धातुवृत्तावुक्तम् (पृष्ठ ४५) । सायणोक्तः पाठस्त्वत्र नोपलभ्यते । कदाचिदत्र ग्रन्थपात्रः
संजातः स्यात् ।

२९. अथि शैथिल्ये । शैथिल्यमगाढता । ग्रन्थते, ग्रन्थेति वक्तव्याद्' (काशिका ६।४।१२२) एताभ्यासलोपौ न स्तः, तत्र हि ग्रन्थि-
रूपोपादानेन ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे (तु० ९।४१, ४३) इत्यस्य ग्रहणम्—
शग्रन्थे, ग्रन्थेऽत्राप्याहुः । इदित्वादनुनासिकलोपाभावः, श्रेथे इति
५ तदाहरणं वृत्तिरूढं भ्रान्तः^१ । नोपधात् थकान्ताद् वा (१।२।१२३) इति क्त्वा
वा कित्—ग्रन्थित्वा, ग्रन्थित्वा । शिथिलः (द्र० उ० १।५३) श्रुथः ॥३४॥

३०. ग्रथि कौटिल्ये । कौटिल्यं कुसृतिर्वन्धश्च । ग्रन्थते ।
ग्रन्थयते^२ । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकष्यन्त्य-
सिबसि (उ० ४।१३९) इति ग्रन्थिः । कृषादौ ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे^३ (तु० ९।
१० ४१, ४३) इत्युदात्तेतौ सकर्मकौ स्तः—ग्रन्थनाति । ग्रन्थनाति । ग्रन्थयते
ग्रन्थयते, अनिदितां हल उपधाया क्ङिति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः ।
श्रेथुः, श्रेथुः, शग्रन्थुः, जग्रन्थुरिति^४ । एतौ चुरादौ आधुषाढा
(१०।२०१) विकल्पितण्यन्तौ स्तः । ग्रन्थयति, ग्रन्थति, ग्रन्थयति
ग्रन्थति । कर्मकर्तरि किरादिणिग्रन्थिग्रन्थिब्रूमात्मनेपदाकर्मकाणामिति^५ यक्-
१५ चिणौ न स्तः—ग्रन्थते स्वयमेव, ग्रन्थनीते, अग्रन्थिष्ट । ग्रन्थते,
ग्रन्थनीते, अग्रन्थिष्ट ॥३५॥

१. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा.....भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उदधृतः । 'अत्र
२० वृत्तिकारः धातुवृत्तिरूढं उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३. इदित्वाजलोपाभावं दर्शयितुं पदमिदमुदाहृतम् ।

४. तरङ्गिण्यां कृषादौ 'ग्रन्थ विमोचनहर्षयोः, ग्रन्थ विलोडने, ग्रन्थ सन्दर्भे'
(४१-४३) इत्येवं पठ्यते । 'ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इत्यातुपूर्विकस्तु चुरादौ (२२६) पठ्यते ।

५. अत्र कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'ग्रन्थिग्रन्थिदग्निस्व-
२५ क्षीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां मतेऽपि सिद्धिः किन्त्वे-
ऽनुनासिकलोपे एताभ्यासलोपौ श्रेथुः श्रेथुः । ये तु तादृशवचनस्य भाष्येऽनुक्तत्वाद-
प्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां मते शग्रन्थुः जग्रन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य
'भारद्वाजीयाः पठन्ति णिग्रन्थिग्रन्थिब्रूमात्मनेपदाकर्मकाणाम्' (३।१।८९ वा०)
इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कथं श्लाघायाम्। श्लाघा गुणारोपः। कथ्यते, कथित्वा।
विकथयनः। वौ कष-लस-कथ्य (३।२।१५३) इति धिनुण्—विकथयी ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः। व्याख्यातमेतत्^१। भ्वादिगणे
प्रथमः प्रघट्टकः तवर्गान्तप्रस्तावाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः। एवं यथा-
स्वमनुसर्तव्यम् ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

३३. अत सातस्यगमने। सातत्येन गमनं नित्यगतिः। इतः
शुन्ध्यन्ताः (१।६०) पञ्चत्रिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः।
अतति, अतन्, अतिता। न गतिर्हिसार्थेभ्यश्च (१।३।१५) इति व्यतिहारे तङ्
नास्ति—व्यत्यतति। अत्यविचमि (उ० ३।१।१७) इत्यसच्—अतसी^२। १०
अतन्यस्त्रिव्यञ्जि (उ० ४।२) इतीथिन्—अतिथिः। अत्यतिभ्यां (उ० ४।
१३१) इतीण्—आतिः पक्षी। पादे च (उ० ४।१३२) पदातिः, पादस्य पदा-
व्यति^३ (तु० ३।५३) इति पत्। सातिभ्यां मनिन्मनिषौ च^४ (तु० उ० ४।१५३)
इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने। संज्ञानं संवित्तिः। चेतति। श्रीदितो निष्ठा- १५
याम् (७।२।१४) इति नेट्—चित्तम्। चितिः^५। रलो व्युपधादबलादेः संश्च (१।२।
३६) इति वा कित्त्वम्—चितित्वा, चेतित्वा; चिचितिषति, चिचेतिषति।
किपि^६—चित्। असुनि—चेतः (द्र० उ० ४।१८९)। अनुपसर्गाद्विम्पबिन्द
(३।१।१३८) इति णौ शैः—चेतयः। चुरादौ चित संवेदने^७ (१०।१२६)
इत्यात्मनेपदी—चेतयते। चेतनम्, चेतना ॥३८॥

२०

१. इदं वाक्यं प्रमाणयति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि
सूत्राण्येवेति।

२. अमरटीकायां स्वामिना 'न तस्यते अतसी' इत्येवमभिहितम् (पृष्ठ १४३)।

३. 'पादस्य पदाव्यति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः।

४. श्वेत दशपाथाशुणादिषु चकारो न पठ्यते।

५. 'चितिः' पाठे 'क्षिभिष्ठावद् वक्तव्यम्' इतीडमात्रो द्रष्टव्यः।

६. 'सम्पदादिभ्यः किप्' (३।३।१०८) इति वार्तिकेन।

७. 'णौ' कचिनास्ति। ८. चुरादौ 'संचेतने' इति पठ्यते।

२५

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीषत्सेकः। च्योताति, च्यो-
तिता। इरितो वा (३।१।५७) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्।
च्युतिवा च्योतिवा, चिच्युतिषति चिच्योतिषति^१ ॥३९॥

३६. इच्युतिर् क्षरणे। क्षरणं क्षवणम्। शस्तालव्योऽत्र,
५ दन्त्यादित्वे हि—षट्श्च्योतन्तीति इच्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ङः सि घुट् (८।३।
२९) इति घुडागमः स्यात्^२। इमिडाश्च्युतिरित्यप्याहुः—च्योतति, अच्यु-
तत्, अच्योतीत्। कौशिकस्तु इच्युतिमयोपधं मन्यते—च्योतति ॥४०॥

३७. कुथि पुथि लुथि मन्य हिंसासंक्लेशयोः^३। हिंसा प्राण्युप-
घातः, संक्लेशो बाधा। कुन्थति, कुन्थ्यते। नोपधात् धकान्ताद् वा (१।२।२३)
१० कित्—कुन्थित्वा, कुथित्वा। क्रयादौ कुन्थ संश्लेषणे (तु० ९।४४) कुन्थनाति।
पुन्थति। लुन्थति। मन्यति, मन्थ्यते, मथितम्, मन्थित्वा, मथित्वा।
मन्थः (उ० ४।११) इति कित्—मथिन् मन्थाः। अचि—मन्थः। उणादौ
मन्थाणः^४, शानश्च^५। ज्वलादौ मथ विलोढने (१।५८१) मथति, मथः,
माथः। क्रयादौ मन्थ विलोढने (९।४२) मन्थनाति, मन्थ्यते। मथिमाथी-
१५ त्यपीति दौगाः^६—मन्थति, मन्थ्यते; मान्यति, मान्यते ॥४१-४४॥

१. विकल्पेन कित्त्वं 'रलो व्युपधात्०' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यामुद्धृतः (पृष्ठ १२)।

अत्र सायणः—'अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपा-
वुपेक्ष्यौ' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे घुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चुत्वं

२० घुटत्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायणादयः 'मन्थ विलोढने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्थ
स्थाने मथिम्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्थानः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्यानच् स्तुवः' (उ०
२।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

२५ ५. अमरटीकायामपि 'मन्थातीति मन्थानः शानच्' (पृष्ठ २१६) इत्याह स्वामी।
एतच्च भानुजिदीक्षितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्प्रत्यये मुगामावे
साधु। महामारतादौ शानचि मुगामावो बहुत्रोपलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. विधु^१ गत्याम् । सेधति, सिषेध । परिसेधाति गाम्, गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गतौ (८।३।११३) इति षत्वं नास्ति, अन्यत्र निषेधति पापात् । उपसर्गात् सुनोति-सुवति (८।३।३५) इति षत्वम्, सेधति-निर्देशात् सिध्यतेर् (घा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उदितो वा (७।२।५९) इति त्वो वेद् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) ५ इति घा कित्त्वम् । यस्य विमाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—सिद्धधः, निरनुबन्धपाठे तु सिधितः^२ । रलो व्युपधाद् (१।२।२६) इति घा कित्त्वम्—सिसिधिवति सिसेधिवति ॥४५॥

३९. विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया^३ । अत्रैवायमुदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित् । १० ऊदित्वात् स्वरति-स्रति (७।२।४) इति वेद्—सेद्ध्वा पुत्रं, शासितेत्यर्थः, सेधिता । लिटि कथादिनियमान्^४ नित्यमिद्—सिषिधिव । वस्वेका-जादघसाम् । (७।२।६७) इति कसोनियमादिद् नास्ति—सिषिद्ध्वान् । दिवादौ विधु संरादौ (४।८४) अनिद्—सिध्यति, सेद्धा ॥४६॥

४०. खाद भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी- १५ वहीनां प्रतिषेधात् (६० १।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—खादयति पिण्डीं चैत्रेण । निन्द-हिंस-क्रिश-खाद(३।२।१४६) इति वुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (६० ३।१।१३४) खदा^५ । अजिर-शिशिर (उ० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

१. श्मश्रुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (घा० वृ० पृष्ठ ४९) । २०

२. स्मृतोऽयं पाठो घातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्रं.....क्रिया' इत्युदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं च घातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. कसुमृभ्योऽनुदात्तेभ्यो लिटि इद् प्रतिषेधः सिद्ध एव, किं पुनर्निषेधेन, एवं तर्हि व्यर्थं सञ्ज्ञापयति यदि लिटि इयिनिषेधस्तर्हि कथादिभ्य एव, नान्येभ्यः । २५
अथमेव नियमः कथादिनियम उच्यते ।

५. अचि स्त्रियां टाप् ।

४२. वद स्थैर्ये । वदति, वद्यते । भ्रमरादौ 'वदरम्, वदरी ।
बादिर ओष्ठ्यादिः । वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्यौष्ठ्यादिः—
वदति, उद्यते । पदेति कण्ठः—पदति ॥४९॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि । गदति । नेर्गद (८।४।१७) इत्युप-
५ सर्गाणत्वम्—प्रणिगदति । गदमदचरयम् (३।१।१००) इति गद्यम् । नौ
गदनदपठ (३।३।६४) इति वा अप्—निगदः, निगादो घञ् (द्र० ३।३।१८)
मिदादौ (द्र० ३।३।१०४) गदा । गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । चर्चर-
धर्वर-गद्वगद-घुर्धुर-घर्धर-जर्जर-झर्जर-कर्कर-भर्भर-संसर-बुद्वुद-मु-
सुर-मर्मर-ददर-पुर्पुरादि [बु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात् । चुरादौ स्तनगदी-
१० देवराब्दे (१०।२४७) इत्यदन्तः—गदयाति ॥५०॥

४४. रद विलेखने । विलेखनमुत्पाटनम् । रदति । ल्युः (द्र०
३।१।१३४) रदनः । अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो दन्तः ॥५१॥

४५. णद अव्यक्ते शब्दे । नदति । उपसर्गादिसमासेऽपि (८।४।१४)
इति णत्वम्—प्रणदति । नौ गदनद (३।३।६४) इति वा अप्—निनदः,
१५ निनादः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) नदद्—नदः, नदी । अनुद् नदेश्च (उ०
३।५२)—नदनुः । चुरादौ (१०।१५७) भासार्थः—नादयाति ॥५२॥

४६. अर्द गतौ याचने च । अर्दति । यातने चेत्येके—अर्दितः
खेदित इत्यर्थः । तस्मान्ननुद् द्विहलः (७।४।७१) इति लिटि नुद्—आनर्द ।
नन्नाः संयोगादयः (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदिषति । ल्युः
२० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः । अर्देः संनिविम्यः (७।२।२४) निष्ठायां नेद्—
समूर्णः । अमेधाविदूये (७।२।२५) अभ्यर्णे सेने आसाते । चुरादौ अर्द,
हिसि हिसायाप् (१०।२२०) अर्दयाति ॥५३॥

१. 'विसरादौ' इति पाठा० । भ्रमरादिविसरादिर्वा न क्वचिदुपलभ्यते गणः ।
अत्र कदाचित् 'उणादौ' इति युक्तः पाठः स्यात् । अत्र उ० ३।१३१ सूत्रव्याख्यान-
२५ मालोचनीयम् ।

२. हस्तलेखेषु 'पूर्वादि' पाठः । स चाशुद्धः ।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराकृतिगण-
त्वात् इति भावः ।

४. नदनुः=मेघः ।

४७. नर्दं गर्दं शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशत्वम् अतन्त्रम् परिगणनात् । गर्दति । शृङ्गश्लिखल्लिखिर्दिग्योऽभवत् (तु० उ० ३ । १२२)—गर्दमः ॥५४,५५॥

४८. तर्दं हिंसायाम् । तर्दति । धितर्दिका वेदी^२ ॥५६॥

४९. कर्दं कुत्सिते शब्दे । कर्दति । कलिकर्षोरमः (उ० ४।८४) ५ कर्दमः^३ ॥५७॥

५०. खदं दन्दशूके । दन्दशूके गर्हितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः^४ । दन्तशूकपाठोऽपि दन्ताः शूका^५ अस्त्येति स एवार्थः पर्यवस्यति । खर्दति॥

५१. अति अदि बन्धने^६ । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । १० अन्दति, आनन्द । अन्तुहन्तु (उ० १।९३) इत्यन्तुः पादभृङ्गला^७ । अदि-पाठोऽनार्षः । अन्ये अति इति बन्धने इति पेटुः—इन्ताञ्चकार^८ ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशनक्रिया । इन्दति । अञ्जेन्द्राग्रवज्र (उ० २।२८) इति रक्^९—इन्द्रः ॥६१॥

१. 'सर्वे नादयो णोपदेशाः, नृति-नन्दि-नर्दि-नकि-नाटि-नाष्ट-नाष्ट-नृवर्जम्' १५ इति णोपदेशस्मृतौ नर्दः प्रतिषेधात् णोपदेशत्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिका' पाठा० ।

३. अमरटीकायां (पृष्ठ ६२) क्षीरस्वामिना 'कृणोति कर्दमः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शूकः = शृङ्गणतीक्ष्णाग्रः ।

६. 'अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय-स्वामि-काश्यप-सम्प्रदायकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५३) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठा० ।

८. 'अतेः पाठोऽनार्षः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेटुः, इन्ताञ्चकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उदघृतः पाठः । क्षीरतरङ्गिण्यां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अतेः' । २५

९. इदं कचिन्न । रन् इति तु युक्तम्, रकः ऋरन्प्रत्ययाभ्यां व्यवहितत्वात् । विशेषस्तत्र दशपाशुणादिवृत्तौ इन्द्रपदटिप्पण्यां (पृष्ठ ३१६ टि० ५) द्रष्टव्यः ।

५३. विदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । विन्दति ।
विन्दुः, बाहुलकाद् उः । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) इति वेत्तेर् (२।५७)
निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा निसनिह-
५ निन्दाप् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दहिंस (३।२।१४६)
इति वुष्—निन्दकः ॥६३॥

५५. दुनदि समृद्धौ । नन्दति । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
नन्दनः । शुखादच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी^१ ।
इनि—नन्दी । ण्युल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । द्वितोऽण्युच् (३।३।८९)—
१० नन्दथुः । नञि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा भर्तृमगिनी^२,
ननान्दरौ । रुहिनन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । अया-
मन्ताल्वाय्य (६।४।५५) इत्ययः णेरित्तुच्^३ (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्तुः
नन्दा^४ तिथिः^५ ॥६४॥

५६. चदि ह्लादने^६ दीप्तौ च । चन्दति । रक् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः ।
१५ चन्द्रिका । इषितिमिमदिमुदिलिदिमिदिछिदिमन्दिचन्दि (दश० उ० ८।२६६०) इति
किरच्—चन्द्रिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युच्—चन्दनम् । चन्देरादेश्च
छः (उ० ४।२।१८) असुञ्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्^७ अदन्तो-
ऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति^८ ॥६५॥

१. नान्दी = मङ्गलपाठः ।

२. 'पत्युः स्वसा' पाठा० ।

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्रं त्वेवं पठ्यते—स्तनि-हृषि-पुषि-गादि-
मादिभ्यो णेरित्तुच् ।

४. पाठोऽयं कचिन्नास्ति ।

५. 'आह्लादने' पाठा० ।

२५ ६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।११३ वा०) इति बहुलवचनेन । लीबिश-महोदयेन
'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्याननिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दानुवर्ती' इति दीर्घपाठो युक्तः । तथा च तदीयामरटीकायां (पृष्ठ
३२८) पाठः—'छन्दति छन्दः पद्ये गायत्र्यादौ, अमिलाबेऽकारान्तोऽपि, यथा छन्दानु-

५७. त्रिदि चेष्टायाम् । क्रन्दति ॥६६॥

५८. कदि क्रदि क्दि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा^१ । क्रन्दति । आ-
क्रन्दः । ल्युः (द्र० ३ । १ । १३४)—संक्रन्दनः । कदि-क्रदि-क्दि
पते त्रयोऽपि वैकृत्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्दि परिदेवने । क्दि शोचतीत्यर्थः । आद्यो (१।१५)
ऽनुदात्तेत्-क्दिन्दते । क्दिन्दते । क्दिन्दतः । दिवादी क्दि ध्राद्रमावे (४।१३३)
क्दिद्यति, क्दिद्यते । क्दिद्यः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुन्धितः । दिवादी शुन्ध शौचे (४।८३)
शुन्धति, शुन्धः । चुरादी शुन्ध शौचकरणे (१०।२२२) शुन्धयति, शुन्धयतः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

६२. शीकु सेचने । इतः स्थाघान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशदु-
दात्ताः, सेटोऽनुदात्तेतश्चात्मनेपदिनः । शीकते, शीकिता, अशीशीकत् । १५
शीकनम् । शीका । अतिक्रमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इति शीकरः । चुरादी
शीक आमर्षणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशिकत् ॥७२॥

६३. लोकु दर्शने । लोक्ते, अलुलोकत् । लोकः । आलोकः ।
चुरादी लोक् मासार्थः (१०।१९७) विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्^२ ॥७३॥

वती^१ । वस्तुतः छन्दःपदं । छदि (छन्द) धातोऽपठितादेव निष्पादनीयम्, यथामरटी- २०
कायां स्वामिना व्युत्पादितम् । दैवतब्राह्मणेऽपि छन्दःपदनिर्वचनं 'छन्दांसि छन्द-
यन्तीति वा' (१।३) इत्येवोक्तम् । एतेनापि छदि (छन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कृत्रिमगृहाकारो गिरिविवरः ।

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १२७) वीरस्वामी—उलति नेत्राभ्यां दहति उलूकः ।
ऊर्ध्वालोकनादिति निरुक्तम् इत्याह । दशपाशुनादिवृत्तौ (३।४६) 'उत्क्रम्य दृष्टि- २५
विषयमालोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अत्र हैमोणादिविवरणम् (सूत्र ६१)
अपि द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोक संघाते^१ । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोकेते ।

श्लोकः । श्लोकः पथे यशसि च^२ ॥७४॥

६५. द्रेक धेक शब्दोत्साहे । शब्दस्यौद्धत्ये^३ । चन्द्रो वृद्धावि-
त्याह^४ । द्रेकते, अदिद्रेकत् । उद्द्रेकः ॥७५, ७६॥

६६. रेक शङ्कायाम् । शङ्कात्र संशयः । रेकते । अरेकं संशय
प्राहुः^५ ॥७७॥

६७. शीकृ सेकृ सेकृ [सकि]^६ श्रकि श्रकि गत्यर्थाः । शीकरर्थ-
भेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमध्येष्ट, अन्ये वेकृ इति विकल्पेन
नोपदेशकार्यार्थम् पेदुः^७—सेकते, असिसेकत् असिषेकत् । अत्रान्त्या
१० तालव्यादी ॥७८-८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्का परत्रासः । शङ्कते । उणादौ
(द्र० १ । ३६) शङ्कुः^८ । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । घञि (३।३।१९)
अङ्कः । श्रोत्र हलः (३।३।१०३) इत्यः—अङ्का । न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३)
१५ इति नो न द्विरुच्यते^९—अञ्चिकिषते । चुरादौ (१०।३।३३) अङ्कयति ।
प्यासश्च (३।३।१०७) इति युच्—अङ्कना खङ्गादिलालना^{१०} । मन्दि-त्राशि
(उ० १।३८) इत्युरच्—अङ्कुरः ॥८५॥

१. संघातो ग्रन्थः । स चेदं पठमानव्यापार इति स्वाभ्यादयः, काश्यपाद-
यस्तु ग्रन्थितव्यापार इति मन्नातिवृत्तं सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२. इदं वाक्यममराजसारी (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्भूतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५५) ।

४. द्रेक धेक वृद्धौ । चान्द्र धा० सू० १।३३६॥

५. श्लोकांशोऽयमनुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरणार्थमप्यावश्यकः ।

७. पुरुषकार इदमुदभूतम् (पृष्ठ ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५५) ।

८. शङ्कुः जलजन्तुभेदः, स्थाणुः, शल्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुदभूतम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा वृ०

पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं कचिज्ज, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वकि कौटिल्ये । वङ्कते । वङ्कः । वङ्कचादौ (द्र० उ० ४।६६) वङ्किः, पशुः^१ । वकम् वञ्चेरक्^२ (द्र० उ० २।१३) वङ्केस्त्व-
युक्तम्^३ ॥८६॥

७१. मकि मण्डने । मङ्कते^४ । मङ्कनः, मङ्कना वस्त्रम् । उणा-
दौ (उ० १।४०) मकुरः^५ ॥८७॥

७२. कक लौल्ये । लौल्यं सतृष्णत्वं^६ चापल्यञ्च । ककते । काकः
पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥८८॥

७३. कुक वृक आदाने^७ । कोकते । के (द्र० ३।१।१३५) कुकः
केकरः^८ । संज्ञायां कोकश्चक्रवाकः । उणादौ (द्र० १।५४) कोकिलः ।
वर्कते । वृकः । यौ चङ्गुपघाया इत्स्वः (७।४।१) उर्कत् (७।४।७) वा^९ १०
अवीवृकत्, अववर्कत् । उणादौ^{१०} वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक तृप्ता^{११} । चकते । चकितः । कठिचकिग्यामोरः (दश० उ०
८।२९) चकोरः । चकिग्योरुचोपघायाः (उ० २।१४) चुकम्^{१२} । चक तृप्ता
प्रतिघाते च (१।५२९) इति घटादौ मित्—चकयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते ।

१४

२. नेदपृष्णादिसूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम् ।

३. इदित्वादनुनासिकलोपाप्राप्तेः ।

४. इतोऽग्रे 'मङ्कः' इति कचिदधिकं पठ्यते ।

५. अमरटीकायां क्षीरस्वामी 'मुकुर' इति पठति । तथा चाह प्रक्रियासर्वस्व-
कारः—'अकारं मुकुरस्यादावुकारं दर्दुरस्य च । बमाण पाणिनिस्तौ तु व्यत्येयनाह २०
भोजराट् ॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १।४०) ।

६. 'गर्वः' पाठा० ।

७. 'अदने' पाठा० ।

८. (द्र० अमरटीका २।६।४९) 'पंचाताना' इति लोके प्रसिद्धः ।

९. वेति न सूत्रावयवः, जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।

१०. उज्ज्वलदत्तेन 'ऋच्छेरः' (उ० १।१३१) सूत्रे बाहुलकाद् मन्दरवर्कपा- २५

दिशब्दाः साधिताः । ११. इदं सायणेनोद्धृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५६) ।

१२. चुक्रोऽम्लव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ३४९) क्षीरस्वामी ।

७५. ककि श्वकि त्रकि दौकृ त्रौकृ श्वक्क वस्क मस्क टिकृ
टीकृ रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।
दौकते, अडुदौकत् । दौकृ इति दुर्गः—दौकते । श्वकते । मुन्धातुष्वु-
क्तीनाम् प्रतिषेधात्^१ सत्त्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।
रङ्कते । बाहुलकात् रधुः । लङ्कते । लङ्किवञोर्नलोपश्च (उ० १।२९)
इति लघु । चुरादौ मासार्थौ (१०।१९७) रङ्क्यति लङ्क-
यति ॥९२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नवन्वरो
लङ्घनीयः ॥१०४॥

१० ७७. अघि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमना-
रम्भो वा^२ । अङ्कते । उणादावघम्^३, वङ्कचादौ (द्र० उ० ४।६६)
अङ्किघरित्येके ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्कते । श्वतुवन्^४ (उ०
१।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

१५ ७९. राघृ लाघृ द्राघृ ध्राघृ^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
निष्ठायामनुपसर्गात् कुल्लक्षीव (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरूक्, [अन्यत्र]
उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्ये न पेठुः ॥१०९-११२॥

१. 'मुन्धातुष्वुक्कस्तीनां प्रतिषेधः' इति महामान्ये (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी' इति घातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) पाठः ।

३. 'स्वामिनामरटीकायां (पृष्ठ ३६) 'न जहाति-अघम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादिषु 'श्वन्तुवन्' इत्यपि पठ्यते । अयमेव च युक्तः पाठः । ह्रस्वो
ह्रस्वादचि (८।३।३२) इति नुटो नित्यत्वात् ।

५. मघवन् नान्तस्यैव 'मघवा' पदम् इति ज्ञापनाय प्रातिपदिकस्यापि
निर्देशः । मघवान् इति तु मतुवन्तस्य भवति ।

२५ ६. क्षीरस्वामिना चास्य रूपाणि न निर्दिष्टानि । सायणः 'घाघृ
तवर्गचतुर्थादिमपि केचित् पठन्ति' (भा० वृ० पृष्ठ ५७) इत्युक्तवान्, न तु
स्वामीति ।

८०. द्राघृ आयासे च । आयासः कदर्थनम्^१ । कौशिकस्त्व-
यामे, दैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^१ । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-
विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^२ साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो
नेदत्तादेः^३ । द्राघते, अद्द्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघृ कथने । कथनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघहुस्त्या (१। ४। ३४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अशश्लाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहा-
रो वा । इतः शिष्यन्ताः (१। १९६) पञ्चचत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुप्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् ।
धौतरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुत्तरोत्तरं नाम्नां धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् ।
यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०। २६१) धातोर्निष्पत्तौ सत्य- १५
गर्थसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (४। ३। १४५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकान् निष्पत्ति-
रुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया
आवश्यकता) । एवं वध्यशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि.वार्तिककारेण 'तदधितो वा' (महा० ३।
१। ९७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' पदं पाणिनीय-
लक्षणेन होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु यांस्केन 'सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतो- २०
ऽप्येकपदिकाः, यथा..... दर्वी होमी' (नि० १। १४) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्व
प्रतिपादितम् । अपि च काशकृत्स्नधातुपाठस्य कश्चिटीकायां कांचित् प्राचीनां टीकाम-
श्रित्य बहूनां तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—धुत धातोः धोतनं धोतनीयं धुत्यं धौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं रुचधातोः रौच्यम्
(पृष्ठ १३०) मिदः मेघं मैघम् (पृष्ठ १३१) घुटेः घुच्यं, धौच्यम्, रुटेः रोच्यं २५
रौच्यम् (पृष्ठ १३१) चोरयतेः चौर्यम् (पृष्ठ २५२) । इत्यमेव कस्मिंचित् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिष्ठादयश्च नेदत्पादेर्निरुक्ताः स्युः । यथायथा
हि लोके यौगिकार्थपरिज्ञानशक्तेरभावः संजातस्तथातथा शब्दा रूढत्वमापन्नाः ।

फक्कति । फक्किता । फक्कितम् निगीर्णम् । फक्का, फक्किका^१ ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः^२ । तकति ॥११६॥

८५. तकि कृच्छ्रजीवने । आतङ्कति । आतङ्कः ॥११७॥

८६ शुक्र गतौ । शोकति । के (द्र० ३ । ३ । १३५) शुक्रः^३ ।

५ उणादौ (२।२८) शुक्रशुक्रौ ॥११८॥

८७ बुक्क भाषणे । भषण शयेके^४ । बुक्कति, भ्वा । बुक्का
सुगन्धद्रव्यपिष्टम्^५ ॥११९॥

८८. खर्ख हसने । खर्खति । खर्खा भगास्यम् । खर्खेति
दुर्गः । खर्खटो दृढः ॥१२०॥

१० ८९. ओखू राखू लाखू द्राखू ध्राखू शोषणालम्भयोः ।
ओखति । एङि पररूपम् [६।१।९४] प्रोखति । ओखाञ्चकार । उचोखेति

अत एव पाणिनिना भौगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचकयाजकादयः शब्दा अप्युत्तरकाले
रुढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कातन्त्रीयकृद्वाक्यानांराम्भे दुर्गसिंहेनोक्तम्—
“वृषादिवदमी रुदा कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विबुद्धिप्रति-
१५ पत्तये” ॥ इति ॥

१. इदं कचिष ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) तु “क्षीरस्वामी सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः”
इत्येवं विपरीतमुद्धृतम् ।

३. अत्राह सायणः— अस्मिन् (शुक्र धातौ) हि सति शुक्रवल्कोलकाः (उ०
२० ३।४२) इति शुभेः कनि मलोपे शुक्रशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इगुपधलक्षणेन क-
प्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकरविधानेनापि शुक्र शब्दसिद्धेः ऋज्रेन्द्रादौ शुचेर्नि-
पातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयत इति । यशुणादिपदसिद्धिं प्रमाणी-
कृत्य धातूनामनार्थत्ववचनं युक्तं स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन
स्वीकृतानां च धातूनामनार्थत्वं सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयैरितरैश्च
२५ वैयाकरणैरविगीतत्वेन स्वादौ पठितस्य कृञः सायणेन प्रत्याख्यानं कृतम् (पतद्विषये
तत्प्रकरण एव विस्तरेण वक्ष्यते) । तस्माच्चिन्त्योऽयं पन्थाः ।

४. इदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) उद्धृतम् ।

५. कचिष ।

भ्रान्तः^१ । मा भवान् ओच्छिन्नत्^२ । ऋदित्वादेवौदित्वं नास्ति साह-
चर्यात्^३ ॥१२१-१२५॥

२० शाखु श्लाखु व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा ।
शाखोटो^४ वृक्षः ॥१२६, १२७॥

२१ उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि ५
लख लखि इख ईखि वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि
श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा
स्थाली । उखिरिदन्तोऽनार्षः, न्यूहा ओङ्काराः षोडशेत्याद्यर्थमुष्णीतः ।
मखति । मखः । मङ्कति । मङ्कने बन्दी । छिर्नेखिर् णोपदेश-
विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । एखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्कन्ती- १०
त्येके । प्रेङ्कति । प्रेङ्का । चलाति । चल्गः, चल्गा । रङ्कति । रङ्कः ।
लङ्कति । लङ्कः खञ्जने पक्षिविशेषेऽयं रूढः । लङ्कित्प्योरुपतापशरीरविकारयोः
(६।४।२८ वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्कति । अङ्कम् । अङ्गेर्नलोपश्च
(उ० ४।५०) इत्यग्निः । अङ्गिमदिमन्दिम्य आरु (उ० ३।१३४) अङ्गारः ।
अतन्यञ्चि (उ० ४।२) इत्यङ्गुलिः । अमेर्गैरिख लो वा (द्र० व० १।४५) इति १५
व्युत्पत्त्यन्तरेण निरुदादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथंचित् कल्पनीयौ इति ज्ञाप्यते^६ ।

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञायते । इजादिशुक्मत्वादात्मा भवितव्यम् ।

२. 'ओच्छिन्नत्' पाठा० । अयं चापपाठः ।

३. ऋकारौकारयोस्त्रित्वेऽनर्को धातुः स्यात् ।

४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

२०

५. द्र० काशिका १।२।३४ ॥ षोडश न्यूङ्संज्ञका ओकारा आम्बलायन-
श्रौतसूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुखिरनार्ष इति तु न
व्यक्तीकृतं स्वामिना ।

६. उणादौ निरुदानामेव शब्दानां स्वरवर्णानुपूर्विज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-
निकानां वैयाकरणानां मतम् । स्वामिदयानन्दसरस्वती तु स्वोष्णादिकोशव्याख्यायां २५
प्रतिपदं यौगिकार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादौ न केवलं निरुद-
पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरूढिमवं हि सुसाधु, नैगमा रूढिमवाश्च कथं साधवः स्यु-
रिति वदता महामाध्यकारेण उणादौ न केवलं रूढानामेव व्युत्पादनमपि तु नैगमाना-

वङ्गिर्गतिवैकल्ये रूढः—वङ्गति, वङ्गः । मङ्गेरलच् (दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
तगिः स्खलने रूढः—तङ्गति । इङ्गति, इङ्गितम् । आलिङ्गति, लिङ्गम् ।
चुरादौ लिगि चित्रीकरणे (१०।१८९)—लिङ्गयति । द्रमिडानाम् रिखि-
रपि—रिङ्गति, रिङ्गणम् स्खलनम्^३ । त्रगीति च चन्द्रः (च० धा०

४ १।३८) त्रङ्गति ॥१२८-१५५॥

१२. त्वगि कम्पने च । त्वङ्गति ॥

१३. युगि जुगि वुगि^३ वर्जने । युङ्गति । जुङ्गति । जोङ्गनी
सुवर्णकारभाण्डम् । भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

१४. दधि पालने च । चकाराद् वर्जने च—दङ्गति ॥१५९॥

१० १५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
के—गग्घति । कण्ठे द्वावप्याह ॥१६०॥

१६. शिघि आघ्राणे । आघ्राणं गन्धोपादानम् । शिङ्गति ।
आणको लूशिद्विधान्म्यः (द० उ० ३।२७) शिङ्गणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

१८. वर्च दीप्तौ । इत ईजान्ता (१।११२) विशतिः, सेटः
आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टङ्कनम्, सुवर्चला
शाकम् । असुन् (द० उ० १।४३) वर्चः—अशुचितेजसी ॥

२० १९. पच सेचने । सचते, असीषिचत् । सितनिगमिसचिमसि (तु०
उ० १।६९) इति तुन्—सक्तवः । पच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)

मपि, ते च नैगमा यौगिका एव, न रूढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । अत्र विशेषोऽस्मत्सं-
पादितायां दशपाथुणादिवृत्तेरुपोद्भाते (पृष्ठ२०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'द्रमिडास्तु रिखमपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९) ।

२५ २. 'स्खलनम्' पाठा० ।

३. 'रुगि' इति मैत्रेयसायणादयः ।

४. 'कलशिः' पाठा० । ५. प्रतिश्यायस्तु पीनस इत्यमरः (२।७।११)

६. पूर्वप्रघटकान्त्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रघटकस्य ८३ सूत्रव्या-
ख्योक्तायाः ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४ + ४५ =) १५९ संख्या भवति ।

अस्मात्—सचति, सचिवः^१ ॥१६३॥

१००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । आलोचितः, लोच-
नम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । इरादौ माषार्थः (१०।१९७)
आलोचयति, आलोचना ॥१६४॥

१०१. श्च व्यक्तायां वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वञ्चते^२ ॥१६६, १६७॥

१०३. कच वन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच
शब्द उदात्ते^३—कचाति खच इति लौकिकोऽस्ति^४ ॥१६८॥

१०४. कचि दीप्तिवन्धनयोः । कञ्चते, कञ्च्यते । काञ्च-
नम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आद्यः कचिरिदित् परस्त्वनिदिदित्येके^५ ॥ १०

१०५. मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः कथनञ्च^६ ।
मचते । मुचेति चन्द्रः (तु०च०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते^७, मुञ्च्यते ।
तुदादौ घृष्ट मोक्षणे (६।१३१) मुञ्चाति, मुञ्च्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । अतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातु अधिकौ पठितौ ।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं कचिन् साचात् पठ्यते । 'वष समवाये' (१।२८५) १५
इत्यस्य व्याख्याऽत्र द्रष्टव्या । सायणस्तु इपचष् पाके (१।७१८) इत्यस्मादनन्तरं
'वष समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽग्रे 'शचि श्वचीति कौशिकः' इत्यधिकः कचित् पाठः ।

३. अग्निमेषु परस्मैपद्विषु चान्तेषु धातुषु 'कच' धातुः क्षीरतरङ्गियामन्यासु च
धातुवृत्तिषु न पठ्यते ।

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रयुज्यत इत्यर्थः । अपरे लौकिकशब्दस्य
प्राकृत इत्यर्थः प्रतिजानतं । तत्र, संस्कृतशब्दानां साधुत्वान्वाख्यानं प्राकृतानामपभ्रंश-
भूतानां शब्दानामन्वाख्यानस्य प्राप्तेरसंभवात् ।

५. सायणस्तु 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' इत्येवं पठति । मैत्रेयस्तु काचि न
पपाठ । काञ्चनं काञ्ची इत्युभयत्रान्येषामपि दृश्यते (६।३।१३७) इति दीर्घत्वमाह (धातु-
प्रदीप पृष्ठ १९) ।

६. पाठोऽयं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६१) उद्धृतः । मैत्रेयस्तु कल्कनं दम्भः शाक्यं
चेत्याह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीक्षितस्तु कथने चेत्याह (सि० कौ०) ।

७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) ।

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्चः । उणा-
दौ मञ्चुका खदिवका । मञ्चिकेति सन्धाः ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्च्यते । अच्—
पञ्चः । पञ्चिका^१ न्यासः । पञ्च । पञ्चालाः । घञ्—पङ्कः । चुरादौ पचि
५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयाति । एरजयन्तानाम्^२ इत्यस्य प्रायिकत्वात्
प्रपञ्चः, अस्य तु घञि कुत्वं स्यात् । दुर्गोऽदन्तमाह ॥१७३॥

१०८. ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । घञि—स्तोकः^३ ॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु^४ । ऊर्जनम् प्राणनम् ।
अर्जते, उपाजते, आनृजे । अन्ये तूद्विकोद्वेकार्थं हलादिमेनं मन्यन्ते^५ ॥
१० ११०. ऋजि मृजी भर्जने । भर्जनं पाकप्रकारः । ऋञ्जते,
आनृञ्जे^६ । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

१. पञ्चिका स्थाने पञ्चिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२. महामाष्ये नैतादृशं किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उञ्छा-
दीनां च' (६।१।१६०) सूत्रवृत्तौ 'एरजयन्तानाम् इति वचनात्' इत्येवं स्मरति ।
१५ मूलमस्य मृग्यम् ।

३. 'स्तौति स्तोकम्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते
(२।१) तु 'अथाप्याषन्तविपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकता तर्किति' इति
भ्रुवता यास्केन श्रुतिर् चरणे इत्यस्मात् स्तोकपदनिष्पत्तिरुक्ता ।

४. 'ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः' (धातु० वृत्ति पृ० ६२)
२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५५९) क्षीरस्वामिप्रसृतयस्तु
अर्जनेष्विति पेटुः' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५. 'ऋज' स्थाने 'रिज' इत्यर्थः ।

६. 'आनृजे (१, आनृञ्जे) इति सम्मतातरङ्गिययोः, तदसत् । नृम्बिधावुपदेशि-
वद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादयः आममेव (ऋक्षांचके) सर्वं उदाजहुः' इति सायणः
२५ (धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्त्वाह—'नुमागमनिमित्ताऽपि यस्य शुरुमत्ता ततोऽप्याम
भवति, यथा इन्दाश्चकार । केचित्तु आनृञ्जे इति प्रत्युदाहरन्ति । तत्रेन्धिभवतिभ्यां च
(१।२।६) इन्धिग्रहणेनानित्य आम् इति स्थापितम् । तदनित्यमाप् इति न भवतीति
यथाकथञ्चित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः । ईदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भृक्तः । भृष्टम्
अस्त्रजैः (६।४) रूपम् । अभीभृजत्, अबभर्जत् । अदुपधाच्चाल्पिचृतेः
(३।१।११०) क्यप्—भृज्यम् । अवश्यमर्ज्यम् एव आवश्यक (७।३।६५)
इति कुत्वाभावः । उणादौ भर्जूरभ्योः ॥१७६, ६७७॥

१.१.१. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एङि पररूप (६।१।९४) ५
प्रेजते । मा भवानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्विर्वचने कृते
ह्रस्वप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणञ्चापकात् ३।
अनुपसर्गाद्विम्बिन्द (३।१।१३८) इति शः—उदेजयः । एजृ कम्पने (१।१।४७)
अस्मादेजति, तथा एजेः सश् (३।२।२८) अङ्गमेजयः । भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजमास-
माषदीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्—अवभ्राजत् अभिभ्राजत् । भ्राजृ-इमाशृ १०
(१।५६४) इति वक्ष्यते, तस्य फणादित्वाद् वैत्वाभ्यासलोपो प्रयोजनम्—
भ्रेजे, बभ्राजे, तथा बभ्रस्त्रज (८।२।४६) इति षः, राजृसहचरितस्य यथा
स्यात्—बभ्राष्टि । अस्य तु बभ्राक्त्वि । भ्राजमासपूर्वि (३।२।१७७) इति
क्विप्—विभ्राट् । नभ्राणपात् (६।३।७५) इति प्रकृतिः । भ्रुवश्च (३।२।१३८)
इति चकारादिष्णुच्—भ्राजिष्णुः । रेजृ इति च चन्द्रः (च० धा० १५
१।३६४) ॥१७८—१८०॥

१.१.२. ईज गतिकुत्सिनयोः । ईजते, वीज्यते । ईजीति
दुर्गः—ईजते । वीजेरलौकिका दधीजयत् ॥१८१॥

१. श्रुदितो निष्ठायाप् (७।२।१४) इत्येनेडागमामाव इत्यर्थः ।
२. द्र० अमरचरटीका (वैश्यवर्ग ४७) अम्पूषपदव्याख्याने । २०
३. द्विर्वचनात् पूर्वं ह्रस्वत्वं प्रवर्तत इति शेषः ।
४. नायं विकल्पेनात्वं विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति वाच्यम् ।
५. मतमिदं सायणेन स्थितम् (धा० वृ० पृष्ठ ६३) ।
६. नञो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः ।
७. यथोक्तं काशिकायाम्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहित- २५
चन्दनेन' इति ।
८. अत्रोक्तं धातुवृत्तौ—अत्र रेजिरपि कश्चित् पठ्यते, तदनार्थमिव (पृ० ६३) ।
९. वीजधातुः शास्त्रेष्वपठितोऽपि लोके लघ्वप्रचार इत्यर्थः । 'संवीजते' इति

११३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो ब्रजान्ताः (११५८) द्वासप्ततिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति^१ कुत्वं
 ५ नेष्टं, ण्यन्तस्य वा रूपम् । शुचङ्कम्य (३२।१५०) इति युच्—शोचनः ।
 इयुपधात् किः^२ (चान्द्र उ० १।५२) शुचिः । अर्विशुचि (उ० २।१०९)
 इतीस्—शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तौरे । कोचति, कुच सम्पर्चने^४ (धा० सू० १।
 ५९५) इत्यर्थमेदार्थं ज्वलादौ पठिष्यते । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतर-
 १० स्यात् (१।२।२१) इति कित्त्वं वा—संकुचितं, संकोचितम् ॥१८३॥

११६. कुन्च^५ गतौ । कुञ्चति । कुञ्च । कुञ्चा । अञ्चुयुजि-
 कुञ्चाम् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रह्लादिभ्योऽण् (५।४।
 ३८) कौञ्चः ॥१८४॥

११७. कुन्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
 १५ ल्पत्वे च^६ । कुञ्चति, कुञ्चितम् । कुञ्चिका । कुक्^७ । कुञ्चेण्डुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—‘असौ गिरेः शीतलकन्दरस्थः पारावतो
 मन्मथचाटुदहः, चर्मालसाक्षी मधुराणि कूजन् संवीजते पचपुटेन कान्ताम्’ इति ।

१. ‘शोच्यमिति निपातनात्’ इति पाठा० । शोच्यपदस्य कुत्राप्यनिपातनादप-
 पाठोऽयम् । ‘अशोच्यानन्वशोचस्तवम्’ (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शनात्
 २० ‘कुत्वं नेष्टम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्रं सर्वेषु पाणिनीयोणादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहदेवं
 संवदति ।

३. कुच गताविति स्वामी (धा० वृ० पृ० ६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. ज्वलादौ (१।५९५) तु ‘कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठमविलेखनेषु’
 २५ इति पठ्यते ।

५. कुञ्चेत्यादिषु घातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परसवर्णमकृत्वा नकारनिर्देशः कृत
 इति बोध्यम् । प्रयोगावस्थायां तु परसवर्णं भवत्येव ।

६. ‘गतौ कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे चेति क्षीरस्वामी’ (पृ० ६३) इत्येवं घातुवृत्तौ
 पाठ उपलभ्यते ।

७. क्विपि नलोपे रूपम् ।

नलोप इष्टः^१—संकोचकः । एवमपि न धातुलोप आर्धधातुके (१।१।४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कुचेः (१।१।५) रूपम् । चान्द्रमुदित्वमतन्त्रम्^२ (च० धा० १।४७), यत् कालः सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्^३ उदुपधत्वम् अकिस्त्वस्य निकुचिते (महा० १।१।३८) इति । यदि चायमुदित् स्यात्, इडागमोऽत्र न स्यात्^४ ॥१८५॥

५

१.१८. लुन्व अपनयने । अनुपयुक्तापासने । लुञ्चति । वञ्चि-
लुञ्च्यतश्च (१।२।२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चित्वा, लुञ्चित्वा,
लुञ्चितः, लुञ्चितः ॥१८६॥

१.१९. अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । आनञ्च । अक्त्वा,
आञ्चित्वा, उदितो वा (७।२।५६) इद् । अञ्चेः पूजयाम् (७।२।५३) इति क्त्वा- १०
निष्ठयोर्नित्यमिद्—अञ्चित्वा गुरुन्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा
(७।२।५५) इति निष्ठायां नेट्—समक्रौ शकुनेः पादौ, अञ्चोऽनपादाने (८।२।
४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्तम् उदकं कृपात् । अनदितां ह्य
उपधाया किञ्चति (६।४।२४) इति नलोपो नाञ्चेः पूजयामिति (६।४।३०) नास्ति
—अञ्चिता गुरवः । नावञ्चेः (उ० १।१७) इति कुः—न्यङ्कुः^५, न्यङ्क्वादि- १५
त्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम् । वृक्षशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदविन्दुः ।
उदङ्कोऽनुदके (३।३।१२३) साधुः, उदके तु व्युद्—उदञ्चनी जलोद्धरणी ।
आतिगद्घृग् (३।२।५९) इति किप्, उगिदचाम् (७।१।७०) इति नुम्—प्राङ् ।

१. प्रयोगब्राह्म्यदर्शनादिति शेषः ।

२. धातुवृत्तौ 'अत एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति २०
पठ्यते' (पृष्ठ ६४) । अत्र तरङ्गिणीकारस्योद्धेखोऽयुक्तः, क्षीरस्वामिना त्दित्पाठः प्रत्या-
ख्यायानुदित्पाठस्य व्यवस्थापनात् ।

३. 'अधात्' पाठा० ।

४. यस्य विभाषा (७।२।५५) इति निषेधात् इति शेषः ।

५. कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः [मृगविशेषः] इत्यष्टाङ्गद्वयस्य हेमाद्रि- २५
टीकायां, सूत्रस्थान ३।५० । न्यङ्कोर्विकारो नैयङ्क्व इति पाणिनीयाः, न्याङ्क्व इत्यापिश-
लाः । अत्र विशेषः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये
(पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः ।

घञि—पर्यङ्कः, पल्यङ्कः^१ । उदकमिति निपातितम्^२ ॥१८७॥

१२०. वन्चु, चन्चु, तन्चु, त्वन्चु, घुचु^३, म्लुचु गत्यर्थाः ।

वञ्चति । यङि अभ्यासस्य दीर्घे प्राप्ते नीग्वञ्चुसंघुञ्चु (७।४।८४) इति नीगागमः—वनीवञ्चयते । वदितो वा (७।२।५६) इति वेद्—वक्त्वा, वचित्वा, [वञ्चित्वा] वधिलुञ्च्यतश्च (१।२।२४) इति वा कित्त्वम्, वेद्वाद् यस्य विमाषा (७।२।५५) इति निष्ठायां नेद्—वक्तुः । वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्चु प्रलम्बने (१८।१।५०) इत्यस्मात् । गृध्रिवञ्चोः प्रलम्बने (१।३।६९) तङ्गानौ—बालं वञ्चयते । नेह—अहिं वञ्चयति । स्फायि (उ० २।१३) इति रक्-वक्रम्, न्यङ्कादिः (द्र० ७।३।५३) । घञि वधेर्गतौ (७।३।६३) इति कुत्वं १० नास्ति—वधं वञ्चति वणिजः^४ । चञ्चति । चञ्चा तृणपुरुषः । चञ्चुस्त्रोटिः, चञ्चलश्चपलः । चाचलस्तु चले (घा० १।५।६९) रूपम् । तञ्चेस्तकम् । घ्नोचति । मलिनं म्लोचति, मलिम्लुचश्चौरः । जृष्टम्भुषुड्म्लुड्मुड्ग्लुड्ग्लु-न्मुश्चिन्म्यश्च (३।१।५८) इत्यङ् वा—अघ्नोचत्, अघ्नोचीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१२१. घुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे । अघ्नोचत्, अघ्नो-चीत्, अग्लुचत्, अग्लोचीत् । घञ्—ग्लोचः, न कादेः (७।३।५९) कुत्वा-भावः । १९४-१९७॥

१२२. ग्लुन्चु षस्ज गतौ । न्यग्लुचत्, न्यग्लुञ्चीत् । सज्जति, सिसज्जिषति, सिसज्जयिषति । सज्जः सज्जितो हस्ती । कापि तङ्गानौ^५—२० प्रकृतेर्गुणसम्पूदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु (गीता ३।२९), सज्जमानमकार्येञ्चि, २५

१. परेञ्च घाङ्गयोः (८।२।२२) इत्यनेन लत्वविकल्पः ।

२. 'उदकं च' इत्युणादिसूत्रेण (२।३।९) इति शेषः ।

३. इतोऽग्रे 'घुन्चु म्लुन्चु' इत्यधिकौ कचित् । प्रकृतसूत्रव्याख्यायामनयो-रुदाहरणादर्शनान्नेमौ स्वामिसम्भताविति स्पष्टम् ।

४. द्र० काशिका ७।३।६३ ।

५. अत्राह सायणः—'अतोऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्धमानक्षीरस्वाम्यादयः पूव दुष्टाः' (बा० वृ० पृ० ६७) । क्षीरस्वामिनात्वस्यात्मनेपदित्वमत्र स्वीकृतम्, न तु दूषितम् । अतः सायणीयो लेखश्चिन्त्यः ।

(का० नीति, ४।४१) । चान्तो^१ऽयमिति शिवः^२—सञ्चति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुजि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जितम्, गुञ्जा ।
अनिदिदित्येके^३—गोजति । जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम् । अर्चति, आनर्च । अर्चितः । अर्चा ।
यजयाचरुचप्रवचर्चश्च (७।३।६६) इति कुत्वामावः, अर्च्यः । येषां मतेऽत्र ५
ऋचेर् (धा० ६।२२) ग्रहणम्,^४ तत्पक्षे अर्च्यः । घर्चिशुचिहुसुपि (उ० ३।
१०९)—इतीस्—अर्चिः । अर्च्यत इत्यर्कः^५ । चुरादौ (१०।२०३)
अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छति । म्लेच्छनम्,
म्लेच्छः । म्लेच्छो ह वा एष योऽपशब्दः, न म्लेच्छितवै, नापमाषितवै^६ । जुञ्चस्वान्त- १०
धान्त (७।२।१८) इत्यविस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छितमन्यत् ॥२०२॥

१२६. लछ लाछि लक्षणे । लक्ष्णं चिह्नम् । लच्छति,
लाच्छति । लाच्छनम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाछि इच्छायाम् । वाञ्छति । वाञ्छितम्, वाञ्छा ॥

१. 'अति नः सञ्चतो नय' (ऋ० १।४२।७) इत्यादिषु चान्तोऽपि दृश्यते । १५

२. अयं महावैयाकरणः शिवस्वामी । उत्तरत्र (५।१०). अयं ग्रन्थकृता
स्मर्यते । शिवस्वामिनो विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे
(पृष्ठ ४३९) विस्तरश उक्तम् । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. मतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६७) पुरुषकारे (पृष्ठ ६०) चोद्धृतम् ।

४. इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।३।६३) । अर्चतेग्रहणे 'प्रवचर्च २०
इत्यत्र कथं सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना ।

५. घञि रूपम्, उ० ३ । ४० द्रष्टव्यम् ।

६. महामाये (आ० १ पा० १ आ० १) त्वेवं पठ्यते—'तेऽसुरा हेलयो हे-
लय इति कुर्वन्तः परा बभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै, नापमाषितवै । म्लेच्छो
ह वा एष यदपशब्दः ।'

७. म्लेच्छितम् = म्लेच्छाचरणम् ।

१२८. आच्छि आयामे । आञ्छति, आञ्छयते । दोर्दण्डाञ्छित-
चन्द्रशेखरधनुर्दण्डावमङ्गोद्यतः^१ । आञ्छ, आञ्छतुः आञ्छुः, तस्माद् ग्रह-
णात् (द्र० ७।४।७१) नुडभावः^२ ॥२०६॥

१२९. ह्रीच्छ लज्जायाम् । ह्रीच्छति, जिह्रीच्छ ॥२०७॥

१३०. हुर्छा कौटिल्ये । हुर्छति, वौक्पधायाः (८।२।०६) इति
दीर्घः । निष्ठायाम् आदितश्च (७।२।१६) इतीण् नास्ति—हूर्णः, राहोपः
(६।४।२१) रदाभ्यां निष्ठातो नः (८।२।४२) विमाणा भावादिकर्मणोः (७।२।१७)
इति वेद्, हुर्छितमनेन, हूर्णम्, प्रहूर्छितः, प्रहूर्णः । क्तिप्—ह्रः हुरौ ॥२०८॥

१३१. मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति, मूर्छा । न ध्याख्या
१० पूमूर्द्धिमदाम् (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं नास्ति, मूर्तः । किन् निष्ठावत् (द्र०
का० ३।३।१४) मूर्तिः, मूर्छितमनेन, मूर्तम्, प्रमूर्छितः, प्रमूर्तः । संमू-
छित इति तारकादित्वात् (द्र० ५।२।३६) इतच् ॥२०९॥

१३२. स्फूर्छा विस्फूर्तौ^३ । स्फूर्छति । स्फूर्छा । स्फूर्छा विस्फूर्ता-
विति दुर्गः—स्फूर्छति, स्फूर्णः ॥२१०॥

१३३. युच्छ प्रमादे । युच्छति ॥२११॥

१३४. उच्छि उज्छे । उज्छ उच्चयनम् । उज्छति, उज्छाश्च-
कार । उज्छितः । शिलोज्छनम्, शिलोच्चयनमित्यर्थः ॥२१२॥

१३५. उच्छि विवासे । विवासो विनाशः समाप्तिरित्यर्थः ।
उच्छति । उष्टः । 'रजन्यां व्युष्टायास्तुषति जनयामास तनयम्'^४ । एताविह न

२० १. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. अयं भावः—तस्मात् पदेन पूर्वसूत्र (७।४।७०) विहितस्य दीर्घत्वस्य
परामर्शात् नात्र नुडगमः । अत्र तु स्वाभाविक एव दीर्घ आकारः, न तु 'अत आदेः'
सूत्रविहितः ।

३. 'विस्फूर्तौ' पाठः ।

४. इदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६९) उदधृतम् ।

५. अनुपलब्धमूलम् ।

पाठ्यौ तुदादिवादेवेष्टसिद्धेः ॥२१३॥

१३६. वृज भ्रजि, ^२ भ्रज ध्वजि गतौ ॥ वर्जति । वरीवृज्यते
रीगृदुपधस्य (७।४।९०) इति रीक् । इदुपधोऽयमित्येके वेजति । भ्रजति ।
भ्रजति, ध्वजति । ध्वजेत्येके ध्वजति, ध्वजः, अतो हलादेः (७।२।७)
इति सिचि वा वृद्धिः—अध्वजीत्, अध्वाजीत् ॥२१४-२१७॥

१३७. कूज अव्यक्ते शब्दे । कूजति । कूजितम् ॥२१८॥

१३८. अर्ज सर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज । अर्जिजिषति ।
अर्जिहृशिकम्यसि (उ० १।२८) इत्युः—ऋजुः । अर्जेणिलुक् च (उ० ३।५८)
इत्युनन्—अर्जुनः । अर्जेर्ऋज च (दश० १।११) इतीषन्—ऋजीषम्
पिष्टपचनम् । सर्जति । सर्जिका । कृषिचमितनिधनिसर्जिष्वजिभ्य ऊः (उ० १०
१।८२) स्रजुः ॥२१९, २२०॥

१३९. गर्ज शब्दे । गर्जति । गर्जितं स्तनितम् ॥२२१॥

१४०. तर्ज भर्त्सने । तर्जति । चुरादौ (१०।१३२) तर्जयते ॥

१४१. कर्ज खर्ज व्यथने । कर्जति । खर्जति । कृषिचमि (उ०
१।८२) इत्युः—खर्जुः ॥२२३, २२४॥

१४२. खर्ज मार्जने च । खर्जिष्वजादिभ्य ऊरोलचौ (उ० ४।९०)
खर्जूरः ॥

१४३. अज गतिक्षेपणयोः । अजति, अजेर्व्यघनपोः (२।४।५६)
आर्धधातुके—संघिवाय, संवीय । उदात्तत्वं त्वार्धधातुके घलादौ

१. इदमत्रावधेयम्—भ्वादौ पाठाद् उञ्छति उञ्छति इत्यनयोः शसिपोरनु- २०
दात्तत्वात् उञ्छतः उञ्छतः इत्यनयोश्च लसार्धधातुकाणुदात्तत्वाद् धातुस्वरो भवति,
तुदादौ पाठात् शस्त्ररः स्यात् । तस्मात् स्वरमेदार्थमुपयन् पाठः कर्तव्य एव ।

२. अत्राह सायणः—‘तरङ्गिणीकाशयपसंमतास्तु (१ सु) आर्थौ व्रज व्रजी इति
दन्त्योष्ठशब्दौ पठ्येते, सर्वत्र तवर्गादी एव ।’ (धा० वृ० पृष्ठ ६९) । महोजिदीक्षितो-
ऽपि सायणपाठेनानुद्धितवान् (द्र० प्रौ० मनो० पृष्ठ ५६०) वीरतरङ्गिण्यां तु नैता- २५
दश. पाठ उपलभ्यते ।

वीभावस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, वी ह्यनुदात्तः । प्राजिता रथस्य प्रवेता' ।
बलादाविति किम् ? समज्यते । वा यौ (२।४।५७) वा—प्राजनो^२
दण्डः, प्रवयणो दावात्यये । वातशुनीतिलशर्ध्वजधेदुदजहातिभ्यः सश्
(३।०।२८ वा०) वातमजा मृगाः । अजतीत्यजः छागः । अजा व्यजनम् ।

- ५ सधुदोरजः पशुषु—(३।३।६९) इत्यप्—समजः पशुसङ्घः, उदजः पशु-
प्रेरणम्, अन्यत्र घञ्—समाजः, उदाजः । अजिबज्योश्च (७।३।६०) इति
कुत्वाभावः । संजाय समजनिषद (३।३।९९) इति क्यप्—समज्या सभा;
संज्ञात्वाद् वीभावो नास्ति । गोचरसंचर (३।३।११९) इति व्यजः
साधुः । अजेज (च उ० २।४८) इतीनच्—अजिनम् । अज्यतिभ्याम् (उ०
४।१।३०) इण् आजिर्युद्धम् । पादे च^३ (उ० ४।१।३१) पदाजिः । अजिर-
शिशिर (उ० २।१।४५) इत्यजिरम् । बहुलं संज्ञाध्वंसोः अन्नवधकगात्रविचक्ष-
णजिराधर्मम् (२।४।१४ वा) इति वीभावो नास्ति । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ०
३।३८) इति णुः—वेणुः । रास्नासास्ना (उ० ३।१।५) इति वीणा ॥२२५॥

१४४. कज मदे । कजति ॥२२६॥

१४५. खज मन्थे । मन्थो विलोडनम् । खजति । खजेराकन्
(तु० उ० ४।१३)—खजाको मन्थः, खजाका दर्वी, खजो विद्रव्यपाच-
कानां मन्थनदण्डः ॥२२७॥

१४६. खजि गतिवैकल्ये । खजति । खज्जः खोडः, खज्ज
नोदकं सर्षपश्च । खज्जनः, खज्जरीटः पक्षी ॥२२८॥

१४७. एजृ कम्पने । एजति । एजेः खश् (३।२।२८) अङ्गमे-
ज्यः । एजृ दीप्तौ (१।१।११) तडानी^४—एजते ॥२२९॥

१. 'एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । स्रुत
आह—अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति' इत्यादि महामायम् (२।४।५६)
अत्रातुसन्धेयम् ।

२. 'प्राजनम्' पाठा० ।

३. हस्तलेखेषु 'पदे च' इत्येवं पठ्यते ।

४. 'तडानी' इति हस्तलेखेषु पठ्यते । प्रयेण ग्रन्थकृता 'तडानी' 'तडानी'
इति पदद्वयं व्यवहृतं । अत्रायं विवेकः—यदा तड्प्रत्ययः आनप्रत्ययस्य भातो-

१४८. दुधोस्फूर्जा वज्रनिष्पेषे । वज्रनिष्पेषोऽशनिनिर्घो-
षः । स्फूर्जति । स्फूर्जः । दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यत्वार्थम्^१ । अदितश्च
(८।२।४०) इति निष्ठानत्वम्—स्फूर्गर्णः, चोः कुः (८।२।३०) आदितश्च (७।२।
१६) इति नेट् । विभाषा भावादिकर्मणोः (७।२।१७) स्फूर्जितमनेन स्फूर्गर्णम्
प्रस्फूर्जितः प्रस्फूर्गर्णः । द्वितोऽथुच (३।२।८६)—स्फूर्जथुः ॥२३०॥

१४९. क्षि क्षये^२ क्षयति । क्षेता, लक्ष्यानुरोधादिष् नास्ति
वक्ष्यति^३ च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः क्वचित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानाम् पूर्वेषामनुरोधतः ॥^४

क्षियः, निष्ठायामयक्ष्ये (६।४।५९-६०) दीर्घः, क्षियो दीर्घात् (८।२।४६) १०
इति निष्ठानत्वं क्षीणः । वा कोशदैन्ययोः (६।४।६१) क्षितः क्षीणः ।
तुदादौ । वि निवासगत्योः (६।१०७) क्षियति, क्रयादौ चिष् हिंसायाम् (९।३६)
क्षिणाति, स्वादौ च चि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् (९।३१)
क्षिणोति ॥२३१॥

१५०. क्षीज अव्यक्ते शब्दे । क्षीजति, चिक्षीज ॥ २३२॥ १५

१५१. लज लजि भर्त्सने । लजति लज्जति । भासार्थ-
श्चुरादौ (१०।१९७) लज्जयति ॥२३३, २३४॥

भवति इत्यर्थो विवक्षितः, तदा इति प्रत्यये 'तडानी' इति धातुविशेषणत्वेन प्रयुज्यते
यदा तु 'तड्प्रत्यय आनप्रत्ययश्च प्रदर्श्यते इत्यर्थो विवक्षितो भवति तदा 'तडानी'
इति प्रयुज्यते ।

१. उपाधायां च (८।२।७४) इत्यनेन दीर्घो भविष्यत्येव, अतः स्फूर्जति
दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

२. क्षि क्षये, क्षि ऐश्वर्ये इत्येक इति क्षीरस्वामी इति पुरुषकारे (पृ० २३) ।

३. 'वक्ष्यति' इत्यस्य कः कर्तेति न ज्ञायते अनन्तरमुद्धतः श्लोकः अन्येऽस्मि-
न्नुपरिष्ठाजोपलभ्यते ।

४. एतने ज्ञाप्यते यत् प्राक्पाणिनीयेषु धातुपाठेषु उदात्तानुदात्तधातुना^{२५}
सांकर्यमासीत्, पाणिनिना यथासम्भवं स दोषो दूरीकृत इति ।

५. यथोक्तं पुरुषकारे—'लज्जयेदिति क्षीरस्वामिनः पठे' (पृ० ६१) ।

१५२. लाज लाजि भर्जने' च । लाजति, लाञ्जति, लाञ्ज्य-
ते, लाञ्ज्यते । लाजाः, अजिग्रज्योश्च (७।३।६०) इति चात् कुत्वाभावः ।
चत्वारो भर्त्सन इति चन्द्रः (च० धातु १।७७) ॥२३५, २३६॥

१५३. जज जजि युद्धे । जजति, जञ्जति? ॥२३७, २३८॥

५ १५४. तुज तुजि हिंसायाम् । तोजति, तुञ्जति ॥२३९, २४०॥

१५५. तुजि पालने च । तुञ्ज्यत इति तुङ्गः, घञ् । तुञ्जिता
भूः । चुरादौ भासाथः (१०।१९७) तथा तुजि पिजि तुजि हिंसावलादान-
निकेतनेषु (१०।२८) तुञ्जयति, तुञ्जो निकेतनम् ॥

१५६. गज गजि, गृज, गृजि, मज, मुजि, शब्दार्थाः ।
१० गजति, गजित्वा । गञ्जति, गञ्जित्वा । गञ्जा मदिरागृहम् । गञ्जः
कोशः । गर्जति, गर्जितम्, गर्जः । गृञ्जति । गृञ्जनम् मूलविशेषः ।
मजति, मुञ्जति । मुञ्जस्त्वणम् । मृज मृजीत्यप्याहुः—मोजति, मृञ्जति
॥२४१-२४६॥

१. 'लज लजि भर्त्सने, लाज लाजि भर्जने च' इति तु वीर-
१५ स्वामी' इति पुरुषकारे (पृ० ६१) ।

२. अस्मादेव धातोः घञि 'जङ्ग'—शब्दो निष्पन्नो भवति । कुत्वं च
'चजोः' (७।३।५२) इत्यनेन । धातुप्रदीपे शब्दोऽयं निर्दिष्टः (पृ० २५) ।
स च युद्धार्थकः । आधुनिकाः भाषातत्त्वविदः शब्दमिमं फारसीभाषीयं मन्यन्ते,
तदसत् । विशेषस्त्वन 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (पृष्ठ ३७)

२० द्रष्टव्यः ।

३. 'गज गजि इत्यत्र वीरस्वामी मृज मृजि इत्यप्याह—मार्जति मृजतीति'
इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) पाठः । 'मृजमृजीति स्वामिचन्द्रौ' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ७३) ।

४. 'मृज मृजीति वीरस्वामी चन्द्रश्च' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ५७) । धातुवृत्तौ
२५ (पृष्ठ ७३) स्वामिचन्द्रयोर्मते 'मृज मृजि' इति पाठः प्रदर्शितः । ध्रुविते चान्द्रधातु-
पाठे तु 'मृज मृजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा० धा० सू० १।८०) ।

५. 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५७) पाठः ।

१५७. गज मदने च । मदनं मदोत्पत्तिः । गजति । अचि—
गजो हस्ती । चुरादौ गज मचं मार्जे [शब्दार्थाः] (१०।१९) इति गाजयति ।

१५८. वज व्रज गतौ । वजति । वाजो वेगपक्षौ । व्रजति,
वव्राज । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अव्राजीत् । व्रजयजोमवि क्यप्—
(३।३।९८) व्रज्या, परिव्रज्या । गोचरादौ (द्र० ३।३।११९) व्रजः ५
साधुः । एयति (द्र० ३।१।१२४) व्राज्यम् । अजिव्रज्योश्च (७।६।६०) इति
कुत्वाभावः । किञ् वचि (उ० २।५७) इति किब्दीर्घौ—परिव्राट्, व्रश्च
(८।२।३६) इति षः । परिव्राजकः । चुरादौ वज मार्गसंस्कारगतयोः (१०।७१)
वाजयति ॥२४७, २४८॥

१५९. उदात्ता उदात्तेतः ।

१०

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

१६०. अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः । इतः शाङ्गन्ताः (१।१९१) पञ्च-
त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । अतिक्रम उल्लङ्घनम् । किपि तकारश्चव-
णार्थं तोपधोऽयम् पठितः, ष्टुत्वं न कृतं सन्देहप्रादुर्भावात्^२ ।
अट्टते, अट्टिष्टिषते । अट्टः, अट्टनम् । किपि—अत् । दोषधत्वपक्षे न १५
न्द्राः द्विरुच्यन्ते^३—अट्टिष्टिषते । अन्ये तु अट्ट^४ इत्याहुः—अट्टते
अट्टिष्टिषते ॥२४९॥

१६१. वेष्ट वेष्टने । वेष्टनम् ग्रन्थनं लोटनं परिहाणिश्च^५
वेष्टते, अवेष्टत । प्रवेष्टो बाहुः । वेष्टितः । विमाषा वेष्टिचेष्योः (७।४।६६)
इति णौ चङि अम्यासस्यात्वम्—अववेष्टत्, अविवेष्टत् ॥२५०॥ २०

१६२. चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । चेष्टते अचचेष्टत्, अचि-
चेष्टत् ॥२५१॥

१. काशकृत्स्नधातुपाठीयकनडटीकायाम् 'अदि अति क्रमहिंसनयोः'
इति पाठः । अन्दते, अन्तते इति च तयोरुदाहरणे (द्र० पृष्ठ ९७) । वर्णक्रम-
विरोधादत्र पाठभ्रंशः प्रतीयते । २. मतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६३) स्मृतम् । २५

३. नन्द्राः संयोगादयः (६।१।३) सूत्रेणेति शेषः ।

४. 'डान्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यः' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७३) ।

५. 'परिणाहश्च' पाठा० ।

१६३. गोष्ठ लोष्ठ संघाते । गोष्ठते, लोष्ठते, अलुलोष्ठत् । उणादौ
(३।७२) लोष्ठो मृत्पिण्डः ॥२५२॥

१६४. घट्ट चलने । घट्टते । घट्टिवन्निविदिम्यः (३।२।१०७ वा०) युच्-
घट्टना । अरघट्टः । उद्घट्टनम् । चुरादौ (१०।८३) घट्टयति ॥२५३॥

१६५. अठि गतौ । अण्ठते ॥२५४॥

१६६. वठि एकचर्यायाम् । एकस्य चर्या सहायत्वेनाग-
मनम् । वण्ठते । वण्ठो दत्तद्रव्यो योद्धा ॥२५५॥

१६७. मठि कठि शोके । शोकोऽत्राध्यानम्^१ । [मण्ठते],
उत्कण्ठते । उत्कण्ठा । चुरादौ (१०।२३५) उत्कण्ठयति ॥२५६, २५७॥

१० १६८. मुठि पलायने^२ । मुण्ठते ॥२५८॥

१६९. हेठ विवाधायाम्^३ । हेठते, जिहेठे । यौ चङ्युपधाया ह्रस्वः
(७।४।१) अजीहिठत् । णौ—हेठयति । हेठना शाङ्ख्यम् ॥२५९॥

१७०. एठ च । एठते ॥२६०॥

१७१. हुडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । युच् (३।२।१४९)
१५ हिण्डनः ॥२६१॥

१७२. हुडि संघाते । हुण्डते । हुण्डिका मुद्रा ॥२६२॥

१७३. कुडि दाहे । कुण्डते । कुण्डम् । कुण्डी भाण्डम् ।
कुण्डो जारजातः । उणादौ (१।१०६) कुण्डलम् । चुरादौ कुडि रचणे
(द्र० १०।४१) कुण्डयति ॥२६३॥

२० १. 'ननु चायमिह एक एव वण्ठरएडाकल्पः' इति महामाण्यव्यख्याने
(३।३।२०) वण्ठो मृतमार्य इति नागोजिमट्टः ।

२. आध्यानमृत्कण्ठापूर्वस्मरणम् ।

३. 'पालने' इति मैत्रेयसायणौ । 'पलायने' इति काशकृत्स्नचन्द्रौ ।

४ 'विवाधनं शाठ्यम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ७३) । 'स्वस्थैर्ये' 'हेठते'
२५ स्थिरो भवति' इति काशकृत्स्नीयधातुपाठकनडटीकायाम् (पृष्ठ ६६) ।

५. 'विपूर्वोऽयमिति स्वाभिकाश्यपौ, मैत्रेयादयस्तु केवलमेवोदाजङ्गुः'
इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७४) । शीतरत्नप्रियां तु न विपूर्वः पाठो दृश्यते ।

१७४ वडि विभाजने । विभाजनं भागीकरणं चर्माभावश्च ।
वण्डते । वण्डनम्, वण्डः । चुरादौ (१०।४३) वण्डयति । वटि इत्येके-
परस्मैपदी—वण्डति, वण्डयते । वण्डो नागः । नन्दी तु वटि विभाजने
वडि वेष्टने, इति मङ्गया पठति^१ ॥२६४॥

१७५ मडि च । चकाराद् विभाजने । पृथक्सूत्रादर्थान्तरेऽपि^२ । ५
मण्डते । मण्डो रसाग्रम् । मण्डकः । मण्डलम् । मण्डूरं^३ लोहमलम् ।
मण्डपः । णेरित्तुच् (द्र० उ० ३।२९) मण्डयित्तुः । शलिमण्डिम्यामूकम् (तु० उ०
४।४२) मण्डूकः । मडि भूषायाम् (धा० १।२१९) परस्मैपदी—मण्डति ॥२६५॥

१७६. भडि परिभाषणे । भण्डते । भण्डः, भाण्डम् । चुरादौ
मडि कल्याणे (१०।४७) भण्डयति, भण्डना ॥२६६॥ १०

१७७. पिडि संघाते । पिण्डते, पिण्डयते । पिण्डो गोलः ।
पिण्डी । चुरादौ (१०।१२०) पिण्डयति ॥२६७॥

१७८. मुडि मज्जने^४ । मज्जनं शुद्धिरन्यग्भावश्च^५ । मुण्डते ।
मुण्डः । मुडि खण्डने (१।२२३) परस्मैपदी—मुण्डति । मुण्डमिश्र (३।१।२१)
इति णिच्—मुण्डयति ॥२६८॥ १५

१७९. तुडि तोडने । तोडनं हिंसा । तुण्डते, तुण्डयते ।
तुण्डम् । उणादौ (द्र० ४।११७) तुण्डिः ॥२६९॥

१८०. हुडि वरणे^६ । वरणं स्वीकारः । हुण्डते । हुण्डो मेघः ॥

१. 'नन्दी तु वडि विभाजने, मडि वेष्टने इति मङ्गया पठति' इति धातु-
वृत्तौ (पृष्ठ ७४) पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) च पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां २०
(पृष्ठ ६६) तु 'वडि मडि वेष्टने' इति पाठः । वाहीक (पञ्चाव) देशीयभाषायां
विभाजनार्थिका 'वण्डना' क्रिया प्रयुज्यते । तेन 'विभाजने' इत्यप्यर्थः प्रामाणिक एव ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) उद्धृतमिदम्, धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७४) च स्मृतम् ।

३. 'मण्डूलम्' पाठा० ।

४. 'मार्जने' इति चन्द्रमैत्रेयसायणाः । 'मज्जने' इति काशकृत्स्नधातुपाठीय- २५
कन्नडटीकायां (पृष्ठ १००) पाठः । 'मज्जनं स्नानं' इत्यपि तत्रैव ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) ।

६. 'हरणे' इति मैत्रेयः (धा० प्र० पृष्ठ २७) । अत्रायं विशेषः—काशकृत्स्न-

१८१. स्फुडि विकसन^१ । स्फुण्डते ॥२७१॥

१८२. चडि कोपे । चण्डते । चण्डः, चण्डा, चण्डी^२ ।
पतिचण्डिम्यामालम् (उ० १।११६) चण्डालः । चुरादौ (१०।४५)
चण्डयति ॥२७२॥

५ १८३. शडि रुजायां संघाते च । तालव्यादिः । शण्डते ।
शण्डोऽञ्जादिमूलाभोगः । सनोतेर् (धा० सू० ८।२) बाहुलकात् षत्वे
डः (द्र० उ० १।११३)—षण्ड उत्सृष्टो गौः ॥२७३॥

१८४. तडि ताडने । तण्डते, वितण्डा । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम्^३ । तण्डुलः वृद्धलुटितनिताडिभ्य उलच् तण्ड च (तु० उ० ५।९)
१० इति कुशकाशावलम्बनम्^४ ॥२७४॥

१८५. पडि गतौ । पण्डते । पण्डितः । पाण्डुः पाण्डुरोगो
हरिणवर्णश्च । नगपांशुपांडुभ्यो रः (५।२।१०७ काशिका) पाण्डुरः । पाण्डु-
स्त्वौणादिकः (द्र० उ० १।३८) । पण्डः क्लीबः ॥२७५॥

१८६. कडि, मदे । कण्डते । कण्डूः । काण्डः । कण्डुरा स्नायु-
१५ संघातः । कण्डोलः पिटकः ॥२७६॥

चन्द्रधातुपाठ्योरेतद्धातुस्थाने 'मुडि मरथे' इति धातुः पठ्यते । यथात्र मुडि हुडि
पृथग्धातु तथैव गृह्णाति गृह्णाति इत्यत्र स्वतन्त्रौ 'ग्रह-ग्रभ' धातु द्रष्टव्यौ । निरुक्तकारस्तु
'ग्रभ' इति मेने । तथा ह्युक्तम् "गमो गृमेः" (नि० १० । २३) ।

१. 'स्फुडि विकसन इति केचित् पठन्ति' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७४) ।

२० २. या स्वयं चण्डते सा चण्डा, चण्डस्य स्त्री (या न स्वयं चण्डते, तु
चण्डीति विवेकः ।

३. 'तण्डः, तत्प्रोक्तं ताण्डवम्' पाठा० ।

४. तडि ताडने इत्यस्मादेवोलाचि तण्डुले सिद्धे वृद्धादिभ्य उलच् तण्डादेश-
विधानं तु संज्ञाशब्देषु स्वरूपसंवेदनस्वरवर्णांशुपूर्वमात्रफलमन्त्राख्यानमिति नव्या
२५ वैयाकरणः (द्र० भूतवनवासी उ० वृ० पृ० १) । तडि (तण्ड) धातोर्न केवलं ता-
डनमेवार्थं अपि तु वृष् लुट तनु तड (चु०) इत्येतेषां धातूनां येऽर्थास्तेऽप्यत्र द्रष्टव्या,
तेन वृष् लुट तनु तड (चु०) इत्येतेषां धातूनामर्थेषु वर्तमानात् तडि (तण्ड) धातो-
रुचल इत्यर्थोऽस्य सूत्रस्यावगन्तव्य इत्यस्मन्मतम् । एवमेवान्यत्रापि ।

१८७. खडि मन्थ । खण्डते । खण्डितः । खण्डः । चुरादौ
खड खडि भेदे (१०।४०) खण्डयति ॥२७७॥

१८८. खुडि गतिवैकल्ये । खुण्डते । खोडः पृषोदरादिः
(द्र० ६।३।१०९) । चुरादौ खुडि खण्डने (१०।४३) खुण्डयति ॥२७८॥

१८९. हेड् अनादरे । हेडते । हेडस्तिरस्कारः । असुनि (द्र०
उ० ४।१८८) सान्तः । अचि (द्र० ३।१।१३४) हेडोऽदन्तः । शूरोश्च हलः
(१।३।१०३) इति हेला^१ । अजिह्वडत् । घटादौ हेड वेष्टने (१।५२६) हेडति ।
ति ॥२७९॥

१९०. वाड् आप्लाव्ये । आप्लाव्यमाप्लावनम् । वाडते । वाडो-
ऽध्वः । वालः^२ । उणादौ वडवा^३ । वले (१।३२९) रित्येके ॥२८०॥

१९१. द्राड् ध्राड् विशरणे । द्राडते, ध्राडते ॥२८१, २८२॥

१९२. शाड् श्लाधायाम् । शाडते, शालते^४ । शाला । शालिः ।
गुणशाली । शालूकमुत्पलादिकन्दः । शलेर् (१।२२८) वा शलिमण्डिग्या-
मूकन् (द्र० उ० ४।४२) ॥२८३॥

१९३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१९४. शौट् गर्वे^५ । इतो गड्यन्ताः (१।२५३) सप्ततिः सेटः

१. हेला इति तु डलयोरेकत्वस्मरणात् इति नव्यानां मतम् । वस्तुतस्तु 'डल-
योरेकत्वस्मरणात्, डलयोरेकत्वस्मरणात्, रलयोरेकत्वस्मरणात्, इत्यादिवचनानां
'समानार्थकौ उभयथावर्थविशिष्टौ स्वतन्त्रौ धातुः अवगन्तव्यौ' इत्यर्थोऽनुसंधेयः । तेन
हेड हेल इति द्वौ स्वतन्त्रौ धातुः । एवमेव ईड ईल इत्यपि द्रष्टव्यौ । अस्मिन् धातुपाठे
त्वन्त्यतरदेवोपदिश्यते लाघवार्थम् । अत एव प्राचीने काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०)
'ईड ईल स्तुतौ' इत्युभौ धातु पठ्येते ।

२. डलयोरेकत्वस्मरणादिति शेषः । अत्र पूर्वधातोष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. 'वडं वलं वा वाति वडवा' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १८५) वीरस्वामी ।

४. डलयोरेकत्वस्मरणात् । अत एव गुणने शालते गुणशाली इति निर्वचन-
माहुः । अत्रापि पूर्वतमधातोष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. 'शौट् गर्वे — शौण्डति, शौण्डीरः' इति काशकृत्स्नधातुपाठे, द्र० पृष्ठ १५।

परस्मैपदिनश्च । शौटति । अशुशौटत् । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईत्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१९५. यौट् सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः श्लेषः । यौटति ।
अयुयौटत् ॥२८५॥

५ १९६. मेट् म्लेट् उन्मादे^२ । मेटति । एनं मेट् इति पठन्ति
आमेडितम्^३ । म्लेटति । मेट् इति दौर्गाः—अमिमेटत् ॥२८६, २८७॥

१९८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
अपन्तवण (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कटुः । कृकदिकटिकटिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१९८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यत्यंशूर्णोत्तीनाण
उपसंख्यानात् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाट्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
ट्या । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पटुः । तनट् (तु० उ० ३। १५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कण्डिकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १। ६७) पटोलः । पटहस्तु, पटे
हन्त्यत इति डः । चुरादौ पट वटग्रन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पट भाषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१९९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बाल्ये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुपुषिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौण्ड् सम्बन्धे—यौण्डति, यौण्डीरः^१ इति काशकृत्स्नधातुपाठीयक-
बडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेड् उन्मादे—मेडति, मेडीरः; मेडति मेडीरः^२
इति काशकृत्स्नपाठीयकबडटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आमेडितं द्विजिह्वकम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञेया, अतश्च मेड् उन्मादे इति पेटुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठा० ।

२०१. शट रुजाविशरणगखवसादनेषु^१ । चतुर्ष्वर्थेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट मट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥ ५

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोदगतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२४९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेती ॥२९५॥

२०४. शिट षिट अनादरे । पतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥ १०

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति, उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।१३४) । घञि (द्र०३३।१८) झाटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भृतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटित्रम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः । १५

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । कांक्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खेटकाष्ट्रहं हस्तकः^३ । खटि-
का । अशुप्रविलटि (उ० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट धवस्यन्दने (१०।१२) उच्चा- २०
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काशकृत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, रुट विशरणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिश्रीभावः संहननं च । जट धातुर्मिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव बाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटका' पदं प्रयुज्यते । २५

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृटावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृटाविति च क्षीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं थोपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रालुसंधेया ।

२१०. पिट शब्दसंघातयोः । पेटति । पेटकः । पेटा मञ्जु-
षा । पिटः । पिटकः कण्डोलः । पिटकं विस्फोटः ॥३०३॥

२११. हट दीप्तौ । हटति । हाटकम् ॥३०४॥

२१२. षट अवयवे । सटति, सिषाटयिषति । सटा ॥३०५॥

२१३. लुट विलोदने । विलोडन इति दुर्गः । लोटति । दिवा-
दित्वात् (४।११७) लुट्यति । लुट मासार्थः (१०।११७)—लोडयति लुड
इति द्रमिडाः—आलोडितः, व्यालोलः ॥३०६॥

२१४. चिट परप्रैष्ये । परप्रैष्यं दासत्वम् । चेटति । चेटकः ।
चेटः । चेटिः, चेटी ॥३०७॥

२१५. पिट शब्दे । अर्थभेदाद् द्विः पाठः । पेटति । पिड इत्येके
पेडति । पेडः । पेडा मञ्जूषा ॥३०८॥

२१६. विट आक्रोशे । वेडति । विटः । वेटकः । डान्तोऽय-
मिति नन्दी—विडालः, तमिविशिविडि (७० १।११७) इति कालन्, अत
एव विड शब्दे, पिट आक्रोश इति मल्लः^१ पर्यट्टकान्तरे विभ-
१५ ख्याह^२ ॥३०९॥

२१७. हेड विवाधांयाम् । हेडति । कौशिकस्तु नैतानाह ॥३१०॥

२१८. इट किट कटी गतौ । पटति । केटति । कटति ।
इदित्वात् (द्र० ७।२।१४) कट्टः कट्टवान् । कटकम् । कटे वर्षे (१।१६७)
इत्यर्थभेदार्थः । अन्ये इदितमेनम् ई च प्रस्फुटमाहुः^३ । कण्टति कण्टा-

२० फलम् पनसम् । कण्टकः ।

उदयति दिननाथो याति शीताशुरस्तम्^४ ।

१. कदिकारादक्तिनः (गणसूत्र ४।१।४२) इति वा छीष ।

२. 'मल्लः' क्वचिन् ।

३. विमञ्ज्याह' पाठा० ।

४. अत्र पुनश्चकारः (पृष्ठ २५, २६) धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७९) चावलोकनीया ।

२५ काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १८) तु 'अट पट इट ईट किट कीट कुट कूट गुट उट
इ गतौ' इति विस्पष्टम् 'इ' धातुः पठ्यते ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

तथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति वास्तम् । (शिशुपाल-
वच ४२०) ॥३११-३१४॥

२१९. मडि भूषायाम् । मण्डति क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१)
इति युच्—मण्डनः । चुरादौ (१०।४६) मण्डयति, मण्डना । शलि- ५
मण्डिभ्यामूकञ् (तु० उ० ४।४२) मण्डूकः ॥३१५॥

२२०. कुडि वैकल्पे । कुण्डति । कुण्डः । कुटि इति कौशिकदुर्गौ-३
कुण्टति । कुण्टः ॥३१६॥

२२१. मुडि प्रमर्दने । मुण्डति । मुण्डः । मुट इति दुर्गः ४—
मोटति^१, मुटित्वा, मोटित्वा । मुटितः, मुटितम्, मोटितम्, प्रमुटित १०
प्रमोटितः । आमोटनम् । चुरादौ (तु० १०।६७) मोटयति । पुडि
इत्येके—पुण्डति । पुण्डरीकम् । पुण्ड्रेभ्यः, त्रिपुण्ड्रकम्, पुण्ड्रोऽश्व-
तिलकम् ५। पुण्ड्रा देशः ॥३१७॥

२२२. चुडि अल्पीभावे । चुण्डति । चुटि इत्येके—चुण्टति ।
चुट इति दुर्गः—चोटति । उच्चोटनम् ॥३१८॥ १५

२२३. मुडि खण्डने । अर्थभेदात् (द्र० १।१७८) पुनः पाठः ।
अत एव मुडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति कण्ठः १ । मुटि इति कौशिकदुर्गौ—मुण्टति ।

२२४. वटि विभाजने । वण्टति । वण्टः । चुरादौ (तु० १०।४४)
वण्टयति ॥३२९॥

२२५. रुटि लुटि स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । लुण्टयते । २०

१. प्रखिलष्टम् 'ई' धातुं परिगणय्य चत्वारः ।

२. दशपादीपञ्चपाद्युणादिषु 'ऊकण्' प्रत्ययः, चात्रे (२।२१) 'ऊकञ्'
मण्डूकशब्दे मण्डोदात्तत्वदर्शनान् 'ऊकण्' इत्येवमुक्तम् । शालूलपदं नैव सस्वेरु
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यतेऽतस्तस्य कः स्वर इति न शक्यते वक्तुम् ।

३. अत्र प्रौढमनोरमा (पृष्ठ ५३६) द्रष्टव्या ।

४. इदं धातुवृत्तावुद्धतम् (पृष्ठ ८०) । पुरुषकारे (पृष्ठ ७३) तु 'हीरस्वामी
त्वाह—कुटीति कौशिकदुर्गौ, कुण्टति कुण्टः' इति टकारस्थाने ठकारः पठ्यते ।

५. 'पुण्ड्रकमश्वतिलकः' पाठा० । ६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) ऽयमुद्धतः ।

जल्पमिव (३।२।११५) इति षाकन्-लुण्टाकः । इठि लुठि इत्येके^१ [रुण्ठति, लुण्ठति]^२ लुण्ठिः । चुरादौ (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१, ३२२॥

२२६. स्फुटि स्फुटिर्^३ विशरणे^४ । स्फण्डति । स्फट इति नन्दिस्वामिनौ—वस्त्रं स्फटति । स्फाटितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-
५ कम । स्फोटति, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः, आस्फोटः, विस्फोटः । कुटादौ स्फुट विकसने (६।७९) स्फुटति स्फुटः, अस्फुटीत् । चुरादौ चट स्फुट भेदे (१०।१६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुटं करोति (द्र० घा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३, ३२४॥

२२७. पठ व्यक्तायां वाचि । पठति । नौ गदनद (३।३।६४)
१० इति वा अप-निपठः, निपाठः । निपठितिः, तितुत्र (७।२।६) इति निषेधे प्राप्तेऽप्यहदीनाम् (७।२।६ वा०) इतीद् ॥३२५॥

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽधमः
१५ षाडुलकादरप्रत्ययः, जनेरप् ठ च (उ० ५।३८) वनिमनिम्यां चिच्च (तु० उ० ५।३९) इत्युणादावमुष्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने^५ । कठति । कठः । कठिचकिम्यामोरः
(उ० १।६५) कठोरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।४९) इतीनच्—कठिनः ॥३२८॥
२३१. अठ गतौ । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुद्धृतम् (पृष्ठ ८०) पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) च ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) अस्य पाठस्योद्धृतत्वादावश्यकत्वाच्चास्मामिः
२० प्रवर्धितः । ३. अत्राह सायणः—‘स्वामिकाश्यपौ तु स्फट स्फुठि स्फुटिर् इति त्रीन् धातून् पठतः’ इति (धा० पृष्ठ ८०) । चीरतरङ्गिण्यां तु नै-
तादृशः पाठ उपलभ्यते ।

४. काराकृत्स्नधातुपाठे तु ‘स्फुटिर् विशरणे विकासे च’ इति पठ्यते
२५ (पृष्ठ २०) । ५. ‘नन्दिस्वामी’ पाठा० ।

६. ‘मठ कठ मदनिवासयोः । अयं पाठो मैत्रेयः । अन्येषां मठ मदनिवास-
योः । कठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काराकृत्स्नधातुपाठे तु ‘मठ नि-
वासे, कठ कृच्छ्रजीवने’ इति पाठः (पृष्ठ २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः । प्लवने कीलबन्धने चार्थे ।
हठ बलात्कारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) हठति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते^२ । ओठति । उघोठ । ऊठुः । उठ लुठ इत्यपि
दौर्गाः^३—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । पेठति । पिठरं स्थाली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीछः (धा० ४।३२) ठग् वा^४ ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे^५ । शठति । शठः । चुरादौ शठ श्च अस्कार-
गत्योः (१०।२७) शाठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि^६ गतिप्रतिघाते^७ । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति । १०

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नलोपश्च (सर० कण्ठा० २।
३।४३) कुठारः ॥ ३३५ ॥

२३९. रुठि^८ आलस्ये गतिप्रतिघाते च^९ । रुण्ठति^८ ॥ ३३६ ॥

१. काशकृत्स्नधातुपाठे 'हठ बलात्कारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपसंघाते' पाठा० ।

३. पुरुषकारे (पृष्ठ ६८)

धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्मृतम् । अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) 'तथा च स्वामी—लुठ-
तीति प्रयोगदर्शनात् तुदादौ पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः वीरतरङ्गिर्यां नोपलभ्यते । १५

४. 'वा' क्वचिन्न ।

५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) च स्मृतः । काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. मैत्रेयसायणादयः 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतीघाते, शठ इति वीरस्वामी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) । २०

७. 'प्रतिघाते इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरधातौ कुण्ठ
श्रुत्यादौ प्रतिहतिमात्रं प्रतीयते, 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स एवाह' इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्यमेव सायणः (धातुवृत्तिपाठस्त्वन्न द्रष्टितः प्र० पृ० ८१) । २५

काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोषणे' इति पठ्यते । शुण्ठ्यादौ तस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वात् । ८. अन्यत्र धातुप्रदीपादिषु 'लुठि...लुण्ठति' पाठः ।

९. 'प्रतीघाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । एनं कौशिको नाध्यैष्ट ।
चुरादौ (१०।९७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

५ २४२. चुट्ट हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुडुति । चुडुम्
भगम् । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अट्ट अभियोगे । अडुति । न न्द्राः द्विरुच्यन्ते—
अड्डिडिषति । अदोपधात्वे अड्डिडिषति । किपि च विशेषः—अड्डनम् अद,
दोपधात्वेऽत् । चड्डेर (१।२४२) अप्येवम् इति पञ्चिका^२—चुट्ट, चुत् ।

१० २४४. क्रीडु विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुसम्परिम्यश्च
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । समोऽकूजने
(१।३।२१ वा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तूड तोडने^३ । तोडनं द्रावणम् । तूडति । तूड इति डु^४—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हूड हुड हौड गतौ^५ । हूडति । हूडोऽजः । हौडति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौड अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौड उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. अड उद्यमे । व्यडति । व्यडः^६ । तदपस्यं व्याडिः ।

२० १. 'भगः' पाठा० ।

२. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तुड इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तुड (तूड) इति स्वामिराकटायनौ
(भा० वृ० पृ० ८२)

४. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) । 'हुड' धातुं नाधीयाते चन्द्रमैत्रेयौ, हौडं
धनपालशाकटायनौ । 'हौड' स्थाने 'होड' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुरुषकारे
२५ (पृष्ठ ७१) 'होड इति चन्द्रः' इति पाठदर्शनात् 'हौड' इति मुद्रितचान्द्रपाठोऽयुक्तः ।

५. 'अडो वृथिकलाङ्गुलम्, तेन तैत्थयं लङ्गयते । विशिष्टोऽडस्तैत्थयमस्य
व्यडः, इति धा० वृ० पृ० ८३ ।

व्याडः, व्यालः^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशन्नपि लडना ललना प्रमदा लाडयति । लडयोरेकत्वाल्^२ लाडयति बालम् । लल इप्सा-
याम् (१०।१३६) वा^३ । ललितः । परिललललने ललितम् । जिह्वोन्मथनयोः
(१।५५१) इति मित्र—लडयति । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७) ५
उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डूः । आद्यो (१।१८६) ऽनुदा-
त्तेत्—कण्डते । कड इति दुर्गः^४—कडति । कडित्रं लेखनचर्म, अशिनादिभ्य
इत्रोत्रौ (उ० ४।१७३) । कडदिकटिकडिम्योऽम्बच् (तु० उ० ४।८२) कडम्बः
शाकम् । कडङ्कनो वुसम् । कडारः—गडेः कड च (दश० उ० ८।६५) इति । १०
कलत्रम्—गडेरादेश कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्कश्ये । कड्डति कल्लोलः । कड्ड इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः ।
गण्डति^१ । गण्डः । इञि—गाण्डि, गाण्डी । सास्त्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-
धम्—गाण्ड्यजकात् संज्ञायाम्^२ (५।२।११०) वः । गण्डिका, गण्डिः । १५
गण्डपदः क्रिमिः ॥ २५३ ॥

२५४. उदात्ता उदात्तेतः ।

१. डलयोरेकत्वस्मरणार्थं । चिन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-
प्रयत्नसाध्ययोर्वर्णयोरेकत्वं शक्यते प्रतिज्ञातुम् । एवमेव डलयोरेकत्वं, रलयोरे-
कत्वं, ववयोरेकत्वं च द्रष्टव्यम् । एभिर्नियमैर्निष्पादिताः प्रयोगा २०
वंस्तुतस्तच्चद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पन्नाः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव
धातवः । तथा च दृश्यते काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईल (१, ईळ) स्तुतौ
इति पृथग्द्वौ धात् । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैर्येदा भाषायां प्रयोगादर्शनाद् अन्यस्य
संक्षेपकरणाद्वा केचन धातवो धातुपाठे न निबद्धास्तदा तत्समानार्थका वर्णमिवापि
प्रयोगा एतादृशैर्नियमैर्निष्पादिताः ।

२. एतत्पृष्ठस्था पूर्वा टिप्पणिर्द्रष्टव्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३ पृष्ठ १२६) । २५

३. उदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. अत्र न्यायमञ्जरी (पृष्ठ ४१४) द्रष्टव्या ।

७. गाण्ड्यजकात् इत्युभयथा संहितायास्तुल्यत्वाद् उमाभ्यां गाण्डिगाण्डीशब्दाभ्यां वः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिपृ तेपृ छिपृ छेपृ क्षरणार्थाः । इतः स्तुमान्ताः
(१।२७८) षट्त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिश्च । तेपते, स्तेपते, अतितेपत्,
अतिष्ठेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० सीरदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेप्ता
॥२५४-२५७॥

२५६. तेपृ कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेपृ दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. दुवेपृ कम्पने । वेपते, वेपिता, अविवेपत् । अथुच्—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न माभूपूकमिगमि (८।४।३४) इति कृत्यचो
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुष्टोर्हस्वश्च (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केपृ गेपृ ग्लेपृ च । चकारात् कम्पने, गतौ
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेपृ रेपृ लेपृ गतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादौ लिप उपदहे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेष्ट
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेपृ शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ऋपृ लज्जायाम् । ऋपते । स्वरतिसूतिसूयति (७।२।४४)
इति वेद्—ऋपिता, ऋप्ता । तृफलमजत्रयश्च (६।४।१२२) इत्येत्वाभ्यास-
२० लोपौ—ऋपे । विदमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ऋपा । आसुयुवपि (३।१।१२६)

१. अत्र धातुवृत्तिर्द्विष्टव्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तगणे पाठाद् इड् रूपं यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमिति भावः ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १२७)
च । अत्रुदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्तत्र देहलीदीपन्यायेन
२५ चकारात् पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं कम्पनम्, उत्तरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः समुच्चया । काशकृत्स्नधातु-
पाठे तु 'केपृ गेपृ ग्लेपृ गतौ च' इति स्पष्टमेव गतिर्निर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ण्यत्-अपत्राप्यम् । अलङ्कृन्निराकृष् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृस्वृस्तिहि (उ० १।११) इत्युः—त्रपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दार्थाद् (३।२।१४८) युच्
कम्पन्तः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—कम्प्रः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च
(१।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्—कम्पयति । मृगिकम्प्योः शविधिः ५
कम्पया । कम्पितः । लङ्गिकमृयोरुपतापशरीरविकारयोः (६।४।२४ वा०) इति
नलोपः—निकपतिः । कृष्टिकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)—कपिः । कपिकण्डिकटिपटिम्य श्रोलः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अवि शब्दे । रम्बते । के रम्बते—करम्बः ।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कजश्चिद् इत्यम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
मूशक्यम्विम्यः कलः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०—२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गद्योतितम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बं कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्विलम्बः । १५
नलि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलावूः । अलम्बुसा नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६. कवृ वर्णे । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिश्च । कवते । अच-
कावत् । ण्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम् । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. नेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणान्तरीयमिदं वचनं स्यात् । २०
'शृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३।३।१०१) । तथैव
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं क्वचिदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृकदिकडिकटिम्यो
ऽम्बच्' (४।८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुसानां याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १।१।१। प्रथमा- २५
हिकान्ते) ।

४. काव्यम् कविः इत्येतावन्तस्थवर्णोपेतौ 'कृ शब्दे' इत्यस्मादातोः
सिध्यतः, न तु 'कवृ वर्णे' इत्यस्माद् भान्तधातोः । नवयोरमेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कवरः कृष्णः । कवरी केशवेवः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीबु अघाष्ट्यै । क्लीबते, अचिक्लीबत् । क्लीबः । क्लीवितः ॥

२६८. क्षीबु मदे । क्षीबते अचिक्षीबत् । अतुपसर्गात् फलक्षीव
(८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीवः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीबितः । दिवा-

५ दौ क्षीबु निरसने^२ क्षीब्यति ॥२७६॥

२६९. शीभु कथने । शीभते । शीभरः कथनः ॥२७७॥

२७०. चीभु च । चात् कथने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभु शब्दे । रेभते । जुब्बस्वान्तध्वान्त (७।२।२८) इति
विरिब्धः स्वरे साधुः । विरेभितोऽन्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गः—

१० अम्भते, अम्भः । रम्भते, रम्भा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।
स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीर्जित्यालम्बनाविदूर्येषु^३ (चाद्र ६।४।५३॥

सर० क० ७।४।५६) इति षत्वम्—अवष्टम्भते शूरः, दण्डमवष्टम्भते,
अवष्टब्धे सेने । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति तत्वम्—उत्तम्भते

१५ भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भिषते, तिष्टम्भयिषति^४,
त्परः वकारोऽयमित्यंके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भिषते, टिष्टम्भयिषति,

विष्टम्भ्यते । विष्टम्भ्यत इति तु स्तम्भनातेः । स्कम्भते, स्कम्भ्यते ।
विष्कम्भ्यत इति स्कम्भनातेः । स्तम्भुस्कम्भू सौत्रौ स्तः—स्तम्भनाति

स्तम्भोति, स्कम्भनाति स्कम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वेः स्कम्भनातेर्नित्यम्
(८।३।७०) षत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

२० (पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यच्चात्र कविसिद्धये इप्रत्यय उक्तः । सोऽप्यजन्तादेव
भवति, न तु हलन्तात् । तथा चौणादिकं सूत्रम्—अच इः (४।१३९) ।

१. 'केशपाशः' पाठा०

२. दिवादी नायं श्रीरस्वामिना पठ्यते । चान्द्रघातुपाठे तु 'क्षिबु क्षीबु
२५ निरसने' (४।४) इति वान्तः पठ्यते, न तु वान्तः ।

३. अवादीर्जित्यालम्बनाविदूर्ययोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

४. स्तंतिप्रयोरेव (अ० ८।३।६१) इति षत्वम् ।

५. मतमिदं घातुवृत्तौ (पृष्ठ ८४) पुक्वकोर (पृष्ठ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृभते । जमितः, जृमितः । जृम्मः, । रधिजमोरचि (७।१।६१) इति जुम् जम्मकः, जम्मनम्, जम्मः । लुपसदचर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, जपजमदहदश्च (७।४।८६) इति जुक्—जञ्जम्यते ॥२८२, २८३॥

२७४. शलभ कत्यने । शलभते ॥२८४॥

२७५. वलभ भोजने । वलभते, वलभः ॥२८५॥

२७६. गलभ धाष्ट्ये । प्रगलभते । प्रगलभः । गलभक्तीबहोदेभ्यः क्तिप् (तु० ३।१।११ वा०) कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि (३।१।३५) प्रगलभाञ्च-
क्रे^१, प्रजगलभे^२ ॥२८६॥

२७७. सन्भु^३ प्रपादे । प्रमादोऽवलेपः । विस्त्रम्भते^४, विस्त्रम्भ- १०
ते^५ । सन्भु^५ इत्येके ॥२८७॥

२७८. ष्टुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोमो दोषवृद्ध्या-
ख्यार्थ इति दुर्गः । स्तोभते । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—
अभिष्टोभते । स्तुब्ध्वा, स्तोभित्वा, स्तुभित्वा । स्तुब्धः । अनुष्टुप् ।
त्रिष्टुप् । स्तुन्भुः सौत्रोऽस्ति (द्र० अ० ३।१।८२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुर्विंशत्
सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपूषूपविष्^५ (तु० ३।१।२८) इत्याद्यः—गोपा-
यति । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगलभक्तीबहोदेभ्यः क्तिन्वा वक्तव्यः' इति महामाष्ये (३।१।११)
अवोपसर्गविशिष्टपाठादन्योपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्तिप् प्रगलभति गलभति इत्येव भवतीति
धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । वीरस्वामी तु चान्द्रमतम् (१।१।२८) अनुसृत्य निरुपसर्ग
पपाठ ।

२. आमः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. हस्तलेखेषु सर्वत्र तालव्यशकारवान् पाठः ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विष्' इति सतुक्पाठः ।

राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति कुप्यं साधु । श्प गोपने (१।६९१) तृप्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते श्पतिञ्चिदस्यः (३।१।५) इति । चुरादौ श्प
भासार्थः (१।१९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूप सन्तापे । धूपयति, धूपयाञ्चकार, दुधूप ।
५ चुरादौ भासार्थः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानात् (द्र० १।३।१५ वा) व्यतिजल्पन्ति । घञि
(३।१।१८) जल्पः । जल्पमिह (३।२।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्वर्त्ये वचने । जपति । लुपसद-
१० चर (३।१।२४) इति यङ्—जञ्जप्यते, जपजमदह (७।४।८६) इति लुक् ।
पोरुपधाद् (३।१।९८) यत्—जप्यम् । सम्भकर्णयोरमिजपोः (३।२।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यधजपोरुपसर्गे (३।३।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जप्तस्त्वादितम् (७।२।१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

२८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
१५ चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९३॥

२८५. षप समवायेः । सपति । सिषापमिषति । सप्त । सप्ति-
रश्वः^६ । सवेति चन्द्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाप् वाचि । रपति लपति । आस-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा संज्ञा । उत्पच्यवस्थायामेतास्मात् स्वार्थे

२० सन् भवतीति मांनः ।

२. तुलनीयम्—‘चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ—आश्वस्तः’ (का० ७।२।१६) ।

३. ‘सान्त्वहे’ इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. ‘चपो वेणोर्विकारश्चापम्’ इत्यमरटीकायां स्वामी (पृष्ठ १९२) ।

५. ‘खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटो ददाति’ इति वृद्धिरादैच् (१।१।१२)

२५ इत्यत्र माध्वे श्रीलिङ्गः ।

६. अमरटीकायां ‘सपति समवेति सप्तिः’ इति स्वामी (पृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु ‘सप्तानामपत्यं सप्तिः’ इत्युक्तवान् (धा० वृ० पृष्ठ ८७) ।

७. उदुधमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८७) पाठो ब्रह्मः ।

युषि (३।१।१२६) इति ण्यत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।

आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्दायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । चुपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।११०)-
चपलः । इत्थं चात्र विपरीतायां वगमादिममिप्रायं न विद्मः, यथाकथञ्चित् ५
नान्तां व्युत्पत्तिः कायेति चेत् तर्हि चपेर (१।२८४) एवाप्रयासेन साध्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प चुप चुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्रात् तुम्पतेर्गतौ^३ सुद् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ शुम्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्व वर्व कर्व खर्व गर्व घर्व शर्व १०
षर्व सर्व चर्व भवनर्व^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । वर्फादीस्त्रीन्
हिंसार्थे कण्ठः पठति । गर्वेत्यनार्षः, ओष्ठ्योऽत्र वः, पवर्गप्रस्तावात् ।
अर्वेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते । एकः शर्वेस्तालव्यादिः,
अपरः षोपदेशः, अन्यो दन्त्यादिः । अर्वा^६ अश्वः । वर्वरः, वर्वरी कुञ्चिताः
केशाः । कर्वटो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्वुरश्चित्रो वर्णः । खर्वः^८, १५
गर्व^९, शर्व^{१०}, सर्वः^{११} । चर्वणम् ॥४०५-४१९॥

२९०. चुवि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि (हर्षचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्बति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृन्भु हिंसार्थौ । सर्भति । सृम्भति । एतावप्यषोप-
देशौ, स्वजम् (६।१।६४ माथे) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात् ॥४२१, ४२२॥ २०

१. बाहुलकात् पः इति भावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हैमोणादि० ३०१ ।

३. 'प्रातुम्पतेर्गवि' इति सर० कण्ठा० ६।१।१७३ ॥ प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि
इति पारस्करादिगणसूत्रम् । (द्र० काशिका ६।१।१५७) ।

४. 'वर्प' 'वफ' पाठान्तरे ।

५. 'तर्व' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठयवकारवन्त एते, तथैव च कोशेषु पठ्यन्ते । ओष्ठयवकारवतां
पाठे कारणं न्ययम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं घातवृत्तौ (पृष्ठ ८८) । नैतादृशं माथ्यन्याख्यानमन्यत्र दृष्टम् ।

२२२ शुम्भ भाषणे हिंसायां च^१ । भासन इति दुर्गः । शुम्भति ।
 शुभ शुम्भ शोभायौ (६।३३) इत्यस्य शुम्भते^२ । षोपदेशोऽयमिति शुभः,
 सावष्टम्भनिष्ठुम्भशुम्भनेनमदभूगोले (द्र० मालतीमाधव ५।२२) इत्यादिदर्श-
 नात्, शुम्भति । कुषुम्भम् ॥४२३॥

५

२२३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२२४. घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००)
 दश सेट आत्मनेपदिनश्च । घिण्णते, घिण्णितः । घृण्णते^४ । घृण्णते ॥
 १० २२५. घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घोणः । घुणाक्षरम् । घुणा-
 वर्तोऽरघट्टः । घूर्णते । तुदादौ (६।४८) परस्मैपदिनौ स्तः—
 घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२२६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणिं पणायति, आय-
 व्यवधानात् तद्ध नास्ति^५ । शृपूधूपविषपणिपनिम्य आयः (तु० ३।१।२८)
 १५ इति स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात् व्यवहारार्थस्य पणोरायो नास्ति^६ ।
 व्यवहपणोः (२।३।५७) इति षष्ठी—शतस्य पणते । न चोपलेमे वणिजां

१. 'शुम्भ भाषणे.....दुर्गः' इत्येवं पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ
 ९८) । अत्र घातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठात् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

३. 'निशुम्भसंभ्रम' इति पाठो मृद्विते ।

४. इतोऽग्रे 'घुणः' इति कचिदधिकम् ।

५. घातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०),
 परन्तु तदभावो विधीयते । काशकृत्स्नघातुपाठे तु 'पण पण व्यवहारे स्तुतौ च'
 इति पठ्यते । तस्य कचडंटीकायां 'पणते पणायते, पणते पणायते' इत्येवमुक्तम्
 २५ सार्धघातुक आयविकल्प आत्मनेपदं चोदाह्रियते (पृष्ठ १०८) ।

६. वृत्तिकारादयोऽप्यत्रैवानुक्ताः । तथापि निघण्टावर्चतिकर्मसु (३।१४)
 'पणायति पणते' इत्युभयपाठदर्शनात् स्तुत्यर्थादपि पणतेरायविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा
 सति काशकृत्स्नीयं पूर्वोद्धृतं व्याख्यानं युक्तमेव ।

पणायाम् (मट्टि० ३।२७) इति तु भट्टिभ्रान्तः^१ । अवधपण्य (३।१।२०१) इति पणितव्ये पण्यः साधुः । नित्यं पण्यः परिमाणे (३।३।६६) इत्यप्—पणः । गोचरसंचर (३।३।११६) इत्यापणः साधुः । आङि पणिपनि (उ० २।४५) इतीकन्—आपणिकः । पणेरिव्यादेशे वः (उ० २।७०) इति वणिक् । अशिपण्यो (उ० ४।१३२) इति पाणिः ॥४२९॥

२६७. पनं च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (महा० ३।१।५) इत्याय-व्यवधानेऽप्यात्मनेपदम्^२ । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यसच्—पनसः ॥

२६८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३१॥

२६९. क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवाद्दौ (४।१००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३२॥

३००. कमु कान्तौ । कान्तिमिलायः । उत्पत्तिकारितो^३ स्यम् । कमेण्डि (३।१।२०)—कामयते । आषादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) इति चक्रमे, कामयाञ्चके । कमनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना । कमित्वा, कान्त्वा, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे-ञ्चङि उपसंख्यानात् (तु० ३।१।४८ वा०) अचकमत । तुं काममनसोरपि (६।१।१४४ काशिका) इति कर्तुंकामः । शीलिकामिमन्वावरिभ्यो णः (३।२।१ वा०) मांस-कामा स्त्री । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्—दास्याः कामुकः,

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८६) । काशकृत्स्नपाठानुसारं तु व्यवहारे ऽप्यायो भवति, तथा सति न भट्टिर्ब्रामेति शक्यते वक्तुम् । वणिक्पदनिर्वचने (उ० २।७०) पाणिपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पणायति व्यवहरति' इत्येवं निर्दिशन् स्वामिदयानन्दोऽप्यत्रैवानुकूलः ।

२. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निघण्टावर्चति-कर्मसु (३।१४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं श्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा पनायतेरार्धधातुके आद्यप्रत्ययामावेऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वादत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम् । ३. 'कोपे' पाठा० ।

४. कारित इति येः प्राचां संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव श्यन्त इत्यर्थः । काश-कृत्स्नीयकनडटीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सार्वधातुके णिङो विकल्पो दृश्यते । एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- न लोकाव्यय (१।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते कमेर्भाषायाप् (१।३।६९ वा०)
इति षष्ठी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्ते अवमिकमिचमी-
नाप् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकमिपि (३।२।१६७) इति
रः—कम्रः । युजपीष्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमनि-
५ जनि (उ० १।७३) इति कन्तुः । कमेरठः (उ० १।१०२) कमठः । कलस्वपथ
(उ० १।१०६) इति कमलम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः ।
उणादौ कम्बलः, कोमलः, कमला, कामला । अतिरिक्तमि (उ०
३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरश्चोपधायाः (तु० उ० ३।१३८) कुमारः ।
अतः कृमिकंस (८।३।४६) इति सत्वम्—पयस्कामः । न भामूपकमिगमि
१० (८।४।३४) इति कृत्यचो न णत्वम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥४३३॥

३०१. उदात्ता अनुदात्ततः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण

- १५ शब्दार्थाः । एते शब्दनक्रियार्थाः । इतः क्रम्वन्ता (१।३।१६) अय-
स्त्रिशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । वृत्तु शिल्पितं तयोः (उ० २।३१)
अणको नापितः । इञ् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षामकीलकः,
अणिरित्यमरसिंहः (२।८।५७) । अण्डम् । अणश्च (उ० १।८) इत्युः—अणुः ।
अणो ङ च (अतः उ० १।८४) इति णित्वाद् आङ्—आलुका । रणति ।
२० वशिरण्येष (३।३।५८ वा०) इत्यब् वक्तव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः ।
रण-मण-कणां गतौ मित्वं स्मर्यते^१ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति ।
उव्रणः, उल्वणः उदूखलोलूखलवत्^२ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
लत्वं वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसावनया वा—इञ्—
वाणिः, वाणी^३ । मणितं सुरतकूजिते रुढम्, एवं
२५ कणितम् आर्तं, कणितं वीणादौ, रणितं नूपुरादौ, कूजितं विहगादौ,

१. नेदमस्मामिः कचिदुपलब्धम् ।

२. यथा उदूखल-उलूखलशब्दयोरुपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्वं तथैव
उव्रण-उल्वणशब्दयोरपि द्रष्टव्यमिति भावः ।

३. कृदिकारादक्तिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति ङीष् ।

वृंहितं गजे, हेषितं हये, वाशितं पशुषु, गर्जितं मेघादौ, गुञ्जितं भ्रमरादौ, गृञ्जितम् सिंहादौ, इत्यादि प्रतिधातुस्यम् कियद् व्याचक्ष्महे वयम्, लोकात् सूरिभिरहृत्यम्, लक्ष्यमूलं हि लक्षणम् । मणिः । मणिको महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, कङ्कणः, कणूकः, कण्ठः । अशूप-
षि (७० १।१५१) इति कण्—कण्वं पापम् । काण्डम् । कणति । कणो ५
वीणायां च (३।३।६५) इति वाप्—निकणः निकणः, कणः कणः, प्रकणः प्रकणः, उपकणः उपकणः । पीयूषिण्यां कालङ्गस्वः प्रसार-
णञ्च (तु० उ० ३।०६)—कुणालम् । कणेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ३।१४३) कुण-
पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ व्रण गात्रविचूर्णे (१०।१२२) अदन्तः—
व्रणयति । मूर्धन्यान्तो ध्वसिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । मामवान् ओणिणत् ।
एतदेव ऋदित्वं क्षापकम्—नित्यमन्तरङ्गञ्च द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन
वाध्यत इति, अन्यथा द्विर्वचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रस्वो न
प्राप्नोति, किम् ऋदित्वेन कृतं स्यात्, अतो मा भवानटिटदित्यादौ
ह्रस्वः सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
रुधिरम् । गतौ—शोणो नदः ॥४४४॥

३०५. श्रोणृ संघाते । श्रोणिः । श्रोणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ^१ गतिभेरणश्लेषणेषु । पैणिति^२ अपिपैणत्^३ ॥ २०

३०८. वन भण धण शब्दे । वनति । वनम् । संवननं
वशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कारे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
कस्तु दन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) धनुः^२ । वनिप्—धन्वा^३
कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—धनूः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'अपिपैणत्' इति पाठाः ।

२. उणादिवृत्तिकारास्तु धन धान्य इत्यस्माद् 'धेनुः, धन्व, धनूः' शब्दान्
व्युत्पादयन्ति ।

३. उणादौ (१।१५६) कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः । स्तानयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवशब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (८।१।८७) धत्वम्—अभिनिसः स्तानो^४ विसर्गः^५ । ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । दुव्यस्त्रान्तश्चान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तमश्चेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२, ४५३॥

३११. वन षण भक्तौ । भक्तिर्भजनम् । वनति । वनम् उदकम्^१ । वनिता । ऋतन्यञि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पान्वम् । उणादौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ वनु याचने (८।८) वनुते, वनोति^२ । सनति । सनो ये विमाषा (६।४।४३) आत्वम्—सायते सन्यते । कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^३ सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति

१५ २. अस्मादेव धातोः कन्यार्थकः कनीना शब्दः, यस्य 'कानीन' इति ताडितं रूपम् । विशेषस्त्वत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ २५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'एन ध्वनेति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ९०) । अज्जदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति माभ्यवचनात् षोपदेश एवायम् । क्षीरतरङ्गिण्यां कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

२० ३. 'मेघ शब्दे' पाठा० ।

४. 'अभिनिस्रान' इति सार्धत्रिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिस्रानो वर्णे' (७।४।७३) इति सूत्रयन् वर्णमात्रस्य संशमाह ।

२५ ६. 'उदकम्' इति कचिन्न । निघण्टौ (१।१२) उदकनामसु पठितः । काश-कृस्तीयाधातुपाठस्य कषट्टीकायामपि तथैव ।

७. तौदादिको वनिरुदात्तेत्, न स्वस्तितेत्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. धातुपारायणकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्ये तु यासुटश्चपि 'सायात् सन्यात्' आत्वविकल्पमिच्छन्ति । द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेट्—सिसनिषति, स्तौतिगयोरेव षण्यभ्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
षत्वं नास्ति । सिषासति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति षत्वम् । दृसनिजनि
(उ० १।३) इति क्षुण्—सानुः । खनिकम्यञ्च्यसि (उ० ४।१३६) इति
सनिः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)
सातिः सन्तिः । तनादौ षण् दाते (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ ५

३१२. अम गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
गतिः, स्तन ध्वन शब्दे (१।३१०) अयं शब्दः । वन षण मक्तौ (१।३११) इयं
मक्तिः—एते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कम्यमिचमाम् (१।५५७)
इति न मित्वम्—आमयति । रुच्यमत्वरसंघुषास्वनाम् (७।२।२८)
इति निष्ठायां वेट्—अम्यमितः अम्यान्तः । अम्भः । अमेः सन् (उ० ५।२१) १.
अंसः । अमेर्गुरीरश्चलो वा (दश० उ. १।४५) अङ्गुगुरिः अङ्गुगुलिः । अजिदशि (उ०
१।२८) इत्यन्धुः कूपः । अन्धयतेस् (१०।३१०) तु युक्तः । अमितम्योदीर्घश्च
(उ० २।१६) इत्याम्रः । हसिमृष्टि (उ० ३।८६) इति तन्—अन्तः । अमिचि-
मिदिशसिम्यः वत्रः (उ० ४।१२३) अन्त्रम् । अमिनक्षिकलियजिवधिपतिम्योऽत्रन्
(तु० उ० ३।१०४) अमन्त्रम् पात्रम् । अमेरित्रन्^२ अमित्रोऽरिः । इय १५
(दश० उ० ४।१५८) अन्त्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम द्रम् मीमृ गतौ । द्रमति । ह्रम्यन्तच्छण (७।२।५)
इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । दन्द्रम्यते । जुचङ्कम्यदन्द्रम्य
(३।२।१५०) इति यङन्ताद् युच्—दन्द्रमणः । प्राथिमस्योरुच (दश० उ० ८।
११३) द्रुमलं मानभाण्डम् । ह्रमतिः सुराष्ट्रेष्विति भाष्यात् (पस्पशाह्निक) २.
द्विर्बद्धो मकारः ॥४५७-४५९॥

३१४. मीमृ शब्दे च । मीमति, अमिमीमत् ॥४६०॥

१. 'न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूत्रं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ।
तस्मादस्यात्र निर्देशश्चिन्त्यः । आत्वं, पक्षेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
स्याम् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २५
भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽयम् । सूत्रं तु 'अमेर्द्विषति चित्' (उ० ४।१७४)
द्रष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु झमु अदने। चमति, विचमति । छिबुकम्बा-
चमां शिति' (७।३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न कम्यामिचमाम् (१।५५७)
इति मित्वं नास्ति—आचामयति । आसुयुवपि (३।१।१८६) इति ण्यत्—
आचाम्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः (७।३।३४) इति वृद्धिनिषे-
५ धाभावः—आचामकः । कृषिचमि (उ० १।८२) इत्यूः—चमूः । अन्यवि-
चमि (उ० ३।११७) इत्यसञ्—चमसः । क्रूरादयश्च (उ० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमित्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इदुपधोऽयमित्येके^२—जेमनम्
जेमः । झमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद^३ विक्षेपे । पाद न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेयु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिसर्गतायेनेषु (१।३।३८) इत्यात्मने-
पदम्—ऋद्वस्य क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सहत इत्यर्थः, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते, स्फीतीभवन्तीत्यर्थः ।
घाट उद्गमने (१।३।४०) आक्रमते नभोऽर्कः । ज्योतिर्वदगमन इति वक्तव्यात्
१५ (उ० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अतुपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, चिक्रमिपति, चिक्रमिषा, चिक्रमिषुः, नेह—प्रचिक्रंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रान्त्वा, अनिद् पक्षे क्रमश्च क्तिव
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रन्त्वा । उणादौ क्रमुकः । नित्यं कौटिल्ये गतो
(३।१।२३) यङ्—चङ्क्रम्यते । जुचङ्क्रम्य (३।२।१५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'छिबुकमुचमां शिति' इत्येवं
पठ्यते ।

२५ २. धातुवृत्तौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिष्' धातो राजस्थान (मार-
वाही) भाषायाम् 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलाद्' इति महामाष्ये पाठान्तम् । अत्र नागेशीय उद्योतो
द्रष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । घञि नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमः, उप-
क्रमः । जनसनखन (३।२।६७) इति विद्, विद्वन्नोः (६।४।४१) आत्—
दूरकाः । कमितमिशतिस्तस्मात् अत इच्च (उ० ४।१२१) इति किः—क्रिमिः,
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च—कृमिः । शकृष्वङ्गात् (३।४।६५) इति
तुमुन्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय^१ गती । इतो रेवृ-
पर्यन्ता (१।३३६) एकोनचत्वारिंशत्^२ सेट आत्मनेपदिनश्च । अयते । १०
उपसर्गस्यायतो (८।२।१६) इति लत्वम्—पलायते पल्ययते, येन नाव्यवधानम्^३
इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, नेह—प्रत्ययते । दयायासश्च (३।१।३०)
इति लिट्याम्—पलायाञ्चक्रे । वयते । अमुन् (दश० उ० ४।१८८) वयो
बाल्यादि, पक्षी च । वयो णित् (दश० उ० ९।४६) वायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेङ्गोऽपि (१।३८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चिनोतेः (५।२)—चयः । नयते । लिटि—नेये । णीन् प्रापये (१।६४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥४६७—४७३॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । तायी जिनः ॥४७४॥

३२०. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । अधीगर्थ-
दयेषां कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी—मातुदर्यते । दय्यते । दयिता । दयायासश्च २०

१. 'नय' सर्वहस्तलेख्यपपाठः, 'णय' इति तु घातुवृत्त्यादिषु सार्वत्रिकः
पाठः । 'णय रक्षणे च' इति काशकृत्स्नीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीत्यमेवाह
(धा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. 'एकोनपञ्चाशद्' पाठा० । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशत्तूनमि-
वोपलम्भात् ।

३. 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यात्' इति कृत्स्नः
पाठः । द्र० काशिका ८।२।१९ ॥

(३।२।३७) इति लिट्याम्— दयाञ्चक्रे । स्पृहिपृहिपतिदयि (३।२।२५८)
इत्यालुच्—दयालुः । भिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् ।
देह् रण्ये (१।६८२) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

५ ३२२. ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चक्रे
श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेद्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यवाः । व्रणः
पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. कनूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं क्लेदनम् । कनूयते ।
१० कनूयिता । कनूतः । न यः (३।२।१५२) इति युज् नास्ति, अतस्तच्छी-
लादौ कर्तरि तु एव—कनूयनशीलः कनूयिता । अर्तिहीन्सी (७।३।३६)
इति णौ पुक्—क्लोपयति । चेले क्लोपेः (३।४।३३) इति णमुल्—वस्त्र-
क्लोपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

३२६. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
१५ (७।३।४१) इति णौ वत्वम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फी
(६।१।२२) स्फीतः । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यत्वे लिङ्गम्^२—स्फातः ।
उणादौ फेनः, स्फिरो बह्वुः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् ।
प्यायते । दीपजनशुभ (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अप्यायि,

१. 'विपूयन्ते' पाठा० ।

२०

२. अयं भावः—यदि निष्ठायां नित्यं 'स्फी' भावः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-

कं स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायामिट्प्रति-
षेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्वचर्थं सञ्ज्ञापयति 'स्फी' भावोऽनित्य इति । तथा
सति 'स्फातीभवति' इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । एवं च सति 'स्फातीभवति' इत्येतदपि

२५ किञ्चान्तस्यैव रूपं, न निश्चान्तस्य इति काशिकावचनं (६।१।२२) तत् किष्टकल्पना-
मात्रम् । धातुवृत्तिकारस्तु अनुदात्तेत्वार्यमीदित्करणमाह (पृष्ठ ६१) तदप्यसन्, अनु-
दात्तेत्वार्यन्त्वन्यत्रेवेडाप्यकारस्यानुब्रूयुं शक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, प्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१; ओदितम् (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् अन्धृषसोराङीति वक्तव्यात् (३।१।२८ वा०) आपीनोऽन्धुः
आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्यङोश्च (६।१।२९) इति
पी—आपिप्ये, आपेपीयते । क्लृच (८।४।२९) इति प्राप्ते न माधूपकमिगमि
(८।४।३४) इति णत्वं नास्ति—प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

३२७. तायु सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते ।
अततायत् । दीपजनबुधपूरि (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अतायि,
अतायिष्ट । तय रत्ने (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल
हुल पल गतौ (१।५७८) तथा शल शल आशुगमने (१।३।६७) । इण् मीकापा १०
(उ० ३।४३) इति शलकः । काष्ठत्वक् । शलिपटिपतिभ्यो नित् (दश० उ०
३।३३) शलाका । कृशशलि (उ० ३।१।२२) इत्यमच्—शलमः । शलिमण्ड-
भ्यामूकन् (तु० उ० ४।४२) शालुकः । शललं शलश्च श्वाविल्लोम ।
सानसिबर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपलिल्लधिष्यशल्या (उ० ४।१०७) इति
शल्यम् । शल्यकः श्वाचित् ॥४८४॥

३२९. बल संवरणे । बलते त्रपोद्बलितः । बालाः केशाः ।
बालमीकम् । ज्वलादौ बल प्राणने^२ (१।५७५) बलति । चुरादौ मित्
(१०।८०)—बलयति । शुक्वल्कोल्का (उ० ३।४२) इति बल्कः । इन्
(दश० उ० १।४६)—बलिस्त्वक्सङ्कोचः । बलेर्गुञ्ज^३ (तु० उ० १।१०)
इति बलगुः । बलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४।९९)—बलयः । बलीकं २०

१. स्वाङ्ग एव 'पी' भाव इति तन्नयत्र-न दृष्टम्, व्यवस्थितविभाषया कथं-
चिल्लंशुं शक्यते । अत्र काशिका (६।२।२८) द्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थं 'बल प्राणनं' भ्रातुं दन्त्योऽप्यादि मत्वेहोदाजहार वीरस्वामी,
तदीयामरटीकायाः 'बल्यते बालः, ज्वलादित्वाणो वा, ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः
(३।१।१५०)' इति वचनादपीदमेव प्रतीयते । अत इहैवोत्तरं 'अयं दन्त्योऽप्यादिः,
बल प्राणनं त्वोऽप्यादिरित्याहुः' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोऽप्यादिमाह । उज्ज्वल-
दन्तोऽपि 'बलेर्गुञ्ज च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्त्योऽप्यादिवत्पदसिद्धये ज्वलादिस्थ-
मुदाहृतवान् । वस्तुतस्तयं दन्त्योऽप्यादिः, ज्वलादिस्थमोऽप्यादिरेव ।

३. 'बलेर्गुञ्ज च' इत्येवं शुभः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ठ्यादिः, बल प्राणने त्वोष्ठ्यादि-
रित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बल्वजः । बल वल्ल-
इति दुर्गः, तथोपक्रमात् । बल्लूरं शुष्कमांसम् । बल्लुवो गोधुक् । बल्ल-
भः प्राणप्रियः । बल्ली, बल्लुरो, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मलयते । माला । मालती
तरुमेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति मट्टिः ।
धे-गन्धमङ्गिः परिमलः^१ । मल्लते । मल्लः । मल्लकः पात्रम् । मल्लिका
मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. मल मल्ल परिभाषणार्हिसादानेषु । मलते । ऊकः—
१० (द्र० उ० ४।४०) मल्लक ऋक्षः । मल्लते उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) मल्लू-
कोऽच्छमल्लः । मल्लः क्षुरप्रः । मल्लिः । मल्लयः । चुरादौ मल आमण्डने
(१०।१४८) तडानी^२—विमालयते । मल्लकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते,
परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कल्यते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कल्यम् । काल्यं प्रभातम्, काले साधु वा । कलितम् ।
कलिः । कलिका । कर्दिकडेरमैच् (तु० उ० ४।८४)—कलमः । पृक्लि-
भ्यामुषच् (दश० उ० ९।१५)—कलुषः । उणादौ—कलमधम्, कलमाषः ।
कल्योऽध्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनकः ।
कलितं व्याप्तं गहनञ्च । कललं शुक्रशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।२५२) अदन्तः—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् ।
कल किल पिल वेपे (१०।६०) इत्यस्मात् कालयति, कालः, कालनम्,
कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोश्चादौ (द्र० गण० ५।१।१३३) ॥

३३३. कलल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कल्लते । कल्लः ।
कल्लोलः ॥४९१॥

२४ १. अनुपशब्दमूलम् । 'सुरमिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः
परिमलः' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) क्षीरस्वामी ।

२. 'तडादौ' पाठ० । 'तडानी' शुद्धं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वा
टिप्पणी (पृ० ४४ टि० ४) अवलोकनीया । ३. 'कर्दिकड्योर०' पाठ० ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेवृ देवृ देवने । तेवते, अतितेवत् । देवते, अदिदेवत् ।

अतिमिअमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शकादिभ्योऽट् उ० ४।८१)
देवट्: ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) देवलः । दिवादी
(४१) दीव्यति । चुरादौ दिवु परिकृजने (१०।१५३)—देवयते,
आकुस्मात् (१०।१२३) तद्ध्, अदीदिवत्; तथा दिवु अर्दने (१०।१७०) ५
परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एवृ शेवृ शेवृ सेवृ केवृ खेवृ ग्लेवृ पेवृ प्लेवृ मेवृ म्लेवृ
सेवने । सेवते, सिषेवे, असिषेवत् । अबोपदेशस्य सिसेवे, असिसे-
वत् । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षत्वम्—निषेवते । अद्भ्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति पर्यषेवत् । स्तौतिण्योरेव षयभ्यासात् (८।३।६१) इति १०
नियमे प्राप्ते स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।३।५४) इति षत्वम्—निषि
षेविषते । केवते, उणादौ युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) इति
कलच्—केवलः ॥४९४-५०४॥

३३६. रेवृ प्लुतिगंतौ । प्लुतिभिगंतौ । रेवते । रेवा नर्मदा ।
रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥

१५

३३७. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य बन्धने । इतोऽवान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्यः^३ ॥५०६॥

२०

३३९. सूक्ष्य ईक्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्याः । ईर्ष्या कामजमसहनम्^४ ।
क्रुधुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेस्त्वतीयस्य

१. 'एवृ' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'गेवृ' इति तु युक्तः पाठः, सात् ।

२. अस्पष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केवृ' वातुः केवलशब्द एव प्रयुज्यते,

स चौणादिकः, ततश्चायं वातुरौणादिक एव, इत्यभिप्रायः सात् ।

२५

३. 'मव्यः' क्वचिन्न ।

४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईष्यिषिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके^१—
ईष्यिषिषति । ण्यन्ताच्चवडि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन वार्तिकाप्रवृत्तेः, ततश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अभ्यासे षकार एव श्रूयते—ऐष्यिष्यत् । व्यञ्जनस्येति

५ पक्षे षकारस्यैव द्वित्वम्—ऐष्यिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. ह्य गतिकान्त्योः । ह्यति । ह्यः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो द्रवेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । क्षानमिति चान्द्राः^२ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्तः^३—
यस्य हलः (६।४।४९) इति यलोपः । शुच्यी^४ इति दुर्गः ॥५११॥

२० ३४२. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । हर्यते क्यन् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^५ भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु । पचतिवत् सातु-
नासिक इतीदृशसंस्कार्यः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशः,
क्वन् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।
२५ अलिर्गमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलकौ रोगितः
श्वा । अलक्तकम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^६ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तृफलमजत्रप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्येत्वाभ्यासलोपौ—फेलुः ।

१. 'ईष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्याने 'केचिदाहु—एकाच
२० इति—ईष्यिषिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईष्यिषिषति' इति माध्यम(७।१।३) ॥

२. चान्द्रघातुपाठव्याख्याने पूर्णचन्द्रः—'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
घातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीणनिषेधः, सायणस्तु 'शुच्य' इति
पठित्वा 'शुच्यितः' इत्युदाहरति (घा० वृ० पृष्ठ १०३) ।

२५ ४. ईदित्वाभिष्टायी युक्तः । अनीदित्वे चुच्यितः । काशकृत्स्नीये घातुपाठे
तुभयोरीदित्वं दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'अल' इति सायणादयः । आदित्वे 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीणि-
वर्धे 'अलतः' । सायणादि मते 'अलितः' इति भेदः । ६. 'एकत्वात्' पाठा० ।

फलकं—व्युत् शिल्पिसंघयोः (उ० २।१३२) । फलहकस्तृणादौ । चरफलोश्च,
ऊपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति च (७।४।८९) वर्तमाने जीतः
क्तः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गात् फुल्लवीव (८।२।५५ वा०) इति के
फुल्लः साधुः । उफुल्लसम्फुल्लौ वक्तव्यात् (द्र० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे
प्रफुल्लः, आदितश्च (७।२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भावादिकर्मणोः १
(७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (उ०
१।१६) इति फलगुरसारः^१ । फलगुनी । फल निष्पत्तौ (१।३५) इत्य-
स्मात् फलितः । फुल्ल विकसने (१।३।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील श्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति ।
प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । आजमास[माष]^२दीप (७।४।३) इत्युप- १०
धाह्रस्वो वा—अमीमीलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति,
मेलनम् । इमील स्थाने क्षीलेति चान्द्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्ठम्ने । प्रतिष्ठम्नो रोधनम्^४ । पीलति ।
पीलनम् । कसु—नङ् वशि कृति (७।२।८)—पिपील्वान् । खरशङ्कु (उ०
१।३७) इति बाहुलकात् पीलुः^५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. नील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—
श्वेतं नीलति मरकतकान्या^६ । प्रणीलति । नीलम्, नीली, नीलः^७,
नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्यु असारम् पाठा० ।

२. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषणे' इति पठन्ति । क्षीरस्वामी तु 'हिल २०
हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्याने दुर्गमतेन मिल-धातुं पठति, न स्वमतेन । अत
एवान् लौकिकान् = लोकप्रसिद्धान् तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते ।

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (काश० धातु० कन्नडटीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-
वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्त्यर्थे स्लेच्छप्रसिद्ध २५
इति कुमारिलमट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाशास्त्रीयार्यम्लेच्छप्रसिद्धार्थाधि-
करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

३४८. शीलसमाधौ । समाधिरैकाग्र्यम् । परिशीलति । अनु-
शीलितः । शीलिकामि (३।२।१ वा०) इति णः—मांसशीलः । शैलूषो नटः,
बाहुलकात् । शिलूषापत्यमित्येके । चुरादौ (१०।२६३) शीलयति ॥५१९॥

३४९. कील वन्धे । कीलति । उत्कीलितः । कीलकः ।

५. कीला । कीलालम् । कीलिर्धातुर्थे^२ । णिच्—कीलयति ॥५२०॥

३५०. कूल आवरणे ।^३ अनुकूलति । कूल्यतेऽभ्यसा कूलम् ।
कुल संस्थाने (१।५७७) अस्मात् कुलम् । करोतेद्वे च (तु० ६।१।१२ वा०)
इति चकारात्—कुकूलं तुषाग्निः ॥५२१॥

३५१. शूल रुजायाम् । शूलति । अच्—शूलम् ॥५२२॥

१०. ३५२. तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो वस्तुनिःसारणम् । तूलति ।
तूलं तूलितूलशब्दा, शलाकायान्तु तूलिका^४ ॥५२३॥

३५३. पूल संघाते । पूलति । पूलः । पूली तृणोच्चयः ॥५२४॥

३५४. मूल प्रतिष्ठायाम् । मूलति । मूलम् । उन्मूलयति
क्लेशान् । अन्मूलितः । चुरादौ मूल रोहणे (१०।५५) मूलयति ॥५२५॥

१५. ३५५. फल निष्पत्तौ । निष्पत्तिः सिद्धिः । फलति । फलि-
तः । फलिता (१।३४५) इत्यस्य फुल्लः^५ फलम् । फलेरितजादेश्च पः (उ०
५।३४)—फलितम् ॥५२६॥

३५६. चुल्ल हावकरणे^६ । अभिप्रायसूचनेऽर्थे । चुल्लति ।
चुल्लिः^७ ॥५२७॥

२०. ३५७. फुल्ल विकसने । फुल्लति । फुल्लम् । फुल्लितम् ॥५२८॥

३५८. चिल्ल शैथिल्ये । चिल्लति । चिल्लितः । चिल्लः^८ पक्षी ॥

३५९. तिल्ल गतौ । तिल्लति । तिल्ल इत्यपि दुर्गः तेलति ॥५३०, ५३१॥

१. पशुबन्धनीरञ्ज्यस्यां निबद्धयते, 'कीला खूटा' इत्येवं प्रसिद्धः ।

२. कीलिर्वन्धनमिलार्थः । ३. 'संवरणे' पाठा० । ४. अनुपलब्धमूलम् ।

२५. ५. 'संफुल्लः' पाठा० । ६. चुल्ल चुल्ल भावकरणे पाकाभिकुरण्डे च इति
काशकृत्स्नः । ७. चुल्लिः 'चूल्हा' इति प्रसिद्धः । ८. 'चील' इति प्रसिद्धः ।

३६०. वेल् चेलु केलु खेलु ह्वेलु^१ चलने । वेल्लेर्द्विर्वद्धो
लकारः—वेल्ति । वेल्तितः । अवित्रेलुत् । वेला तु वेल कालोपदेशे
(१०।१६५) इत्यस्मात् । चेलति । पापचेली । चेला चिल वसने (६।६१)
इत्यस्मात् । केळति । केलिः । केलितम् । कील बन्धे (१।३४९) अस्मात्
कीलः, कीलकम्, कीलितम् । खेलति । खेल्यतेऽनेति खेलम्^२ । खेल- ५
तीति खेला खुरलिः । खिलम्, पृषोदरादित्वात् (द्र० ६।३।१०९) ।
ह्वेलति । ह्वेला ॥५३२-५३६॥

३६१. पेलु फेलु शेल्^३ गतौ । पेलति । पेलितम् । अपिपेलत् ।
पेलं वृषणः । पेलवं तनु । पेलकस्त्वग्गन्धः । फेळति । फेला भुक्तो-
ञ्जितम् । फे (द्र० ३।१।१३५) फेलः पलः । शेल्ति, अशिशेल्त्^४ ॥ १०

३६२. स्खल चलने । स्खलति । स्खलित्वा ॥५४०॥

३६३. खल सञ्चये च । चकाराखलने । खलं भगः पदञ्च
(३।३।१२५ वा०) इति वक्तव्याद् घः । अच्—खलः । खलिः
पिण्याकः^५ । खलितः खल्वाटः । खल्वं गभीरम् । खलीनमश्वमुखा-
चरणम्^६ ॥५४१॥ १५

३६४. गल अदने । गलति । गलः । स्रवणेऽपि अनेकार्थ-
त्वात् । उणादौ गलुः^७ कपोलादिः, गल्वकः^८ स्फटिकः^९ । गलेश्च (६।१०
उ० ७।१४) इति गुल्फः । चुरादौ गल सावणे (१०।१४७) तडि—
उद्गालयते ॥५४२॥

३६५. सल गतौ । सलति । सलिलम् । सालः ॥५४३॥ २०

३६६. दल विशरणे । दलति । उषिकुटिदलिकचिखलिम्यः कपन्
(उ० ३।१४२) दलपः । दलम् । मिस्त्वाद् (घा० सू० १।५५३ व्याख्याने)
दलयति । चुरादौ (१०।१७६) दालयति ॥५४४॥

-
१. 'केलु' पाठा० । २. 'घञन्तः' (लिङ्गा० पुंलिङ्ग २) इत्यस्य प्रायिकत्वात्-
पुंसकत्वम् । यथा 'संवन्धमनुवर्तिष्यते' (महा० १।१।१) इति । ३. 'सेल्' पाठा० । २५
४. 'सेलति । असिसेल्त्' पाठा० । ५. 'खली' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
६. कचिन् । ७. 'गाल' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
८. 'गल्लकः' पाठा० । ९. 'स्फटिका' पाठा० ।

३६७. शल श्ल आशुगमने । शलति । अतो ब्रान्तस्य (७।२।२)
इति वृद्धिः—अशालीत् । उणादौ (द्र० उ० ४।९५) शुल्बं ताम्रं
रज्जुश्च । शुल्कम्^१ ॥५४५, ५४६॥

३६८. खोर्क खोलु गतिप्रतिघाते । खोरति । खोरा अधमा
५ स्त्री । खोरिका पात्री । खोरः^२ खञ्जः । खोड् इति दुर्गः—खोडः कु-
णिः । खोलं शिरस्त्रम् ॥५४७, ५४८॥

३६९. धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति । अधुधोरत् । आधोर-
णो हस्तिपकः^३ । धोरितम् । धोरितकम् अश्वगतौ ॥५४९॥

३७०. त्सर छन्नगतौ । छद्मप्रकारार्थे । त्सरति । श्वशी
१० (उ० १।७) इत्युः—त्सरः खड्गादिमुष्टिः । तद्म इत्यपीति कौशिकः—
त्सद्मति ॥५५०॥

३७१. अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थः । अभ्रति । अभ्रम् । वभ्र-
ति । कृजो द्वे च^४ कुर्जश्च (तु० उ० १।२२, २३) इति वभ्रर्नकुलः । मभ्रति ।
चरति ॥ ३७२. चरिर्मक्षणेऽपि । उदधरः सक्मकान् (१।३।५३) इति तड्-
१५ गेहमुच्चरते उल्लङ्घयतीत्यर्थः^५, नेह—उच्चरति ध्वनिः । समस्ततीयायुक्तात्
(१।३।५४) अश्वेन संचरते । चरफलोश्च, उत् परस्यातः (७।४।८७-८८) चञ्चू-
र्यते, चञ्चुरः । ति च (७।४।८९) चूर्तिः । चरितम् । गदमदचरयमश्वातुप-
सर्गे (३।१।१००) यत्—चर्यम् । चरेराडि चाणुरौ (३।१।१०० वा०)
आचर्य उपदेशः, आचार्यो गुरुः । आचर्यमनित्ये (६।१।१४७) साधु ।
२० पचादौ (गण० ३।१।१३४) चरः^६ । पटच्चरैश्चौरः पटञ्चरतीति, पाटयञ्चर-
तीति पाटच्चरो^७ वा । पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्, पट इवाचरद् भूतपूर्वम् ।
प्रश्नादौ (गण० ५।४।३८) चारः । क्वृत् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) चरक्रो

१. 'शुल्कं' क्वचिन् । २. राजस्थानभाषायाप् 'खोडा' इति प्रयुज्यते ।

३. 'आधोरणः करिपकः' पाठा० । ४. 'याकृजोद्वे च' पाठा० ।

५. 'तडन्तौ—गेहमुच्चरते लङ्घयतीत्यर्थः, गेहमुच्चरमाणः' इति पाठा० ।

अत्र 'तडन्तौ' इत्यस्य स्थाने 'तडानौ' युक्तः पाठः । ६ 'चरट्' पाठा० ।

७. पटच्चरः पाटच्चर इत्युभयत्र तुक् कथमिति नोक्तम् ।

मुनिः । चरेष्टः (३।२।१६) कुरुचरः, कुरुचरी । मित्रसेनादायेषु च (३।२।१७)
इति टः—मिक्षाचरः, सेनाचरः, आदायचरः । अलङ्कृन्निराकृञ्
(३।२।१६) इतीष्णुच्—चरिष्णुः । गोचरसम्भार (३।३।११९) इति द्वौ
साधू । इच्छा (३।३।१०१) इत्यत्र परिचर्या साधुः^१ । लोकाच् चर्या^२—
परिभ्राजकादीनां ध्यानावुपाये स्थितिः । युञ्—(द्र० ३।२।१४८) चर-
णः । ल्युट् (द्र० ३।३।११५)—चरणम् । अतिलूधूसखनसहचर इवः
(३।२।१८४) चरित्रम् । चरेवृत्ते (उ० ४।१७१) णित्रन्—चारित्रम् ।
खनिकव्यञ्जयसि (उ० ४।१३१) इती—चरिः प्राकाराग्रम् । इण्—चारिः ।
इसनजनि (उ० १।३)—इत्युण्—चारुः । शृष्टृवृत्तचरि (तु० उ० १।७)
इत्युः—चरुहव्यपाकः । चरेव (उ० ५।६६) इत्यमच्—चरमः । किन्—
(द्र० ३।३।६४) चूर्तिः, ब्रह्मचूर्तिः । चरितं चर्म (द्र० ३।३।२
काशिका) ॥५५१-५५४॥

३७३. छिबु निरसने । न सुञ्चातुछिबुञ्चकीनाम् (तु० ६।१।६४
वा०) इति धात्वादेः षः सो नास्ति, छिबुकृन्वाचमां शिति (तु० ७।३।७५)
इति दीर्घः—छीवति । ल्युटि वा गुणः^३—छेवनम्, छीवनम् । छ्यूत्वा,^{१५}
छीवित्वा । टिष्ठेव । षकारात् परस्वकारोऽयमित्येके^४ तिष्ठेव ॥५५५॥

३७४. जि जये । जयोऽज्रोत्कर्षः । जयति । विपरान्याजेः (३।३।१९)
इति तङानौ—विजयते, पराजयते । लक्ष्येऽनिट्कोऽयम्^५—जेता ।

१. इच्छासूत्रस्थे 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाटथानामुपसंख्यानम्' इति वार्ति-
के निपातनात् साधुरित्यर्थः ।

२०

२. केवलः चर्याशब्दो लोके ध्यानावुपाये स्थित्यर्थे च प्रयुज्येत । स च 'गदम-
दचर' (३।१।१००) इत्यादिना व्युत्पाद्यते (द्र० वीर० अमरटीका २।७।३५) ।

३. चन्द्रस्तु 'छिबुसिबोदीर्घश्च' (३।३।९८) इत्यनेन दीर्घत्वं शास्ति, चाद्
यथाप्राप्तं गुणं च ।

४. द्रष्टव्या काशिका ६।१।६४ ॥

५. उदात्तेषु पाठाद् सेट् प्रतीयते, लोके त्वनिट् रूपेण प्रयुज्यत इत्यर्थः । २५
यथा विद हाने (२।५७) इत्यस्य उदात्तेषु पाठाद् वेदिता, भारस्य वेत्ता न तु चन्द-
नस्य इति 'वेत्तासि वेधं च' (गीता ११।३८) इति च प्रयोगदर्शनाद् सेट्त्व-
मनिट्त्वं चोभयमपि साधु । तथैव उदात्तेषु जयतेः पाठाद् सेट्त्वम्—जयिता, लोके
'जेता' प्रयोगदर्शनाद् अनिट्त्वं चोभयमपि द्रष्टव्यम् इति त्वस्मन्भूतम् ।

अत एव कौशिकोऽमुं नाध्यैष्ट, जि जि अमिमवे (१।६०१) इत्यनेनैव सिद्ध-
त्वात् । तन्न, अकर्मकसकर्मकत्वार्थमु^१भयोरुपादानम् । क्वापाजि (उ०
१।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । जैत्रम् जेतुरिदम् ॥५५६॥

३७५. जीव प्राणधारणे । जीवति जीवः । आजमासमाषदीप-
५ जीव (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अजिजीवत्, अजीजिवत् । यावति विन्द-
जोवोः (३।४।३०) इति णमुल्—यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । जीवकः
पक्षी । जीवंजीवः पक्षिविशेषः^२ । जीवेरातुः (उ० १।८०) जीवातुर्जीव-
नौषधम् । जीवितम् । जीवेरातृकत्वं वृद्धिश्च (उ० १ । ८१) जैवातृकश्चन्द्रः ।
जीवनस्य मृतो जीमूतः^३ । जीविका संज्ञायाम् (द्र० ३।३।१०९) ॥५५७॥
१० ३७६. पीव मीव नीव^४ तीव स्थौल्ये । पीवति । पीवः पुष्टः ।
क्षित्वरच्छत्वर (उ० ३ । १) इति पीवरः । नीविः, नीवी मूलधनम् ।
तीवरम् । तीव्रम् ॥५५८-५६१॥

३७७. क्षीव निरसने । क्षीवति । क्षीवितः । अचिक्षिवत् ।
क्षीवृ मदे (१।२६८) अस्मात् क्षीवते क्षीवः^५, अचिक्षीवत् । चिबु इति
१५ चन्द्रः (चा० धा० १।१९१) क्षेवति, क्ष्युत्वा क्षेवित्वा । दिवादौ^६
क्षीव्यति ॥५६२॥

३७८. उर्वी तुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः^७ । ऊर्वति । ऊः,
ऊर्णः । तूः, तूर्णः । दूः, दूर्णः, दूर्वा । धूः, धूर्णः । हसिमृश्रिण (उ० ३।८६)

१. यदा उत्कर्षवाची तदाकर्मकः, यदा तु परिमववाची तदा सकर्मकः ।
२० अत एवोभयोः पृथक् पाठ आवश्यक इति भावः ।
२. 'जीवंजीवकश्चकोरः' पाठा० ।
३. 'जीवनस्य जलस्य मृतः पुटवन्धो जीमूतः' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ २४)
क्षीरः । मेघ इत्यर्थः ।
४. सर्वकशेषु पाठः, यत्स्वामावश्रित्यः ।
२५ ५. दन्त्योष्ठधान्तेषु श्रोत्रान्तस्य निर्देशश्चिन्त्यः ।
६. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'चिबु' इत्येव पठ्यत (पृष्ठ ५८) ।
७. दिवादौ क्षीरस्वामी न पठति । चान्द्रधातुपाठे (४।४) तूपलग्नते ।
अत्र १।२६८ सूत्रस्था (पृष्ठ ६२) टिप्पणी (२) द्रष्टव्या । ८. 'हिंसायाम्' पाठा० ।

इति तन्—धूर्तः । धूर्वी इति चन्द्रः (चा० धा० १।१९५) । धूर्वी इति दौर्गाः
जूर्वति । जूर्ः । जूर्णः ॥५६३-५६६॥

३७९. गुर्वी उद्यमे । गूर्वति । गूर्ः । उद्गूर्णः । चुरादौ ग्री
उद्यमे (१०।१४३) आगूरयते ॥५६७॥

३८०. मूर्वी बन्धने । मूर्वति । मूर्वा तृणम्, यद्विकारो ५
मौर्वी । मूर्ः । मूर्णः ॥५६८॥

३८१. पूर्वं पर्वं भवं पूरणे । पूर्वति । पूर्वः । पर्वति, पर्वतः ॥
५६९-५७१॥

३८२. चर्व अदने । चर्वति । चर्वितः । चार्वाकः । चुरादौ^१
चर्वयति । चर्वं चर्वं इत्योष्ठयान्त्यौ^२ ॥५७२॥ १०

३८३. भर्व हिंसायाम् । भर्वति । भर्वः ॥५७३॥

३८४. गर्वं खर्व । चर्वादीनां घण्णाम् पुनः पाठोऽर्थमे-
दार्थ इत्येके^३ ॥५७४, ५७५॥

३८५. अर्व शर्व हिंसायाम् । अर्वः शर्वः ॥५७६, ५७७॥

३८६. इवि व्याप्तौ । इन्वति । वकारस्य दन्त्योष्ठ्यत्वाज्- १५
झल्वाभावादनुस्वाराभावः^४ ॥५७८॥

३८७. पिवि मिवि निवि सेचने । पिन्वति । मिन्वति ।
स्वेवन इत्येके ॥५७९-५८१॥

१. चुरादौ क्षीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

२. 'अर्वं चर्वं इत्योष्ठयान्त्यौ' इत्यस्थानेऽयं पाठः । अर्वं शर्वं हिंसायाम् २०
(३८५) इत्युत्तरसूत्रव्याख्यानान्तेऽनेन पाठेन भवितव्यम् । तत्रापि च 'अर्वं चर्वे-
त्योष्ठयान्त्यौ' इत्येवं पाठो युक्तः । चर्वतेस्त्वच्चापाठात् । अर्वं शर्वं भ्रातृ पूर्वत्र
(१।२८९ सूत्रे) द्रष्टव्यौ । ३. अस्मिन् मते 'चययोर्मेदं' मन्यते ग्रन्थकार इति
प्रतीयते । वान्तौ पूर्वत्र १ । २८९ सूत्रे पठितौ ।

४. नश्चापदान्तस्य भलि (८।३।२४) सूत्रेणेति शेषः ।

५. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११२) । धातुवृत्तेर्भूतसंस्करणे त्वन्यथा पाठो २५
दृश्यते, स चाशुद्ध एव, क्षीरतरङ्गिणीपाठविरोधात् ।

३८८. इवि त्रिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः । इन्वति । इन्व-
काः मृगशिरस्तारकाः^१ । जिन्वति । धिन्विकृण्वोर च (३।१।८०) इत्यु-
विकरणः—धिनोति । द्वीति च चान्द्राः (चा० धा० १।२०४)
हिन्वति ॥५८३-५८६॥

५ ३८९. रिवि रवि दवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति ।
अवि रवि इत्योष्थान्तौ^२ । रम्बते । करम्बः, करम्बितम् । धन्वति धन्वा ॥

३९०. कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्वोर च^३ (३।१।८०)
कृणोति ॥५९१॥

३९१. मव बन्धने । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६।४।२०)
१० इत्युट्—मूः, मुवौ ॥५९२॥

३९२. अव रक्षणगतिं प्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
म्यर्थयाचनाक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ।
अष्टादशार्थाः । अवति । ऊः, उवौ । उतियूतिजृति (३।३।९७)
इत्यूतिः साधुः । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—ओतुर्माज्जरः । अव-
१५ तेष्टिलोपश्च (उ० १।१४१)—ओम् । अतिसृष्टधम्यशि (उ० २।१०३) इत्यनिः—
अवनिः । इण्—सिदीकुष्यविम्यो नक् (तु० उ० ३।२) ऊनः । अकितृस्तुतन्त्रिम्य
ईः (उ० ३।१५८)—अवीः रजस्वला । इन् (दश० उ० १।४६)—अविः^४ ।
अवट् । अविनः ॥५९३॥

३९३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

२० १. 'इन्वका इति पञ्चताराः'.....मरुतो देवता इन्वका नक्षत्रमिति श्रुतेः^५
इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ०८) क्षीरस्वामी ।

२. अवि सहचरितो रविरोष्ठथान्त्य इति भावः (द्र० धा० सू० १।२६४) ।

३. 'चेत्युविकरणः' पाठा० ।

४. इतोऽप्रेज्यत्र 'कान्ति' इत्यपि पठ्यते । तथा सति एकोनविंशत्यर्था भवन्ति ।

५. 'अविरासीत् पिलिप्पिला' इति याज्ञवल्क्ये (२।३।१२) अविराब्देनार्णवाद्
बहिर्भूता प्रारम्भिकाल्पप्रमाणाऽऽर्द्राऽऽदृढा पृथिवी उच्यते । द्र० वेदवाणी, वर्ष ८, अंक
१, २ (सम्मिलित) पृष्ठ १८, १९ ।

[अथ सेट् उभयपदी]

३१४. धातु शुद्धौ, ३१५ उदात्तः स्वरितेव । उदात्तः सेट् । स्वरितेस्त्वात् स्वरितमितः कर्मिप्रोपे क्रियाफले (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् । धावते पादौ, धावति । धावित्वा धौत्वा । धौतः । धावकः । धावाति इति वेगितायां गतावाहुः १ ॥५९४॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

३१६. धुक्ष धिक् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । इतो घस्यन्ताः (१।४३२) षट्चत्वारिंशत् सेट् आत्मनेपदिनश्च । धुक्षते । संघुक्षितः ॥ ५९५, ५९६॥

३१७. वृक्ष वरणे । वृक्षः ॥५९७॥

३१८. शिक्ष विद्योपादाने । शिक्तेर्जिज्ञासायाम् (१।३।२१३) तडानौ—धनुषि शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति २ । शक्तुमिच्छतीति सन् शिक्षितः । शिक्षा ॥५९८॥

३१९. भिक्ष याच्यायाम् अलामे लाभे च । ४००. क्लेशे १५ च व्यक्तायां वाचि ३ । तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथङ्निर्देशः । भिक्षते । जल्पभिक्ष (३।२।६८) इति षाकन्—भिक्षाकः भिक्षाकी । सनारंश (३।२।१६८) इत्युः—भिक्षुः । क्लेश चेति सन्धाः पृथक् पेठुः, तथा च क्लेश भाषण इति चान्द्रं सूत्रम् (चा० धा० १।४४५) क्लेश बाधन इति दौर्गम् । क्लेशते । क्लेशितः । दिवादौ (तु० ४।४५) क्लिश्यति ४ । २० क्र्यादौ (९।५१) क्लिश्नाति । चुरादौ ५ क्लेशयति ॥५९९॥

१. 'वेगितगतावाहुः' पाठा० । अत्र 'सत्तेवेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति' इति काशिकावधनम् (७।३।७८) अनुसन्वेयम् ।

२. मतमिदं धातुवृत्तौ सायणेन प्रत्याख्यातम्, तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. सस्मार सायणः । अन्ये तु 'क्लेश-धातुसत्र पृथक् पठन्ति । तथैव चन्द्रदुर्गावपि । परन्तु मूर्धन्यान्तप्रकरणे ताजव्यान्तस्य कथं पाठ इति तौ नैव प्रतिपादयतः । काशकृत्स्नधातुपाठे तु 'भिक्ष याचनायाम्, दत्त वृद्धौ शीघ्रे च' (पृष्ठ१६२) इत्येवानुपूर्विकः पाठः । तेनाप्यत्र क्लेश धातोरनार्थः पाठ इत्येव प्रतीयते ।

४. दिवादा आत्मनेपदी पठ्यते । ५. चुरादौ क्षीतरक्षिण्यां न पठ्यते ।

४०१. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् आह-
रिदाक्षिण्यां षः^१—दाक्षायणी तारा । दृढक्षिण्यामिनत् (उ० २।५०) दक्षिणः ।
शुद्धक्षिस्पृहिस्य आय्यः (दश० उ० ८।१) दक्षाय्यो गरुडः । तस्यापत्यं
दाक्षाय्यो गृध्रः ॥६००॥

५ ४०२. दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमप्रतादेशेषु । मौण्ड्यं
वपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मौर्वीबन्धः । नियमः
संयमः । प्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा ।
सुददीपदीक्ष^२ (३।२।१५३) इति युच्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीक्ष
मौण्ड्ये ज्योपनयनादौ^३ चेत्याहुः । ज्यवते^४ । जीनः ॥६०१॥

१० ४०३. ईक्षदर्शने । रावीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३९) इति सम्प्र-
दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षिचमिभ्याश्च (३।२।१ वा०) इति णः—ग्रामेक्षा
स्त्री । प्रेक्षा ॥६०२॥

४०४. ईष गतिर्हिसादर्शनेषु^५ । ईषते । अष् (द्र० ३।१।१३४)
ईषा कीलिका । हलमनसोरीषः पररूपम्^६—हल्लीषा, मनीषा । ईषेः किञ्च
१५ (उ० १।१४) इषुर्वाणः । ईषेः किद् इत्त्वश्च (उ० ४।२१) इतीकः—ईषीका^७
तृणाग्रम् । ईषतीति ईष उञ्जे (१।४।५७) इत्यस्य रूपम् ॥६०३॥

४०५. भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । आजमास (७।४।५)
इति वा ह्रस्वः—अवभाषत् अवीमषत् । भाष्यम् । भाषितम् ।
भाषा ॥६०४॥

२० ४०६. पर्व स्नेहने । पर्वते । वृणिपृष्णि (तु० उ० ४।५२) इति
पार्ष्णिः । पर्वत् । परिषत् तु सीदते ॥६०५॥

४०७. गेषृ अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गवेषणा । गेषते ।
अजिगेषत् ॥६०६॥

१. नेतादृशं क्वचिद्वचनमुपलभ्यते । अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (पृष्ठ २७)
२। द्रष्टव्या । २. शूद वरणे (१।२२) इत्यत्र 'सुददीपदीक्षां च' इत्येवं सूत्रमुद्धृतम् ।
३. 'ज्योपनयनादौ' पाठा० । ४. अत्र 'ज्या' धातोः 'ज्याते' रूपं युक्तम् ।
मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाज्ज्याद्धेदश्चिन्त्यः ।

५. '०दानेषु' पाठा० । ६. 'ईषेः पररूपत्वम्' पाठा० । ७. 'ईषिका' पाठा० ।

४०८. येषु प्रयत्ने । येषते ॥६०७॥

४०९. जेषु णेषु एषु हेषु गतौ । जेषते । नेषते । नष्टेनष्ट (उ० २।१४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेषते । अन्वेषितः । इषेः (६।५७) अन्विष्टः । मा भवानन्वेषित । दिवादी इष गतौ (४।१७) अन्विष्यति । तुदादी इषु इच्छायाम् (६।५७) अन्विच्छति । क्र्यादी इष आमीक्ष्ये (१।५४) ५ अन्विष्णाति । चुरादी^२ अन्वेषयति । अन्वेषीति तु भ्रान्तिप्रयोगः^३ ॥ ६०८-६११॥

४१०. हेषु अव्यक्ते शब्दे । हेषतेऽश्वः । हेषितम् । हेषा । रेषु इत्यापि चन्द्रः (धा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासु शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुत्सा रोगित्वात् । १० कासते । कासत्ययादाम् (३।१।३५) कासाञ्चक्रे । कासः । विकासः कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥

४१२. भासु दीप्तौ । भासते । आजमास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अबभासत् अवीमसत् । मञ्जमासमिदो घुरच् (३।२।१६१)—भासुरः । स्थेशमास (३।२।१७५) इति वरच्—भास्वरः । आजमास । (३।२।१७७) १५ इति क्तिप्—भाः । भातेस् (२।४३) तु भः, चित्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकारादङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥

४१३. रासु शब्दे । रासते । रासिबल्लिभ्यां च (उ० ३।१२५) इति रासभः । रास्ना । रासकः^४ ॥६१५॥

४१४. नासु शब्दे । नासते ॥६१६॥

२०

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य^५ नसते । नासा । नासिका ॥६१७॥

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । मेवु^६ इति चन्द्रः (चा० धा० १।६०७) मेवते^७ ॥६१८॥

१. 'प्रेषु' पाठ० । २. चुरादौ वीरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

३. अदादौ इषधातोर्दर्शनादिति भावः । ४. 'रासः' इत्यधिकः कचित् । २५

५. 'अस्मात्' पाठ० ।

६. 'मेसु'.....'मेसते' पाठ० । चान्द्रधातुपाठं 'मेवु' एवोपलभ्यते ।

४१७. आङः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते ।
 आशंसा । सनाशंसमिच्छाद्यः (तु० ३।२।१६८)—आशंसुः । शंसु स्तुतौ
 (१।४८१) इत्यस्य शंसति, शंस्यते । शस्त्रम् । दुर्गं आङः शासु इत्याहुः—
 आशासते आशास्यते । आशासित्वा आशास्त्वा । आशा, आशा-
 ५ स्तः^३ । अदादौ आङः शासु इच्छायाम् (२।१३) तद्ध—आशास्ते । आशीः ।
 तथा शासु अनुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रसते । ग्रस्त्वा, ग्रसित्वा । ग्रस्तः ।
 ग्रसतेरा च (दश० उ० ७।१८ श्वेत० १।१२९) इति ग्रामः । ग्रासः ।
 ग्रीष्मः ॥६२०, ६२१॥

१० ४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाश्चक्रे । ईहिता । ईहितम् ।
 ईहा ॥६२२॥

४२०. बहि महि वृद्धौ । बंहते । लङ्घिबंहयोर्नलोपश्च (उ०
 १।३०) इति बहु^४ । मंहते । वर्तमाने पृषद्वृहद् (उ० २।८५) इति महत् ।
 मही तु महेः पूजार्थान् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

१५ ४२१. अहि गतौ^५ । अंहते । अंहः पापम् । आहन्तेडो हस्य^६
 अहिः । अंहिः । त्रयश्चुरादौ भासार्थाः (१०।१९७) अंहयति, बंहयति
 मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ह कुत्सने^७ । गर्हते । गर्हा । गर्ह विनिन्दने
 (१०।२३३) चुरादौ वा णिच्—गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

२० १. सायण मते 'आङः शंसु इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते' इति
 पाठः (द्र० वा० वृ० पृष्ठ ११६) ।

२. पुरुषकोरे तु 'दौर्गं आङः शंसु इत्याहुः' इति वीरतरङ्गिण्याः पाठ
 उद्गम्यते (परं स चिन्त्यः) । तथा सति 'आशंसते आशास्यते' इत्युदाहरणपाठोऽपि
 द्रष्टव्यः । ३. 'आशास्तिः' इत्यधिकम् । ४. 'बहुः' पाठा० ।

२५ ५. 'अहि सिंह वक्रगतौ' इति काशकृत्स्नधातुपाठे पठ्यते (पृष्ठ १२२) ।

६. अपपाठोऽयम् । आङ्पूर्वाङ्न्तेर्ङप्रत्यये 'अह' इत्येतत् सिद्ध्यति, न तु
 'अहिः' । अपि चात्र हन्तेर्न कोऽपि प्रसंगः । ७. 'कुत्सायाम्' पाठा० ।

४२३. बर्ह बल्ह प्राधान्ये^१ । बर्हते । वुनि (द्र० ३।१।१५०) बर्हकः । प्रबर्हः । बल्हः । बल्हिहदेशः, [तत्र] भवे बाल्हिकः । चुरादौ भासार्थं (१०।१९७) बर्हयति, बल्हयति ॥६२८, ६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु । [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. प्लिह गतौ^२ । प्लेहति^३ । भ्रुवन् (उ० १।१५९) इति ५
प्लीहा ॥६३१॥

४२६. वेह जेह बाह प्रयत्ने । वेहते । संभ्रन्वपदवेहद (उ० २।८६)
इति वेहद् गर्भघ्नी गौः, विहन्ति इत्येके । बाहते । सुब्धस्वान्त (७।२।१९)
इति बाहेर्बाढम्, बाहितम् । वह प्रापणे (१।७३१) वहति, वहते ।
चोढा ॥६३२—६३४

३०

४२७. दाह निक्षेपे^४ । द्राहते । द्राह्यम् । द्राह निद्राक्षये इति
दुर्गः ॥६३५॥

४२८. काशृ दीप्तौ । काशते । कथं चाकशीति^५ उपधाह्रस्वोऽञ्
वक्तव्यः । काशः । प्रकाशः । आकाशः । प्रतीकाशः, नीकाशः, इकः
काशे (६।३।१२३) दीर्घः । हनिकृषिनीरमि (उ० २।२) इति काष्ठम् । इन्
(दश० उ० १।४६) काशिदेशः ॥६३६॥

४२९. ऊह तर्के । तर्क उत्प्रेक्षा । ऊहते । उपसर्गादस्यत्युषोः
(१।३।२६ वा०) इति वा तडानौ—समूहति, समूहते । समूहः । उपसर्गाद्-
प्रस्व ऊहतेः (७।४।२३) समुह्यते । परिसमूह्य । समूह्योऽग्निः^६ ॥६३७॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । २. द्र० पृष्ठ ९०, टि० ५ ।

२०

३. कचिज् । आत्मनेपदेषु पाठात् 'प्लेहते' इति युक्तम् ।

४. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । 'निद्राक्षये' इति कचिक्कः पाठः, सोऽप-
पाठः, दुर्गमते तस्यार्थस्यैव प्रतिपादनात् ।

५. अनश्नन्नन्यो अग्निं चाकशीति^५ इति ऋग्वेदे (१।१६४।२०) श्रूयते ।

६. सम्पूर्णाद् ऊहतेरित्युक्तम् (३।१।१३१) । महामाष्ये तु २५
सम्पूर्णाद् ऊहतेरित्युक्तम् (३।१।१३१) । तत्रैव चोदघृतं ब्राह्मणम्—'सम्पूर्णं चिन्वीत
पशुकामः पशून्वेवास्यै समूहति' (का० सं० २।१।४) इति ।

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहतेऽम्भः ।
गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहूँ ग्रहणे । ग्लहते । ग्लाढा, ग्लहिता । गृह इति
चन्द्रगुणौ (चा० धा० १।४७३) ॥६३९॥

४३२. घसि^१ करणे । घंसते । चन्द्रो घवि^२ इत्याह-घंसते ।
घुषि कान्तिकरण इति दुर्गः^३—घुंषते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः^४ । इतोऽर्हपर्यन्ताः (१।४८८) अष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अघुषत्, अघोषीत् । घुषिर्वि-
शब्दने (७।२।२३) निष्ठायां नेट्-घुष्टा रज्जुः । नेह—संघुषितं वाक्यम् ।
चुरादौ घुषिर् विशब्दने (१०।१७२) घोषयति^५ । इत्नुच् घोषयित्नुः ॥६४१॥

४३५. अक्षू व्याप्तौ संघाते च । अक्षोऽन्यतरस्याम् (३।१।७५)
इनुः—अक्षति अक्ष्णोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

४३६. तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तनूकरणे तवः (३।१।७६) इति इनुः
तक्षति तक्ष्णोति । नेह—संतक्षति वाग्भिः । तष्टा, तक्षिता^६ । तष्टः ।
तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वच् त्वच्ने (१।४४३) अर्थभे-

१. इतः पूर्व-‘ग्रहू’ इति कचिदधिकम् ।

२. सायणः स्वामिमते ‘घस’ इति पाठमाह (धा० वृ० पृष्ठ ११९) ।

२० ३. हेमचन्द्रोऽपि ‘पूर्वस्यान्तोऽयमिति चन्द्रः—घंसते’ इति ब्रुवन् ‘घवि करणे’
इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु ‘घिषीतीद्विपधं पठतुः चन्द्रकाश्यपौ’ इति (पृष्ठ ११९)
लिखन् ‘घवि करणे’ इति चान्द्रपाठं द्योतयति । सुप्रिते चान्द्रधातुपाठे ‘घुषिर् करणे’
(१।४७३) इति पठ्यते । काशकः स्तोयधातुपाठेऽपि ‘घुषिर् कान्तिकरणे’ (पृष्ठ १२४)
इति पठ्यते । कोऽत्र चान्द्रः पाठ इति सुधियो निर्णयन्तु ।

४. उद्घृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. ‘गौः’ इत्यधिकं क्वचित् ।

७. ‘तष्टम्’ पाठा० ।

कार्यः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षितः । अक्षन् (उ० १।१५९)
इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौराद् रक्षति । अक्षन् (दश० उ० १।४९)
रक्षः ॥६४६॥

४३९. शिक्ष चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति ।
वा निक्षिप्तनिन्दाम्^१ (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता,
प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । [तृक्षति, स्तृक्षति ।] तृक्षस्यापत्यं
ताक्ष्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोपदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्राः— १०
तृक्ष षृक्ष^२ णक्ष (तु० चा० धा० १।२।१५) इति पेटुः । अमिनवि (उ० ३।१०५)
इत्यत्रन्—नक्षत्रम् । नभाद् (६।१।६५) सूत्रेऽस्य निपातनं नाम्नां व्युत्प-
त्तिरन्यवस्थितेति ज्ञापनार्थम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोषे^३ । मक्षति । वक्ष मक्षः । मक्षिका । यूकामक्षिक-
मक्षुणम्^४ इति छान्दसम् ॥६५१॥

४४२. वक्ष संघाते ।^५ अक्षन् (दश० उ० १।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने^६ । त्वचनं त्वचोग्रहणम् । संवरण-
मिति दुर्गः^७ । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूक्ष्य अनादरे ।^८ सूक्ष्यति । शान्तो^९ ज्यमिति चन्द्रः

१. 'वा निक्षिप्तनिन्दाम्' इति काशिकादिपु पाठः । २. चान्द्रे 'स्तृक्ष' पाठः । २०

३. 'मृक्ष रोषे—मृक्षति, मृक्षः' इति काशिकस्तनघातुपाठकनडटीकार्या

पाठः (पृष्ठ ५६) ।

४. 'मक्षुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोषे' इति काश० घातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'त्वक्ष वचने—त्वक्षति (वक्षित), त्वक्षः (वाचकः)' इति काश० घातु०

पृष्ठ ५६ ।

७. उद्भूतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११५) ।

८. सूक्ष्य अनादरे इति काश० धा० पृष्ठ ५६। घातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन

'अनादरे' इति पाठो दूषितः । ९. सूक्ष्य इत्यर्थः । उद्भूतं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

(चा० घा० १।२।१९) सूक्ष्मति । असूक्ष्मणम् अपरिभवः । यान्तस्यापि
यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात् ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् ।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

४४६. द्र क्षि ध्राक्षि घोरनिवाशिते च । ध्वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिग्रह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूष^२ पाने । चूषति । चूषितः । चूषित्वा ॥६६२॥

४४९. तूष तुष्टौ । तूषति । दिवादौ (४।७६) तुष्यति ॥६६३॥

४५०. पूष दृष्टौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति ।

१०. दिवादौ (४।७४) पुष्यति । क्रयादौ (९।५७) पुष्णाति । चुरादौ
(१०।१९५) पोषयति । श्रुत्वा (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूष स्तेये । मूषति । मूषा तैजसावर्तनी^३ । गौरादौ
(गण० ४।१।४१) मूषी । ण्वुलि मूषकः । कषादौ मूष हिंसार्थः (१।४५८)—
मोषति । क्रयादौ (९।५८) मूष स्तेये—मुष्णाति । मुषेर्दीर्घश्च (उ० २।४३)

१५ इतीकः—मूषिकः । लृषोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. पूष प्रसवे । सूषति । सुपूष । तालव्यादिरिति चरकः^४—
शूषा शाकम् ॥६६६॥

४५३. यूष हिंसायाम् । ४५४. जूष च । यूषः । यूषम् ।

जूषितः । जूषा ॥६६७, ६६८॥

२० १. असूक्ष्मणम् इत्येव रूपं निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरभ्य 'पूष' पर्यन्ताः काशकृत्स्नीये धातुपाठे ह्रस्वोपधाः पठ्यन्ते ।
तेषां च 'डुषादेर्दीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च
लघूपधगुण उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, तोषकः, मोषः, मोषयम्, सोषकः । दीर्घो-
पधत्वे तु शुणो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।२०।३३॥

२५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (उ०
१२१) उद्ध्रियते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूष अलङ्कारे । भूषति । भूषा । चुरादौ (१०।१०५)
भूषयति । तसि भूष इति दुर्गः । तंसति । उत्तंसः । अवतंसः ॥६६९॥

४५६. ऊष रुजायाम् । ऊषति । ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊष्मा,
ऊषणम् मरिचम् । व्यूषणं त्रिकटुकम् ॥६७०॥

४५७ ईष उज्ज्हे । ईषति । ईषा प्रणगवेषणी । इषुः । इषीका ॥

४५८. कष शिष जष झष शष वष मष मुष रुष रिष हिं-
सार्थाः । कषति । निकषोऽश्मा । पत्काषी । सर्वकूलात्र (३।२।४२)
इति खच्—कुलङ्कुपः । कृष्णगहनयोः कषः (७।२।२२) इति क्तेऽनिद्—
कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कषः (१।४।२४) इति णमुल् कषादिषु
तैरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) रुमूलकाषं कषति । बौ कषलस (१।२।१४२)
इति विनुण्—विकाषी । कषिः, कषी खनित्रम् । कषेखं च (तु० उ०
१।८४) इति कच्छः पामा । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्तृणं
वाहुरुमूलञ्च । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कषिदूषिभ्यामीकन् (तु० उ०
४।१६) कषीका । शेषति । रुधादौ शिष्ट विशेषणे (७।२३) विशिनष्टि ।
चुरादौ शिष अस्त्रोपयोगे (१०।२।११) शेषयति, शेषः । झषति । झषः ।
शषति । शष्यते । शष्पः । मषी । मष्यते-माषः । मोषति । क्रयादौ
(१।५८) मुष्णाति । रोषति । दिवादौ (४।१२४) रुष्यति । रुष्यन्ती ।
रेषति । दिवादौ^२ रिष्यति । तीषसहस्रम् (७।२।४८) वेद्—रोष्टा रोषि-
ता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति वेद्—रुष्टः रुषित, रेष्टा रेषिता ।
रिष्टः, अरिष्टः^३ । खषेत्यपीति कण्ठः—खषति खषः ॥६७२—६८१॥

४५९. मष भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । २०
भ्वा मषति, बुक्कति । मषति मषिका, पैशुन्येन वक्तीत्यर्थः । मषकः ।
मषद् (द्र० गण० ३।१।१३४=मषी) ॥६८२॥

४६० उष दाहे । ओषति उषविदजाशुन्यतरस्याम्^४ (तु० ३।१।३८)
इति लिट्याम् वा—ओषाञ्चकार, उवोष । उणादाबुलका, उल्मुकम्,

१. पिप्पली, शुण्ठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. वीरतरङ्गिण्यां दिवादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', 'अरिष्टम्' पाठः ।

४. 'उषविदजाशुन्योऽन्यतरस्याम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

उलपः सूक्ष्मलताभिधानम्, उलवं जरायुः । उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् (उ० २।४)—ओष्ठः । इण्विज्जिदीङ्ग्यविभ्यो नक् (उ० ३।२)—उष्णः । उषिख-
निभ्यां कित् (उ० ४।१६२)—उष्ट्रः^१ उष्ट्री । उषः कित् (उ० ४।२३४) उषाः ।
असुन् (दश० उ० ९।४९) उषः प्रभातम् ॥६८३॥

५ ४६१. जिषु^२ विषु मिषु सेचने । परिवेषति । ह्यादौ विष्णु
व्याप्तौ (३।१४)—वेवेष्टि । मेषति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेषः ।
तुदादौ मिष स्पर्धायाप् (६।५८) मिषति । मिश मश शब्दे (१।४७६)
तालव्यान्तौ ॥६८४-६८६॥

१० ४६२. पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । अपोषीत् । पुषः कित् (उ०
४।४) पुष्करम् । कलक्^३ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिहृषिपुषि (उ० ३।२९)
इति पोषयितुः । स्वे पुषः (३।४।४०) इति णमुल्—स्वपोषं पुष्टः ।
दिवादौ^४ (४।७४) पुष्यति । पुषादिद्युतादि (३।१।५५) इति लङ्ङ्यङ्—
अपुषत् । ऋयादौ (१।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१६५)
पोषयति ॥६८७॥

१५ ४६३. श्लिषु श्लिषु प्रषु प्लुषु दाहे । श्लेषति । श्लेषति ।
अश्लेषीत् । अश्लेषीत्^५ । श्लिप्त्वा, श्लिप्त्वा, श्लेषित्वा, श्लेषित्वा ।
श्लिष आलिङ्गने दिवादौ^६ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेष्मा । चुरादौ श्लिष छेषणे (१०।
३४)—श्लेषयति । श्लोषति । दिवादौ (४।७) प्लुष्यति । प्लुप्त्वा, श्लोषित्वा ।
प्लुष्टः । ऋयादौ पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु (९।५६) प्रुष्णाति प्लुष्णाति ॥

२० १. 'घ्नन् बाहुलकादगुणत्वम्' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
न्त्यम्, उणादिसूत्रेणैव संवेष्टसिद्धेः ।

२. काराकृत्स्नीयधातुपाठे जेषतेरनन्तरं 'शिषु' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७)
एतद्विषये 'नेषतिः धातन्तरम्' इति पतञ्जलिवचनम् (३।२।१३५) अनुसन्धेयम् ।

३. 'कलक्' इति श्वेतवनवासिनः (पाठः ४।५) । अथर्वणि (१३।३।१०)

२५ पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव ज्यायान् ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

५. 'वर्धमानस्वामिसम्पत्ताकारादयश्चाप्तं सेटमाहुः' (धा वृ० पृष्ठ १२५) ।

अनिट्कारिकासु दैवादिकस्यैवग्रहणमिति कैयटादयः (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु वृषु मृषु सेचने । वर्षति । वर्तमाने पृषद्बृहद् (उ० २।८४) इति पृषत् । पृषिखिम्यां कित् (उ० ३।१११) पृषतो मृगो बिन्दुश्च । उणादौ-पृष्ठम् (द्र० २।१२), पार्ष्णिः (द्र० ४।५२); पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः^१ । स्पृशेत् (६।१२३) तु पृश्चिरल्पतनुः । वर्षति । विमाषा ऋषोः (३।१।१२०) क्यप्—वृष्यम्, वर्ष्यम् । के (द्र० ३।१।१३५) वृषः । लष-पत-पद-स्था-भू-वृष (३।२।१५४) इति वर्षुकः । अञ्-विधौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति वर्षम् । अचि (द्र० ३।१।१३४) वर्षा ऋतुः । वृष्ट्वा वर्षित्वा । वृष्टम् । कर्तरि चेषमत^२ इति वृष्टो देवः । कनिन् युवृषि (उ० १।१५६) इति वृषा इन्द्रः । ऋषिवृषिम्यां कित्च (तु० उ० ३।१२२) इत्यमच्-वृषमः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) १० इति वृषलः । सवृषिम्यां कित् (उ० ४।४९) वृष्णिः । नहिवृति (६।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सहने च । मर्षति । मृष्ट्वा, मर्षित्वा । षष्ठिस्ति-हायाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्वं^३ नास्ति, तत्र न क्त्वा सेद (१।२।१८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ (४।५५) मृष्यति । अपमृषितं वाक्यमाह । १५ माषायां शासियुषि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ॥

४६६. भृषु हिंसासंघातयोः । भर्षति ॥६९५॥

४६७. घृषु संघर्षे । घर्षति । घृष्ट्वा, घर्षित्वा । घृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—संघर्षणः ॥६९६॥

४६८. हृषु अलीके^४ । हर्षति । हृष्ट्वा, हर्षित्वा । हृष्टः— २० हृषेलोमसु (७।२।२९) इति हृषितानि लोमानि । विस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२२ वा०) हृष्टश्चैत्रः, हर्षितः । हृषेरलच् (उ० १।९८) हर्षुलः । स्तनिहृषि-उ० ३।२९ इति हृषयित्तुः । दिवादौ हृष तुष्टौ (४।१२३) हृष्यति ॥

१६६) व्याख्यातं च स्वयमेव दीक्षितेन—‘आदिशब्दान्-न्यासकारहरदत्तवर्धमानस्वामिसम्भताकारादयः (प्रौ० मनौ० पृष्ठ ५८१) ।

१. द्र०—पर्वतेरपीच्छन्त्येके—पृष्णी रश्मिः । हैमोणादि ३३५ ।

२. कुत्रत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जर्मनसंस्करणे ‘कित्वं’ इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति काशकृत्स्नधातुपाठीयकण्डटीका (पृष्ठ ६१) ।

४६९. तुस हस हस रस शब्दार्थाः। तोसति। तोसलो राजाः, तोसला देशः। हसति। हसितः। हस्रः। हसति। रसति। रसितम्। चुरादौ रस आत्मादने (१०।३।१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसालास्यर्थे (द्र० ५।२।१२५) ॥६९६-७०१॥

५ ४७०. लस झ्लेषणक्रीडनयोः। लसति। अलसः। विलासः। हल्लासः। लास्यम्। लसिका रोगः ॥७०२॥

४७१. घस्तृ अदने इति केचित्। घस्—घासः। कमरचि (द्र० ३।२।१६०) घस्मरः ॥७०३॥

४७२. चर्व झर्ज झर्ज परिभाषणे। जर्ज इति चन्द्रदुर्गां (चा० धा० १।२४१)। चर्वे इत्येके। जर्ज इत्यन्ये, भर्च इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा ज्ञास्यन्ति। तुदादौ (६।२०) अप्येवम् ॥७०४-७०६॥

४७३. पिसृ पेसृ गतौ। पेसति। स्थशमासपिस (३।२।१७५) इति वरच्—पेस्वरः। चुरादौ पिस गतौ (१०।२५) पेसयति। पिशु पेसु वेसु इति सन्धाः। वेसरोऽश्वतरः ॥७०७, ७०८॥

१५ ४७४. हसे हसने। हसति। व्यतिहारे हसादीनां प्रतिषेधः (द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। हस्यन्तव्य (७।२।५) इत्येदित्वाद् वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनहसोर्वा (३।३।६२) अप्—हसः, हासः। स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—हस्यो^२ दिनम्। हसिष्टमिण (उ० ३।८६) इति तद्—हस्तः ॥७०९॥

२० ४७५. णिश समाधौ। प्रणेशति। निशा^३ ॥७१०॥

४७६. मिश मश शब्दे रोषकृते च। शब्दने रोषक्रिया-याञ्छार्थे। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। क्त्वन—मशकः ॥७११, ७१२॥

४७७. शव गतौ। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु माण्यते, विकार एनमायं

आहुः^१ । शवति । शवरः, शवः, शवम ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः ।

शशकः ॥७१४॥

४७९. कव शब्दे । कशेति कौशिकः । काशस्त्वृणम् । काशिः ।

कश्मीराः ॥७१५॥

५

४८०. शमु हिंसार्थः^२ । शसति । न शसददवादि (६।४।१२६)

इत्येत्वाभ्यासलोपौ न स्तः—शशसतुः शशसुः । ह्यन्तच्छणशस^३ (तु०

७।२।५) इत्यशसीत्^४ । शस्त्वा, शसित्वा । वृषशसी वैयात्ये^५ । (तु० ७।२।१६)

अनिद्—विशस्तः, अन्यत्र विशसितः । दाम्नीशस^६ (तु० ३।२।१८२) इति

श्वन्—शस्त्रम् । विशसिता । उण दौ शस्ता ॥७१६॥

१०

४८१. शंसु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शंस्त्वा, शंसित्वा ।

शंसिदुहिह्यस्यो वा (३।१।१०९ वा०) इति वक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् ।

शंस्येण्यद् अपीष्यते—शंस्यम् । नृशंसः । उणादौ शस्ता पशुविश-

सिता । अत एव शंसु स्तुतौ च^७ इति दुर्गः ॥७१७॥

४८२. चह कल्फने । कल्फनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ १५

मिक् (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । अस्त

(दश० उ० ६।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रंहः ॥७२०॥

४८५. दृह दृहि बृह बृहि दृढौ^८ । दृहति । दृढः स्थूलबलयोः २०

(७।२।२०) साधुः । दृहति । बृहति । वर्तमाने पृषद्वृहद (उ० २।८४) इति

१. द्रष्टव्यम्—निरुक्त २।२॥ महामाष्य १।१।१॥ २. 'हिंसायाप्' पाठा० ।

३. 'ह्यन्तच्छणशस' इति काशिकादिषु पाठः । शस-पाठे शसेल्लुङि

'अशसीत्' इति मविष्यति । ४. वृषिशसी वैयात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दाम्नीशस' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. चात् हिंसायाप् । २५

७. अत्राह सायणः (घा० वृ० पृष्ठ १२८)—'वीरस्वामी बृह बृहि भासायौ'

इत्याह' । न चायं पाठः वीरतरङ्गियाद्युपलभ्यते ।

बृहत् । प्रमौ परिवृदः (७।२।२१) साधुः । बृहेर्नलोपथ (उ० २।११०)
इतीतिः—बर्हिः । बृहेर्नोऽञ्च (उ० ४।१४५) इति ब्रह्मा वृन्दम् ॥७७१-७२४॥

४८६. बृहि शब्दे च । बृहति । बृहितम् । बृहिर् इति दुर्गः १—

अबृहत्, अबर्हीत् । बृहेर्नलोपाद् बृहोऽद्यततनः ॥

५ ४८७. तुहिर् उहिर् अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् ।
वेपितुबोर्हस्वञ्च (उ० २।५२) इति तुहिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्,
औहीत् । तुहिर् इहिर् इति चन्द्रदुर्गो^२ (चा० बा० १।२५७) ॥७२५, ७२६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (३।२।१२) इति कर्मण्यच्
अणो बाधः—पूजार्हा । अर्हः पूजायाम्^३ (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् ।
१० न्यङ्कादिच्वात् (द्र० ७।३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे
घञ् । अर्घिर्घाञ्चन्तरम्—कलां नार्घन्ति षोडशीम्^४ । अर्घो मूल्यम् । शक्यपक्षा
(३।४।६५) इति तुमुच्—अर्हति भोक्तुम् । अर्ह पूजने क्षुरादौ (१०।१७७)
णिच्—अर्हयति, योग्यत्वादौ नास्ति (?) ॥७२७॥

४८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९० द्युत दीप्तौ । इतस्त्वरान्ताः (१।५२१) सप्तत्रिंशत् सेट आत्मने-
पदिनश्च । द्योतते । द्युद्भ्यो लुङि (१।३।९१) इति वा परस्मैपदम्, तत्रैव
पुषादियुतादि (१।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तद्धि व्यद्योतिष्ट । द्युतिस्वाप्योः
२० सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—चिदिद्युते । वचनाद् हलादिशेषा-

१. स्युतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उदधुतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

४. इज्जटन-सम्पादिते महामारतस्य पूना-संस्करणे समापर्वणि ३८ । २६

२५ श्लोके शारदालिप्यां लिखिते काश्मीरकोशे 'कलां नार्घन्ति षोडशीम्' इत्येव पठ्यते ।
D४ संश्लेषे कोशे वर्तमानः 'नार्घन्ति' पाठोऽपि तमेवानुमोदते (द्र० समापर्व पृष्ठ १८८
पाठान्तर निर्देशः) । क्षीरतरङ्गिण्याः 'नार्घन्ति' पाठाज्जायते महामारतस्य काश्मीर-
पाठः क्षीरस्वामिनः प्राचीनः । हैमघातुपारायणम् (१।५६४) अप्यत्रानुसंज्ञेयम् ।

भावः^१ चङि—व्यदिद्युतत् । द्योतनः । किप्—विद्युत् । शुतेरिसिरादेश
जः^२ (तु० उ० २।१११) ज्योतिः^३ । घटादेः (१।५१०) प्राग् द्युतादिगणः ॥७२८॥

४९१. श्विता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ठ । आदि-
तश्च (७।२।१६) इत्यनिट्—श्वित्तः । विमाषा माकादिकर्मणोः (७।२।१७)—
श्वित्तमनेन, श्वितितमनेन^४ ; प्रश्वित्तः, प्रश्वितितः^५ । कत्रः—श्वित्रम्^६ । ५

४९२. विमिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मिन्नः,
मिन्नमनेन; मेदितम् । निष्ठा शीक्स्विदिमिदि (१।२।१९) इति कित्त्वं
नास्ति—प्रमिन्नः प्रमेदितः । मञ्जमासमिदो घुरच् (१।२।१६१)—मेदुरः ।
अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः (उ० ४।१६३)—मित्रम् । अस्तृ (दश० उ० ६।४६)
मेदो वसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादी (४।१३४) १०
मेद्यति । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेदयति ॥७३०॥

४९३. निक्ष्विदा^७ स्नेहनमोहनयोः । श्वेदते । श्विष्णः ।
निक्ष्विदा^८ इत्याहंतः । श्वेडो विषम्, श्वेडाः रवः । निक्ष्विदा इति नन्दी—
श्वेदते, अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । श्विष्णः । सः स्विदित्वदिसहीनाश्च
(८।३।६२) इति सः—सिस्वेदयिषति । श्विदा गात्रप्रकरणे (४।८०) १५
अस्मात् श्विचति ॥७३१॥

४९४. रुच दीप्तावभिनीतौ च । अभिप्रीतिरमिलाषः । रुच्य-
र्थानां प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः ।
अरुचत्, अरोचिष्ट । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—परिरोचयते ।
राजसूयस्य (३।१।११४) इति कर्तरि रुच्यः साधुः । भावे ण्यत्—रोच्यम्, २०
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अयं भावः—‘शुन् शुन्’ इति द्विवचने न तावत् ‘ह्लादि शेषः’ प्रवर्तते,
संप्रसारणं पूर्वं प्रतीचते, अन्यथा ह्लादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. घातुसूत्र १।२७ व्याख्याने ‘शुतेरिसिजादेश्च जः’ इति पठ्यते ।

३. अत्र १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. ‘श्वेतिष्ठम्’ पाठा० । २५

५. ‘प्रश्वेतिष्ठः’ पाठा० ।

६. ‘तोऽप्रे ‘अशीः’ इत्यधिकम् ।

७. स्पृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) घातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रण्यते—‘न श्वेडेत्’ । मनु० ४।६४॥

इषत् । ण्यन्ताल्लयुः (द्र० ८३।१।१३४) रोचना । अलङ्कृन्निराङ्कृ-
(३।२।१३६) इतीष्णुच्—रोचिष्णुः । युजिरचितिजां कुञ्च (उ० १।१४६)
इति रुक्म्यम् । इसिः—रोचिः । इक् कृष्णादिभ्यः (३।३।१८८ वा०)^१ रुचिः ।
अस्त्यथे रुचिरम् ॥७३२॥

४२५. घुट परिवर्तने । घोटते । अघुटत्, अघोटिष्ट । घोटकः
घुटिका गुल्फास्थि ॥७३३॥

४२६. रुट दीप्तौ । रोटते ॥७३४॥

४२७. रुठ लुठ प्रतीघाते^२ । [रोठते,] लोठते । अलुठत्,
अलोठिष्ट । लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ्यः । रुठ लुठ इत्येके, बाध रोदने
१० (१।६) इति लिङ्गात्^३ ॥७३५, ७३६॥

४२८. शुभ दीप्तौ । शोभते । अशुभत्, अशोभिष्ट । शोभना ।
के—शुभम् । ह्रापकात्^४ शोभा । रक्—शुभ्रम् । उणादौ शुक्रः,
शुक्रः, शुक्रः । तुदादौ शुभ शुभ्म शोमार्ये (६।३३) शुभमिति ॥७३७॥

४२९. क्षुभ संञ्चलने । सञ्चलनं रूपान्यथात्वम् । क्षोभते ।
१५ अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट । बुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति क्षुब्धो मन्ये साधुः^५ ।
क्षुभितोऽन्यः । दिवादौ (४।१३१) क्षुभ्यति । क्रयादौ (९।४९)
क्षुम्नाति ॥७३८॥

५००. णभ तुभ हिंसायाम् । नभते । तोभते । क्रयादौ (९।५०)
नम्नाति, तुम्नाति । अमुन् (द्रश० उ० १।४९) नभः ॥७३९॥

२० ५०१. सन्सु ध्वन्सु भ्रन्सु अवसंसने । स्रंसते । नीम्बन्सुसन्सु

१. जर्मनसंस्करणसम्पादेकन लीबिरेन आन्त्यात्र उणादिसूत्रसंख्या
(४।११९) प्रप्ता, उणादौ त्वेतादृक् सूत्रं नास्ति । २. 'प्रतिघाते' पाठा० ।

३. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) चातुर्वृत्तौ (१३०) च । एतेनार्थनि-
र्देशोऽपि पाणिनीय इति ज्ञायते ।

२५ ४. शुभ शुभ्म शोमार्ये इति तुदादौ (सूत्र ३३) शोमेति पाठात् । अत्र
'निपातनाद्' इति युक्ततरः पाठः स्यात् । वक्ष्यति च स्वयमेव तुदादौ 'अत्र एव
निपातनात् शोभा साधुः । ५. 'मन्यश्चेत्' पाठा० ।

(तु० ७।४।८४) इति सनीस्रस्यते । वसुस्रंमुध्वंस्वनद्धो^१ दः (तु० ८।२।७२)
उखास्रत् । स्रस्त्वा स्रंसित्वा । कित् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा०)
स्रस्तिः । ध्वंसते । दनीध्वस्यते । पर्णध्वत् । ध्वस्तिः । ध्वस्त्वा,
ध्वंसित्वा । ध्वस्तः । भ्रंशते । भ्रष्टिः । बनीभ्रश्यते^२ । भ्रष्ट्वा भ्रंशित्वा ।
भ्रष्टः । दिवादौ (४।१।१९) भ्रइयाति ॥७४०-७४२॥

५

५०२. ध्वन्मु गतौ च ।

५०३. मुन्मु विश्वासे । विस्त्रम्भते^३ । व्यस्त्रभत्, व्यस्त्रम्भिष्ट
स्रद्धुः इति कौशिकः—संहते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् ॥७४३॥

५०४. वृत्तु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः^४ । अवृत्तत्
अवर्तिष्यत् । वृद्धयः स्यसनोः (१।३।९२) वा परस्मैपदम् । न वृद्धयश्चतुर्थ्यः १०
(७।२।५९) इति तत्रैव नेट्—वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत्, अवर्ति-
ष्यत् । विवृत्सति, विवर्तिषते । वृत्त्वा, वर्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्यः ।
वृत्तिरस्त्यस्याम्—वार्त्तः^५ । वृत्तेभ्य (उ० २।२७) इत्यनिः—वर्तनिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—वर्त्तम् । णेरध्ययने वृत्तम् (७।२।३६) । हस्ते वर्तिग्रहोः
(३।४।३९) णमुल्—हस्तवर्त्तं वर्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृषः । १५
वार्त्तकः । वर्तकः । वर्तका शकुनौ प्राचाप् (७।३।४५ वा०) उदीचां वर्ति-
का । इपिशि (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्तिः । दिवादौ वृत्तु वरणे (४।५०)
इत्येकं—वृत्यते । चुरादौ (१०।१।९७) भासार्थः—वर्तयति ॥७४४॥

५०५. वृधु वृद्धौ । वर्धते । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।२३४)
सुखवर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इष्णुच्—वर्धिष्णुः । २०
वृधिवपिभ्यां रन् (उ० २।२७)—वर्धः । चुरादौ वृधु भासार्थः (१०।१।९७)
वर्धयति । तत्रैव वर्धं छेदनपूरणयोः (१०।१०४) ॥७४५॥

१. '०ध्वन्स्वनद्धहां दः' इति काशिकादिषु पाठः ।

२. एतेन 'नीग्वन्चुस्रंमुध्वंस्रंमु' इत्यादिसूत्रे 'अंशु' इति पाठः स्वामिभते
इति ज्ञाप्यते । अन्ये त्वत्र धातुसूत्रे (५०१) अष्टकसूत्रे च 'अंसु' इत्येव पठन्ति । २५
अत्र धातुवृत्तिरपि प्रष्टव्या (पृष्ठ १३१) ।

३. विपूर्वं एव विश्वासे इति ज्ञापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्तनम्' पाठाः । ५. अत्र 'वृत्तेभ्य' (५।२।१०१) वार्तिकेन णः प्रत्ययः ।

५०६. शृधु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्^१।
शर्धते । अशृधत् अशर्धिष्ट ॥७४६॥

५०७. स्यन्दू स्रवणे^२ । स्रन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट ।
स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते । स्यन्तुम्, स्यन्दितुम् । अनुविपर्ययिनिविम्यः
५ स्यन्दतेरप्राणिषु (८।३।७२) इति वा पत्वम्—अनुष्यन्दते तैलम्, अनुस्यन्द-
ते । स्पदो जवे (६।४।२८) साधुः । क्वि^३ स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—
स्यन्त्वा । युच्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रसारणं धश्च (दश० उ० १।९६) इति
सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सामर्थ्ये । कृपे रो लः^४ (तु० ८।२।१८) कल्पते ।
१० अकल्पत् अकलिष्ट । कल्पस्यति कलिष्यते । चिकल्प्सति चिकल्-
पिषते । लुटि च कल्पः (१।३।६३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च कल्पः
(७।२।६०) इति नेट्—कल्प्तासि कलिप्तासे । कल्पन्तुम् कलिप्तुम् ।
कल्प्ताम् । ऋदुपधाञ्चाकल्पिचूतेः (३।१।१७०) इति निषेधाण्यत्—
कल्प्यम् । कृत्कृपिभ्यः क्रीट् (उ० ४।१।८९) कृपीटं वारि । चुरादौ कृपे-
१५ स्तादर्थ्ये (१०।१।८६) आगर्वायः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. वृत् । वर्तनं वृत् । द्युतादिर्बृत्तोदिश्चान्तर्गणौ वर्तितौ
समाप्तादित्यर्थः । वृधेः क्विप्, वर्धितौ पूर्णावित्प्रेके ॥

५१०. घटचेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । घटने । घटितम् । घटादयो मितः
(१।५५३) इति मित्त्वान्मितां ह्रस्वः (६।४।६२) घटयति । घटनः । इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपात्तस्तत्रैव मित्वम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां
सामान्येन, अनेकार्थत्वात् । अतो विघटयतीति चेष्टाभावेऽपि ह्रस्वः ।
कथम्—कमलवनोदघाटनं कुर्वते ये (सूर्यशतक २), प्रविघातयिता समुत्पतन्
हरिदश्वः कमलाकरानिव (किरात २।४६) चुरादौ चट स्फुट घट च हन्यथाश्च^५

१. 'पायुशब्दः' पाठ० ।

२. 'प्रस्रवणे' पाठ० ।

३. 'क्त्वायां चेट् प्रतिषेधः' इति महामाण्यवचनात् आक्षेपो नापि भवति ।

४. 'कृपो रो लः' इत्येव माण्यसम्मतः सूत्रपाठ इति ऋलृसूत्रमाण्याञ्ज्ञा-
प्यते । तत्त्वबोधिनीकारेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (इ० सि०
कौ० भाग ३ पृष्ठ १७६) ।

५. 'हन्यथाः' पाठ० ।

(द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घटिन इति च (धा० सू० १०।८२) इत्यमित् । ऋपादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१) येऽधीतास्तेभ्योऽन्ये स्वार्थेणिचि न मित इत्यर्थः, तेन राम लघ् आलोचने (धा० सू० १०।१४४) निशामयते, यम रोगे (धा० सू० १०।१६०) आमयतीत्यादि सिद्धम् । चटादयस्त्रयो हन्त्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पद्यन्तीति तु दर्शने एभ्यो घञन्तेभ्यो णिच्, इत्थञ्च—उज्जामिताखिलमहीधरकन्धरस्य^१ तथा चौरस्यो-त्काथयति इति सिद्धम् । संक्रामयतीति तु संक्रामयन्तं करोतीति (द्र० धा० सू० १०।१६९) इति णिच् । 'वपयित्वा घनसम्पदमम्बुशेषः कृतः सवित्रा' तथा भेषजवपिताऽज्ञानां च^२ इत्यविगानात् क्षपिश्चुरादौ अदन्तो-अभ्यूहः^३ विष्णुमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघटि, घाटं घाटम्, घटं घटम् । अभिधानलक्षणत्वात् कृतण्यन्ताण् णमुल् घटादीनां चित्वात् (द्र० धा० सू० १।५२२) विदुमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) घट्टा, शकृष्व (३।४।६५) इति तुमुन्—घटते भोक्तुम् । घटः । इह घटादौ केऽन्यत्रव पठिताः प्रकृत्यादिविषयाः न्याय्यविकरणाञ्च^४ । अन्ये तु स्वस्थानोक्तकार्यभाजः पितृमित्रस्वार्थमनुचन्त इति यथायथ-मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

५११. व्यथ भयचलनयोः । दुःखचलनयोरिति दुःखं । व्यथते । व्यथयति । अव्याथि अव्यथि, व्याथं व्याथम्, व्यथं व्यथम् । व्यथा । व्यथो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—विच्यथे । राजसूय-सूर्य (३।१।१४४) इत्यव्ययः कर्तरि साधुः । ग्रहादौ व्यथवदवसां प्रतिषि-दानाम्^५ (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्याथी । अनङ्पूर्वाद् युच् व्यथनः । व्यथेः प्रसारणं क्चि (उ० १।४० उज्ज०)—विथुरो राक्षसः ॥७५०॥

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. चुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इत्यस्य व्याख्याने कीरस्वामिना 'क्षप प्रेरणे' उदाहरणरूपेण पठितः । स च देवराजयज्वना निषयद्-वृत्तौ (पृष्ठ ४३, १०९) दैवव्याख्यात्रा च पुरुषकारे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः ।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा० ।

४. गणसूत्रे तु व्यथिस्थाने 'त्रिजिः' पठ्यते ।

५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्यानं प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथ-
यन्ति । प्रथा । अत् स्मृद्वत्प्रथ (७।४।९५) इत्यभ्यासस्यात्वम्—अप-
प्रथत् । प्रथिन्नदिभ्रज्जां प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथुः ।
प्रथेः विवन् प्रसारणञ्च (उ० १।२३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादौ (द्र० उ०
५।४।२५) पृथ्वीका^१ । प्रत्तिः^२ । प्रथेरमच् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पर्थते । प्रथेः सम्प्रसारणात् (द्र० उ० १।२८)
अनार्षमपुं मन्यन्ते ।^३ एवं स्मृदनातौ (द्र० घा० सू० १।४५) सति
अदिम्^४ (द्र० घा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तार^५ इति दुर्गः ॥७५३॥

१०. ५१५. अद मदने । अदते । अदयति । अममदत् । प्रथिन्नदि
(उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्वीका । कयादौ मृद बोदे (९।४५) मृदनाति,
अमीमृदत् अममदत् ॥७५४॥

५१६. स्खद खंदने । खदनं विदारणम्^६ । स्खदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिण्-
१५ णमुलोर्दीर्घार्थिः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

१. 'पृथ्वीका' पाठा० । प्रथवातो-कीकचप्रत्यये संप्रसारणे वृगागमे च 'पृथ्वी-
का' सिद्धयति, । एवं अद मदने (१।५१५) सूत्रे मृद्वीका ।

२. द्र० उ० ४।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ- ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

१०. ४. पूर्वहेतुविरुद्धमेतद वचनम् । यथाहि पूर्वं 'प्रथिन्नदिभ्रज्जां संप्रसारणम्
(उ० १।२८) इति वचनात् पूर्येनार्षत्वं प्रतिपाद्यते, तथैव अदेरपि संप्रसारणविधानात्
मृदनातेनार्षत्वं वक्तव्यम्, न तु मृदनाति स्वीकृत्य अदेः ।

५. 'प्रस विस्तारे' इति काशकृत्स्नधातुपाठः (पृष्ठ १३५) ।

६. 'अत्स्मृद्वत्प्रथमद' (७।४।६५) इति शपानिदेशात् मृदनातेरपिचि
२५ चकि अत् न मवति । तेन 'उर्ध्वत्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'स्खदनं विद्रावणमिति स्वामी' इति धातुवृत्तानुदधत् पाठः (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिकन्दिक्कन्दिक्कन्दीनां (१।५१८, ५२०) ज्ञेयम् । वजेति
कौशिकः । चुरादौ वजि कृञ्जजीवने (१०।७५) क्षञ्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिर्हिसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च (१।४०१)
इत्यस्यैवार्थमेदाद् घटादिकार्याय पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. कृप कृपायाम् । कृपते । कृपयति । कृपेः प्रसारणाच्च ५
(तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२० कदि क्रदि क्कदि वैक्लव्ये । विक्लवः कातरः । वैक्लव्य^१
इति चन्द्रः^२ (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, कद, कद इति नन्दी^३—
क्रदा । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः—
क्रन्दति ॥७५९-७६१॥

५२१. तित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽत्राशुकारिता । त्वरते ।
त्वरयति । त्वरा । अतत्वरत् । त्वरित्वा । क्पि-तूः । जीतः कः (३।२।१८७)
निष्ठायां रूप्यमत्वरसंयुषास्वनाम् (७।२।२८) इति वेद-तूर्णः । त्वरितः । इत्थं
चादित्वं प्रपञ्चार्यम्^४ । तूर्तिः । बहिष्प्रियुषाहात्वरिभ्यो निट् (दश० उ० १५
१।२१) तूर्णिः ॥७६२॥

५२२. घटादयः पितः । दर्शितं पितृत्वफलम् । अत्र पूर्वा
दश पठिताः, दक्षकन्धादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्या-
धमनूदिता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५२४. ज्वर रोगे । इतः फणान्ताः (१।५६१) षट्त्रिंशत् सेटः
परस्मैपदिनश्च । ज्वरति । ज्वरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

१. चान्द्रधानुपाठे (१।५२०) 'वैक्लव्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापपाठः
प्रतीयते ।

२. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ
१३५ अष्टः पाठः) च ।

३. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८१) ।

४. आदितश्च (७।२।१६) इति सूत्रं निष्ठायां नित्यमिण्निषेधार्थं, इह तु
रूप्यमत्वर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्ययमिटो विकल्प उच्यते । तथा सति आदित्-
करणमनर्थकमेव, नचान्यत् किञ्चिदादितः फलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिभ्यो
निः। उ० ४।४८) जूर्णिः । अज्वरेरिति निषेधात् रुजार्थानाम् (२।३।५४)
इति षष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥७६३॥

५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽचि ।
मुखं स्वपिति गौर्गडी^१ । गडेरादेश कः (उ० ३।१०६) कडन्नम् । गडेः कड च
(दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (? , पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. डेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद्^२ ह्रस्वः—
अहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्ये ह्रस्वं कृत्वा चिण्णमुलोर्वा
दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि, हीडं हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

५२७. वट भट परिभाषणे । वटयति, भटयति । वट वेष्टने,
भट धृतौ (१।२०३, २०६) इत्याभ्यां वाटयति भाटवति ॥७६६, ७६७॥

५२८. नट नतौ^३ । नटति । नटयति शास्त्राम् । नृतौ तु (द्र०
१।२०९) नाटयति^४ । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) अस्माच् चौ-
रस्योच्चाटयति ॥७६८॥

५२९. चक्र वृत्तौ प्रतिघाते च^५ । चकति^६ । चकयति ।
चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश उ० ८।२६) चकोरः । चक वृत्तौ (१।७४)
इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. कृक स्तक प्रतिघाते । स्तकति । तिष्ठकयिषति, तिस्त-
कयिषति ॥७७०, ७७१॥

२०. १. अनुपलब्धमूलम् ।

२. अयं भावः—यिज्जनिमित्तं यत्र गुणवृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव
‘मितां ह्रस्वः, चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (६।४।६२, ६३) इति सूत्रे प्रवर्तते ।
इह तु स्वभावसिद्ध एकारः, न तु यिज्जनिमित्तः । अत आह—दीर्घपाठसामर्थ्याद्
इति भावः ।

३. ‘गतौ’ पाठा० ।

२५. ४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) चातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४३) चातुवृत्तौ (पृष्ठ १३६) च । ‘वृत्तौ’ इत्येव
काश० चातु० (पृष्ठ १३८) ।

६. द्र० पुरुषकारः (पृष्ठ ४३) ।

५३१. कखे हसने । कखति । कखयति । पदिस्वादू—अक-
खीत् । उणादौ किखिलोमशः^१ ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे संज्ञे । लगति । लगयति । अलगीत् । दुष्स्वान्त-
घान्तलयन (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगितोऽन्यः ॥७७४॥

५३४. हगे हूगे ष्टगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् ।
स्थगति । स्थगयति । तिष्ठगयिषति, तिस्थगयिषति च । षगे स्थगे
इति दुर्गः ॥७७५-७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति नोच्यतेऽनेकार्थत्वात् ।
नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिस्तियेके^२ ॥७७९॥

५३६. अक अग कुटिलायां गतौ । अकति । अगति । पृषो-
दरादौ न अनस ओकं^३ गतिं हन्तीत्यनोकहो^४ वृक्षः । अगति । अग्रम् ॥
७८०, ७८१॥

५३७. कृण रण गतौ । अनयोर्गत्यर्थयोर्मित्वम् । शब्दे तु-
काणयति ॥७८२, ७८३॥

५३८. चण श्रण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गति-
हिंसार्थाच्च चाणयति । श्रणति । श्रणयति । चुरादौ (१०।३८) ।
विश्राणयति । भज विश्राणने (१०।१७९) विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् (तु-
र्युः २।५४) । शण इत्यपि दुर्गः—शणः शाणः ॥७८४, ७८५॥

५३९. अथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः । क्रथति । क्रथयति । २०

१. पञ्चपाशां दशपाशां च 'किखि'पदं न व्युत्पाषते । भोजीयोणादौ
'किखिलोमशः' (स० क० २।१।१६६) हैमोणादौ 'किखिलोमासका' (सू० ६२६)
इत्युक्तम् । हरदत्तस्तु 'अपचितपरिमाणः शृगाजः किखी' इत्युक्तवान् (पदमञ्जरी
२।१।६) । २. काशकृत्त्रीये घातुपाठे 'कगे गतौ' पठ्यते (पृष्ठ १३९) ।

३. 'आकम्' पाठा० । लिबिशेन 'ओकं' इति शुद्धः पाठान्तरे न्यस्तः ।

४. द्र० भोजीयम् 'अनेरोकहः' (स० क० २।३।१८६) सूत्रम्, हैमोणादिसूत्रं

(५९५) च ।

५. 'अथ' इत्यधिकं कचित् ।

चुरादौ (१०।२१८) चौरस्योत्काथयति । घञन्ताण्येजिति चन्द्रगोमी,^१
नाटकाथपिषाम् (२।३।५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

५४०. चनु च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ॥७८९॥

५४१. वनु च नोच्यते^२ । तथा अनुकर्षणार्थश्चकारः । यद्
५ वा न केवलं कगे, यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्वात्^३ ।
वनति । वनयति । वत्वा, वनित्वा । वतः । संवन्ननम् । वन षण् मक्तौ
(१।३।१२) इत्यस्य वानयति ॥७९०॥

५४२. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्ने (द्र० १।५६८)
ज्वलादिकार्यार्थः पाठः ॥७९१॥

१० ५४३. हल हल चलने । हलति । हलयति । विह्वलः ॥७९२, ७९३॥

५४४. स्मृ आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति । स्मर-
यति । चिन्तायां (द्र० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अन्यत्रो-
क्तानामर्थविशेषे मित्रार्थ इह पाठः ॥७९४॥

५४५. दृ भये । दरति । दरः । दरद् रोमकदेशः^३ । वालंदरयति ।

१५ कथादौ दृ विदारणे (१।२१)—दृणाति, दारयति काष्ठम् । तस्यैव
मित्रार्थ इह पाठ इत्येके^४ । दिवादौ दीर्यतीति पञ्चिका । कर्मकर्तरि
दीर्यत इत्येके ॥७९५॥

१. चन्द्रगोमी धातुपाठे चुरादौ 'कथ हिंसायाप्त' इत्येतं धातुं न पठति । तद-
भावे च 'षठी सम्बन्धे' (चान्द्र व्याक० २।१।२५) इति सूत्रव्याख्याने 'चौरस्योत्काथ-
यति, चौरमुत्काथयति' इति प्रयोगसिद्धये 'घटादित्वात् कथयतीति प्राप्नोति । कथनं
काथः, काथं करोति काथयति' इत्येवं व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तरं धातुपाठेषु धातूनां
संक्षेपात् पूर्वव्याकरणासरां धातुनिष्पन्नानपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणाः कथं नाम-
धातोर्व्यत्पादयन्ति इत्येतदत्र स्पष्टम् । वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिना नामधातो-
निष्पादिताः प्रयोगा अपि धातुजा एव । एतदेव संक्षिप्तं महामाष्यकारेण नामधातु-
प्रकरणेऽसकृदुक्तम्—“धातव एवैते... न चैव कथं आ दश्यन्ते, क्रियावचनता च
गम्यते” (३।१।८, ११, १२) ।

२. 'चनु वनु स्मरणे' इति काशकृष्णः (पृष्ठ १४०) ।

३. 'दर्दोरतान' नाम्नासंप्रतिप्रसिद्धः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३८) ।

५४६. नृ नये । कचादेर (१।२३) मित्त्वार्थं विरलोऽस्य पाठः ।
नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नरयति ॥७९६॥

५४७. आ पाके । अदादेः (२।४५) द्वै पाके (१।६४८) इत्यस्य वेह
मित्त्वार्थः पाठः^१ । आति आयति वा कश्चित् तं प्रयुङ्क्ते अपयति
चरुं चैत्रेण; अन्यत्र आपयति धर्मः, खेदयतीत्यर्थः ॥७९७॥

५४८. मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा^२ । निशानमुत्तेजनम् । नि-
शामन इत्येके पेटुः । ज्ञा अत्रबोधन (१।३७) इत्ययं कचादिर्मारणादौ मित्—
संज्ञपयति पशुम्, विष्णुं विज्ञपयाम्यहम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम्^३ ।
अन्यत्र—राजानं विज्ञापयति, अवबोधने ज्ञापयति, प्राप्तिं प्रज्ञापयतीति
ज्ञानार्थः । तोषणे—एवमाज्ञतोऽस्मि सामाजिकैः^४ । कथम् प्रशंसामात्रो १०
ज्ञीप्स्यते,^५ प्रज्ञं ज्ञीप्सायाम् (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र
आज्ञाप्यधामीत् (७।४।५५) इति कृतह्रस्वस्येत्वात्, चुरादौ क्षपिर (१०।७७)
अप्यहेतुमणिणजर्थः ज्ञीप्सत्यर्थः । इत्येके । चुरादौ ज्ञा नियोजने (१०।१७८)
अस्मात्—आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसाम्^६ इति ।

५४९. कम्पने चलिः । उज्जलादौ (१।५६९) पठितस्यापि अस्येह^{१५}
मित्त्वार्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः^१ । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—
चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः^२ ॥

५५०. छदिर ऊर्जने छद संवरणे (१०।३७) इत्ययं चुरादि-

१. स्मृतमिदम् पुरुषकारे (पृष्ठ २१) ।

२. 'ज्ञः' पाठा० । एतद्विषये पुरुषकारो ऽत्र द्रष्टव्यः (पृष्ठ १८) ।

३. 'प्रज्ञपयति शस्त्रम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) प्रदर्शितम् ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । कस्यचिन्नाटकस्य सूत्रधारवाक्यमेतत् स्यात् ।
तुलनीयम्—'आज्ञापितोऽस्मि परिषदा' इति मुद्राराक्षसे, अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा'
इति मालविकाग्निमित्रे ।

५. अनुपलब्धमूलमिदं वाक्यम् ।

६. 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' (३।२।१०८ वा०) इति वचनात् धातु-
निर्देशार्थं इक्षत्ययः, नोच्चारणार्थं इकारः ।

७. उदधृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु
'शीलं चालयति अन्यथा करोतीत्यर्थे इति स्वामी' इत्येवमुदधृतम् (पृष्ठ १३९) ।

रुजने^१ प्राणने मित छदयत्यग्निः, स्वार्थे णिच्, छादयन्तं प्रयुङ्क्त इति हेतौ वा । अन्यत्र—छादयति गृहम् ।

५५१. जिह्वोन्मथनयो^२ लडिः । लड विलासे (१।२५०) इत्ययं भ्वादिजिह्वाविषयायां क्रियायामुन्मथने^३ च मित् । लडयति जिह्वाम्, लडयति दधि । अन्यत्र—छादयति चित्रम्, लाडयति बालम् । लालितः लालितकः लालिका लाला । जिह्वोन्मथन इति गुप्तः जिह्वासातान्मुल्ललयत्यभीक्ष्णम्^४ । चुरादौ लड उपसेवायाद् (१०।७)—लडयति ॥

५५२. मदी हर्षलेपनयोः । मदी हर्षे (४।१०२) इत्ययं दिवा-
१०. दिरत्रार्थे मित् । मदयति सुरा चैत्रम्, विमदयति शत्रुम् । अन्यत्रा-
नेकार्थत्वादुन्मादयति पुरुषम्, प्रमादयति^५ ॥

दलि-बलि-स्खलि-रथि-ध्वनि-वपि-वपयश्च इति श्रीभोजसूत्रम्^६ (सर-
कपठा० १।१।१९२) दलयति दध्वान ध्वनयन्नाशाः^७ ॥

५५३. घटादयो मितः । उदाहृतमेतत् ॥

५५४. जनी-जृष्-क्रसु-रञ्जोऽमन्ताश्च । जनी प्रादुर्भावे (४।४१)
जृष् वयोहानौ (४।२०) क्रसु ह्रस्वद्वीप्त्योः (४।५) रञ्ज रागे (१।७२०) इत्येते-
ऽमन्ताश्च मितसंज्ञाः । जनयति । जन जनेन (३।२४) इति जुहोल्यादि-
रपि गृह्यते, अन्यथार्थरूपयोरभेदात् विकल्पेनामित्वं ब्रूयात् । वैदिको
वाऽसौ जनयति । जृष् वयोहानौ (४।२०) दिवादिः—जरयति । जृणातेः
२०. (९।२) तु जारयति पतिम्, जारयत्यभ्रकम् । रञ्जेणौ मृगरमणे नलोपः

१. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) ।

२. ०न्मथनयो० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

३. ०मुन्माथे० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

४. बलयोरेकत्वं स्मरण्यात् ।

५. “जिह्वोन्म... लाडयति मित्रम्” उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२)

अत्र पुरुषकारोद्धृतः ‘मित्रम्’ पाठ एव युक्तः ।

६. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२) । मूलं मृग्यम् ।

७. ‘श्रीभोजोऽसूत्रयन्’ पाठा० ।

८. मूलं मृग्यम् ।

(६।४।२४ वा०)—रजयति मृगात् । रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विश्रमयति ॥

५५५. ज्वल-हल-हल-चल'-नमामनुपसर्गाद्वा । एषां नित्यं मित्वं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते । ज्वालयति, ज्वलयति । ह्वालयति, ह्वलयति । ह्वालयति, ह्वालयति । चालयति, चलयति । ५ नामयति, नमयति । सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रह्वलयति, प्रचलयति, प्रणमयति^२ ॥

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाञ्च^३ । आद्ययोरप्राप्तौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्राप्तौ । एषामनुपसर्गात् मित्वं वा । ग्लपयति, ग्लापयति । क्लपयति, क्लापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । १० अनुपसर्गादित्येव-प्रग्लापयति, प्रस्मापयति, उपवनयति, उवमयति ॥

५५७. न कम्पमिचमाम् । एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्वसंज्ञा निषिध्यते । कामयते । आमयति । आचामयति^३ ॥

५५८. शमोऽदर्शने । शब्द उपशमे (४।९५) इत्यस्य दर्शनादन्य-त्रार्थे^४ मित्वसंज्ञा । अमन्तत्वात् सिद्धौ^५ नियमार्थं वचः । शमयति १५ रोगम्, निशमयति श्लोकम् । दर्शने तु—निशामयति रूपम् । निःशर्करमिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय^६ पश्येत्यर्थः ॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा-

१ स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ ३२४) ।

२. 'विनमयति' पाठः ।

३. काशकृत्स्नधातुपाठे 'ग्लास्नावनुवमश्चनकम्पमिचमः' इत्येवं सूत्र-पाठः । तत्र 'श्चन' इति स्वतन्त्रो धातुः । कम अम चम एषामपि विकल्पेन मित्संज्ञा-विधीयते । व्याख्यातं चैतत् टीकाकारेण—कमयति कामयति, अमयति आमयति, चमयति चामयति (पृष्ठ १४३) ।

४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च । दूषितं च २५
सि० कौ० (भाग ३, पृष्ठ १९३) ।

५. 'प्राप्तौ' पाठः ।

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (लाहौर संस्क०) बालकाण्ड २।५॥ तत्र 'भारद्वाज' इत्यपि पाठान्तरम् ।

दन्यत्रैवार्थे मित् संज्ञा ।^१ यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति आजेऽन्नम्^२, आयामयति चन्द्रम्^३ । अत्रैव स्वनोऽवतंसन इति
दुर्गः—स्वनयति वस्त्रम् ॥

५६०. स्वदिर् अपपरिभ्याञ्च^४ । आभ्यामेवोपसर्गाभ्यां
५ स्वदिः मित्^५ । अपस्वदयति परिस्वदयति । अवेति—श्रीमोजः
अवस्वदयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्वादयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाच्च सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येत्राभ्यासलोपौ^६ वा—पफणुः, फेणुः । गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः^७ । लुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त (७।१।१८) इत्यनायासे फाण्टं
१० साधु । फणेः पूर्व^८ घटादय इत्येके^९ ॥७९८॥

५६२. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेङ्ग उभयपदी]

५६३. राज् दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत् । राजते, राजति,

१. द्र० 'तत्र च क्षीरस्वाभ्यादिपक्षे.....इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) ।
१५ दूषितं च स्वामिमत् धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कलडटीकायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।

२. 'अन्नं' कचिन्न ।

३. 'यमोऽपरि'.....चन्द्रम्' इत्येतावदुद्धृतं पुरुषकारे (पृ० १००) ।

४. 'स्वदिर्-अवत्यां च' इत्येवं काशकृत्स्नधातुपाठसूत्रम् । 'अवत्यां रचायां,
२० चात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तट्टीकायां व्याख्यातम् (द्र० पृष्ठ १४४) ।

५. इयं व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।

६. 'वक्तव्यौ' इत्यधिकः कचित् ।

७. 'अन्यत्र फाणयति, सक्तून् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्भता-
कारौ' इति सायणः (धा० धृ० पृष्ठ १४१) । क्षीरतरङ्गिण्यां नैतादृशः पाठ

२५ उपलभ्यते ।

८. 'पूर्व' पाठा० ।

९. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'वृन् घटादयो मानुवन्धा
पक्षे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्यार्थो न परिह्रायते । कलडटीकायांमपि
सम्यङ् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिण्यौ' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा सति द्वितीये णिचि किं 'घाटयति' इति रूपमिष्टम् ?

राजिता । रराजुः रेजुः । घानकः शीङ्मियः (उ० ३।८२) इति पृथङ्-
निर्देशाद्^१ राज्ञानकः^२ । कनिक् (उ० १।१५६) राजा । राजेरन्यः (उ०
३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजृ दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्ततः । ५
भ्राजते, वभ्राजे, भ्रेजे । दुरुभयस्येत्येके^३ । द्वितोऽप्युक् (३।३।८६) ।
भ्राजथुः । भ्राजिभ्राशयोर्द्धदित्वं नेच्छन्ति^४ पक्षे ह्रस्वस्येष्टत्वम्—अबभ्राजत्
अभिभ्रजत् । नष्टुनष्टु (उ० २।१५) इति—भ्राता (?) । वा भ्राशम्भारा (३।१।७०)
इति श्यञ्—भ्राशते भ्राद्यते, भ्लाशते भ्लाद्यते । भ्राशथुः, भ्लाशथुः ॥
८००-८०२॥

१०

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे । इतः क्षलान्ता (१।५८८)
अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । स्यमति । स्येमुः सस्यमुः ।
उणादौ (द्र० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः । स्वनति । स्वेतुः सस्वनुः ।
वेथ स्वनो भोजने (८।३।६९) षत्वम्—विष्वणति, अवष्वणति । स्वनयति । १५
स्वनान्तः कणादिः । स्तनति, स्तनयति । ध्वनति, ध्वनयति । ध्न इति
चन्द्रः^५—तिष्ठनयति ॥८०३-८०६॥

५६६. षम ष्टम अवैकल्ये । समति । समः ! विषमः । सम-
यति । स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तस्तोऽगतिर्कोऽयं निर्देशः । कदाचिदत्र २०
'प्राङ्निर्देशाद्' इति युक्तः पाठः स्यात् । तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्.....'
दश० उणा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४ ।

२. पुतन्नामका बहवो विद्वांसो कश्मीरेष्वभवन् ।

३. काशकृत्स्नचन्द्रधातुपाठयोराद्ये धातौ 'टु' नैव पठ्यते । न्यासकारमैत्रे-
यसायणादयः पठन्ति । २५

४. क इति न प्रतिपादितम् । ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे आशेः पाठादर्शना-
दिष्टिरवैषा विज्ञेया ।

५. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५५९) 'स्यमु स्वन ध्वन शब्दे' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । क्षीरस्वामिवचनादत्र स्वनः परः 'ध्न' धातुः प्रणष्ट इति प्रतीयते ।

५६७. दृढ । घटादय एतदन्ता इति सभ्याः^१ ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः
(द० ३।१।१४०) वा-ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः,
५ चलः । चरचलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चलाचलः । यङ्लुक्पि
विकल्पः^२—चाचलः चञ्चलः^३ । चलिः कम्पने^४ (१।५४६) णौ मित—
चलयति । चुरादौ चल भूतौ (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये^५ । घात्यं जडत्वम्, अतैश्चण्यमित्यर्थः^६ ।
जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ ।
१० चुरादौ जल अपवारणे (१।२०) जालयति । लङ्योरेकत्वाज् जडः ॥८११॥

५७१. टल द्रव्य वैप्लव्ये^७ । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । स्थल इति चन्द्रः^८ (३।५६५) स्थलति । स्थालम् ।
स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखनं कर्षणम् । हलति । हाला
१५ चुरा । हालम्, हलम् । हन् (दश० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्द्रनम् । प्रणलति । नालम् । नाला
पत्रादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका ।
नलः, नडः ॥८१६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२० २. अभ्यासस्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमाभावे 'नुक्' केन भवति इति न स्पष्टीकृतं क्षीरस्वामिना ।
स्वीयामरव्याख्यानेऽपि 'चञ्चला' पदं न साधु व्याकृतम् ।

४. अर्थतो अनुवादः ।

५. जल धान्ये इति काशकृत्स्नीये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च ।

२५ पाठः । आर्द्रोकरणं च तदर्थः इति कजडटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'घातनं तैक्ष्ण्यम्' इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मैत्रेयसायणादयः 'वैप्लव्ये' इत्याहुः । तथैव काशकृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'ठल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५ पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलकल्कः ।
गाः पालयति—गोपालः । चुरादौ पल रक्षणे (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥

५७६. वल प्राणने । प्राणनं जीवनम् । वलति । बालः, बाला
अजादौ (३।१।१३४) । बलः, बलम् । चुरादौ (१०।८०) मित्—बलयति ।

५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमवरुध्यते यत्रेति कुसूलेऽर्थे—
बलयः । बल संवरणे^१ (१।३२९) त्वात्मनेपदी—बलते ॥८१८॥

५७८. पुल मरुत्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलो-
ऽस्यास्तीति^२ [पुली^३ । तलिपुलिम्यां च (उ० २।१३)] पुलिनम् । कुणि-
पुलोः किन्दच् (तु० उ० २।८५) पुलिन्दः । पिनाकादौ (द्र० उ० ४।१५)
पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्^४ पुलिः । पुलकः । तुदादौ^५ पुलति । चुरादौ १०
(१०।५७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्थाने वन्धुषु च । संस्थानं संघातः । कोलं
वदरम् । कक्कोलः, कङ्कोलम् । कुलम् । नकुलः । तमिविडि (दश० उ०
८।११९) इति कालन्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल^१ हुल पतलु गतौ । शलति । शाला । शलः । १५
शललं श्वाविलोम । शलयकः । शलयम् । शलमलिः । शलभः ।
शलकः । शालाका । शालूकम् उत्पलादिकन्दः । शल चलनसंवरणयोः

१. 'बल संवरणे दन्त्यौष्ठयादिः । तस्यात्र ओष्ठयादौ निर्देशो भ्रान्त्या बोध्यः ।
२. इतोऽग्रे कञिन् पाठस्त्रुटितः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थे'
'पुलिनम्' संभवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभिः त्रुटितपाठपूरणाय प्रयतितम् । २०

३. केचन बलादौ (५।२।१३६) पुलशब्दं पठन्ति । द्र० गणरत्न० २६३ ।
४. पूर्वसम्पादकेन लिबिशेन अत्रोणादेः (४।१४२) संख्या तुलनाय
निर्दिष्टा । न चोणादौ 'इक्' प्रत्ययः श्रूयते । अयं तु 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति
वार्तिके (३।३।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमबुद्ध्वा लिबिशोऽस्तकल्पनां कृतवान् ।

५. मतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०४) उद्धृतम् । परन्तु नीरतरङ्गिण्यां नायं २५
तुदादावुपलभ्यतते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वैस्तुदादिषु पठ्यते ।

६. 'शल श्वल आशुगमने इति बलादौ क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे
(पृ० १०४) उद्ध्रियते । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

- (१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यार्थः पाठः । होलति । पतति । लुदि-
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुम् (७।४।१९) अपतत् । उत्पातः । निपातः ।
पातो राहुः । पतः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिपतति ।
सनीवन्तर्ध्वज (७।२।४९) इति वेद् सनि मीमायु (७।४।५४) इतीस्-
५ अभ्यासलोपौ (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, पिपतिषति । पतितः—
यस्य विमाषा (७।८।१५) इतीप्तिनषधो नास्ति द्वितीयाश्रितातीतपतित (२।१।
२४) इति लिङ्गात् । अलङ्कृञ् (३।२।१३६) इतीप्पुञ्—उत्पतिष्णुः ।
लुचक्कम् (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लषपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ्
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्कन्दाप् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्रपात-
१० मास्ते । दाम्नी (३।२।१८२) इति झन्—पत्रम् । पतिचखिडभ्यामालञ् (उ०
१।१।१६) पातालम् । पतेरङ्क् पक्षिणि (उ० १।४।१२) पतङ्गः । पतेरञ्चलः
(उ० ३।७।४)—पत्सलः । अमिनक्षि (उ० ३।१०।५) इत्यञ्—पतत्रम् ।
वीपतिभ्यां तत्त्वं (उ० ३।१।५०) पत्तनम् । पतस्थ च (उ० ४।१२) इतीनिः—
पन्थाः । शलिपतिपदिभ्यो निन् (तु० उ० श्वेत० ४।१५) पताका ।
१५ स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंसासं-
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुलुर्देवाः ॥ ८२१-
८२३॥

५८२. कथे निष्पाके^३ । कथति । अकथीत् । काथः, कथः ।

अस्त्यर्थे (द्र० ५।२।११५) काधिका यथागुः ॥ ८२४॥

२० ५८३. पथे गतौ^४ । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥ ८२५॥

५८४ मथे विलोडने^५ । मथति । अमथीत् । माथः, मथः ।

१. 'हुद्' पाठा० ।

२. अत्र 'मेव' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति । अमरटीकायां (२।६।७६)
मेषपर्यायव्याख्यानान्त 'हुद्' नामापि पठति क्षीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुडुर्मेवः'
२५ इति युक्तः पाठः । ३. 'कथे विपाके' इति काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४८) ।

४. काशकृत्स्नः 'पल शल पव पथा गतौ च' इति पठति (पृष्ठ १४८) ।

५. 'मथे विलोडने—मथति... मथकः...' इत्यादि काशकृत्स्नीय-
धातुपाठे तटीकायां च पाठः (पृष्ठ १४८) ।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—मथुरा । मन्थ-मन्थे^१ मन्थति । कथादौ (९।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. दुवम उद्गिरणे । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । वमति । वामः, वमः । वमथुः^२ । वमितः । उदित्येके^३—वान्त्वा वमित्वा । अथुः खलु वान्ताशी^४ । न शसदद (६।४।१२६) इति ववमुः । ग्लास्तावुवमाश्च ५ (१।५५६) इति वा मिस्वम्—वामयति, वमयति । जिह्वि (३।२।१५७) इतीनिः—वामी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निपेधे प्राप्तेऽवमिकमि—चमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, ण्डुल्-वामकः । वामयतेर्ल्युट्—योग-वामनम् । न वमतीत्यवमः । घञि-वामः । अस्यर्ये (द्र० ५।२।१००) वामनः । वामी अश्वा ॥८२७॥ १०

५८६. भ्रमु चलने । वा आशन्ताश (३।१।७०) इति वा इयन्-भ्रमति भ्राम्यति । वा जृभ्रपुत्रसाम् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यालोपौ—भ्रेमुः वभ्रमुः । भ्रान्त्वा, भ्रमित्वा । भ्रान्तः । णे—भ्रामः । भ्रम इति दुर्गः । अमेश्च उः^५—अभ्रमुः । इन् (दश० उ० १।४६) भ्रमिः । भ्रमेः सम्प्रसारणं किञ्च (तु० उ० ४।१२१) इति भृमिर्वायुः । अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः । दिवादौ (४।९९) शमाद्यर्थः पाठः—भ्राम्यति ॥८२८॥

५८७. क्षर सञ्चलने । क्षरति । क्षरिष्यति । क्षारः । क्षारी-णेऽप्यण्कृतं कचिद्^१ इति जीप् । क्षरः । अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. क्षल सञ्चये च । सञ्चलने च । क्षलति । चुरादौ क्षल क्षौचे (तु० १०।५३) क्षालयति ॥८३०॥ २०

१. नैतादृशः कचिद् भ्वादौ पठ्यते । मन्थ हिंसासंज्ञेशनयोः पूर्वत्र (१।३७) पठ्यते ।

२. 'वमथुः' कचिन्नास्ति ।

३. तुलनीयम्—'दुवमु उद्गिरणे' काशकृत्स्नपाठः (पृष्ठ १४८) ।

४. अनुपलब्धमूलम् ।

५. नैतादृशं कचित्सूत्रप्रपलब्धम् । यत्र नन्पूर्वात् अमेर्बाहुलकाद् उः २५ प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

६. तुलना कार्या—ताच्छीलिके णेऽप्यण्कृतं भवति । परिभाषावृत्ति सीर-देव, पृष्ठ १३३ ।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. वह मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१. उदात्तो-
ऽनुदात्तेव । सेडात्मनेपदी च । सहते । सिसहिषते^१ । सन्धुसि-
वुसहां चङि (तु० ८।३।११६) इति षत्वम्—पर्यसीषहत, सः

५. स्विदिस्वदिसहीनां च (८।३।६२) इति सत्वम्—सिसाहयिषति । परि-
निविम्य (८।३।७०) इति षत्वम्—विषहते । सिवादीनां वाऽइव्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्यसहत पर्यषहत विसहनेकृत्येति साक्षा-
दादि^२ पाठान्नास्ति^३ । तीधुसह (तु० ७।२।४८) इति वेद्—सहिता, सोढा ।

विसोढा सोढः (८।२।११५) इति षत्वाभावः, सहिवहोरोत् (६।३।१२२)

१०. सोढः । वर्णग्रहणात् साहेरपि सोढा, णिलोपे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्^४
(१।१।५७ वा०) इति ढत्वादि । दाश्वात् साहवान् मीढ्वाश्च (६।१।१२) इति
कसौ साह्वान् । शक्तिमहोश्च (३।१।९९) इति यत्—सह्यम् । ल्युः (द्र०
३।१।१३४) सहनः । सहेः पृतनर्ताभ्यां च (८।३।१०९) इति णिञः^५—पृतना-
षाद् तुराषाद्, सहेः साडः सः (८।३।५६) इति षत्वम्, षाड् रूपत्वाभावे

१५. नास्ति—तुरासाहं पुरोषाय (कृमासम्भव २।१) इति, नहिद्वितिद्विषि (६।३।११६)
इति दीर्घः । अलङ्कृत् (३।२।१३६) इतीप्पुञ्च—साहिष्णुः । अनुपसर्गास्ति-
म्पविन्द (३।१।१३८) इति ण्यन्तात् शः—साहयः । संघायां भृतृ (३।२।४६)
इति खच्—सर्वसहः । असुत् (द० उ० ९।४९) सहस् । शकष्वषा (३।४।६५)
इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः षष् क्रिप् च—षट् । चुरादौ । (१०।२०४)

२०. १. 'सिषहिषते' इति शुद्धः पाठः ।

२. काशिकायां साक्षादादिगणे (१।४।७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गण-
रत्नमहोदधौ तु 'विसहने, विहसने' इत्युभयं पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. षत्वमिति शेषः ।

४. जर्मनसंस्करणे 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यनन्तरमितिपदनिर्देशे

२५. सत्यपि वार्तिकमिममभुदत्त्वा पूर्वं सम्पादकेन 'पूर्वत्रासिद्धेन (८।२।१) स्थानिवद्' इत्येवं
पाठो विकृतः ।

५. 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (८।३।१०९) इति सूत्रं 'पृतनाषाहम्, श्रुताषाहम्'
इत्यत्र षत्वविधायकम्, न शिबप्रत्ययविधायकम् । शिबप्रत्ययस्तु 'छन्दसि सहः'
(३।२।६३) इत्यनेन भवति । सिबिशमहोदेयन इयमशुद्धिर्न बुद्धा ।

आधृषाद् वा (१०।२०१) वा णिच्—सहति साहयति ॥८३१॥

५२२. रम क्रीडायाम् । ५२३. अनुदात्तोऽनुदात्तेव ।
अनिडात्मनेपदी च । रमते । व्याङ्परिभ्यो रमः, उपाच्च (१।३।८३, ८४)
परस्मैपदम्—विरमति, उपरमति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः ।
विभाषाऽकर्मकात् (१।३।८५) यावद् भुक्तमुपरमते, उपरमति । यमस- ५
नमातां सक् च (७।२।७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः ।
रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः (३।२।१३) इत्यच्
स्तम्बेरमः । निकुषि (उ० २।२) इति कथन्—रथः । रमस्त च (तु० उ०
३।१४) इति रत्नम् । रमेदेशे हश्च^१ रहः । रण्डा (द्र० उ० १।२१४) ।
सौ रमेः कः पूर्वस्य च दीर्घः (तु० उ० ५।२४) सूरतो बुधः । चकिम्योरुचो- १०
पवायाः (उ० २।१४) रुद्रम् ॥८३२॥

५२४. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु^२ । विशरणम् शतनम्,
अवसादोऽदुःसाहः । इतो रुहान्ताः (१।५९८) पञ्चानिटः परस्मैपदि-
नश्च । पाश्चात्मा (७।३।७८) इति सदेः सीदः—सीदति । सिषत्सति ।
असदत् । सदेरप्रतेः (तु० ८।३।६६) इति षत्तम्—परिशीदति,—प्रतिषी- १५
दति । सदित्स्वञ्ज्योः परस्य लिटि (८।३।११८)—निषसाद् । लुपसदचर
(३।२।१२१) इति भावगर्हायां यङ्—सासद्यते । सत्तद्विष (३।२।६१)
इति क्तिप्, पूर्वपदाद् (८।६।१०६) इति षत्वम्—शुचिषत्, परिषत्
उपनिषत्, निषण्णः । सादी निषादी । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीष्
सादिः । णः—निषाद् । षञ्—विषाद् । संदोऽचि । नौ सदेः (उ० २०
२।१२२) इति ष्वरच्—निषद्वरः पङ्क्तः । अमुन् (द० उ० १।४९) सद्ः
सभाः । शुष्वीपचिबचि (उ० ४।१६७) इति ञ्—सञ्जम् । संज्ञायां समज
(३।३।१९) इति क्यप्—निषद्या विपणिः । सादकारयोः कृत्रिमे (६।३।१२२
वा०) दीर्घः—प्रासाद् । दाधेयसि (३।२।१५९) इति कः—सद्गुः ॥८३३॥

५२५. शद्लृ शतने । शान्तनन्तनूकरणम् । पाश्चात्मा (७।३।७८) २५
इति शदेः शीयः । शदेः शित (१।३।६०) इति तङानौ—शीयते । शतस्य-

१. अत्र कश्चित् पाठश्छटितः प्रतिमाति । “रमेध (उ० ४.२१४) इति
रहः । देशे हश्च (स्वे० उ० ४।२२०) रहः” इत्येवं पाठेनाव भाव्यम् ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ८३) ।

ति । अशदत् । शदेरगतौ तः (६।३।४२) शातयति, शातनः, शातनी
गौरादिः (गण० ४।१।४१) । शादस्तृणपङ्क्तौ । शदः, क्षत्रियापशदः,
विशदः । अदिशदि[भूशुभि]भ्यः (उ० ४।६५) क्रिन्—शद्रिः । रुशातिभ्यां
क्रुन्—(उ० ४।१०३) शान्नुः । शदेयुञ्च^१ इति रक्—शद्रः । दाघेऽसिशदसदो
३ कः । (३।२।१५६) शान्तुः ॥८३४॥

५९६. क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । आ-
क्रोष्टा । क्रोशः । क्रुशः, उत्क्रोशः । कुररः । सितनिगमिमसि (उ० १।७०)
इति तुन्—क्रोष्टून्^३ ॥८३५॥

५९७. बुध अवगमने । अवगमनं ज्ञापनम्^४ । बोधति ।
१० अमौत्सीत्^५ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (१।४।५२) इति कर्तुः कर्मसंज्ञा—
बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोद्धा । इयुषध (३।१।१३५) इति कः—बुधः ।
घञ्-बोधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने कः—राज्ञां बुद्धः ।
दिवादाँ (४।६४) बुध्यते । हिक्कादाँ (१।६०१) बोधते, बोधति,
बोधिता ॥८३६॥

१५ ५९८. रुह वीजजन्मनि । वीजस्य जन्माङ्कुरोत्पत्तिः । रोहति ।
रुहः पोऽन्यतरस्याम् (७।३।४३) रोपयति, रोहयति । षण्थे कविधानाद् (द्र०
३।३।५८ वा०) बीजरुहाकरोति^६ केशादिछन्नरुहाः । के (द्र० उ०
१।१।१५) रुहो मृगः, प्ररुहः । प्ररोहः, आरोहः । रुढः । रुढिः । रुहे-
वृद्धिश्च (उ० १।४७) इति रौहिषं तृणम्, रौहिषो मृगश्च । हपिशिरुहि

२० १. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठस्त्रुटित इति प्रतिभाति 'भ्यः' इति बहुवचनदर्श-
नात् । लिबिशमहोदयेन नैतत् परिज्ञातम् ।

२. 'शदेरुञ्च' इति युक्तः पाठः स्यात् । श्वेतवनवासी तु 'शदेरु च'
(उ० २।१८) इत्येवं पठति । अन्यत्र 'शुचेर्दथ' इति पाठः ।

३. सर्वनामस्थानेषु तृज्वदमावविधानात् (अ० ७।१।९५) शसो रूप-
२५ घृदाइतम् ।

४. 'संज्ञापनम् पाठा० ।

५. 'अमौत्सीत्' इति सार्वत्रिकोऽप्यपपाठः ।

६. साचान्प्रधत्तिषु (गण० १।४।७४) बीजरुहा शब्दः पठ्यते, तेनात्र
गतिसंज्ञा ।

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्मृगः । हसृग्रहियुषिम्य इतिः (उ० १।९७) रोहित् । रुरेख लो वा (उ० ३।६४)—लोहितः, रोहितः, रोहिणी । अन्यत्रापि च (तु० उ० २।३६) इतीनच्—रोहिणः ॥८३७॥

५९९. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्वन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्भ-विलेखनेषु । ५
सम्पर्वनं मिश्रता, प्रतिष्ठम्भो रोधनम्, विलेखनं कर्षणम् । संकोच-
यति । संकुचिनः । के (द्र० ३।१।१३५) कुचः । घञ्—संकोच,
उत्कोचः । न कादेः (७।३।५६) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गतौ । कसति, उत्कसनि । कासयति । विक-
सिनः । कसः, कासः । नीग् वन्धुसन्धुधन्धुअन्धुस (तु० ७।४।८४) इति १०
चनीकस्यते । स्थेमास (३।२।१७५) इति वरच्—विकस्वरः । णित् कसि-
पथेतः (श्वे० उ० १।८३) ऊः—कासूः शक्तिः । समि कस उक्त् (श्वे० उ०
२।३२)—संकसुकोऽस्थिरः ॥८३९॥

६०२. उदात्ताबुदात्तेतौ । एतौ सेट्कौ परस्मैपदिनौ च ॥

६०३. वृत् । ज्वलादयो वृत्ताः ॥

१५

६०४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४)
पट्त्रिंशत्^२ सेट् उभयतोभाषाश्च । हिक्कते, हिक्कति । हिक्का ।
हिक्किनम् ॥८४०॥

६०५. अचि गतौ^३ । अञ्चते, अञ्चति^४ । अञ्च्यते । अञ्चितः ।
अञ्चु गतौ (१।११६) अञ्चति, अच्यते । अक्तः । अञ्च इत्येके—अचति, २०
अचित्वा, अक्त्वा, अक्तः ॥८४१॥

६०६. टुयाचृ याच्वायाम् । याचते, याचति । अययाचत् ।

१. 'हिक्क गतौ' इति काशकृत्स्नः । संतोषगतौ इति तटीकाकारः (पृष्ठ १५०) ।

२. 'त्रयोविंशत्' 'त्रयोविंशति' इत्यपपाठौ ।

३. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृ० ५१) धातुवृत्तौ च (१५८) । 'अञ्चु व्यय २५
गतौ' इति काशकृत्स्नः । अञ्चुञ् व्यये गतौ च इति तु शकाटायनः ।

४. 'गतौ नलोपः' इति काशकृत्स्नसूत्रेण गतौ अचति । द्र० तटीका
पृष्ठ १५१ ।

याचितः । यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—यान्यम् । द्वितः क्तिः
(३।३।८८) याचित्रिमम् । द्विवदिति दुर्गः^१—याचथुः (द्र० ३।३।८२) ।
यजयाचयत (३।३।६०) इति नङ्—याञ्चा ॥८४२॥

६०७. रेट् परिभाषणे । रेटते, रेटति । अस्तिरेटत् ॥८४३॥

५ ६०८. चते चदे च याचने^२ । चकारो भाषार्थे^३ रेट्^४ ।
मन्दिवाशि (उ०।१।३८) इत्युरच्—चतुरः । चतेरुरच् (उ० ५।५८) चत्वारः ।
चतेर्वरच्^५—चत्वरम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथु^६ पर्याप्तौ । पर्याप्तिः पूर्णता । प्रोथते, प्रोथति ।
अपुप्रोथत् । प्रोथोऽध्वघोणा । प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्^७ ॥८४६॥

१० १. काशकृत्स्नचन्द्रमेनेयसायणादयः द्वितं पठन्ति ।
२. ययमेव पाठश्चन्द्रस्य । काशकृत्स्नशाकटायनसायणानां 'याचने च' ।
३. 'भाषार्थ' क्वचित् । ४. धातोरुत्तरं पठ्यमानश्चकारो रेट्धातुमनुकथति ।
तेन 'रेट्' धातोः परिभाषणं याचनं चार्थः । इदमेव मत्वाह हेमचन्द्रः—रेट् (ग्)
परिभाषणयाचनयोः (धातुपारा० १।८९७) । क्षीरस्वामिनस्त्वत्र-पाठो व्यस्त इति
१५ प्रतिमिति । वयं तु मन्यामहे 'चते चदे च याचने' इति कस्यचित्पाचीनस्य श्लोक-
बद्धस्य धातुपाठस्यायमंशः । छन्दोऽनुरोधेन च चकारो भिन्नक्रमः, पूर्वधात्वर्थ-
समुच्चयार्थः । एवं चाष्टाध्यायामपि दृश्यते—'पश्चिमत्स्यपृष्ठान् हन्ति, परिपन्थं च
तिष्ठति' इत्यत्रोत्तरसूत्रे हन्त्यर्थसमुच्चयायकश्चकारो मध्ये पठ्यते ।

५. उणादौ (२।१२१) च तेः ष्वरच्प्रत्ययो विधीयते ।

२० ६. काशकृत्स्नधातुपाठे 'प्रथु पृथु पृथु व्याप्तौ' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो
धातवः पठ्यन्ते । तथा सति पृथुपृथिव्यादिषु 'प्रथ विस्तारे' इत्यस्मात् सम्प्रसारण-
विधानमनर्थकमेव । वस्तुतस्तु 'यज इज, वप उप, प्रथ, पृथ' इत्यादयो मूलतो द्वि-
रूपाः धातवः । यास्कोऽपि 'तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तदद्विप्रकृतीनां
स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत् ।
२५ तत्राप्येकेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार ।
यजसमानार्थकस्य इजधातोः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । यथा—'यानि येष्विवहेज्यन्ति
(महा० शान्ति० २६३।२९) इति ।

७. अनुपलब्धमूलम् । लिखितेनात्र महामाष्यस्य (१।४।५६) संख्या निर्दिष्टा,
न तत्रैतादृशः पाठः ।

६१०. मिथृ मेथृ^१ मेधाहिंसनयोः । मेथते, मेथति । किति
गुणविकल्पार्थं द्वौ—मिथ्यते, मेथ्यते । अमिमेथत् । मेथोऽचि ।
गौरादौ (गण० ४।१।४१) मेयी । मेधीबद्धोऽपि हि भ्राम्यन् घासघासे करोति
गौः (द्र० सुभाषितावली २९५८) । अमरसिंहस्तु—पुंसि मेधिः खले दारुन्यस्तं
यत् पशुबन्धने । (२।९।२५) । मिह मेह इति दुर्गः ॥८४७, ८४८॥

५

६११. मेधृ संगमे च । चकारान् मेधाहिंसनयोः । मेधते,
मेधति, अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अश्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिह णेह कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निद्यते,
नेद्यते । अनिनेदत् । णिवृ णेवृ इति प्राच्यो हेवाकिनः^२ ॥८५०, ८५१॥

६१३. शृधु मृधु उन्दे । उन्दः कलेङ्गनम् । शर्धते, शर्धति । १०
शृध्वा, शर्धित्वा । शृद्धः । शृधु शब्दकुत्सायाम् (१।५०६) शर्धते । मर्धते
मर्धति । मृधं समरः ॥८५२, ८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । बुधिर् इति नन्दी^३—
अबुधत्, अबोधीत् । बोधिता । पूर्वस्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर् निशामने । निशामनमालोचनम्^४ । बुन्दते, १५
बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुत्वा, बुन्दित्वा । बुद्धः । धान्तोऽयमिति
नन्दी^५ । उवेदिर् इत्यन्ये ॥८५५॥

६१६. वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ।
वादित्रं वाद्यमाण्डम्, तस्य वादनार्थं प्रवृणम् । वेणते, वेणति, अवि-
वेणत् । रास्तास्ता (उ० ३।१५) इति वीणा । इन् (दश० उ० १।४६) २०

१. स्मृतोऽयं पाठः (धातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुरुषकार पृष्ठ ८०) । सि० कौ०
अत्र द्रष्टव्या ।

२. अस्पष्टार्थोऽयं पाठः ।

३. काशकृत्तो ऽपि इरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्रः (१।५९९) ।

४. 'चातुपज्ञानम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

५. 'उबुन्दिर्' इति चन्द्रः (१।६००) काशकृत्स्नधातुपाठे 'बुदिर् निशामने'
इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), परन्तु तट्टीकायां 'बुन्दति बुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात्
'बुन्दिर्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २५

वेणिः, वेणिका, वेणी । वेनिस्तु वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—
वेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वाः खनित्वा ।
जनसनखनां सम्भ्रमलोः (६।४।४२) आत्वम्—खातः । ये विभाषा (६।३।४२)
५ खायते, खन्यते । गमहनजनखन (६।४।९८) इत्युपघालोपः—चखनुः । ई च
खनः (३।१।१११)—खेयः । शिल्पिनि ष्वन्, नृतिखनिरम्बिज्म्यश्च (३।१।४५,
सूत्रं वार्तिकं च) खनकः । जनसनखनकम् (३।२।६७) इति विद्—विसखाः ।
अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिखा । खन्यते—खम् । डित् खनेतुद्
चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुखम् । अतिलूधूसखन (३।२।१८४) इतीञन्—
१० खनिञम् । उषिखनिभ्यां कित् (उ० ४।१६२) खाञम् । आङ्परयोः खनिशृभ्यां
डिच्च (उ० १।३३)—आखुः । खनिकप्यव्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—
खनिराकरः । आङि पथिपनिपतिखनिभ्यः (उ० २।४५) इकन्—आखनिकः ।
खनो व च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीव आदानसंवरणयोः । [चीवते, चीवति ।]
१५ चीवृ इति दुर्गः—अचिचीवत् । छिन्नरादौ (द्र० उ० ३।१) चीवरं
मुनिवासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पूजानिशमनयोः । चायते, चायति, अचचा-
यत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्युः । स्वपितृमित्रव्येजां यङि^१, (६।१।१९)
चायः की (६।१।२१)—चेकीयते । अपचितश्च (७।२।३०), पक्षे—
२० अपचायितः । वक्तव्याद्^२ (७।२।३० वा०) अपचितिः । चायः की च
(तु० उ० १।७४) इति तुः—केतुः ॥८५९॥

६२०. व्यय गतौ । व्ययते, व्ययति । व्याययति । अन्तबन्ध
(७।२।५) इति—अव्ययीत् । चुरादावन्तः (१०।३।१६) व्यययति ॥८६०॥

६२१. दाशृ दाने । दाशते, दाशति । अद्दाशत् । कसौ—
२५ दाश्वात् (६।१।१२) साधुः । दाशगोक्षौ सम्प्रदाने (३।४।७३) । पुरो

१. 'चायः की' सूत्रं षष्ठाध्याये प्रथमे पादे द्विः पठ्यते, कतमस्यात्रग्रहण-
मिति परिज्ञानार्थतत् सूत्रं निर्दिष्यते ।

२. 'क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्' इत्यनेनेति शेषः ।

दाश्यते—पुरोडाशः, पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, एवं
दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दायृ दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अयं गतौ । अयते । उदयति दिननाथः । (द्र० १।२।१८)

६२३. भेषु भेषु भये । ६२४. भेषु चेलने च । भेषते,
भेषति । अविभेषत् । भेषयति । विभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते ५
(द्र० ७।३।४०) । भेषते, भेषति । भेषः ॥८६३, ८६४॥

६२५. अस गतिदीप्त्यादानेषु । असते, असति । लावण्य
उत्पाद्य इवास यत्नः (कुमारसंभव १।३।५) इत्यत्र आसत्यसतेरिति वामनः
(काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके । अदादौ अस भुवि (२।५८) अस्ति ।
[अष इत्येके] ॥८६५॥

१०

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम्^१ ।
स्पशते, स्पशति । सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुः,^२ स्पशश्चरः । पस्पश उपो-
दधातः । चुरादौ स्पश बाधने^३ (तु० १०।१३१) पश बन्धने (१०।१६६)—
स्पाशयते, पाशयति । पष इत्येके^४—पाषः, पाषाणः ॥८६६॥

६२७. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा । आशम्भारा (३।१।७०) १५
इति वा श्यन्—अभिलष्यते, अभिलषते, अभिलष्यति अभिलषति ।
लुचङ्कम् (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—अमिलाषुकः । लषेः श च (दश०
उ० ५।५४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२७. चष भक्षणौ । चषते, चषति । चाषः । चषकः । सान-
सिवर्णसि (उ० ४।१०७) इति चषालो यूपकटकः ॥८६८॥

२०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र पाठस्थितिः प्रतिमाति ।

२. 'स्पश' बाधनस्पर्शनयोः । 'स्पर्शनं ग्रन्थनम्' इति स्वामी (द्र०
धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८) ।

३. द्र०—सैवोभयतः स्पाशारज्जुर्मवति (महा० ६।१।६८) ।

४. 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः । तत्र च २५
'भवादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम् ।

५. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः ।
यदाह चुरादौ (१०।१६६) 'उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः' ।

६२२. छष हिंसायाम् । [छषते, छषति] ॥८६९॥

६३०. झष आदानसंवरणयोः । झषते, झषति । झषः ।

झष हिंसार्थः (१।४५८) झषति ॥८७०॥

६३१. झलक्ष भक्षणे^१ । प्लक्ष इति दुर्गः ॥८७१॥

५ ६३२. दास्य दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)

दायु, अयं दास्य इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह्य माने । मानं वर्तनम् । माहा गौः ॥८७३॥

६३४. गूह्य संवरणे । कटुपवाया गोहः (६।४।८९) गूहते, गूहति, अधुक्षत् । तडि तु लुग् वा दुहदिहसिहगुह (७।३।७३) इत्यगूढ अधुक्षत् ।

१० सनि ग्रहगुहोक्ष (७।२।१८) इति नेद्—जुघुक्षति । चडि ह्रस्वो नेष्यते—अजुगूहत् । गूढा, गूहिता । गूढः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) गुहा गिर्योष्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गुहः । संसिदुहिगुहिभ्यः क्यब् वा (३।१।१०९ वा०) गुह्यम्, गूह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० उ० ३।१) गुहेगेहिः—गहनम् ॥८७४॥

१५ ६३५. उदात्ताः स्वरितेतः ॥

६३६. श्रिञ् सेवायाम्, उदात्तः । श्रयते, श्रयति । श्रयिता ।

णिश्रिञ्श्रुभ्यः कर्तरि ञङ् (३।१।४८) अशिश्रियत् । सनीवन्तर्ध (७।२।४८) इति नेद्—शिश्नीषति । शिश्रयिषति । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति इति वेद्—श्रितः । श्रुकः किति (७।२।११)—श्रित्वा । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे

२० (३।३।२४) वा ञङ्—श्रायः, श्रयः^२ । उदि श्रयतियौति (३।३।४६) इति ञङ्—उच्छ्रायः । बाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्छ्रयाः (रामा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेषु वा पठ्यते 'श्रायः श्रयः' इति चोदादित्येते, कुतो वा ग्रहणं संवधाति ग्रन्थकार इति न ज्ञायते ।

२५ ३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।१२३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलग्रहणादिति भावः । लिविशमहोदयेन त्वेतदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलमेतज्जिदर्शनम्' (१०। ३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । काशिकाकारस्तु सिद्धान्तोक्तिन्यायेनोत्तर-सूत्रस्थं विभाषाग्रहणं संवधाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०)। बहिभिश्च (दश० उ० १।२१) इति णिः—अंणिः ।
किं वचिप्रधि (उ० २।५७) इति किब्दोर्घो—अंघीः । श्मनि अयतेर्द्धन् (उ०
५।२८) इमश्चु । अयतेः स्वाङ्गे शिर् किञ्च (दश० उ० १।५४ कपाठः) इत्यसुन्-
शिरः । आङि भिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् छित्—अभिः॥८७५॥

६३७. हृन् हरणे । इतल्लैङ्पर्यन्ता (१।६८९) अष्टषष्टिरनिटः, ५
परस्मैपदिनश्च भिन्छिद्वर्जम् । हरने, हरति । हतेर्गतिताच्चील्ये (१।३।११
वा०) तङ्—पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । व्यवहपणोः समर्थयोः (२।३।५७)
षष्ठी—शतस्य व्यवहरति हर्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।६०) इतीद्—हरिष्यति ।
हकोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णौ कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं
वा । श्याद्वयवा (३।१।१४१) इति णः—अवहारो ग्राहः । हतेरनुयमनेऽच् १०
(३।२।१) रिक्तहरः^१ । वयसि च (३।२।१०) कवचहरः । आङि ताच्चील्ये
(३।२।११) पुष्पाहरः । हतेर्ईतिनाथयोः पशो (३।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
नाथहरिः । अभ्यायन्यायोषात्रसंहार (३।३।१२२) इति करणे घञ् अभ्याहारः ।
हसुरहिषुषिभ्य इतिः (उ० १।९७) हरिद् वणो द्विक् च । श्यास्त्याहन् (उ०
२।४६) इतीनच्—हरिणः । इश्याम्यामितन् (उ० ३।९३) हरितः । वृहोः सुग्- १५
दुक्चैव (तु० उ० ४।१००) इति कयन्—हृदयम् । पद्मदादौ (तु० ६।
१।६३) हृत् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हृषिषि (तु० उ० ४।११९) इतीन्
हरिः । जनिहृम्यामिमनिन् (दश० उ० ६।७८) हरिमाणं च नाशाय
(ऋ० १।५०।११) । हृष्टसु (तु० दश० उ० ६।१७६) इति ईमनिन्—हरीमा ।
वेजो ङिन्, मे हतेः कृषे (दश० उ० १।६२, ६३) ग्रहिः । कृहम्यामेतुः (तु० उ० २०
२।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, सस्यमेदश्च ॥८७६॥

६३८. भृन् भरणे । भरते, भरति । ह्यादौ इष्टन् (३।५)
बिमर्ति । भारः । भृतः । क्रयादौ भृ भरणे (१।२०) भृणाति । भरः
ऋदोरप् (३।२।५७) । भरितः । संज्ञायां भृतृ (३।२।५६) इति स्रच्—विश्वस्मरा ।
अवे भृजः (उ० २।३) कयन्—अवभृथो यज्ञान्तः^३ । अयदन् कसुसृजः (उ० २५

१. अत्र लिखिशमहोदयेन काशिकाया (३।३।४६) एव निर्देशः कृतः,
न त्वाकरग्रन्थस्य ।

२. 'रिक्चहरः' इति तु शुक्रः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणं स्नानमवसृथशब्देनोच्यते ।

१।१२९) मरुद आपवनम्^१ । भृशम् । भृङ्गः । भुरिक् छन्दः । कुर्वश्च
(द्र० उ० १।२२) इति वभ्रुः । मरतः । मरुदेशः^२ ॥८७७॥

६३९. कृञ् करणे^३ । करते, करति । स्वादौ कृञ् हिंसायाम्
(५।७) कृणुते, कृणोति । तनादौ कृञ् करणे (न।११) कुरुते, करोति ।
५ उणादौ कारुः, कारिः, करणिः सदृशः करेणुः, क्रतुः, करकः =
कलशादिः, कृकः, कर्कः = सितः, चक्रम, करण्डः, कर्म, करम्मः,
कसरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे । प्रापणमासादनम् । नयते, नयति ।
प्रणेता । संमानन (१।२।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्वी^४ लोकायते ।
१० कर्तृस्थे चांशरीरे कर्मणि (१।३।३७) क्रोधं विनयति । अदिखादिनोवहीनां
प्रतिषेधाद्^५ (द्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं चैत्रेण ।

१. 'आवपनम् कचिवास्ति । २. मरुकच्छ (मडौच) नाम्ना प्रसिद्धः ।

३. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३८) । अत्रेदमवधेयम्—प्रायेण सर्वं
एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-दशपाशुणादिवृत्तिकारादयः कृञ् स्वादौ
१५ पठन्ति । अस्य स्वादिस्थस्यैव प्रयोगाः पालिप्राकृतमाष्योरुपलभ्यन्ते । हिन्दाभावा-
यामपि 'करता है' इति अस्यैवापभ्रंशः, न तु करोते । एतेन कृञो स्वादिष्वविगीत
एव पाठः । सायणेन 'उञो णु मृणुहि' (ऋ० १।८२।१) मन्त्रव्याख्याने धातुवृत्तौ (पृष्ठ
१६३) चास्य महता प्रपञ्चेन स्वादित्वं निराकृतम् । ये च तत्र हेतवो निर्दिष्टास्ते
सर्वे हेत्वाभावा एव । महोजिदोषितादयः सायणमेवाह्वययुः । वस्तुतः कृञो स्वादा-

२० वेव पाठः, न तु तनादौ । अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्म्य उः' (३।१।७६)
सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः । सति तनादौ, कृञः पृथक् पाठोऽनुचित
एव । कदाचिदुत्तरकालीनैरयं तनादिषु प्रक्षिप्तः स्यात् । तनादिकृञ्म्य उः इति
सूत्रस्थमहामाध्याच्चैतत् प्रतीयते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्य धातोः तनादिषु प्रक्षेपो
बभूव । एतत् सर्वमवबुध्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अवश्वमदीमहि' (यजुः
२५ ३।५८) मन्त्रव्याख्यान उक्तम्—“कृञ् करणे इत्यस्य स्वादिगणान्तर्गतपाठात्
शब्धिकरणोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सह पाठादुविकरणोऽपि ।” अत्र तनादिभिः
सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्म्य उः' इति सूत्रपाठात् इत्यर्थो ज्ञेयः ।

४. 'चार्वाकः' पाठा० । कारिकायां (१।३।३६) 'चार्वी' इत्येव पाठः ।

५. 'प्रतिषेधे' पाठा० ।

विषूयविनीय (३।१।११७) इति विनीयः कल्के साधुः । आनाय्यो-
ऽनित्ये (३।१।१२३)—आनाय्यो दक्षिणाग्निः, आनाय्यो गोघुक्^१ ।
प्रणाय्योऽसम्मतौ^२ (३।१।११८)—प्रणाय्यायान्तेवासिने ब्रह्म ब्रूयात् (उ० ब्रा०
उ० ३।१।१५) असम्मतसंसारयेत्यर्थः । पाय्यसावाय्य (३।१।१३९)
इति सान्नाय्यं हविः । दुन्योऽनुपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तरि णः— ५
नायः । शिथीभुवोऽनुपसर्गे (३।३।२५) घञ्—नायः । बाहुलकाद्^३ नयः ।
अवोदोनियः (३।३।२३)—अवनयः, उन्नायः । परिन्योनीणोर्ध्वताभेवयोः
(३।३।३७)—परिणायः । जालमानायः (३।३।१२४) । सत्सृष्टिष्व (३।२।६२)
इति किप्—ग्रामणोः । दाम्नीशस (३।२।८२) इति घृन्—नेत्रम् । रक्
(द्र० उ० २।१३)—नीरम् । नक्तनेष्टु (उ० २।९६) इति नेष्टा ऋत्विक् । १०
हनिक्कुषि (उ० २।२) इति कथन्—सुनीथः । नयतेडिच्च (उ० २।१०१) इति
ऋः—ना नरौ नरः । पानीविविभ्यः पः (उ० ३।२३) नीपः । नियो मिः (उ०
४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. घेट् पाने^१ । टकार स्तनन्धयीत्यादौ ङीवर्थः^२ (द्र०
काशिका २।३।२९) । धयति । विमाषा घेट्श्रूयोः (३।१।४६) चङ्— १५
अदधत्, अवासीत् । विमाषा प्राघेट्शा (२।४।७८) इति सिञ्जलुक्—
अधात् । पात्रा (३।१।१३७) इति शः—उच्चयः । नासिकास्तनयोर्माघेटोः
(३।१।२९) खञ्—स्तनन्धयः । नाडीपृष्ठयोश्च (३।२।३०) मुष्टिन्धयः ।
दाघेट्सिसदशदो रुः (३।२।१५९) धारुर्गाः । वः कर्मणि घृन् (३।२।१८२)—
धात्री । घेट् इच्च (उ० ३।३४)—वेनुः । घ्यायतेस्तु (१।६३७) धीः, कते २०

१. यथा तु महामार्गं तथा दक्षिणाभावेवेदं निपातनम्, तत्रापि यस्य
दक्षिणाभेगार्हपत्याभिरेव योनिस्तत्रैव । तेन वैश्यकुलादाहते दक्षिणाभावपि 'धानेय'
इत्येव भवति । गोघुक्शब्दार्थे 'आनाय्य' पदमन्यत्र न दृष्टम् ।

२. 'संमते' पाठा० ।

३. कृत्यन्पुटो बहुलम् (अ० ३।१।११३) इति बहुलवचनमिति भावः । २५
एतदपरिणाय सिविरामहोदयेन अत्र 'बहुलमेतभिदर्शनम्' (१०।३२४) इति
धातुसूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

४. 'धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ १८४) । तत्रो-
दात्तेत्वं सति सम्भवे धेयम् । ५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६६) ।

(६।४।६६) धीतः^१ ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः^२ । ग्लायति ।
 वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि पत्वम्—ग्लेयात्, ग्लयात् ।
 ग्लास्तावदुवमां च (१।५।५६) इति वा मित्वम्—ग्लपयति, ग्लापयति ।
 ५ संयोगादेरातो धातोर्ग्लतः (८।१।४३) निष्ठानत्वम्—ग्लानः । ग्लानिस्थश्च
 क्तुः (३।२।१३९)—ग्लास्तुः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)—ग्लौश्चन्द्रः ।
 ग्लान्याहाम्यो निः (३।३।९५ वा०) ग्लानिः । शकृद्वृत्ताद्वा (३।४।६५) इति
 तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. म्लै गात्रविनामे । विनामः कान्तिक्षयः । म्लायति ।
 १० म्लेयात्, म्लयात् । म्लानः ; बाहुलकात्^३ म्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने^४ । न्यङ्गं कुत्सिताङ्गम् । धायति ॥
 ८८३॥

६४५. द्रै स्वप्ने । द्रायति । स्पृष्टिहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 निद्रालुः । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण०
 १५ ५।२।३६) निद्रितः । आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) अङ्—निद्रा । द्रा कुत्सि-
 तायां गतो (२।४६) द्राति, चिद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्तौ । ध्रायति । ध्राणः । भाष्ये नत्वं नेष्यते^५—
 ध्रातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२।३।५२)
 २० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति घोरणौ (१।३।६७) इति
 तङ् नास्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुह्यः । आतोऽनुपसर्गे
 कः (३।२।३) दुरो दाशनाशधम्येषु (६।३।१०९ वा०) इति हत्वमुत्वञ्च ।
 आतश्चोपसर्गे कः (३।२।१३६)—आध्यायन्त्येनम् आह्वयः । न ध्याख्यापृमूर्छि-

१. 'धीतम्' पाठा० ।

२. 'वैराद्यपचये' पाठा० ।

३. कृत्यल्युटो बहुलम् (३।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्गे' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविमान' इति वीरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७) ।

५. न्यङ्करणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

५. महाभाष्ये नैतादृशं वचनं कश्चिदुपलभ्यते ।

मदाय (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यातः। उणादौ धीः^१। ध्याप्योः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति कनिष्—धीवा । कित्तरत्नत्वर (उ० ३।१) इति धीवरः । मां ध्यायति—मध्यः^२ आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । सन्ध्या-यन्त्यस्याम् इति सन्ध्या^३ ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे । रायति । रुदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—
राका । राशादिभ्यां निप् (उ० ४।६७) रात्रिः । रातेरैः (उ० २।६६)—
रा धनम् । अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः^४ ॥८८७॥

६४९. घृचै स्तयै शब्दसंघातयोः । घृयायति^५ । स्त्यायति
उभयोपखदेशे उपादानाद् बालादेः यः सः (६।१।६४) नास्ति^६ । स्तयः
प्रपूर्वस्य (६।१।२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८।२।५४) इति^{१०}
वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीतः प्रतीमः । श्यास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—
स्त्येनः । स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः । स्त्यायेतेर्दूद् (उ० ४।१६५)—स्त्री ॥
८८८, ८८९॥

६५०. खै खदने^६ । खायति । न्युटि खानम् आहुः^७ ॥८९०॥

१. नैतदुणादौ सिद्धयति । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च (३।२।१७८ वा०)^{१५}
वार्तिनास्य सिद्धिर्भवति ।

२. तुलनीयम्—‘मां ध्यायतीति मध्यमिति धातुपारायणीयम्’ इत्युज्ज्वल-
दत्तः (उ० वृ० ४।१११) ।

३. आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) इत्यङ् भवति ।

४. इतोऽग्रे ‘धनम्’ इत्यधिकं कचिद् ।

५. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायामपि ‘घृचै’ इत्यस्य ‘घृषायति’ इति
सत्त्वामावमेवोदाहृतम् (पृष्ठ ६९) । शाकटायनोऽप्येवमेव । पुरुषकारस्तु मतमिदं
स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६) । सायणोऽपि तथैव प्रतिपेदे (धा० वृ० पृष्ठ १६८) ।

६. खदनं स्थैर्यं हिंसा च इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ १६८) । काश-
कृत्स्नीयधातुपाठे ‘खै खादने’ इति पठ्यते, ‘मन्त्रणार्थत्वं च’ तट्टीकायां^{२५}
व्याख्यायते (पृष्ठ ७०)

७. काशकृत्स्नधातुपाठीयकन्नडटीकायां ‘खानम्’ इत्युदाहरिते (पृष्ठ ७०) ।
वाक्यमिदं कचिन्न ।

६५१. सै जै सै क्षये । क्षायति । निष्ठायां वायो मः (८।२।५३) क्षामः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात्—स्यतेर्ग्रहणाद् एत्वं^१ न । असासीत्—स्यतेर्ग्रहणाद् विमाषा प्राषेद् (२।४।७८) इति सिञ्जलुक् नास्ति ॥८९१-८९३॥

५ ६५२. कै गै शब्दे । कायति, गायति । एतौ शब्दविशेष रूढौ^२ । इष्मीकापा (उ० ३।४३) इति कन्—काकः^३ । अगासीत्, इणादेशस्य तु गतिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्^४—अगात् । मव्यगेय (३।४।६८) इति गेयः कर्तरि साधुः । गत्यकन् (३।१।१४६)—गायकः । एयुद् व (३।१।१४७) गायनः । गापोष्ठक् (३।२।८) सामग उद्गाता । कर्मिनिजति (उ० १।७३) इति तुन्—गातुः । उषिकुषिगा (उ० २।४) इति थन्—गाथा । गओदि (उ० २।१०) इति थक्—उद्गीथ ओंकारः । घुमास्थागापा (३।४।३६) इतीत्वम्—गीतं गानम् । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) गीतिः । गाङ् गतौ (१।६८०) गाते ॥८९४, ८९५॥

६५३. सै श्रै पाके । क्षायति, श्रायति । श्रा पाके (१।५४७) १५ मिक्—अपयति । आतेः (२।४५) अपेक्ष च [प्यन्तान्मिस्त्वे] च श्रुतं पाके (६।१।२०) साधु ॥८९६, ८९७॥

६५४. पै ओवै शोषणे । पायति । पिवादेशो (द्र० ७।३।७८) नेष्यते^५ । इह^५ पा पाने (१।६५७)—पिबति । अदादौ—पा रचणं (२।४८) पाति । वायति । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—वानं शुष्कम् । २० क्वापा (उ० १।१) इति वायुः । अदादौ वा गतिगन्धनयोः (२।४२) वाति । चुरादौ वा गतिष्ठस्तेवनयोः (१०।२६७) वापयति ॥८९८, ८९९॥

६५५. णै वैष्टने । क्षायति । क्षायुः । अदादौ णा शौचे (२।४५)—क्षाति ॥९००॥

१. घुमास्था (३।४।६६) इति सूत्रे स्यतेर्ग्रहणाद् 'एलिङि' (६।४।६७)

२५ इत्येत्वं नेति भावः ।

२. स्पृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६९) ।

३. कायतेः शब्दविशेषत्वथोतनायैव तिङन्तमध्ये काकपदनिर्वचनमुक्तम् ।

४. गापोर्ग्रहण इष्पित्योर्ग्रहणश्च (२।४।७७ वा०) इति वचनात् ।

५. स्वादावित्यर्थः ।

६५६. दैप् शोधने । पकारो दाधाध्वाप् (१।१।२०) इति वि-
शेषणार्थः । दायति । अवदातं मुख्यम् । इह^१ दाण् दाने (१।६६२)—
यच्छति, देह् रक्षणे (१।६८६) दयते, अदादौ दाप् लवने (१।५१) दाति ।
ह्लादौ ड्वाप् दाने (२।९) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो धवलयङने (४।३९)
—द्यति ॥९०१॥

५.

६५७. पा पाने । पात्राध्मा (७।३।७८) इति पिबः—पिबति ।
अदन्तवाद् गुणाभावः । बुमास्थागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते ।
एलिङि (६।४।६७)—पेयात् । गातिस्थापुपा (२।४।७७) इति सिज्-
लुक्—अपात् । शाखासाक्षा (७।३।३७) इति युक्—पाययते,
न पादभ्याङ्यमाङ्यस (१।३।८९) इति परस्मैपदं नास्ति^२ । लोपः १०
पिबेती चाभ्यासस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीप्यत्—कतौ कुण्डपाय्यः (द्र०
३।१।१३०) साधुः । पाय्यसांनाय (३।१।२९) इति पाय्यो माने
साधुः । पात्राध्मा (३।१।१३७) इति शः—उत्पिबः । अनुपसर्गाणः
(द्र० ३।१।१४१) पवेति पायः । गापोष्ठक्—सुराशीघ्रोः पिबतेः
(३।२।८ सू० वा०)—सुरापः । पानीयम् । वनर्थे कविधानम् (३।३।५८ वा०) १५
—प्रपा । स्थागापापचो भावे (३।३।९५) पीतिः । कृनापाजि (उ० २।१)
इत्युण् पायुः । पातृतुदि (उ० २।७) इति थक्—पीथः । घृन् (दश० ८।७६)
पात्रम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३) पात्रा । पिबेती च (श्वेते० उ० ४।१६५)
इत्यसुन्—पयः । पिबेतेत्यसुन् (तु० उ० ४।२०३)—पाथः अम्बु । पानी-
विविभ्य पः (उ० ३।२३)—पापम् । सानसिर्वर्णसि (उ० ४।१०७) इति २०
पल्वलम् । पाको^३ बालः । कलापकः^४ । पम्पा^५ सरः ॥९०२॥

६५८. घ्रा गन्धोपादाने । पात्रा (७।३।७८) इति जिघ्रः^१—

१. भ्वादावित्यर्थः ।

२. कर्त्रभिप्राय इति शेषः ।

३. अर्मकपृथुकपाका वयसि (उ० ५।५३) ।

४. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ३।५ ॥

२५

५. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ७।७ ॥

६. पिबजिघ्रघमादयो वस्तुतः स्वतन्त्रा धातवः । अत एवार्धधातुकेष्वपि जिघ्र-
धातुरुपलभ्यते । यथा—गोमिलपृष्ठे (२।८।२२, २४) अमिजिघ्रय, अमि—जिघ्रणं चेति ।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति वा पत्वम्—घ्रेयात्
घ्रायात् । विमाणा घ्रा (२।४।७८) इति वा सिजलुक्—अघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ई घ्राणोः (७।४।३१)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—
अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥९०३॥

- ५ ६५९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, सुखादिना चाग्नि-
संयोगे । पात्राध्मा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७)
विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोध्माधेयोः (३।२।२०) खश्—
नासिकन्धमः । नाडीमुष्टयोश्च (३।२।३०)—नाडिन्धमः । उग्रम्पश्येरम्भद-
पाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । ध्मो धमश्च (तु० उ० ०।३।५) इति क्युत्—धमकः ।
१० धर्तिसृष्टधमि (उ० २।१०३) इत्यनिः—धमनिर्नाडी । बाहुलकाद् धमा-
देशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येके^२ । यथा—धान्तो^३ धातुः^४ पावकस्यैव राशिः^५ ॥

६६०. ष्टा गतिनिवृत्तौ । स्थितिष्ठादेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

- हिरण्यकेशीये (२।४।१७) च 'अमिजिघ्र्य' इत्युपलभ्यते । एवमेव 'घ्रा' धातोरपि
'व्याङ्घ्रि प्रातेश्च' इत्युणादिसूत्रे (५।६३) श्रितपि सार्वधातुके जिघ्रादेशो न भवति ।
१५ एवं धमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यानं तद्विपयी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः
'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र विविशमहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रम-
परिहाय 'उष्णादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दशपायु-
णादिवृत्तिः—तथा (बहुलं) भ्रमश्चान्यत्रापि ध्मादेशो भवति' (द० उ० ३।१ पृष्ठ १३२)
२० क्षीरस्वामी दशपायुणादिवृत्तिं शब्दतोऽर्थतो वा बहुत्रोद्धरति (द्र० क्षीर० भूमिका) ।

२. कस्येदं मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रभमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्ये-
वेत्युक्तम् । तथा च धमेरार्धधातुके स्वयमेव ग्रन्थकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि
'विधमिम्यामि जौमूतान्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्था
टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- २५ ३. दशपायुणादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) कंचित् 'धमः' पाठः, कंचिद्
'धाता' । तत्रापि 'धान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोणादिवृत्तावपि 'धान्तः' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपायुणादिवृत्तौ कंचित् 'धातुः' नास्ति । (३।६, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काञ्चनस्यैव राशिः' इति दशपायुणादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविभ्यः स्थः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्—सन्तिष्ठते, अवतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्थाभोरिष्व (१।२।१७) समस्थित, समस्थिताताम् ।
 आङ्गः स्थः प्रतिष्ठाने (१।३।२२ वा०) उपसंख्यानम्—अस्ति सकारमातिष्ठते^१,
 शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकाशनस्येयास्थ-
 योश्च (१।३।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, स्थावद्गुण्या (१।४।३४) इति ५
 सम्प्रदानसंज्ञा; संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरात ३।१४) । उदोऽनूर्ध्वकमणि,
 उद ईहायाम् (१।३।२४ सू० वा०) गेह उत्तिष्ठते, मुक्तावुत्तिष्ठते; नेह—
 पीठादुत्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । उपान्मन्त्रकरणे (१।३।२५)
 ऐन्ध्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते^२, आनेय्याऽऽग्नीम्रमुपतिष्ठते^३; नेह—मर्तारमुपतिष्ठति
 यौवनेन, उपतस्युः प्रकृतयः । अकर्मकाञ्च (१।३।२६) १०
 भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरणमित्रकरणपण्डित इति वाच्यम्
 (तु० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-
 श्लिष्यतीत्यर्थः^४ । रथिकानुपतिष्ठते^५, मित्रीकरोतीत्यर्थः । अयं पन्थाः
 द्युर्गमुपतिष्ठते, प्राप्नोत्यर्थः । वा लिप्तायाम् (१।३।२५ वा०) भिक्षुर्दान-
 नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६) गृहमधि- १५
 तिष्ठति । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्स्वम्—स्थीयते । उपसर्गात् मुनोति
 (८।३।६५) इति षत्वम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्थादिष्वभ्यासेन
 चाभ्यासस्य (८।३।६४) अधितष्ठौ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति
 स्वस्य थः, भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) इति तस्य^६ लोपः—उत्थितः^७ ।
 गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्जलुक्—अभ्यष्टात् । प्राक्सितादभ्यवायेऽपि २०

१. महाभाष्ये १।३।२२ आपिशलेरेतन्मतम् । यदाह न्यासकारः—“सकारमात्र-
 मस्ति चातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । ... “स भुवि” इति स पठति ।”
 (भाग १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. मीमांसा-शाबरभाष्ये ३।२।२१ उदभूतः ।

२५

४. ‘गंगा.....त्यर्थः’ कचिन्न ।

५. इतोऽग्रे ‘महामात्रानुपतिष्ठते’ इत्यधिकम् ।

६. ‘भ्रूमम्’ मूले पाठः । ‘द्वारकाम्’ इति कचित् पाठा० ।

७. थस्येत्यर्थः ।

८. इतोऽग्रे ‘उत्तन्मितः’ इत्यधिकम् ।

(८।३।६३) इति षत्वम् । अनुवादे चरणानाम्^१, स्थेषोरपठन्यां च (२।४।३ सू० वा०) इति द्वन्द्वैकत्वम्—प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् । स्थाप्नोरिञ्च (१।२।१७) उपास्थित । तिष्ठतेति (७।४।५) अतिष्ठिपत् । मध्यगेयप्रवचनीय (३।४।६८) इति कर्तरि उपस्थानीयश्चैत्रो गुरोः । प्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) स्थायी ।

५ आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) ऽङ्—आस्था, व्यवस्था । प्रष्टोऽप्रगामिनि (८।३।६२) साधुः । सुपि स्थः (३।२।४) इति कः—समस्थः । योगविभागाद् भावे-
ऽपीष्यते—आखृत्यो वर्तते, अग्न्युत्थो वर्तते । अम्बाम्बगोष्मि (८।३।९७)
इति षत्वम्—अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः । षतिस्यति (७।४।४०)
इतीत्वम्—स्थितः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति कः—उपस्थितो गुरुं

१० चैत्रः । ग्लानिस्थश्च वस्तुः^२ (३।२।१३९) स्यास्तुः । लषपतपद (३।२।१५४)
इत्युक्त्वा—स्थायुकः । स्थेयमास (३।२।१७५) इति वरच्—स्वावरः ।

धर्म्ये कविधानं स्थासनापाव्यविहिनियुग्यर्थम् । (३।३।५८ वा०) प्रस्थः । स्थागापा-
पचो भावे (३।३।९५) किन्—स्थितिः । अजिरशिशिर (उ० १।५४) इति
स्थिरस्थविरौ । स्थाचतिमृजे (उ० १।११६) इति स्थाली । सव्ये स्थश्छन्दसि

१५ (उ० २।१०२) इति ऋद्—सव्येष्टा सारथिः, स्थास्थिन्स्थूणाम् (८।३।६७
तु० वा०) इति षत्वम् । परमे स्थः किञ्च^३ इतीन्—परमेष्टी ब्रह्मा ।
स्थो ऋः (उ० ३।३७) स्थाणुः । स्थः स्तोऽम्बजबकौ च (तु० उ० ४।६६) स्तम्बः
स्तबकः । स्थायी भविष्यति गम्यादयः (३।३।३) प्रस्थायी । स्थूणा, स्थूरा
जङ्गलोहपुत्तलिका ॥९०६॥

२० ६६१. म्ना अभ्यासे । अभ्यासः पारम्पर्येण वृत्तिः । म्नो
मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति । आम्नायः । नामन्सीमन् (उ० ४।१५१)
इति नाम ॥९०६॥

६६२. दाण् दाने । णकारो दाणश्च सा चेद (१।३।५५)
इत्यर्थः । दाणो यच्छ (द्र० ७।३।७८)—विप्राय यच्छति । दाणश्च सा चेच्च-

२५ १. शास्त्रानां मूलं चरणप्रप्यते । तथा च भोजवर्मणः (१२ शताब्दयाः)
ताम्रपत्रम्—“जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरणाय यजुर्वेदकण्वशाखाप्यायिने..... ।”
द्र० ‘वैदिक वाङ्मय का इतिहास’ सस्क० २, पृष्ठ १७३, १७४ । २. ‘म्स्तुः’ पाठा० ।
३. ‘परमे स्थः किञ्च’ इति दश० उ० ६।६१ कपाठः । अमरटीकासर्वस्वकारो
ऽप्येवमेव पठति, माग १ पृष्ठ १५, ७५ । सरस्वतीकण्ठामरणेऽपि (२।१।२९२) ।

तुर्यर्थे (१।३।५५) इति तङ्—दास्या सम्प्रयच्छते । धुकार्यम्—दीयते
(द्र० ६।४।६६), सिज्जलक् (२।४।७७) अश्वात् । दायादो मूलविमुजादित्वात्
(द्र० ३।२।५ वा०), धातोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) नास्ति^१ सोपसर्गत्वात् ।
प्रे दावः (३।२।६) अक्षप्रदः । गोदः (द्र० ३।२।३) । दो दद्वोः (७।४।४६)
दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७।४।४७) प्रत्तम् । दस्ति (६।३।२२४) इति दीर्घः ५
—धीत्तम् । दाधेदृशिशदसदो कः (३।२।२५९)—दानशीलो दावः ॥९०७॥

६६३. इव कौटिल्ये । हरति । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१) उप-
हरः ॥९०८॥

६६४. स्मृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गम्पुषि (१।३।२६)
तङ्—संस्वरते । स्वरतिष्ठति (७ २।४४) इति वेद्—स्वरिता स्वर्ता । सनी- १०
वन्तर्ध (७।२।४९) इति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति । स्वरः । शृस्वस्तिहि
(उ० १।११) इत्युः—स्वरवज्रम् । स्वारयति । चुरादौ स्वर आवेपे
(१०।२५०) अदन्तः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति । क्षाशुस्मृदशां सनः (१।३।५७)
इत्यात्मनेपदम्—सुस्मूर्षते । स्म आप्याने (१।५।४४) मित्—स्मरयति । १५
अत् स्मृद्वत्तर (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. दृष्ट वरणे^२ । वरणं स्थगनम् । द्ररति । घञ् (द्र० ३।

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राप्तिसिर्नास्तीत्यर्थः ।

२. काशकृत्स्नचन्द्रजैनशाकटायनीयेषु धातुपाठेषु क्षीरमैत्रेयदीक्षितादिकृतेषु
धातुव्याख्यानेषु, च अविगीतत्वेन 'दृष्ट' पठ्यते (अनादरे-मैत्रेयः, संवरणे दीक्षितः) । २०
सत्यप्येवं-सायणो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) 'काचित् पठ्यते' इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
'वृ' संवरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तुमावपि स्वतन्त्रौ धात् । 'दृष्ट' धातोः 'द्राः,
द्वारः' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'वृ' धातोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्वारपर्यायाः ।
आसीच्च वार-शब्दस्य द्वारार्थे पुरा प्रयोगो लाटदेशे (सौराष्ट्रतो नीचैः) (द्र० तन्त्रवार्तिक
१।३।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य झील्लि 'वारी' पदं (वारी वा) शुर्जरवाहीक- २५
राजस्थानीयमाषासु सम्प्रति गवाचार्ये प्रयुज्यते (अत्र ह्रस्वार्थे झीप्रत्ययः । यथा—घट-
घटी) । नीचीनवारं (श्र० ५।८।५।३) जिहवारं (श्र० १।१२६।९।८।४०।५) कृया-
दिषु प्रयुज्यमानो वारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'वृ' धातुरूपाः । ग्रामादिको

३।१९) द्वारम्^१ । द्वारयतेरुणादिकिन्^२ द्वाः [द्वारौ] द्वारः ॥२११॥

६६७. सृ गतौ । सरति, प्रसरति । पात्राभ्या (७।३।७८) इति वेगि-
तायां गतौ धावादेशः^३ —धावति । कसृष्टृ (७।२।१२) इति नेद—ससृव ।
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च (३।१।५६) लुङि अङ् —असरत् । उपसर्गा काल्या प्रजने
५ (३।१।१०४) । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति सूर्यः । प्रसृत्वः समामिहारे वुन्
(३।१।१४९) सरकः । सतेंर्वः^४ सरति ससर्ति वा—सर्वः^५ । ण्वुल्—
अभिसारिका । पुरोऽगतोऽग्रेषु सतेंः (३।२।१८) टः—पुरःसरः, अग्रतःसरः,
अग्रेसरः । पूर्व^६ कर्त्तरि (३।२।१६) पूर्वसरः । सम्पृच (३।२।१४२) इति—
परिसारी । बाहुलकाद्^७ विसारी । प्रे लपसृ (३।२।१४५) प्रसारी । उ-
१० प्रतिभ्यामाङि सतेंः (३।२।७८ काशिका)—उदासारी. प्रत्यासारी । जुचङ्कम्य
(३।२।१५०) इति युच्—सरणः । सुषस्यदः क्मरच् (३।२।१६०) सुमरः ।
सु स्थिरे, व्याधिमस्त्यबलेषु च (३।३।१७ सू०, वा०) घञ् —चन्दनसारः, अती-
सारः, विसारः, सारम् । प्रजने सतेंः (३।३।७१) अप्—उपसरो गधाम् ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्^८ विसरप्रसरौ ।

१५ वा तत्र बलपाठः स्यात् । निवृत्तकारस्तु द्वार-पदम्—‘द्वारो जवतेर्वां ब्रवतेर्वां वार-
यतेर्वां’ (८।६) इति बहुधा निरवोचत् । तत्तु ‘द्वृ’ धात्वस्वीकारे द्रष्टव्यम् । प्रायेण
हि नैरुक्ता वैयाकरणश्च स्वकाले स्वसम्प्रदाये वा प्रसिद्धान् धातुनृपादायैव पदनिर्वच-
नानि ब्रुवते, न मूलधातुनिदर्शनाय प्रयतन्ते ।

१. पूर्वपृष्ठस्या (१३६) टि० २ द्रष्टव्या ।

२० २. उणादौ किन् ‘जृगृस्तृजागृभ्यः किन्’ (उ० ४।५४) इत्येकत्रैव पठ्यते ।
तत्र च इकारो नातुबन्धः । तस्मादत्र ‘किप्’ इति युक्तः पाठो द्रष्टव्यः । ‘द्वा इति
ययन्तात् किपि’ इति सायणवचनमप्यत्रानुकूलम् (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११७) ।

३. अत्र ७।३।७८ सूत्रस्या काशिकावृत्तिरनुसंधेया ।

४. उणादौ (३।१५२) वन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ५. ‘संज्ञायां पूर्वे’ पाठा० ।

२५ ६. संपृचादि सूत्रे (३।२।१४२) परिपूर्वात् सरतेष्विनुण्विधानाद् विपूर्वात्
‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (३।६।१३३) इति वचनात् घिनुण्व् द्रष्टव्य इति भावः । लिवि-
शमहोदयेनैतदपरिभाषात्र ‘बहुलमेतच्चिदर्शनम्’ इति धातुसूत्रस्य (१०।३२४) संख्या
निर्दिष्टा ।

७. अत्र लिविशेनापरिभाषा न कापि सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

अत्रैतत्पृष्ठस्या टि० ६ द्रष्टव्या ।

बुन् (द्र० ३।१।१४९) सरकः । सतैरिद् (दश० उ० ६।३०) इति थन्-सारथः ।
 सरतेरसुन् (द्र० दश० उ० १।१०१) अप्सु सृता अप्सरसः । इस्-
 रुहियुषिम्य इति (उ० १।६७)—सरित् । असुन् (दश० उ० ६।४६)—सरः ।
 अतिसृष्टमि (उ० २।१०२) सरणिः । सतैरदिः^१ (उ० २।१३४) सरद् ।
 शकादिम्योऽटन् (उ० ४।८१) सरटः कृकलासः । सतैरयुः (उ० ३।२२)— ५
 सरयुः । सरयूर्नदी । सतैरपः पुक् च (उ० ३।१४१) सर्वपः । अण्डन् कसु
 (उ० १।१२६) इति सरण्डः । सतैरुक् च (द० उ० ३।४२) इतीकक्—सृणी-
 का लाला । जनिदाप्सु (दश० उ० १०।१५) इति निक्^२—सृणिरङ्कु-
 शः । सतैरिद् (दश० उ० १।४३) सारथिः । ह्लादौ ऋ सृ गतौ (३।१७)
 सिसर्ति । चुरादौ (१०।२५५ 'दुर्गमते') सारयति । युच् (द्र० ३।३। १०
 १०७) सारणा तन्त्रीयोजना । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) सारणी
 सेककुल्या ॥९१२॥

६६८. ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छादेशः (द्र० ७।३।७८)
 ऋच्छति । समो गम्यृषिप्रक्षिस्वरत्यति (१।३।२६ काशिका) इत्यात्मनेपदम्—
 ससृच्छते । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (७।४।२९) अर्यते । सूचिसृत्रिमृग्यटपर्यं श्रुतीनाम् १५
 (३।१।२२ वा०) यङ्-अरायते । उपसर्गादिति धातौ (६।१।६१) वृद्धिः—उपार्हति ।
 थलि—इड्यतिव्ययतनाम् (७।२।६६) आरिथ । सर्तिशास्त्यतिम्यश्च (३।१।५६)
 इत्यङ्—आरत् । स्मिपूडुरञ्जशां सनि (७।२।७४) इतीद्—अरिरिषति ।
 अतिहीन्वीरी (७।३।३६) इति पुक्—अर्पयति, अर्पितः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः
 (३।१।१०३), आर्योऽन्यः । अचि (द्र० ३। १। १३४) अरा । मिदादौ २५
 (गण० ३।३।१०४) आरा शस्त्र्याम् । ऋणमाधमर्ये (८।२।६०), अन्यञ् ऋतम् ।
 अतिलूधूसूखन (३।२।१८४) इतीञः—अरिञ् केनिपाटकः (अमरकोष १।१०।१३)
 अतेश्वतुः (उ० १।७२) किञ्—ऋतुः । अतैः किदिञ्च (उ० २।५१)
 इतीनच्—इरिणं निस्तृणं स्थलम् । अतिसृष्ट (उ० २।१०२) इत्यरणिः ।
 अतिपृवपि (उ० २।११७) इत्युस्—अरुर्मर्म । अतेश्व (उ० ३।६०) इत्युनन्- २५
 अरुणः । अतैरिद् (दश० उ० ८।६) इत्यन्यच्—अरण्यम् । अतिक्रमिभ्रमि
 (उ० ३।१३२) इत्यरन्—अररं कपाटम् । उणादौ—अच इः (४।१३९)

१. '०रडि' पाठः ।

२. पञ्चपाथां (४।१०४) किन्प्रत्ययः, दशपाथां तु निक् ।

- अरिः^१ । अतिगुण्यां मच्च (तु० उ० ३।१५२)—अर्मः, अर्मकः । अतेश्च (उ० ५।७) इत्यरतिः । अरक्षिः (द्र० उ० ४।२) । अतेश्चिणक् (तु० दश० उ० ६।८२)—ऋषुक्षा इन्द्रः । अतैः क्युञ्ज उच्च (तु० उ० ५।१७) उरणो मेघः । अतैरु च (उ० ४।४६ श्वेत०) इति मिः—ऊर्मिः । स्नामदिपथतिपृथक्मियो
 ५ वनिप् (उ० ४।११३) अर्वा—अश्वः । उषिकुषिगतिम्य स्थन् (उ० २।४)—अर्थः । अतैरुच्च (उ० ४।१६५) इत्यस्तुन्—उरो वक्षः । अतैर्यावौ शुद् च (तु० उ० ४।१९६) इत्यस्तुन्—अर्शः । उदके हुद् च (उ० ४।१६७) अर्णः । अतिस्तुसु-
 धुद् (तु० उ० १।१४०) इति मन्—अर्मोऽक्षिरोगः । आरुः पिङ्गलः (द्र० उ० १।८५) । अर्यमन् (द्र० उ० १।१५९) । निर्ऋतिः । अररुर्मर्कटः ।
 १० ह्लादौ ऋ सु गतौ (३।१७) इयति ॥९१३॥

६६९. घृ घृ सेचने । गरति । घरति । असु^२ नियन्तविषयमाहुः^३ ।
 अष्मिष्ठसिन्धः क्तः (उ० ३।८६) घृतम् । घृणा । चुरादौ घृ चावणे
 (१०।१००) सङ्गानी—अभिधारयते । ह्लादौ घृ घरणदीप्त्योः (३।१५)
 जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४, ९१५॥

- १५ ६७०. घृ हृलने । हृलने कौटिल्यम् । ह्वन्ति निष्कर्षदेकहूय
 (३।१।१२३) इति ध्वर्यः । न ध्वरोऽध्वरो यक्षः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गतौ^४ । श्रवति । शुङ्गा प्ररोहः । शुवः श्र च (३।१।७)
 इति ह्रुः—आश्रुणोति^५ चैत्राय, प्रत्याह्व्यां शुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

१. 'अरिः' 'आरिः' पाठा० ।

२. 'असु' इति युक्तः पाठः ।

- २० ३. तुलना कार्या—घरतिरस्मायविशेषणोपदिष्टः । स घृतं घृणा घर्म इत्येवं
 विषयः (महा० ७।१।६५, ६६) इति पतञ्जलिचनं तु लोकविषयकम्, वेदे तिङन्ता-
 न्यपि दृश्यन्ते । अत्र 'अयापि नैगमभ्यो सापिकाः—उष्णम्, घृतम् (२१।२) इति
 निरुक्तवचनमप्यनुसन्धेयम् ।

४. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३१) । सायणादयो नेमौ पठतः । अत्र
 २५ बहवः पाठमेवा दृश्यन्ते तत्तदग्रन्थेषु ।

५. यदि 'श्रु' घातोः स्वादिपाठे सत्यपि 'श्रुवः श्र च' इत्यनेन नित्यं ह्रु-
 विकरणः स्यात् तर्ह्यस्य स्वादिपाठोऽनर्थकः स्यात्, तथा सति स्वादावेवेमं पठेत,
 सत्यप्येवं यदयमाचार्यः श्रुधातुं स्वादौ पठति, श्रुप्रत्ययं च विदधाति, तेन न नित्यः

सम्प्रदानम् । समो गम्युक्ति (१।३।२९ का०) इति तद्ध—संशृणुते । कस्य
(७।२।१३) इति नेद्—शुश्रोथ । भाषायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) कसुः—
शुश्रुवान् । हाश्रुस्पृष्टां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुश्रूषते । प्रत्याह-
म्यां श्रुवः (१।३।५६) नास्ति—प्रतिशुश्रूषति । नौ श्रुवः (३।३।२५)
घञ्—विश्वावः । स्रवतिशृणोतिप्रवति (७।४।८१) इत्योरित्त्वं वा— ५
शिश्नावयिषति, शुश्नावयिषति; अशिश्नवत्, अशुश्नवत् ।
ग्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) आवी, अवीत्येके । हुयामाश्रुमासिम्यन्न (उ० ४।
१६८)—श्रोत्रम् । उणादौ श्रवणोऽश्वत्यः^१ । ल्युट् (द्र० ३।३।११७)
श्रवणं कर्णः । असुन् (द० उ० ६।४६) श्रवः । वहिश्रियुक्षुश्रुस्नाहात्वरिम्यो नित्
(तु० उ० ४।५१) इति निः—श्रोणिः ॥९१७, ९१८॥ १०

६७२. पु प्रसवैश्वर्ययोः । स्रवति । सोता । [कर्मणि—] सुषुवे ।
सुतः । स्रवतः^२ । स्रवः^३ । अदादौ (२।३३) सौति । स्वादौ पुन् षमिषवे
(५।१)—सुनोति ॥९१९॥

६७३. स्रु गतौ^३ । स्रवति । स्रवतिशृणोतिप्रवति (७।४।८१) रित्यो-
रित्त्वं वा—सिश्नावयिषति, सुश्नावयिषति; असिस्रवत् असुस्रवत् । १५
णिश्रिद्रुस्रम्यः कर्तारि चङ् (३।१।४८) असुस्रवत् । किञ्चि प्रक्षि (उ० २।५७)
इति स्त्रः कामरूपी^४ । स्रवः स्रवः कः^५ (उ० २।६१) अपादाने । चिक् च (उ०
२।६२) स्रुक् । स्रुम्यां तुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

श्रुविकरण इति ज्ञापयति । तथा सति 'श्रवति' इत्यादयोऽपि मौवादिषाः प्रयोगाः
द्रष्टव्याः । (ऋग्वेदे शान्विकणो बहुत्र श्रूयते) । काशकृत्स्नीयकणढीकायां २०
'श्रवति' इत्येव उदाह्रियते (पृष्ठ ७५) । तेन श्रवति शृणोति च स्वतन्त्रौ धातु । अत्र
कृन् करणे (१।६।३६) धातोष्टिप्पणी द्रष्टव्या (पृ० १३०।३) ।

१. उज्ज्वलदत्तस्तु 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इत्यत्र 'श्रवणा नक्षत्रम्'
इत्याह ।

२. 'ज्ञानकालायतश्च स्रवः' पाठा० ।

३. 'स्वामी तालव्यादिमष्टं पपाठ शु श्रवणे इति' धातुवृत्तिः (पृ० १८१) ।
कीरतरङ्गिययां तु नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । ४. 'कामरूपः' पाठा० । २५

५. 'स्रवकः' इति मूल पाठः, स चाशुद्धः । लिबिशेन नायं शोधितः । क्वचित्
'स्रवकः' इति नास्ति ।

(४।१०४) अक्षः (द्र० उ० ४।१०२) । सुयजीविस्तुभ्यः करणे क्तिन् (३।३।६५ वा०) स्मृतिः । प्रे हस्तुस्रवः (३।३।२७) घञ्—प्रस्त्रावः ॥९२०॥

६७४. ध्रु स्थैर्ये । ध्रुवति । बाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः । तुदादौ (६।९८) ध्रुवति ॥९२१॥

- ५ ६७५. दु दु गतौ । दवति । इन्द्रोत्पत्तये (३।१।१४२) णः—
दावो वनाग्निः । श्वदोरप् (३।३।५७) दवः । समि युदुदवः (३।३।२३) घञ्—
संदावः । इतनिभ्यां दीर्घश्च (उ० ३।६०) दृतः । द्रवति । द्रवः । दृतः ।
बुधयुधनशजनेन्द्रपुदुसुभ्यो णेः (१ । ३ । ८६) इति णेः परस्मैपदम्—
द्रावयति । कसुभृद् (७।२।१३) इति नेद्—दुद्रोथ । णिभिरुसुभ्यः कर्तरि चङ्
१० (३।१।४८)—अदुद्रुवत् । सवतिशृणोति (७।४।८१) इत्यभ्यासस्य ओरित्त्वम्—
दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति; अदिद्रवत्, अदुद्रवत् । प्रे हस्तु-
(३।३।२७) इति प्रद्रावः । समि युद् (३।३।२३) इति सन्द्रावः । उदि
अयति (३।३।४६) इत्युद्द्रावः । प्रे लपसुद्रुमथ (३।२।१४५) इति प्रद्राघी ।
इप्रकरणे (३।२।१८० वा०) मितद्रुः । द्रुस्तकः । द्रुमः । हरिमितयोर्द्वयः (उ०
१५ १।३५) हरिद्रुः । ह्रदविभ्यामिनन् (उ० २।५०)—द्रविणम् । कृवृजृसि (दश०
उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः । वहिभि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः ।
कृदिकारात् (गण ४।१।४५ सूत्रम्) इति क्त्रोवि द्रोणो ॥९२२, ९२३॥

६७६. जि जृ अभिमवे । जयति । विपराम्यां जेः (३।३।१६)
आत्मनेपदम्—विजयते शत्रुम् । परान्नोसोढः (३।४।२६) इत्यपादानम्—
२० अध्ययनान् पराजयते, अभ्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । सन्लियोर्जेः (७।३।५७)
कुचम्—जिगीषति, जिगाय । क्रीड्जीनां णौ (६।१।४८) आत्वं—जापयति
कथ्यजय्यौ शक्यार्थे (६।१।८१) । विपूयविनीय (३।२।११७) इति जित्यो हलिः ।
संज्ञायां (३।२।४६) घञञ्जयः । अभिजित् (द्र० ३।२।६१) । ग्लानिस्थश्च कस्तुः
(३।२।१३६) जिष्णुः । इण्णशजि (३।२।१६३) इति करप्—जित्वरः ।
२५ कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । तृषूवदिवसि (उ० ३।१२८) इति
झञ्—जयन्तः । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयनी । जेर्मुद् चोदाचः (४०

१. पुरुषकारे (पृष्ठ २५) 'जिभि अभिमवे' इति मुद्रितपाठो दृश्यते,
स चिन्ताः ।

२. 'स्तुः' पाठा० ।

३।६१) —जीमूतः । जरति । जि इति दुर्गः—जयति ॥९२४, ९२५॥

६७७. क्षि ऐश्वर्य इत्येके । क्षयति । ऋमुं क्षयति ईष्टे-ऋमुक्षा^१ ।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिङ् ईपद्धसने । स्मयते, विस्मयते । स्मिपृङ्गु
(७।१।७४) इतीट्—विसिस्मयिषते, स्तौति योरेव षणि (८।३।६१) इति ५
नियमात् षत्वाभावः । मीस्म्योर्हेतुमये (१।३।६८) तङ्, नित्यं स्मयतेः
(६।१।५७) णावात्त्वम्—मुण्डो विस्मापयते^२ । नमिक्मि (३।१।२६७)
इति रः—स्मेरं हास्यम् ॥९२७॥

६७९. गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । गोता । गोत्रम् । ग् पुरी-
षोत्सर्गे इत्येके—गवति, गविता । तुदादौ (६।५७) गुवति, गुविता ॥९२८॥ १०

६८०. गाङ् गतौ । एकद्विबहुत्वे—गाते, गाते, गाते । इणो
गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इह गै शब्दे (१।६।५२) गायति ॥९२९॥

६८१. घुङ् कुङ् उङ् शब्दे । घवते । कवते । न कवतेर्यङि
(७।४।६३) कृत्वम्—कोकृत्यते । यङ्लुकि नास्ति—न लुमतात्त्वस्य (१।१।६३)
इति^३—चोकोति । कुसुप्यो दीर्घश्च (तु० दश० उ० ७।५) इति पः—कूपः । १५
कुवः कर्त्तु (उ० ३।१३३) कुररः । कुवश्च दीर्घश्च (उ० ४।९१)—कूचः,
कूची^४ । अच इः (उ० ४।१३९)—कविः । अदादौ कु शब्दे (२।३४)
कौति । तुदादौ (६।१००) कुवति । अवते । लुङि—औष्ट । इः (द्र०
उ० ४।१३८)—अविः । इङ् इति च दुर्गः—ङवते । उङुवे । उङ्
केत्येके ॥९३०-९३२॥ २०

६८२. च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ । च्यवते । स्रवति शृणोति
(७।४।८१) इति वाभ्यासस्योत् इः—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति;
अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । च्युतः । च्यवनः । छ्यवन्त । ज्यवते । जुङ्

१. उदष्टमिदं किञ्चित् पाठान्तरेण पुरुषकारे (पृष्ठ २३) ।

२. इतोऽग्रे 'करणात् स्मये नास्ति—कुञ्चिक्यैनं विस्मापयति' इत्यधिकं क्वचित् । २५

३. श्रितपा निर्देशान् कृत्वं न भवतीति भावः ।

४. इतोऽग्रे 'कूची, कूचिका किलादमेदः' इत्यधिकं क्वचित् ।

इति नन्दी—जवते । ज्वक्कम्प (३।२।१५०) इति युच्—जवनः । वृत्तिवृत्त
 तु छं सौत्रमाह—जवः, प्रजवी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । ऊतियूतिजूति
 (३।३।६७) इति जूतिः—किञ्चि (उ० २।५७) इति जूः पिशाचः^१ ।
 प्रवते । कटप्रूर्तेदीतारः^२ । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; अपिप्रवत्,
 ५ अपुप्रवत् । बुषुषुषनश (१।३।८६) इति ण्यन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-
 यति । प्रवणः । प्रुसुत्वः सममिहारे वुन् (३।१।१४९) प्रवकः । प्रोथोऽश्वघो-
 णाग्रम्^३ । प्लुडोऽप्येवम् । भव्यगेय (१।४।६८) इत्याप्लाव्यश्चैत्रो
 नद्याः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) प्लवद्^४ । विमाषाङि रुजुवोः (३।३।५०)
 घञ्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३-९३७॥

१० ६८३. रुङ् गतिरेषणयोः । रेणं हिंसाशब्दः । रवते^५ ।
 आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सुयुरुवृणो युच् (उ० २।७४) रवणः ।
 रशतिभ्यां क्रुन् (उ० ४।१।१२ श्वेत०) रुहः । अच इः (उ० ४।१।३९) रविः ।
 अदादौ रु शब्दे (२।२५) रौति ॥९३८॥

६८४. घृङ् अवध्वंसने^६ । धरते । तुदादौ घृङ् आधारे^७
 १५ (६ । १२४)—ध्रियते । चुरादौ घृ धारणे^८ धारयति । अनुप-
 सर्गांस्त्रिभ्यविन्द (३।१।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञायां (३।२।४६)
 वसुन्धरा । इङ्घायां शत्रुकृच्छिणि (३।२।१३०)—धारयन् । अतिस्तुसु (उ०
 १।१।३९) इति मन्—धर्मः । अतिसृष्टमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—
 धरणिः, धरणी । अचि (द्र० ३।१।२४) घरोऽद्रिः, धरा भूः । मिदादौ
 २० (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अध्यायन्याय (उ० ३।३।१२२ काशिका)
 इत्याधारः ॥९३९॥

१. द्र० दशपादी-उणादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।

२. 'नदीमारः' पाठा० ।

३. 'अश्वमुखाग्रम्' पाठा० । उणादौ २।१२ प्रोथो निपात्यते ।

४. 'प्लवः' पाठा० । टित्वाङ्गीप्—सवी । ५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

६. 'अविष्वसने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) पाठः ।

७. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति क्षीरस्वामी ।

८. चुरादौ नायमुपलभ्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निर्देह्यति क्षीरस्वामी ।

६८५. मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं प्रत्यर्पणम् । अपमयते, प्रणिमयते । सनि मीमात्रु (७।४।२४) इति मित्सते । ह्वावामश्च (३।२।२) इत्यण्—धान्यमायः । उदीचां माङो व्यतिहारे (तु० ३।४।१९) क्त्वा—अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते, मयतेरिदम्यतरस्याप् (६।४।७०), पक्षे अपमाय । मापोरीच (दश० उ० १।१५७) मेरुः, सुमेरुः । माछाससिद्धम्यो यः ५ (तु० उ० ४।१०६) माया । चन्द्रे मो ङित्^३ (तु० ४।२२८) इत्यसुन्—चन्द्रमाः । अदादौ मा माने (२।५४) माति । ह्लादौ माङ् माने (३।६) ममीति ॥९४०॥

६८६. देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—अव-दिग्ये । मनिन् (दश० उ० ६।७३) दामा । दाण् दाने (१।६६२) यच्छति । दैप् शोधने (१।६५६) दायति मुख्यम् । अदादौ दाप् लवने (२।५१) दाति १० व्रीहीन् । ह्लादौ इदाङ् दाने (३।६) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो यवस्त्रण्डने (४।३९) द्यति ॥९४१॥

६८७. द्यैङ् गतौ । द्यायते । श्यादव्यध (३।१।२४१) इति णः, श्याग्रहणं सोपसर्गार्थम्—प्रतिश्यायः, अवश्यायः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६।१।२४) सम्प्रसारणम्—शीनं घृतम्, श्योऽपशौ (८।४।४७) १५ नत्वम्, नेह—शीतो वायुः । प्रतेश्च (६।१।२५) स्फैयकृतस्य पिता प्रनिशीनः । विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) अभिशीनः, अभिश्यानः, अवशीनः, अवश्यानः । इपिबुधि (उ० १।१४५) इति मक्—श्यामः, श्यामा, श्यामाक् । श्यास्त्याङ् (उ० २।४६) इतीनच्—श्येनः । द्रश्याभ्यामितन् (उ० ३।६३) श्येतः ॥९४२॥

२०

स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (धातु० पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रतिदाने' इति काशकत्सनः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रे (हस्तलेख पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रणिधाने' पाठा० । २. 'प्रणिधानम्' पाठा० ।

३. 'ङित्' इति प्रायेणोणादौ पाठः । श्वेतवनवासिवृत्तौ कचिद् हस्तलेखे २५ 'चन्द्रे मो ङित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे मो ङिनिच्च' इत्येवं पाठान्तरं दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) ।

४. 'दैङ् षैङ् पालने । दायते, त्रायते' इति काशकत्सनधातुपाठस्य कन्नड-टीकायाम् (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्त्रीयधातुपाठेऽपि (अभ्यवस्तलेख पृष्ठ ८) ।

६८८. प्यूङ् वृद्धौ । आप्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१)
पीवरः । व्याप्योः सम्प्रसारणां च (उ० ४।११५) इति कनिष्—पीवा ॥९४३॥

६८९. त्रैङ् पालने । चौरात्त्र जायते (द्र० १।४।२५) । नुदवि-
दोन्दत्रा (८।२।५६) इति नत्वं वा—त्राणः, त्रातः । नित्यम्—
५ देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्बुद्धिः ।
मिथस्ते न विमाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः । [महामाष्य ७।४।४१] ॥९४४॥

६९०. अनुदात्ताः ॥

६९१. पूङ् पवने । पवनं नीरजीकरणम् । इतश्चत्वारः सेटः ।
पवते । पविता । स्मिपूङ्ग्वशां सनि (७।२।७४) इतीट्, ओः पुण्यपरे
१० (७।४।८०) इत्योरभ्यासस्येत्—पिपविषते । विपूयविनीय (३।१।११७)
इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न माभूपकमि (८।४।३४) इति कृति णत्वं
नास्ति—प्रपवनीयम् । पूङ् क्त्वा च (१।२।२२) इति क्त्वानिष्ठयोर्धेत्—
पूतः, पवितः, पूत्वा, पवित्वा । पूङ्ग्वजोः शानन् (३।२।१२८) पवमानः ।
ल्युः (द्र० ३।१।१३४) पवनः । निरम्योः पूल्वोः (३।३।२८) निष्पावः ।
१५ हलसूकरयोः पुवः । (३।२।१८३) व्रन्—पोत्रम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३।२।
१८६) इवन्—पवित्रम् । नप्तेनेष्टृत्वष्ट (उ० २।६।५) इति पोता ऋत्विक् ।
हसिमृषिण्वामि (उ० ३।८६) इति तन्—पोतः शावको, नौमेदश्च । ङापूङ्-
ङ्गिभ्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूगः क्रमुकः, संघः । पुवो हस्तश्च (उ०
४।१६५) इति कत्रः—पुत्रः । पूङ्गो यण् शुङ्गस्त्रश्च (दश० उ० ८।१६ कपाठः)—
२० पुण्यम् । इः (तु० ४।१३८) पविः । कचादौ पूङ् (९।११) पुनीते,
पुनाति ॥९४५॥

६९२. मूङ् बन्धने । मवते । ओः पुण्यपरे (७।४।८०) मिमा-
वयिषति । मूङ्ग्वोलोपश्च (तु० दश० उ० ६।१७) इत्युषन्—तैजसावर्तनी
मूषा (अमर० २।१०।३३) । तनिमूङ्ग्यां किञ्च (दश० उ० ६।८)—मूतः
२५ पुटवन्धः । जीवनस्य मूतः—जीमूतः, पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०२) ॥

१. सूत्रमिदं दशपाद्यामेषोपलभ्यते । तत्र 'मूङ्ग्वोलोपश्च' इति पाठः ।
स एव च शुद्धपाठः । क्षीरस्वामी दशपादीपाठं प्रायेणानुसरति । तत्रापि च
कसंज्ञकहस्तलेखस्य पाठम् । अत्र क्षी० त० २।६ यूष-पद-सिद्धिर्द्रष्टव्या ।

६९३. डीङ् विहायसां^१ गतौ । ड्यते । इण निष्ठायाम्—
ड्यितः, क्तिवं नेष्टम् । दिवादौ डीङ् गतौ (४।२५) डीयते, डीनः ॥९४॥

[अथ सेट् परस्मैपदी]

६९४. तृ प्लवनतरणयोः । प्लवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम् ।
तरति । तारकः । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटोऽलिटि वा दीर्घः—तरिता, ५
तरीता; तेरिथ । न लिङि (७।२।३९) तरिषीष्ट त्वया । सिचि परस्मैपदेषु
(तु० ७।२।४०) न दीर्घः—अतारिष्टाम् । इट् सनि वा (७।२।४१) तितीर्षति,
तितरिषति, तितरीषति, तृफलमज (६।४।१२२) इत्येत्वाभ्यासलोपौ—
तेरुः । संशयां मृत् (३।२।४६) इति खच्—रथन्तरं साम । अथेतृस्त्रोर्धञ्
(३।३।१२०) अवतारः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) तारा । ण्यन्ता- १०
दचि (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः । रदाभ्यां निष्ठातो नः (८।४।४२) तीर्णः ।
ऋकारत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावत् (३।३।९४ काशिका) तीर्णिः । पातृदिवचि (उ०
२।७) इति थक्—तीर्थम् । अर्तिमृष्ट (उ० २।१०२) इति तरणिः । वृकृतृ
(तु० उ० ३।५३) इत्युनन्-तरुणः । ओरश्मलः (उ० १।५) तालु । वृतृवदि
(तु० उ० ३।६२) इति सः—तर्षः । कृतृकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५) १५
तिरीटं शिरोऽलङ्घनारः । अतिवृष्ट (तु० ३।१५८) इतीः—तरीः । असृन् (दश०
उ० ६।४६) तरम् । मृष्टशीवृ (तु० उ० १।७) इत्युः—तरुः । अरुहन् (१।२२६)
इति प्राक्प्रत्ययात्^२ तरण्डः प्लवविशेषः । वादिभ्यश्च (दश० उ० ३।६०)
इत्यङ्गच्—तरङ्गो वीचिः । पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम् ॥९४॥

६९५. उदात्ताः ॥

२०

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने । इतो ह्रदान्ताः (१।७०३) अष्टावनिट
आत्मनेपदिनश्च । गुप्तिज्किदभ्यः सन् (३।१।५)—जुगुप्सते पापात् ।
निन्दायामुत्पत्तिचिकीर्षितम्, अन्यत्र—गोपते^३ । गुप् रङ्गणे (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठः ।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शरणादीनां प्रसिद्धयर्थः (दश० २५
उ० वृ० ५।६) । ३. गोपते इति प्रत्युक्तः सायणेन (धातु० पृष्ठ १८८) ।

गोपायति, आयप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८) । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)
गोपायति ॥९४९॥

६९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् ।
तितक्षते कोपम् । क्षमायामुत्पत्तौ सन्विधेरुः (द्र० ३।१।५) निशाने
प्रत्ययान्तरं ज्ञाप्यते—तेजते^१ । तेजः । तेजनम् । तेजनी । युजिश्चित्तिजां
कुक्ष (उ० १।१४६) इति मक्—तिगमम् । तिजेर्द्विधम् (उ० ३।१८) इति
स्नः^२—तीक्ष्णः । चुरादौ (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

६९८. मान पूजायाम् । मानवधदानशान्भ्यः (३।१।६) इत्युत्प-
त्तौ विचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादौ
१० (१०।२३०) आधृषाद् वा (१०।२०१) इति मानयति, मानति । मानः ।
माननम् । नप्तेनेष्ट (उ० ३।१।६६) इति माता ॥९५१॥

६९९. वध बन्धने । मानवध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-
वीमत्सते । अन्यत्र—बाधते । वधकः चुरादौ वध संयमने (१०।१४)
बाधयति ॥९५२॥

१५ ७००. रभ रामस्ये । रामस्यं का र्योपक्रमः । संरभते, आ-
रमते । सनि मीमाधु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पोरद्वयधात् (३।१।
२८) यद्—आरभ्यम् । रमेशबलितोः (७।१।६३) लुम्—आरम्भः, आ-
रम्भणम् । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—रम्भः, रम्भा । शकृष्टपज्ञा (३।४।
६५) इति तुमुन्—आरमते भोक्तुम् । अत्यविचमि (उ० ३।१।१७) इत्य-
२० सच्—रमसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. डुलभष् प्राप्तौ । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८;
४।४।२०) । उपलभा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकाल^३ लब्धिः^४ । लभेध

१. 'तेजते' प्रत्युक्तः सायणेन (घा० पृ० १८८) २. 'स्नः' इति युक्तः
पाठः । ३. अत्र लिबिशेन आन्त्या 'बहुलमेतद्विदर्शनम्' (१०।३।२४) इत्यस्य

२५ संख्या निर्दिष्टा । अत्र पूर्वत्र (पृष्ठ १३१) निर्दिष्टा टिप्पणी (३) द्रष्टव्या ।

४. अत्रापि लिबिशेन आन्त्या काशिकायाः ३।३।९३ संख्या निर्दिष्टा ।
काशिकाकारस्तु लब्धिपदं 'क्षिभावादिभ्यः' इति वा तिकेन साधयति, क्षीररवामी तु
बहुलप्रदयात् क्लिनमाह ।

(७।१।६४)इति नुम्—आलम्भः, विलम्भनम्^१ विभाषा चिण्णप्लुतोः ७।१।६६) अलाभि, अलम्भि, स्तोपसर्गान् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०) व्यलम्भि; लामंलामम् । लम्भंलम्भम् उपसर्गात् खल्वञोः (७।१।६७) ईष-
ल्लुम्भः, सुप्रलम्भः । न सुदुर्ग्या क्वेलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम् ।
आहो यि (७।१।६५)—आलम्भ्यम् । उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६६) उपलम्भ्यम् । ५
सनि मीमाषु (७।४।५४) इति लिप्सते । लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५) ॥

७०२. ष्वन्ज परिष्वज्जे । दंशसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५) इति
न लोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५)इति षत्वम्—परिष्वजते । सदिस्वन्जोः
परस्य लिटि (तु० ८।३।२१८) इति षत्वं नास्ति, अन्धिग्रन्थिदाम्भेस्वन्जीनां च (द्र०
१।२।६ का०) इति कित्त्वम् - परिष्वज्जे । प्राक् सितादइव्यवायेऽपि (८।३।६६) १०
इति षत्वम्—पर्येष्वजत । सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं
चा—पर्येष्वजत । अस्वङ्कथाः, इडपीष्टः^२—अस्वञ्जिष्टाः जान्तनशा विभाषा

१. वस्तुतः सातुषज्ञा 'आरम्भः, आरम्भणम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्ये-
वमादयः प्रयोगा न रमलमधात्वोः, किन्तर्हि सातुषज्ञयोर्धात्वन्तरयो रमलम्भयोः ।
अनयोः धात्वन्तरे किं मानमिति चेद् भ्रूमः, यत्रानयोर्ध्वम् विधीयते तत्र नुभाभावस्या- १५
पि प्रयोगदर्शनात् । तद्यथा—

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १२।४) 'आदिकाले यज्ञेषु पशवः समाल-
मनीया वपुवुः, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लमलम्भयोः पृथक् पृथक्
प्रयोग-दर्शनात्, अर्थान्तरश्रवणाच्च ।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अभिष्टोम आलम्भ्यः' इति श्रौत- २०
वाक्ये प्राप्तोऽपि नुम् न श्रूयते ।

(ग) काशकृत्स्नधातुपाठीयकञ्जटीकायां रमलम धात्वोः 'रमकः, रमः, रममाणः,
रमणीयम्, लमिः, लमनम्, लमकः, लममानः, इत्यादिप्रयोगेषु नुमोऽदर्शनात् ।

तदेवं लमलम्भयोः पार्थक्येऽर्थान्तरे च सति 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते' (तै०
ब्रा० ३।४।१—१८) इत्यादिषु आलभते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'हृदयालभते २५
(पार० गृष्ट १।८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव । वस्तुतस्तु लाघवमिच्छद्भिः पाणिन्यादिभि-
राचार्यैरेकमेव धातुं पठित्वा द्विप्रकृतीनां शब्दानां साधुः स्वमन्वाख्यातम् (अत्र निरुक्तस्य
२।२ तथैव स्वारादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवतीत्यादिप्रकरणमनुसन्धेयम्) ।

२. अनिदृत्वाच्च प्राप्नोति ।

(६।४।३२) क्त्वि न लोपः—खड्गक्त्वा, स्वक्त्वा ॥९५५॥

७०३. हृद् पुरीषोत्सर्गे । हृदते । हृन्म । हन्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५ ७०५. निक्षिपदा अव्यक्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेत ।
क्ष्वेदति । क्ष्वेदिता । आदितश्च (७।२।१६) इति नेट्—क्ष्विण्णः । विभाषा
भावादिकर्मणोः (७।२।१७) क्ष्विण्णम्, क्ष्वेदितम्; प्रक्ष्विण्णः, प्रक्ष्वेदितः,
निष्ठा शीङ्स्विदिक्षिदिष्वः (१।२।१९) इति सेटो निष्ठाया न क्त्विम् ।
निक्षिपदा (४।१३५) क्ष्विद्यति, अक्ष्विदत् ॥९५७॥

१० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७।१९) पञ्च-
दशानिटः परस्मैपदिनश्च । स्कन्दति, स्कद्यते । परिस्कन्दः प्राच्यमस्तेषु
(८।३।७५) वा षत्वम्—परिष्कण्णः, परिष्कन्नः । वेः स्कन्देनिष्ठायाम्
(८।३।७३) वा षत्वम्—विष्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विस्कन्नः ।
परेश (८।३।७४) परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । प्रास्कन्दत्, प्रास्कन्दीत् ।
१५ नीम्वद् (७।४।८४) इति चनीस्कद्यते । स्कन्देः सलोपश्च उ० १।१५ इत्युः—
कन्दुः स्वेदनी । अचि (प्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्दश्च स्वाङ्गे (उ० ४।२०६)
धः—स्कन्धः । क्त्वि स्कन्दिस्त्वन्दोः (६।४।३२) इति नलोपो नास्ति—
स्कन्त्वा । विशिपतिपदिस्कन्दां (३।४।५६) णमुल्—गेहावस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यम विपरीतमैथुने । यमति । यच्छा । यभ्यम् । जमि
२० च इति दौर्गाः^२—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम प्रह्वत्वे । प्रह्वत्वं नम्रत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तरि
न इहस्तुतमां यक्चिणौ (३।१।८९) नमते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त ।
यमरमनमातां सुक् (तु० ७।२।७३) अनंसीत् । ज्वलद्बललचलनमाम् (१।५।५५)
इति वा मित्—नामयति, नमयति । उपसर्गान् नित्यम्—प्रणमयति ।
नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—नम्रः । फलिपाटि (उ० १।२८) इति
२५ नाकुर्वलमीकम् ॥९६०॥

१. कोऽभिप्रायः, कुत्रत्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः गायति प्रमादात्'

पाठा० ।

२. काशकृत्तनः 'जमि गर्वे' पठति (पृष्ठ ७७ ।

७१०. गम्लृ सप्लृ गतौ । इषुगमियमां छः (७।३।७७) गच्छति ।
 समो गम्युच्चि (१।३।२९) इति तद्ध—संगच्छते । आगमत् (द्र० ३।१।५५)
 गमहनचन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जग्मुः । विमाषा गमहन (७।२।६८)
 इति कसौ वेट्—जग्मिषान्, जगन्वान् । गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।८।५८)
 गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति वा लिङ्सिचोः ५
 क्तिवम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंस्त । अचभनगमां सति
 (६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्धीविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य
 नास्ति—संजिगंसते । गमश्च (३।२।४७) इति खच्—प्लवंगमः^१ । खच्-
 डित् (३।२।३८ वा०) प्लवंगः^१ । डः (द्र० ३।२।३८, ४८ भाष्य) प्लवगः^१ ।
 विहायसो विह च (३।२।३८ वा०) विहंगमः । डे च (३।२।३८ वा०) विहगः । १०
 विहंगः (द्र० ३।२।३८ वा०) । उरसो लोयश्च (३।२।४८ वा०) उरगः ।
 उरंगमोऽपीति केचित् । त्वरत्य तुरादेशः—तुरंगमः । लषपत् (३।२।१५४)
 इत्युक्ञ्—आगामुकः । गत्वरश्च (३।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०)
 इति तुन्—आगन्तुः । गन् गम्यदेः (दश० उ० ३।६२) गङ्गा । गमेर्ङोः (उ० २।६७)
 गौः । वर्तमाने पृषत् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) १५
 क्रिमिः । गमेर्गश्च (उ० २।७७) इति क्युन्^२—गगनम् । मविष्यति गम्या-
 दयः (३।३।३), गमेरिनिः (उ० ४।६) गमी ग्रामम् । आङि णित् (उ० ४।७)
 आगामी । गमेरा च (उ० ४।१६६) इति ञ्—गात्रम् । ग्रहवृहनिश्चिगमश्च
 (३।३।५८) इत्यप्—गमः । गोचसंचर (३।३।११६) इति निगमो वेदादिः ।
 सर्पति; असृपत् । सर्पोऽचि । के (द्र० ३।१।१३५) स्पृपः । स्फायि (उ० २०
 २।१३) इति रक्—सुप्रश्चन्द्रमाः, सुप्रा नाडी । अचिशुचि (उ० २।१०८)
 इतीन्—सर्पिः ॥९६१, ९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । इषुगमियमां छः (७।३।
 ७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकरणे (१।३।५६) तद्ध—स्वकरणं परिणयः^३
 —उपयच्छते कन्याम् । आङो यमहनः (१।३। २८) आयच्छते । समुदा- २५
 ह्म्यो यमोऽग्रन्थे (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्धने (१।२।१५) क्तिवम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण युच् विधीयते, न क्युन् ।

३. भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्र आह ।

उदायत । विमाषोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायंस्त । यमरमनमातां
 मुक्^१ च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।४।८५) । गमोऽपरि-
 वेषे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वाचि यमो व्रते (३।२।४०) खच्,
 वाचंयमपुरन्दरौ (६।३।६६) । अच् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः ।
 ५ नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते । यमः समुपनिविष्ट
 च (३।३।६३) इति वा घञ्-संयमः, संयामः, उपयमः, उपयामः,
 नियमः, नियामः, वियमः, वियामः । द्रु (द० उ० ८।७९) यन्त्रम् ।
 उदिदिति श्रीमोजः^२—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२)
 १० पत्वम्—निष्ठपति । उद्धिण्यां तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
 स्वाप्तकर्मकाञ्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकस्यैव
 (३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽर्जयतीत्यर्थः ।
 तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतस तपस्तापसः, अन्व-
 वातस पापेन कर्मणा । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) तपतः सूर्यः ।
 १५ असूर्यललाटयोर्देशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विषत्परयोस्तापे
 (३।२।३९) द्विषन्तपः, संज्ञायाम् (३।२।४६) परन्तपः^३ । असुन् (द० उ०
 ६।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
 त्यजियव्योः कुत्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

२० ७१४ षज सङ्गे । दन्शसन्जस्वन्जां शपि (तु० ६।४।२५)
 नलोपः, उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्त्वम्—व्यतिषजति । स्थादि-
 षम्यासे चान्यासस्य (८।३।६४) अभिषषज्ज । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२)

१. 'अक्' पाठः । 'सक्' इति काशिका । २. द्र० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विषत्परयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धयति । अत्र

२५ कश्चिन् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संज्ञायाम् (३।२।४६) शत्रुन्तपः"
 इति भुक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेय्यति कुत्वामावः 'यजयाज' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेअ
 'ययति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यनम्' इति तत्रस्थेनैव वार्तिकेन ।

क्त्वि नलोपः—सक्त्वा, सङ्क्त्वा । उत्सङ्गोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निषङ्ग-
स्तूणी^१ । असिसम्भिज्भ्यां क्थिन् (उ० ३।१५४) साक्थि ॥९६६॥

७१५ दृशिर् प्रेक्षणे । पात्राध्मा (७।३।७८) इति पद्यादेशः—
पश्यति । समो गम्युक्चि (१।३।२९) इत्यत्र^२ दृशेऽश्र (१।३।२९ काशिका) इति
तङ्—संपश्यते । विमाषा सृजिदृशोः (७।२।६५) थलीट्—ददर्शिय, दद्रष्ट ।
सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्यसिचसीयुत्तासिषु
(६।४।६२) इति चिण्वादित् च—दर्शिष्यते त्वया । इति वा (३।१।५७)
इत्यङ्, ऋदृशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शत, अद्राक्षीत्, न दृशः
(३।१।५७) इति कसो नास्ति । श्वाभुस्मृदृशां सनः (१।३।५७) तङ्—दि-
दृक्षते । चङि उर्ध्वत् (७।४।४७) वा—अददर्शत, अदीदृशत् । यमिवा-
दिदृशोरालनेपदे (१।४।५३ वा०) वा कर्तुः कर्म संज्ञा—राजा दर्शयते
भृत्यान् । भृत्यैर्वा । पात्राध्मावेदृशः शः (तु० ३।१।१३७) उत्पद्यः । असूर्य-
लक्षारयोर्दृशितपोः (३।२।३६) खश्—असूर्यम्पदया राजदाराः । उग्रम्पश्ये-
रन्मदपाणिन्धमाश्च (३।२।३७) । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कन्व (३।२।६०)
तादृक्, तादृशः । तादृक्षः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च
(३।२।६० वा०) सदृशः, अन्यादृशः । दृशेः कनिप् (३।२।९४) पारदृश्वा ।
दर्शः, आदर्शः । अर्जिदृशिकम्यमि (उ० १।२७) इति प्रशुः । माषायां शासि-
बुधिदृशिष्विषिभ्यो युच् (३।३।१३० वा०) सुदर्शनः । कर्मणि दृशिबिदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शं वरयति ॥९६७॥

७१६ दन्श दशने । दशनं दन्तकर्म । दन्शसन्जस्वन्वा शपि^{२०}
(तु० ६।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपसद (३।१।२४) इति भाव-
गर्हायां यङ्—जपजमदहृदश (७।४।८६) इति अनुस्वारारागमः—दन्दश्यते ।
यजजपदशो यङ्—(३।२।१६) इत्यूकः—दन्दशूकः । कर्मण्यण् (३।२।१)
वृज्जदृशो मार्जारः । दशने (धातुसूत्र १।७।१६) इति निर्देशात्^३ न
लोपः । उपदंशस्तृतीयायाम् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदशं^{२५}
भुङ्क्ते । दाम्नी (३।१।१८२) इति छन्—दंष्ट्रा । नुदंशो गुणश्च (तु० उ०

१. तूणी इषुधिः । द्र० अमर २।८।८९ ।

२. 'इति वर्तमाने' पाठ० ।

३. स्मृतं धातुसूत्रौ (पृष्ठ १९९) ।

१।१४९ नारा०) दश । १विद्मिदादिभ्योऽङ् (३।१।१०४) दशा वर्तिरवस्था
च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने । विलेखनं हलोत्तिकरणम् । कर्षति ।
तुदादौ (६।६) कृषति । स्पृशमृषकृषपृषपां सिञ्जा (३।१।४४ वा०)
५० अकाक्षीत्, अकाक्षीत्; पक्षे क्सः अकृक्षत् । उर्गद् (७।४।७) वा—
अचकर्षत् अचीकृषत् । नन्द्यादौ (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि(द्र०
३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो द्यूतफलकम् । सप्तम्यां चोपपीडस्य कर्षः (३।४।४९)
आष्ट्रोपकर्षं धानाः खादति । कृषिचामितानि (उ० १।८०) इत्युः—कर्षुः ।
इक् कृष्यादिभ्यः (३।१।१०८ वा०) कृषिः । कृषेर्वृद्धिक्षोदीचाम् (उ० २।३८)
१० कर्षकः कार्षकः । अश्विकृषोः किफन् (द० उ० ३।२२) कृषिकः । कृषेरादेश चः
(द० उ० १।४) चर्षणिर्वेश्या^२ । कृषेर्वर्षे (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । लुपसदचर (१।१।२४) इति
यङ्—दन्दह्यते । दादेर्घः^३ (कातन्त्र ३।८।५७) दग्धा, धक्ष्यति (द्र० ८।
२।३७) न्यङ्कादौ (गण० ७३।५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो भक्ष्ये^४ ।
१५ अवदाहोऽन्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीद्वान् (द्र०
६।१।१२) दाह्री (१।२।१८२) इति घृन्—मेदूम्^५ । न्यङ्कादौ (गण० ७।३।
५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवासे रोगापनयने च । शसिज(६।१।१५) इत्यु पञ्चौ
२० सन्—चिकित्सति । चकरात् संशये च—विचिकित्सति । निवासे
नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादौ केत निश्चा-
वणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

७२२, दान अवखण्डने । इतो वहान्ता (१।७३१) दशानिट

उभयपदिनश्च । मान्वधदान्शान्म्यो दीर्घश्चान्म्यसस्य (३।१।६) इति सन्—
दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३. शान तेजने । शीशांसते शस्त्रम्, शोशांसति ॥९७४॥

७२४. दुषचँप् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशोऽनुनासिक इत् (३।१।८) इतीत् संज्ञा यथा स्यात् । पचते, ५
पचति । पक्त्रिमम् । पित्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्थागापाप-
चो मावे (३।३।६५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (८।२।५५) पक्कम् । पचादौ
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीप्यते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्-
क्थादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्तरि उण्—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खञ्—द्रोणस्पचः । मितन- १०
खे च (३।२।३४) मितस्पचः^२, नखस्पचः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति
कृष्टपच्यः । अलङ्कृञ् (३।२।१२६)—इत्युत्पचिष्णुः । पचेलिमः कर्म-
कर्तरि (द्र० काशिका ३।१।९६) पचेलिमा माषाः । मांसस्य पचि युङ्घनोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांसपाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^३
मांसपचनम्^३ ॥ १५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तृफलभज (६।४।१२२)
इति भेजे, भेजुः । भजो णिवः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पृचानुस्र (३।२।
१४२) इति धिनिष्—भागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।३।१२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः ।
चुरादौ माज पृथक्कर्मणि (१०।१।७१)—विभाजयति ॥९७६॥ २०

७२६. रज्ज रागे । रज्जेश्च (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रजते, रजति । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्यति
वस्त्रं स्त्रयमेव । घञि च भावकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागः,
आधिकरणे रङ्गः । रज्जेणौ शृगरमणे (६।४।२४ वा०) रजयति मृगान्, नेह-

१. 'उञ् पाठा० ।

२. इतोऽङ्गे 'कृपणः । आत्मनेपदे किं-
पचानः' इति कचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्यायां धितुण् प्रत्ययः ।

१।१४९ नारा०) दश । १विद्मिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने । विलेखनं हलोत्किरणम् । कर्षति ।

तुदादौ (६।६) कृषति । स्पृशमृषकृषपृषां सिञ्जा (३।१।४४ वा०)

५० अकाक्षीत्, अकाक्षीत्; पक्षे कसः अकृक्षत् । उर्ध्वद् (७।४।७) वा—

अचकर्षत् अचीकृषत् । नन्द्यादौ (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि(द्र०

३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो द्यूतफलकम् । सप्तम्यां चोपपीठरुधकर्षः (३।४।४९)

आधूपकर्ष धानाः खादति । कृषिचर्मितानि (उ० १।८०) इत्युः—कर्षूः ।

इक् कृष्यादिभ्यः (३।२।१०८ वा०) कृषिः । कृषेर्द्विश्चोदीचाम् (उ० २।३८)

१० कर्षकः कार्षकः । ब्रश्चिकृषोः किक् (द० उ० ३।१२) कृषिकः । कृषेरादेश्च चः

(द० उ० १।४) चर्षणिवेदया^१ । कृषेर्व्ये (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । लुपसदचर (३।१।२४) इति

यङ्—दन्दह्यते । दादेर्धः^२ (कातन्त्र ३।८।५७) दग्धा, धक्ष्यति (द्र० ८।

२।३७) न्यङ्कादौ (गण० ७३।५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो मध्ये^३ ।

१५ अवदाहोऽन्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीद्वान् (द्र०

६।१।१२) दाम्नी (३।२।१८२) इति छन्—मेद्वम्^४ । न्यङ्कादौ (गण० ७।३।

५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवामे रोगापनयने च । शसिज(६।३।१५) इत्यु पसौ

२० सन्—चिकित्सति । चकरात् संशये च—विचिकित्सति । निवासे

नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादौ केत निश्चा-

वणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्ततः ॥

७२२. दान अवखण्डने । इतो वहान्ता (१।७३१) दशानिट

२५ १. इत धारम्य आ अन्तं कचिन् । २. द्र० हैमोणादि ६४१ ।

३. अत्र लिखितेन पाणिनिसूत्रस्य पाठान्तरं मत्वा तदीयसूत्रसख्या निर्दिष्टा ।

४. न्यङ्कादिगणे—‘संशयापार्थावदाघनिदाघाः’ इत्येवं पठ्यते ।

५. ‘मेद्व’ पाठ० ।

उभयपदिनश्च । मान्वधदान्शान्म्यो दीर्घश्चान्म्यसस्य (३।१।६) इति सन्—
दीदांसते, दीदांसति ॥९७३॥

७२३ शान तेजने । शीशांसते शस्त्रम्, शोशांसति ॥९७४॥

७२४. डुषचैष् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।१।८) इतीत् संज्ञा यथा स्यात् । पचते, ५
पचति । पक्त्रिमम् । विस्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्थागापाप-
चो मावे (३।३।६५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वः (८।१।५५) पकम् । पचादौ
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीप्यते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्-
क्वादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निरातनात् कर्मकर्तरि उण्^१—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खञ्—द्रोणस्पचः । मितन- १०
खे च (३।२।३४) मितस्पचः^२, नखस्पचः । राजसूयसूर्य (३।१।११४) इति
कृष्टपच्यः । अलङ्कृञ् (३।२।१०६)—इत्युत्पचिष्णुः । पचेरेलिमः कर्म-
कर्तरि (द्र० काशिका ३।१।९६) पचेलिमा माषाः । मांसस्य पचि बुद्धवोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांसपाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^३
मांसपचनम्^३ ॥

१५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तृफलमज (६।४।१२२)
इति मेजे, मेजुः । भजो एिवः (३।२।६२) अर्धमाक् । सम्युचानुख (३।२।
१४२) इति घिनिण्^४—मागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।३।१२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः ।
चुरादौ माज पृथक्कर्मणि (१०।१।७१)—विभाजयति ॥९७६॥

२०

७२६. रञ्ज रागे । रञ्जेथ (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रजते, रजाति । कुविरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्यति
वस्त्रं स्वयमेव । घञि च मात्रकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागः,
आधिकरणे रङ्गः । रञ्जेणौ मृगरमणे (६।४।२४ वा०) रजयति मृगान्, नेह-

१. 'उञ् पाठा० ।

२. इतोऽग्रे 'कृपणः । आत्मनेपदे किं-

पचानः' इति कचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) द्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्यायां धिनुण् प्रत्ययः ।

रञ्जयति नटः । रजनरजकरजः कृत्वम् (तु० ६४।२४ वा०) शिल्पिनि चतु-
 वृत्तिखनिरञ्जिम्यः (३।१।१।१४५ सू० वा०) रजकः^१ । महारजनं कुसु-
 मम्^२ । गौरादौ (गण ४।१।४१) रजनी । जनीजृषकनसुराखोऽमन्ताश्च (१।५५४)
 इति मितसंज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्न्या—राजर्विकल्पो रजयन्^३ । सम्पृच
 (३।२।१४२)—रागी । पृषिरञ्जिम्यां कृत् (उ० ३।१११) इत्यतच्—
 रजतम् ॥९७॥

७२७. शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । वाचा
 शरीरस्पर्शने चानेकार्थत्वात् । शपते, शपति । शप उपलम्भने (१।३।२१
 वा०) तङ्, स्थावतुङ्स्थाशपां (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते चैत्राय ।
 १० शपति रिपुं पुरोधः । शीङ्शपिरुहि (तु० उ० ३।११३) इत्ययच्—शपथः ।
 शाशपिम्यां ददनी (उ० ४।९७) शब्दः^४ । शपेर्वश्च (उ० १।१०५) इति कलः—
 शपलो वर्णः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ । त्वेषते, त्वेषति । त्विट् । नष्टनेष्टु (उ० २।९५)
 इति त्वष्टा अर्कः^५ । अवपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गः । निरसनमपाकरणम् ।
 १५ अवत्वेषति गां द्विजाय, अवत्वेषते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजते, यजति ।
 वचिस्वपियजादीनां किति (६।१।१५) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः ।
 लिट्यभ्यासस्योमेयबाष् (६।१।१७) इयाज । यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं
 नास्ति—याज्यम् । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे (७।३।६२) अन्यत्र—प्रयागः,
 २० अनुयागः । करणे यजः (३।२।८५) णिनिः—आग्निष्टोमयात्री । सुयजोर्ध्वनिप्
 (३।२।१०३)—यज्वा । पूज्यजोः शानच् (३।२।१२८)—यजमानः । ऋतौ-
 यजति (द्र० ३।२।५९)—ऋत्विक् । यजजपदशां यजः (३।२।१६६) इत्यूकः
 यायजूकः । यजयाच (३।२।९०) इति नङ्—यज्ञः । प्रयजोर्भावे क्यप् (३।३।

१. अत्राह सायणः—‘न्यासे तु अ.किङ्त्यपि रक्षेमिस्त्वविधानासिक्तामलोप
 २५ इति तरङ्गिणीपदमञ्जयौ’ (पृष्ठ २०४) । अयं पाठो नोपलभ्यतेऽत्र तरङ्गिण्याम् ।

२. ‘काञ्चनं कुसुमं च’ पाठा० । ३. अनुपलब्धमूलम् ।

४. इतोऽग्रे ‘शब्दनम्’ इति कचिदाधिकम् ।

५. ‘सूर्यः’ पाठा० ।

६८) इज्या । उणादौ यष्टिः^१ । अतिपृवपि (उ० २।१२८) इत्युस्—यङ्ः
काठकम्^२ ॥९८०॥

७३०. डुवप् बीजसन्ताने । बीजानां सन्तानः क्षेत्रे विस्तार-
णम् । वपते, वपति । [प्रणिवपते] प्रणिवपति (द्र० ८।४।१७) ।
उप्यते । वप्ता । उवाप, ऊपुः, ऊपे । उत्तः । आसुयवपि (३।१।१८६) इति ५
प्यत्—वाप्यः । उप्विमम् । गृधिवपिण्यां र्त् (तु० उ० २।२७) वप्रः ।
अतिपृवपि (उ० २।१२८) इत्युस्—वपुः । वसिषपिवदिराजि (द० उ० १।५३)
इतीञ्—वापिः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) वपा ॥९८२॥

७३१. वह प्रापणे । वहते, वहति । प्रणिवहते, प्रणिवहति
(द्र० ८।४।१७) । उवाह, ऊहुः; ऊहे । सहिवहोरोदवर्णस्य (६।३।१२२) वोढा । १०
अदिखादिनीवहीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—वाहयति भारं
क्षेत्रेण मैत्रः । वहं करणम् (३।१।१०२) । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः (३।४।४३)
णमुल्—पुरुषवाहं वहति प्रवाहः । उह्यतेऽनेनेति वाहः^३ स्कन्धो-
ऽश्वश्च^४ । गोचरस्त्वर । (३।३।१२६) इति वहः साधुः वहो ध च (द० उ०
१।१६६ कपाठः) इत्यूः—वधूः । वहिश्श्रियुक्तुलाहा (उ० ४।५१) इति निः— १५
वह्निः । अशित्रादिभ्य इत्रोर्त्रौ (उ० ४।१७३)—वहित्रम् ॥९८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

७३३. वस निवासे । ७३३. अनुदात्त उदात्तेत् । वसति ।

उवास, ऊषुः । उप्यते, शासिवसिषसीनां च (८।३।६०) इति षत्वम् ।
निवत्स्याति (द्र० ७ । ४ । ४९) । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्— २०
वात्सयते । मावायां सदवसश्रुवः (३।२।१०८) ऊषिवान् । अमावास्यादन्यतर-
स्याम् (तु० ३।१।१२२) अमावास्या, अमावस्या । वसतिबुधोदिद् (७।२।५२)
गत्यर्थार्कर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उषितः । ष्टमृद (१।२।७) इति क्त्वा

१. वसोस्तिः (उ० ४।१७६) इति बाहुलकाद् यजेरपि ।

२. वीरस्वामी कठशाखाभ्यायी आसीदिति संभाव्यत । सम्प्रति कश्मीरेष्वेव २५
कठशाखाया उपलभ्यन्ते ।

३. 'डुवप' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १६०) ।

४. 'वहः' पाठा० । तच्चासाधु, उत्तरत्र बहशब्दस्य निर्देशात् ।

५. 'स्कन्धदेशः' पाठा० ।

- कित्—उषित्वा । वसेत्स्वित् कर्तरि णिच् (३।१।६६ वा०)—वास्तव्यः ।
 अमेरतिः, वह्निवस्यतिर्म्यश्चित् (उ० ४।५।६, ६०)—वसतिः । शृस्वृस्निहि (उ० १।
 ११) इत्युः—वसुः । वसेत्सु (उ० १।७६) वस्तु । अगारे णिच् (उ० १।
 ७७) वास्तु । धातिरकमिभमिदेविनासिम्यश्चिद् (तु० द० उ० ८।६२) इत्यरन्—
 ५ वास्तरम् । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीञ्—वासिः, वासी तक्षभाण्डम्
 रक् (द्र० उ० २।१३)—उस्रो रदिमः, वत् नेष्यते । धापृवस्यज्यतिम्यो नः
 (उ० ३।६) वस्नं मूल्यम् । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—वत्सरः । वसेः
 कसुन् (द्र० उ० ४।२३४)—उषः । उपसर्गं वसेः (उ० ३।१२४) इत्यथः—
 आवसथः तृषूवहिवसि (उ० ३।१२८) इति झच्—वसन्तः
 १० वसस्तिप् (तु० द० उ० १।७४—कपाठः) वस्तिर्मद्वोर्वा नामेरधः, वस्तयो
 वस्त्रान्तावयवाः । वस्त गन्ध अदने (१०।१३३) अस्य वस्तश्छागः । अदादौ
 वस घाञ्छादने (२।१४) वस्ते वस्त्रम्, वासस् । दिवादौ वसु स्तम्भे
 (४।१०६) वस्यात् । चुरादौ वस स्नेहञ्छेदापहरणेषु (१०।१८२), वास
 उपसेवायाम् (१०।२६६) वासयति ॥९८३॥

- १५ ७३५. वेब्. तन्तुसन्ताने । इतस्त्रयोऽनिट् । वयते, वयति ।
 वेजो वयिः (२।४।४१) मडिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्,
 लिटि वयो यः (६।१।३८) इति यकारस्य नास्ति—ऊयुः । थलि च^२—
 उवयिथः । वभास्यान्यतरस्यां किति (६।१।३६) ऊयुः । लिट्यन्तरस्याम् (२।४।
 ४०) इति यदा वयिर्नास्ति तदा वेज इति धातोरभ्यासस्य च सम्प्र-
 २० सारणनिषेधः—ववौ, ववुः । शाब्बासाहान्यात्रेपां युक् (७।३।३७) वाय-
 यति । हवामश्च (३।२।२) इत्याण् तन्तुवायः^३ । ल्यपि च (६।१।४९) इति न
 सम्प्रसारणम्—प्रवाय । ऊतिश्रुतिज्जुति (३।३।६७) इत्युतिर्वपनम् । वेजो
 डिः (तु० द० उ० १।६२) विः पञ्जी । मानिन् (द० उ० ६।७३) वेमा । वेजो-
 वित् (द० उ० १।३९)—वीचिः ॥९८४॥

२५

१. '० छेदोपसहरणेषु' पाठा० ।

२. अथ लिबिशेन भ्रान्त्येदं सूत्रप्रतीकमिति मत्वा ६।४।१२२ संख्या निर्दि-
 ष्टा, नात्रस्य सूत्रस्य किञ्चित् कार्यम् ।

३. 'तन्त्रवायः' पाठा० ।

७३६. व्येञ् संवरणे। संवरणमाच्छादनम्^१। व्ययते, व्ययति।
संवीयते। न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येच आत्वं नास्ति—संविख्याय।
इडत्त्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) संविध्ययिथ। अनभ्यासस्य^२ इत्युप-
धादीर्घो नास्ति। स्वपितृमिव्येवां याङि (६।१।१९) सम्प्रसारणम्—संवेवी-
यते। व्यश्च (६।१।४३) इति न ल्यपि सम्प्रसारणम्—संव्याय। विमाषा-
परेः (६।१।४४)—परिवीय परिख्याय। शाखासाहा (७।३।३७) इति युक्-
संख्याययति। नौ व्यो यलोपः पूर्व[पद]स्य च दीर्घः (उ० ४।१।३६) नीविः,
नीवी^३ ॥९८५॥

७३७. ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च^४। ह्ययते, ह्ययति। निसृप-
विभ्यो द्वः (१।३।३०) तङ्—निह्ययते, संह्ययते, उपह्ययते, विह्ययते।
स्पर्धायामाङ् (१।३।३२) मल्लो मल्लमाह्वयते। आह्वयते। ह्ः सम्प्रसारणम्,
अभ्यस्तस्य च (६।१।३२, ३३) जुहुवुः णौ च संश्रद्धोः^५—जुहावयिषति,
अजुहवत्। लिपिसिचिह्नश्च (३।१।५३) इत्यङ्—आह्वत्। आत्मनेपदेष्वन्य-
तरस्याम् (३।१।५४) आह्वन् आह्वान्त। शाखासा (७।३।३७) इति युक्—
ह्वययति। ह्वयामश्च (३।२।२) इत्यण्—स्वर्गाह्वयः। आतश्चोपसर्गे (३।१।
१३६) प्रह्वः। ह्ः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविष्टु (३।३।७२) इत्यप्—निह्वः।
आङि युद्धे (३।३।७३) आह्वः। निपानमाहावः (३।३।७४)। भावेऽनुपसर्गस्य
(३।३।७५) ह्वः। छित्त्वरदौ (द्र० उ० ३।१) उपह्वरः। बाहुलकाद्
आह्वयः ॥९८६॥

१. 'संवरणमुपयोगः। व्ययति व्ययते व्ययं करोतीत्यर्थः' इति काशकृत्स्न-
धातुपाठकमडटीकानुसारमर्थनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०)। एतद्वानुनिप्पक्षे 'व्यय' शब्दे^{२०}
चायमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते।

२. अत्र लिखितेन आन्त्या ६।१।८ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा। वाक्यस्यास्य
तात्पर्यं न विद्वः।

३. 'मूलधनम्' इति कचिदधिकम्।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति काशकृत्स्नः (पृ० १६१)।

५. ह्ः सम्प्रसारणम् (६।१।३२) इत्यत्र 'णौ च संश्रद्धोः' इत्यनुवर्तनादिति
मात्रः। लिखितेनात्र आन्त्या सूत्रनिर्देश इति बुद्ध्या ६।१।३१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा।
'णौ च संश्रद्धोः' इत्यनेन सूत्रेण (६।१।३१) तु अयतेविमाषा सम्प्रसारणं विधीयते।

७३८ [अनुदात्ताः] ।

७३९. वद व्यक्तयां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्तेत् ।
 वदति । वदिता । मासनोपसम्मापाशानयनविमत्युपमन्त्रेषु वदः (१।३।४७)
 तङ्—वदते चावीं लोकायते, मातीत्यर्थः; गेहे वदते; यतत
 ५ इत्यर्थः; क्षेत्रे विवदन्ते, नाना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,
 रहस्युपच्छन्दयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१।३।४८) सम्प्रवदन्ते^१
 द्विजाः । विमाषा विप्रलापे (१।३।५०) विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः;
 विप्रवदन्ति वा^४ । अनोरकर्मकात् (१।३।४९) अनुवदते कठः कलापस्य^५ ।
 अपाद् वदः (१।३।७३) अकर्त्रभिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।
 १० उद्यते । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीत् । न पादभ्याङ्यमाङ्यसपरिग्रह-
 रुचिर्नृतिवदवसः (१।३।८९) आत्मनेपदं णिचि—वाद्ययते घीणाम् ।
 अवद्यपण्यवर्यागर्भं (३।१।२०२) इत्यवद्यं गह्वं साधु । राजस्यस्यं (३।१।
 ११४) इति मृषोद्यम् । वदः सुपि क्यप् च (३।१।२०६) ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ।
 प्रियवशे वदः खच् (३।२।३८) प्रियंवदः, वशंवदः । यजजपदशां यडः (३।२।
 १५६) वदेरपीष्यते^६ वावदूकः । उत्तिः—तितु (७।२।६) इनि नेट्, इडपी-
 ष्यते—उदितिः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—उदित्वा । अञ्ज-
 गत्यर्थवदेयु (१।४।६९) गतिसंज्ञः—अच्छोद्य । वृतृवदि (उ० ३।६२) इति
 सः—वत्सः । वदरान्यः (उ० ३।१०४) वदान्यो दाता^७ । वदन्योऽपीष्टः । वसिष्ठ-
 वदि (द० उ० १।४३) इतीञ्—वादिः । भूवादिगृभ्यो णिञ्च (उ० ४।१७७)
 २० श्वेत०) वादित्रम् ॥९८७॥

१. वेजादीनामनुदात्तत्वविधानार्थं सूत्रमिदमपेक्षते, न चोपलभ्यते ।

२. काकाक्षिन्वायेन सूत्रमिदमनेनोत्तरेण चोभाम्यां संवध्यते ।

३. 'प्रवदन्ते' पाठा० ।

४. 'वा' कश्चिन् ।

५. 'कलापकस्य' पाठा० ।

२५ ६. 'यजजप इत्यत्र वदेरनुपदेशः कार्य इति पदकारवचनादूकः' इति
 अमरटीकायां (३।१।३५) हीरस्वामी । लिविशेनात्र तुलनायै उणादेः ४।४१ संख्या
 निर्दिष्टा । सा चिन्त्या, यजजप इत्याद्युक्तिधायकस्य सूत्रस्य प्रत्ययं निर्देशात् ।

७ 'दानशीलः' पाठा० ।

७४१. दुओभि गतिवृद्धयोः, सेद् । श्वयति । श्वयिता ।
 श्वयथुः । ओदित्वात् । (द्र० ८।२।४५) निष्ठानत्वम्, श्रीदितो निष्ठायाम्
 (७।२।१४) नेट्—शूनः । यजादित्वात् (द्र० ६।१।१५)—शूयते । विमाषा
 श्वेः (६।१।३०) लिङ्यङोः सम्प्रसारणम्—शिश्वाय, शुशाच; शिश्विथुः,
 शुशुवुः; शोश्वीयते, शोशूयते । यौ च संभ्रकोः (६।१।३२) शुशाचयिषति, ५
 शिश्वाययिषति; अशूशुवत्, अशिश्वयत् । विमाषा घेट्श्योः (३।१।४६)
 चङ्—अशिश्विषत्, अश्वयिषत्—ह्यन्तक्षण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति ।
 जूरतन्मु (तु० ३।१।५८) इत्यङ्, श्यतेरः (७।४।१८) अश्वयत् । श्वयत् (उ०
 १।१५६) इति श्वा, मातरिश्वा ॥९८९॥

७४२. वृत् । यजादिरन्तर्गणो वर्तितः ।

१०

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
 धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
 शब्विकरणो भूवादिगणः
 सम्पूर्णः समाप्तः १ ।

१. 'इकां यथिमव्यवधानं व्याडिगलवयोः' इति वचनात् (भाषावृत्तौ १५
 ६।१।७७ उदघृतम्) वकारस्य व्यवधानम् । यत्तु महामान्यकृता 'भूवादीनां वकारो-
 ऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' (१।३।१ सूत्रे) इत्युक्तं, तस्यायमर्थः—भूवादयो धातवः
 (१।३।२) इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना वकारस्य व्यवधानं कृत्वा यणव्यवहितो
 ऽपि सन्धिर्मवतीति सूचयता छात्राणां मङ्गलं विहितम् । अत एवोक्तं पत्रञ्जलिना—
 'अप्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युः' । अत्र विशेषोऽस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र
 का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (सं० २००७) प्रथमाध्याये द्रष्टव्यः (पृष्ठ २१—२४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ भूवादिगणः समाप्तः'
 इति पाठान्तरम् ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिटौ परस्मैपदिनौ]

१. अद् भक्षणे । इतो द्वावनिटौ परस्मैपदिनौ च । अस्ति,
अदिप्रयतिस्थः शपः (२।४।७२) लुक् । अदन् अदतो । व्यतिहारे (द्र०
५ १।३।१४) व्यत्यदन्ते^१ । लुङ्सनोर्वस्व (२।४।३७)—अघसत्, जिघत्सति ।
लिङ्वन्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जक्षुः, शासिवसिघसीनां च (८।३।६०)
इति षत्वम् । आद् । इड्यतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) आदिथ । अत्स्यति ।
अदः सर्वेषाम् (७।३।१००) इति लङ्यद्—आदत् । अदिखादिनीवहोनां
(१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आदयति पिण्डौ चैत्रेण । अदो
१० जग्धिर्ल्यसि किति (२।४।३६) जग्धम्, जग्ध्वा, प्रजग्ध्य । उणादावक्षम्
(द्र० उ० ३।१०) । सूचस्यदः कम्पच् (३।२।१६०) अदूमरः, घस्मरः । घस्व-
मावेऽप्युपसंख्यानम् (२।४।३७ वा०) प्राप्तीति प्रघसः । उपसर्गेऽदः (३।३।५९)
विघसः, नेह—घासः, घनपोश्च (२।४।३८) इति घस्वादेशः । नौ ण च
(३।३।६०)—न्यादः, निघसः । अदोऽनन्ने (३।२।६८) क्षिप्^२—आममस्ती-
१५ त्यामात्^३, नेह—अचादः, अण (द्र० ३।२।१) । कव्ये च (३।२।६६)
क्रव्यात्^४, क्रव्यादः । अदिशदि (उ० ४।६५) इति क्रिन्—अद्रिः ।
अदेस्तिन् त्रिनिश्च (द्र० द० उ० १।३७) अन्निर्मुनिः, अत्नी किमिः ।
जत्स्वादी (द्र० उ० ४।१०२) अत्नुः^५ । अदेर्वक्ष (द० उ० ६।७१) इति
क्वनिप्—अध्वा मार्गः । अदो नुम् थौ च (द० उ० ९।६६) इत्यसुन्—
२० अन्धोऽज्ञम् । घसेः क्च (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन् हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)
इतीद्—हनिष्यति । हो हन्तेऽभिन्ननेपु (७।३।५४) इति घः—अघानि,

१. 'व्यत्यत्ते' पाठा० ।

२. सार्वत्रिकोऽप्यपपाठोऽयम् 'विद्'

इति शुद्धः पाठः ।

३. अयं वा [ऽभिरा] ऽऽमाद् येनेदं मनुष्याः

२५ पक्त्वाऽश्नन्ति । श० ब्रा० १।२।१।४॥

४. येन [अभिन्ना] पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात् । श० ब्रा० १।२।१।४॥

५. 'अत्रः लुङ्जन्तुः' इति हैमोणादिः (सूत्र ८०६) ।

प्रन्ति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति । हन्तेरत्पूर्वस्य
(८।४।२२) प्रहणनम् । ओर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहणवः प्रहन्मः, प्रहणमः
प्रहन्मः । आङो यमहनः (१।३।२८) इत्यकर्मकात् तङ्—आहते । स्वाज्ञ-
कर्मकाच्च (१।३।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः
शत्रोः । व्यतिहारे—न गतिहिंसायैभ्यः (१।३।१५) व्यतिप्रन्ति । गमहन ५
(६।४।१८) इति अल्लोपः, अग्यासाच्च (७।३।५५) इति घः—जघानः
जघ्नुः । विभाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) इति वेद्—जघन्वान्,
जघ्नियान् । स्यसिचसीयुद्तासिषु (६।४।६२) इति चिणवदिद् च—
घानिष्यते । हन्तेर्जः (६।४।३६) जहि शत्रुम् । हनो वध लिङि (२।४।४२)
—वध्यात् । वधिमात्रात् सीयुद्चिण्वद्भावा विप्रतिषेधेन (तु० ६।४।५२ १०
वा०)—वधिषीष्ट, घानिषीष्ट । लुङि च (२।४।४३) अवधीत् ।
आत्मनेपदेऽन्यतरस्यात् (२।४।४४) आहत, आवधिष्ट । हनः सिच् (१।२।१४)
इति कित्त्वम् । अज्भनगमां सनि (६।४।१६) दीर्घः—जिघांसति । यङ्—
जङ्घन्त्यते, हन्तेर्हिंसायां ध्नी (७।४।३० वा०)^२ जेघ्रीयते । हनस्तोऽचिण्यलोः
(७।३।३२) घातयति, अजीघतत् । हनो वा वध च (३।१।१७ वा०) इति १५
घा यत्—वध्यः, घात्यः । हनस्त च (३।१।१०८) इति माघे क्यप्—ग्रह-
हत्या । लप्पतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ—घातुकः । हनश्च वधः (३।३।७६)
वधः, घातो वा । मूर्तो घनः (३।३।७७) दधिघनः । अन्तर्घनोदेशे (३।३।७८) ।
अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३।३।७९) । उद्धनोऽत्याधानम् (३।३।८०),
निघाव तद्यते यत्र काष्ठं काष्ठं स उद्धनः (अमर ३।२।३५) । अपघनोऽङ्गम् २०
(३।३।८१) । करणेऽयोनिषु (३।३।८२) अयोघनः । स्तम्बे क च (३।३।८३)
स्तम्बघनः, स्तम्बघनः । परौ घः (३।३।८४)—परिघः । उपघ्न आश्रये (३।३।८५)
संघोद्धौ गणप्रशंसयोः (३।३।८६) । निघो निमित्तम् (३।३।८७) । घञर्थे कविषा-
नाद् (द्र० ३।३।५८ वा०) विघ्नः, निघ्न आयत्ते (तु० अमर ३।३।१६) । ये

१. 'सुदसीयुद्चिण्वद्भावा' पाठा० । 'सीयुटि चिण्वद्भावा विप्रति- २५
षेधेन' इति युक्तः पाठः । द्र० महामाध्य ६।४।६२॥ लिबिरोन नात्राकरग्रन्थ-
निर्देशः कृतः ।

२. अत्र लिबिरोन सत्यपि पाठ मेदे काशिकाया निर्देशः ।

- हनः (३।४।३७) इति णमुल्—उपलघातं हन्ति । समूलाकृतजीवेषु हनकृन्-
 ग्रहः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८)
 दण्डघातं गाः कालयति^१ । चरिचलिपतिवदीनां वा द्वे आक् चाम्यासस्य,
 हन्तेर्धत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिषि हनः (३।२।४९)
 ५ ङः—अरातिहः, तिमिहः^२ । अपे क्लेशतमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः,
 तमोपहः । अन्येभ्योऽपि^३ इति वरमाहन्ति—घराहः, पटे हन्यते—
 पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोर्णिनिः (३।२।५१)
 कुमारघाती, शीर्षघाती^४ । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३।२।५२)
 जायाघ्नस्तिलकः, पतिघ्नः । शक्तौ हस्तिकपाटयोः^५ (३।२।५४) हस्ति-
 १० घ्नः, कपाटघ्नः^६ । पाणिघताढ्यौ शिल्पिनि (३।२।५५) । यत्कव्याद् (द्र०
 ३।३।५५ वा०) राजघ्नः । दारावाहनोऽण् अन्त्यस्य च टः संशयात् (३।२।४६
 वा०) दारवाघाटः, दारवाघातः । घ्रातौ च (तु० ३।२।४९ वा०) चार्वाघाटः,
 चार्वाघातः । समि च वर्णे (तु० ३।२।४६ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः ।
 कर्मणि हनः (३।३।८६) णिनिः—पितृघाती । ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप् (३।२।८७)
 १५ ब्रह्महा । संस्पृच (३।२।४२) इत्यम्याघाती । श्रुत्स्निहि (उ० १।१०)
 इत्युः—हनुः । हन्तेर्हि च (द० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः वधुश्च (तु०
 उ० २।३६)—वधकः^७ । वृद्धवदि (तु० उ० ३।६२) इति सः—हंसः^८ ।
 हन्तेर्मुट् च हिश्च (तु० उ० ३।१२६)—हेमन्तः । हन्तेरंह च (उ० ४।६२)—
 अंहतिः । वसिषि (उ० ४।११४) इतीञ्—घातिः । आङि श्रिहनिभ्यां हस्वश्च
 २० (उ० ४।१३८)—अहिः । नम्याहन एह च (तु० उ० ४।२२४) इत्यसुन्—
 अनेहा कालः, उशनसपुरुदंसोऽनेहसां (७।१।६४) सावन^९ । हन्तेर्धुर च
 (तु० श्वेत० उ० ४। ७०) इति घोरः । हन्तर्ध्व च^{१०} इति युः—जघनम् ।

१. 'घातयति' पाठा० ।

२. 'तिमिरहः' पाठा० ।

३. अत्र लिखितं '३।२।७५' सूत्र संख्या निर्दिष्टा । नबानेन ङो भवति ।

२५ वचनमिदं नान्यत्र दृष्टम् ।

४. 'कवाटयोः' 'कवाटमः' पाठा० ।

५. 'वधिः' प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

६. 'हम्मतेर्हसः' । कः पुनराह—हम्मतेर्हसः । किं तर्हि—हन्तेर्हंसः' इति भाष्य-
 वचनम् (६।१।१३) अत्रानुसंधेयम् ।

७. 'अनङ्' शुद्धः पाठः ।

८. अनुपलब्धमूलम् ।

हन्तेर्बुङ् आथन्तयोर्धत्वत्वे च^१ (तु० उ० ५।४२। द० उ० ६।८४)—परिघातनः,
परिघः (तु० अमर २।८ ९२) ॥२॥

३. अनुदात्तावनुदात्तौ ॥

[अथानिट उभयपदिनः]

४. द्विष अप्रीतौ । इतश्चत्वारोऽनिट उभयपदिनश्च । द्विषते, ५
द्वेष्टि, द्वेष्टा । सत्सुद्विष (३।२।६१) इति क्तिप्—ब्रह्माद्विद् । द्विषोऽमिने
(३।२।१३१) शता^२ द्विषन् । द्विषः शतुर्वा वचनम् (२।३।६९ वा०)—
चौरस्य द्विषन्, चौरं द्विषन् । द्विषश्च (३।४।११२) इति वा जुस्—
अद्विषुः, अद्विषन् ॥३॥

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,^३ उपसर्गोऽत्र धात्वर्थे १०
वाच्यते प्रस्थानवत् । गां दुग्धे, दोग्धि । दोग्धा । न दुहस्तुनमां यक्चिणौ
(३।१।८९)—दुग्धे गौः स्वयमेव; अदुग्ध । शल इष्टपथादनितः क्तः (३।
१।४५)—अधुक्षत्, अधुक्षत^४, अदुग्ध गौः स्वयमेव । दुहश्च (३।१।६३)
इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने^५ क्तस्याचि (७।३।७२) लुक् ।
लुग् वा दुहदिह (७।३।७३) इति क्तस्य चा लुक्—अदुग्ध अदुग्धाः, १५
अधुक्षत् अधुक्षथाः । शंसिदुहि (३।१।१०६ काशिका) इति क्यप्—दुहाम् ।
पयद् (द्र० ३।१।१२५) अपि दृश्यते—दोहाम् । सत्सुद्विष (३।२।६१)
इति क्तिप्—गोधुक् । दुहः कषश्च (३।२।७०) कामदुघा । नप्त्वेनष्ट (उ०
२।६५) इति दुहिता । अन्येभ्योऽपि^६ दृश्यते (१।३।१३०) इति युच्—
सुदोहनः, गोदोहनो घटः, गोरार्दौ^७ (द्र० गण ४।१।४१) गोदोहनी^८ । २०
उणादौ दोहदो^९ ऽमिलाषविशेषः ॥४॥

१. अत्र लिबिशन नाकरग्रन्थनिर्देशः कृतः ।

२. 'शतरि' इति साधु ।

३. प्रपूरणं रिक्तीकरणमित्यन्ये ।

४. अत्र सायणीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या. स्वामिमत्तं तत्र निराकृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्वत्रिकः पाठः सन्नपि निरर्थकः, बहुवचनादन्यत्रापि लोप- २५
दर्शनात्—अधुक्षाताम् अधुक्षाथाम्, अधुक्षि ।

६. 'अन्येभ्यपि' पाठा० ।

७. नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्पल्यादयश्च' इत्यवान्तर्गणस्याकृतिगणत्वात्
संभवति । ८. द्र० हैमोऽणादि २४४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेगंदनद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिदेग्धि । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्धः, संदिग्धः । देहनो घटः, गौरादौ (द्र० गण ४।१।४१) देहनी^१ । उणादौ—देहली^२ द्वारा-घो दारुः । देहः ॥५॥

५ ७. लिह आस्वादने । लेढि, लीढे । अलिक्षत् । कस्याचि (७।३।७२) अलिक्षाताम् । लृप् वा दुह (७।३।७३) इत्यलीढ अलीढाः, अलिक्षत् अलिक्षथाः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—लेइः । वहा-अत्रे लिहः (३।२।३२) खश्चहंलिहः, अमंलिहः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—लेहः । आलीढः^३ ॥६॥

१० [८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥]

९. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, ११. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् । क्लित्करणं नुम्निषेधार्थम्, अन्तग्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे) अनुवर्तते^४, गणकृत्यमनित्यम् (तु० सीर० परि १२१) इति ज्ञापनार्थं च^५ । यथा—स एवायं नागः सहति कलमेभ्यः परिमवम् (सुभाषित ६३१) । आचष्टे ।

१५ चक्षिः ख्यात् (२।४।५४)—आख्याता । वा लिटि (२।४।५५)—चख्यौ चख्ये, चचक्ष चचक्षे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत् । न प्याख्या (८।२।५७) इति ख्यातः । चक्षेः शिञ्च (उ० २।१।१६) इत्युस्—चक्षुः । चक्षेर्वहुलं शिञ्च (४।२।३३) इत्यसुञ्—चक्ष्वा राक्षसः, अवचक्षाः ॥ ७ ॥

२०

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

११. ईर गतौ । इतः पृचिपर्यन्ता (२।२१) द्वादश सेट आत्मने-

१. पूर्व (१६७) पृष्ठस्था टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

२. सरस्वतीकण्ठा० २।३।९८॥ हैमोणादि ४६५ ।

३. अत्र क्षीरस्वामिनोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।

२५

४. अयं भावः—यत्रान्ते इकार इद् भवति, तत्रैव नुम्निधानम् । अत्र तु इकारस्येत्वेऽपि नान्त इकार इत्, तेनात्र नुम् भवति ।

५. 'वा' पाठा० । सायणेन मतमिदं निराकृतम् धातुधृत्तौ (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । ईर्ते । ईरिता । चुरादौ ईर षेपे (१०।२०५) ईरयति । कम्पने च इत्येके ॥९॥

१२. ईड स्तुतौ^३ । ईष्टे, ईडिता । ईडजनोर्षे च (७।२।७८) इनीटि ईडिषे; ईडिष्वे । ईडा । इडाया वा (८।३।५४) इति लिङ्गाद् ईडा । ईड्यः ॥९॥

१३. ईश ऐश्वर्ये । भुव ईष्टे । ईशः से (७।२।७७)—ईशिषे । ईशिता । अधीगर्थदयेरां कर्मणि (२।३।५२) षष्ठी^३ । ईशानः । ईशः । स्थेशमास (३।२।१७५) इति वरच्—ईश्वरः^४ ॥१०॥

१४. आस उपवेशने । आस्ते । आसिता । अभिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।४६)—खट्वामध्यास्ते । ईदासः (७।२।८३)—आसीनः । १० दयायासश्च (३।१।३७) इत्याम्—आसांचक्रे । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उपासितो गुहं चैत्रः । एयासश्चन्यो युच् (३।३।१०७)—आसना ॥११॥

१५. आशुः शाशु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासिता । शाशु अनुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं ह्रस्वनिषेधादिविषयम्—नालोपि- १५ शास्वृदिताम् (७।४।२) अशशासत्^५ । शास इदङ्हलोः (६।४।३४)—अशिषत् । क्वावुपसंख्यानम् (६।४।३४ वा०)—आशीः । क्ते (द्र० ७।२।१५) आशास्तः । अनुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९) युच्—आशासनः । आशास्तिः—गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इति नास्ति निष्ठायां सेटोऽकारवचनान् (३।३।६४ वा०)^६ । उदितो वा (७।२।५६) आशास्त्वा, आशासित्वा । २०

१. काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गसिंहश्च इत्थमेव पठतः ।

२. 'ईड ईल स्तुतौ' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७०) । अत्र पूर्वोऽलिखिता (पृष्ठ ५१) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रागुक्ते प्रयोगे ।

४. वरचि क्षियामीश्वरा । अश्रुतेराशुकर्मणि वरट् च (उ० ५।५७) इति वरट्ठित्वान् क्षियामीश्वरी मन्त्रति । २५

५. अत्र एतद्भानुपूर्वस्था सायणीया भानुवृत्तिरनुसंधेया । तत्र स्वाधिमते प्रकृतस्याङः शासुधातोरप्युपधा ह्रस्वत्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

६. अत्र लिबिशेन नाकरस्थानसंकेतो निदर्शितः ।

आङः, शास इति दौर्गाः^१—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. वस आच्छादने । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः ।
वसितः । म्वादेर् (१७३३) उचितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः ।
मिदाद्यङि (द्र० ३।३।१०४) वसा^२ । वसनम् । वसस्तिप् (तु० द० उ०
१।७४ कपाठः) वस्तिमेद्वोर्ध्वम् । वृत् (द० उ० ८।७९)—वस्त्रम् ।
वसेणित् (उ० ४।२।१८)—वासः । वाशित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिख्ये-
त्वाम्यासलोपौ न स्तः—ववसे, ववसिषे ॥१३॥

१७. कसि गतिशासनयोः । कंसते, कंसिता । कंसनः ।
कंसः । कस इत्येके ॥१४॥

१८. णिसि चुम्बने । निस्ते । वा निस्निवनिन्दां (८।४।३३)
णत्वम्—प्रणिस्ते^४, प्रनिस्ते ॥१५॥

१९. णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । प्रणिङ्क्ते । निञ्जिता ॥१६॥

२०. शिजि अव्यक्ते^५ शब्दे^६ । शिङ्क्ते । शिञ्जानः । शिञ्जिता ।
शिजि पिजि इति कौशिकः—पिङ्क्ते, पिञ्जरः । खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ
१५ (उ० ४।६०)—पिञ्जूलः पिङ्गलः^७ । वृजी कर्जने इति दौर्गाः^८ वृक्ते,
वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. पृची सम्पर्के । सम्पर्को मिथणम् । पृक्ते । सम्पृक्तः ।
रुधादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः—पृङ्क्ते ॥१८॥

१. काशकृत्स्नीये दौर्गे च धातुपाठे 'आङः शासु' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
२. 'मिदाद्यङि वसा' इति कचिच ।
३. उद्धृतं पुरुषकोर (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।
४. प्रत्याख्यातमिदं सायणेन ।
५. 'सिजि' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १७१) ।
६. अत्राव्यक्तशब्दो भूषणरवः । 'भूषणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः
२५ (१।५।१६) ।
७. 'पिङ्गः' पाठा० ।

८. काशकृत्स्नोऽपि 'वृजी' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अथ
स्वामी वृज इति दौर्गाः—तेषां वृक्ते, वर्जिता' इत्येवमुद्धृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

२३. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । इत ऊर्णुजन्ता (२।३१) नव सेटः । सूने । स्वरतिसृति (७ । २ । ४४) इति वेद—सोता, सविता । सुषुवे । भूषुवोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणो नास्ति—सुवावहै । सौतिष्यो- रेव षणि (८।३।६१) इति षत्वम्—सुषावयिषति । सुविनिर्दुर्म्यः सुपिसृति ५ (८।३।८८) इति सुपूतिः । राजसूयसूर्य (३।३।११४) इति राजसूयः साधुः । सूतः, सूतकम्, भावक्तान्तात् कन्, सूतकापुत्रकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् (तु० ७।३।४५ वा०) इति सूतका सूतिका । सुषूषागृधिम्यः कर् (श्वेत० उ० २।२७)—सूरोऽर्कः । सुवः कित् (उ० ३।३५)—सूनुः । क्रिन् (द्र० उ० ४।६४)—सूरिः । दिवादी षूङ् प्राणिप्रसवे (४।११)—प्रसूयते । १० तुदादी षू प्रेरणे (६।१०६)—सुवति ॥१९॥

२४. शीङ् स्वप्ने । शेते । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।२६)— ग्राममधिशेते । शीङो रुद् (७।१।६)—शेरते । शीङः सार्वधातुके गुणः, अयङ् यि किङति (७।४।२१, २२)—शय्यते । अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)— खशायः, पाश्चादियः करणे (तु० ३।२।१५ वा०)—पाङ्चशयः । गत्यर्था- १५ कर्मक (३।४।७२) इति क्तः, निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इत्यकिञ्चिन्म— शयितः । आलुङ् वक्तव्यात् (द्र० ३।२।१५८ वा०) शयालुः । व्रते (३।२। ८०) णिनिः—खण्डिलशायी । एरन् (३।३।५६)—संशयः । व्युपयोः शेते पर्याये (३।३।३९) घञ्—तत्राद्य राजोपशायः, विशायः । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति क्यप्—शय्या । भृगुशी (उ० १।७) इत्युः—शयुरज- २० गरः । शीङो बुक्लन्वल्नृलन्वल्नः (तु० उ० ४।३८)—शीघ्रः, शीलम्, शैव- लम्, शैवलम्, शैवालम् । वृङ्शीम्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (द० उ० ६।६१) इत्यसुन् शेषो लिङ्गम् । शीङः किद् प्रस्वञ्च (तु० द० उ० ३।५५)—शिखा । शिखरम्, शैखरम् । शाखा तु शाखतेः (१।९०), घानकः शीङ्मियोः (तु० उ० ३।८२)—शयानकः । निशेरतेऽस्मिन्निति निशीथः (द्र० उ० २५

१. 'निद' इति द० उ०, श्वेत०, नारा० । शिखाशब्दस्याशुदात्तत्वदर्शनात् 'निद्' पाठनैव भाव्यम् । गुणस्तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति इति 'किद्' पाठश्चिन्त्यः ।

२।९। इणशीम्यां वन् (उ० ४।१५२) —शेवः सुखम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे । यौति, उतो वृद्धिलुकि हलि (७।३।८९) । यचिता । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेद्—युयूषति यियविषति । आसुयुवपि (३।१।१२६) इति ण्यत्—यात्रम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—यवः, ५ स्वार्थेऽण्^१ यावः, कनि (द्र० ५।४।२९) यावकोऽलकतकः । समि यु-
दुवः (३।२।२३) घञ्—संयावो गुडमिश्रं खाद्यम्^२ । उदि श्रयति यौति-
पुवः (३।३।४६)—उद्यावः । नन्द्यादौ (द्र० ३।१।१३४) ल्युः—यवनः ।
कनिन् युवृषि (उ० १।१५६) इति कनिन्—युवा । तिथपृष्ठ (उ० २।१२) इति
यूथः । कुसुयुम्यो दीर्घश्च (तु० द० उ० ७।५)—यूपः । अजियुधूनीम्यो दीर्घश्च
१० (उ० ३।४७)—यूका । सुयुवविम्योऽन्युजायूजकुवः (उ० ३।८२)—
यवागूः । वहियुम्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसच्—यवसो^३
घासः । वहिश्रिद् (तु० उ० ४।५१) इति निः—योनिः । ३ पूङ्ग्वोलोपश्च (तु०
द० उ० ६।१६) इत्युन्—यूषः । यूषेः^४ सौत्राद् योषा^५ । हसुसहि (उ०
१।९७) इति योषित् । यवासो^६ (द्र० उ० ४।२) दुरालभा^७ । ऊतियूति

१५ १. प्रज्ञादिम्यश्च (५।४।३८) इति प्रज्ञादराकृतिगणत्वान्, यावादिभ्यः
क्त् (५।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोधूमखाद्यम्' पाठा० ।

२. उणादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनवासिपाठेन संवदति, परं स शित्त्वमनु-
वर्त्य यावसपदं व्युत्पादयति । वेदे (यजु० २।१।४३) 'यवस' इत्यप्याशुदात्त उप-
लभ्यते । तदर्थं 'वहियुम्यां निन्' इति दरापादीसूत्रे (६।४७) शित्त्वं नानुवर्तनीयम् ।

२० ३. अत्र 'पूङ्ग्वोलोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपागुणादौ
निर्देशान्, स्वयं च 'पूङ्ग् वन्धने' (१।५६२) सूत्रव्याख्यान तथैवोद्धरणाच्च (पृ० १४८) ।

४. 'यूषेः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'हसुसहियुविम्यः इतिः' इत्युष्णा दे-
सूत्रे (१।६७) पाठदर्शनात् 'युष सौत्रो धातुः । अपि च 'यूष' पाठे लघूपवत्त्वा-
भावाद 'योषा' इत्यत्र शुष्णोऽपि न स्यात् ।

२५ ५. इतोऽपि लिबिशेन आन्त्या उणादेः ३।६१ सूत्रसंख्या तुलनाय निर्दिष्टा ।
अत्र सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन यूधातोः सप्रत्यये योषापदसिद्धिरुक्ता, क्षीरस्वामिना
तु युषधातोः । लिबिशेनैतदपि न बुद्धं यत् युष-धातोः स-प्रत्यये योषापदसिद्धिः
कथं भविष्यति ?

६. जवापा इति लोके प्रसिद्धा ।

७. निषण्डयु कचिद् दुरालम्भा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अत्र दुरालमा-

जूति (३।३।६७) इति यूतिः । संघोऽयुतसिद्धानाम्^१ इत्यादिदर्शनाद् यु अमि-
श्रण इत्येके^२ । क्रयादौ युज् बन्धने (६।७)—युनाति । चुरादौ यु जुगुप्सा-
याम् (१०।१।५७)—यावयते, याव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रौति, रुस्त्वुग्रम्यमः सार्वधातुके (७।३।५५)
हलादौ वा ईट्—रवीति । रविता । सनि ग्रहयुहोश्च (७।३।१२) इतीण् ५
नास्ति—रुवति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपसर्गे रुवः (३।३।२२)
घञ्—संरावः । विभाषाङि रुलुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः ।
भ्वाद्दौ रुङ् गतिरेषणयोः (१।६।८३) रवते । रवणः । रुशतिभ्यां कृत् (द० उ०
१।१।५९)—रुर्मुगः । अच इः (उ० ४।१।३६)—रविः । असुन्^३—पुरुषाः
(उ० ४।२।३२) । मद्यां रौति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ १०

२७. णु स्तुतौ । नौति, प्रणविता । आङि नुप्रच्छदोः (१।३।२१ वा०)
तङ्—आनुते । नुनूषति । नवः, प्रणवः । नुदंशोर्णश्च^४ (तु० द० उ० ६।५।४)
इति नव ॥२३॥

२८. दुधु शब्दे । क्षौति । क्षवधुः । क्षविता । क्षवः । क्षतम् ।
वौ क्षुधुवः (३।३।२५) घञ्—विक्षावः ॥२४॥ १५

२९. क्षणु तेजने । क्षणौति शास्त्रम् । समः क्षणवः (१।६।६५) तङ्-
संक्षुते, क्षुणूषति ॥२५॥

३०. णु प्रसवणे । स्तौति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।३।३६)
इतीट्—प्रस्तुविता । स्तुस्तूषति । न दुहस्तुनमां यक्विणौ (३।१।८६)—
प्रस्तुते गौः स्वयमेव, प्रास्तोष्ट । स्तुवभि (उ० ३।६।६) इति कित्त सः— २०
स्तुपा ॥२६॥

३१. ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतिविभाषा (७।३।९०) हलादौ

दुरालम्भयोर्विषये पूर्वा १५१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१. अनुलपब्धमूलम् ।

२. प्रक्रियाकौमुद्यां स्मृतमिदम् ।

३. अत्र लिविशेन व्यर्थं ४।१।८८ उणादिसूत्र-संस्वा निर्दिष्टा ।

२५

४. अत्र लिविशेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिश्योज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्तौ बाहु-

लकान् प्रमाधितनवपदव्युत्पत्तिस्थाय (उ० १।१।५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सार्वधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णोति प्रोर्णोति । ऊर्णोतिर्वि-
माषा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रौर्णावीत् प्रौर्णावीत् । गुणोऽपृक्ते (७।३।९१)
प्रौर्णोत् । सनीयन्तर्ध्वं (७।२।४६) इति वेद—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति,
प्रोर्णुनूषति । सुविषति (३।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णोनूयते ।
५ विमाषोर्णोः (१।२।३) कित्त्वम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णवितव्यम् । ऊर्णो-
र्तर्हः (उ० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णोतिबुलोपध्व (उ० १।३०) इति कुः—ऊरुः ।
महति ह्रस्वश्च (उ० १।३१)—उरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. धु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) त्रयोविंशति-
१० रनिटः । द्यौति । द्योता । द्यौः ॥२८॥

३४. धु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सोता । सुषाव । सुसुधुम्यः
परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिञ्चीद्—असावीत् । सुतः । म्वाद्दौ (१।६७२)
सवति, सविता । स्वाद्दौ (५।१२) सुनोति । कुसुधुम्यश्च (द० उ०
७।५) इति सूपः ॥२९॥

१५ ३५. कु शब्दे । कौति । कोता । कूपः । म्वाद्दौ कुङ् (१।६८१)
कवते । तुदादौ कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुवति । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येषां
कौतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्तस्वरे, कवतिरव्यक्ते शब्दे ३ ॥३०॥

३६. ण्डुब् स्तुतौ । स्तौति । वपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति
षत्वम्—अभिष्टौति । स्तोता, प्रस्तोता, कसृष्ट (७।१।१३) इति नेट्—
२० तुष्टोथ । सिवादीनः वाङ्मय्येऽपि (८।३।७१) इति षत्वम्—पर्यष्टौत् पय-
स्तौत् । स्तौतिर्योरेव षण्यभ्यामात् (८।३।६१) षः—तुष्टूषति । परिनिविम्यः
सेव (८।३।७०) इति षः—परिष्टौति । एतिस्तुशाष्ट (३।१।१०६) इति
क्यप्—स्तुत्यः । अप् (द्र० ३।३।५७)—स्तवः । मे द्रुस्तुसुवः (३।३।२७)

१. मोंवादिकः सवतिरनिट्, तेन सोता इत्येव युक्तः पाठः ।

२५ २. तुदादौ 'कुङ्' पठ्यते । तेन 'कवते' इत्यात्मनेपदं युक्तम् ।

३. अत्र "कवतिस्तावदव्यक्ते शब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयते इति । कुवतिर-
प्यार्तस्वरे—कोकूयते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम्
(७।४।६३) अथनुसन्धेयम् । स्मृतः क्षीरपाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः । यज्ञे समिस्तुवः (३।३।३२)—संस्तावः अन्यत्र संस्तवः ।
आजमास (३।२।१७७) इति क्विप्—प्रावस्तुत् । करणे क्तिन् इत्यते^१
स्तुतिः । दाम्नी (३।२।१८२) इति झ्न्—स्तोत्रम् । अर्तिस्तुष्ट (७०
१।१४०) इति मन्—स्तोमः । ऋभु स्तोमे (१।२७८) ऽस्मात् तु स्तोमः
श्रौतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः^२ ॥३१॥

५

३७. ब्रून् व्यक्तायां याचि । ब्रुव ईद् (७।३।९३) ब्रवीति ।
णिश्चिप्रथिब्रूनात्मेनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति
कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्नः—ब्रूने कया स्वयमेव, अवोचत ।
ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३।४।८४)—आह, आहुः । आहिब्रुवोरीद्
प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०) आहस्थः (८।२।३५)—घात्थ । १०
ब्रुवो वचिः (२।४।५३)—वक्ता । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि-
प्रवचनीयद्वैत्रोऽनुवाकस्य । चेलद्ब्रुव (६।३।४३) इति लिङ्गात् कः—
ब्राह्मणब्रुवः । कवसौ (३० ३।२।१०७) ऊचिवान् । उपेयिवाननाश्वान-
नूचानश्च (३।२।१०६) वचिना ग्रहणात्^३ ॥३२॥

३८. इण् गतौ । एति । एत्येधत्पूठ्स (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५
उपैति । इतः । इणो यण् (६।४।८१)—यन्ति । लिटि—दीर्घ इणः किति
(७।४।६९)—ईयुः । एता । एतेलिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् ह्रस्वः—समि-
यात् । इणो गा लुङि (२।४।४५), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जल्लुक्,
गापोर्ग्रहणेणपिब्रयोर्ग्रहणात् (६० २।४।७७ वा०)—अगात्, अगुः । गौ गमि-
रबोधने (२।४।४६)—गमयति, बोधने—प्रत्याययति । सनि च (२।४।४७) २०
—जिगमिषति, बोधने—अर्थान् प्रतीतिषति । उपेयिवाननाश्वान्
(३।२।१०९) इत्युपेयिवान् । एतिस्तुशासु (३।१।१०६) इति क्यप्—

१. भ्रुयजिस्तुभ्यः करणे (३।३।६४) इति वार्तिकेनेति शेषः । वार्तिकं च
ल्युङ्वाधनार्थम् ।

२. साग्नि (गीत्यां) प्रयुज्यमाना मन्त्रवाद्या 'ओ हाइ' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५
काः शब्दाः । तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽप्यं स्तोमशब्दः । यदाह सूत्रलक्षणे—अस्तो-
ममनवधं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः (वायु पुराण ५६।१४२) इति ।

३. तादृशनिपातनान् वक्तेरनूचान इति भावः ।

- इत्यः । श्याद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—अत्यायः । इण्णञ्जि (३।२।१६३)
 इति क्वरप्—इत्वरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः ।
 परिण्योर्नीणोर्धूताभ्रेषयोः (३।३।३७) घञ्—न्यायः । परावनुपात्यय इणः
 (३।३।३८) त्वाद्य पर्यायः^१, नेह विपर्यायः । संघायां समज (३।३।६६)
 ५ इति क्यप्—इत्या । छन्दसीणः (उ० १।२) उण्—आयुः । किंजरयोः श्रिणः
 (उ० १।४) झुण्—जरायुः । दुरीणो लोपश्च (उ० २।२०) इति रक्—
 कूरम् । एतेरिञ्च (उ० २।११८) इत्युसिः—आयुस् । इण्सिदीङ्गन्यविभ्यो
 नक् (उ० ३।२)—इनः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । हसि-
 श्रिण्वा (उ० ३।८६) इति तन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३)
 १० इति भः—इभः । अध्यायन्यायोषाव^२ (३।३।१२२) इति न्यायः । इण् आग-
 सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुन् लुद् च—एनस् । असुन् (द० उ० ९।४६)
 अयः शस्त्रम् । इण् आगोऽपराधे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (द्र०
 (उ० २।२८) इरा^३ । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः ।
 सानसिबर्णसि (उ० ४।१०७) इतीत्वलोऽसुरः । कुत्श्चद् दीर्घश्च, समीणः^४
 १५ उ० ४।६२, ९३) समीचः समुद्रः । एनीत्येणो मृगः ॥३३॥

३९. इङ् अध्यनने । इङोऽधिनावश्यंभावी योगः । यदाह-
 कश्चित् तमनुवर्तते^१ । अधीते । अधीयते—अकृत्सर्वधातुकयोर्दीर्घः (७।४।
 २५) । गाङ् लिटि (२।४।४९) अधिजगे घेदम् । विभाषा लङ्लङो (२।४।५०)
 गाङ्कुटादिभ्योऽञ्चिन्ङिन् (२।२।१) इति छित्त्वम्, घुमास्थागापाजहाति
 २० (६।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्ययैष्ट; अध्यगीष्यत, अध्ययैष्यत ।
 इङ्श्च (२।४।४८) इति सनि गमिः, अञ्भनगमां सनि (६।४।१६) इति
 दीर्घः—अधिजिगांस्ते । क्रीङ्जीनां णौ (६।१।४८) आत्त्रम्—अध्यापयति,

१. इतोमे 'कमः' इत्यत्रिकं कश्चित् ।

२. उणादिप्रत्ययान्तेषु कथमष्टाध्याभ्याः सूत्रमुद्भूतम् ? किमत्र पाठभ्रंशो-

२५ जातः ?

३. 'गौरू मौर् वाक्' इत्यधिकं कश्चित् ।

४. 'समीणः' सूत्रप्रणालौ द्विः पठ्यते । सन्देहनिवृत्त्यर्थमत्र पूर्वसूत्रेण सह
 निर्दिष्टम् । ५. थयं कृत्स्नः पाठः—धात्वर्थं बाधते कश्चिन् कश्चित्तमनुवर्तते ।

विशिनिष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिरिति वा ।

बुधयुध (१।३।८६) इत्यतङ् । यौ च संश्चङोः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इक्ष्वायोः
शत्रुकच्छिषि (३।२।१३०)—अधीयन् पारायणम् । इक्ष्च (३।३।२२)
इति घञ्—उपाध्यायः । ऋपादाने स्त्रियां वा ङीष् (३।३।२२ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अध्यायन्यायोषाव (३।३।२२) इत्यध्यायः ५
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारोऽधीगर्थे (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मातुरध्येति । इण्वदिकः (२।४।४५ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगमयति, अधिजिगमिषति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनः प्रथम- १०
गर्मग्रहणम्, असनं क्षेपः, अशनं व्याप्तिरित्येके । वेति । प्रजने वीयतेः
(६।१।५५) इति णावात्त्वं वा—पुरोवातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१।५०)—वेननम् । विपस्तुद् च (द० उ० १।४।५) इत्य-
सच्—चेतसः । असुन् (द० उ० १।४।९)—वयस् । वीव्याज्वरिम्यो निः
(उ० ४।४।८)—वेणिः । गुधवीपचिवचि (द० उ० ८।८।९) इति व्रन्— १५
वेभ्रम् । अजिवृरीम्यो निष्च (उ० ३।३।८) इति णुः—वेणुः । वीतम् असारं
हस्त्यश्वम् । क्तिच् (द० ३।३।१७५) वीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिंयाति ।
आञ्जीनघोर्नुम् (७।१।८०) वा—याती यान्ती । लङः शाकटायनस्यैव (३।४।
२११) इति झेर्जुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनमातां मुक् च २०
(तु० ७।२।७३) इद् च—अयासीत् । यश्च यङः (३।२।१७६) वरच्—
यायावरः । यो द्वे च (उ० १।२।१) इति ययुरश्वः । कमिमनिजनि (उ०
१।७।३) इति तुः—यातुः राक्षसः । हुयामा (उ० ४।१।६८) इति व्रन्—यात्रा ।
गम्यादौ (गण० ३।३।३) यायी । मृगव्यादयश्च (उ० १।३।७) इति मृगयुः
साधुः । अर्तिस्तुस् (उ० १।१।४०) इति मन्—यामः ॥३७॥ २५

१. अतङ् अर्थाद् आत्मनेपदमावः, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. अत्र लिखितेन 'व्रन्' पाठोऽशुभ इति मत्वा 'सार्धत्रिकोऽयं पाठः' इति
टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाषां, क्वचिच्च दशपाषां 'व्रः' इत्येवोपलभ्यते, तथापि
दशपाषाः क. ख. ग. हस्तलेखेषु 'व्रन्' इत्येव पठ्यते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः^१ । वाति । नेर्गद (८।४।१७) इति
णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, वान्ती । वो विधूनने जुक् (७।३।३८)—पक्षै-
केनोपवाजयति । ‘धीजयतिः’ इति तु लौकिको धातुः^२ । निर्वाणोऽवाते (८।२।
५०) साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः । अतिस्तुष्ट (उ०
१।१४०) इति मन्—वामः । कृपाजि (उ० १।१) इत्युण्—वायुः ।
हसिमृश्रिणा (उ० ३।८६) इति तन्—वातः ॥३८॥

४४. मा दीप्तौ । माति । दामाभ्यां तुः (उ० ३।३२)—मानुः ।
चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकराद् मानं^३ मा । भास्तु भासेः
(१।४।१२) । न भामूपकमि (८।४।३४) इति प्रमानम् । प्रमा (द्र० ३।३।
१० १०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥

४५. णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । स्नास्नावतुवसां च
(१।५।५६) इति मित्त्वम्—प्रस्नपयति,^४ अनुपसर्गाद् वा^५ (द्र० १।
१५५)—स्नापयति स्नपयति । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले (८।३।८९)
षत्वम्—निष्णातः, नदीष्णः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
१५ प्रस्नः । भ्वाद्दौ ण्यै वेष्टने (१।६।५५)—स्नायति । स्नामदि (उ० ४।१।११)
इति वनिष्—स्नायां, स्नायुः ॥४०॥

१. ‘गन्धनं मर्दनम्’ इत्यधिकं क्वचित् ।

२. द्र० क्षीरतरङ्गिण्याम् ‘ईज’ (१।१।१२) धातुव्याख्यानम् —“बीजेलौकिकाद्
अबीजयन् । तत्रैव टिप्पणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ६) ।

३. लिखितेन ‘चकराद् मानं’ इत्यत्रैव वाक्यसमामिहितं निर्दिष्टम्, तदनन्तरं
२० ‘मा’ इत्येतावन् स्वतन्त्रमुदाहरणं स्वीकृतम्, तदसत् । नहि ‘चिन्तिपूजि’ (३।३।१०५)
इत्यनेन ‘मानम्’ पदं सिद्धयति, अपि त्वनेन सूत्रेण चिन्तादिपदप्रसिद्धयै ‘अङ्’
विधीयते । तस्मादयमत्र क्षीरस्वामिन आशयः—अङ्विधायके ‘चिन्तिपूजि’ इत्यादि-
सूत्रे चकारेण ‘मा’ धातोरपि स्त्रियां भावेऽङ्प्रत्ययो बोध्यः, तेन (टापि) मानं
२५ ‘मा’ इत्याकारान्तं भापदं प्रसिद्धयति ।

४. आद्यथेऽप्रसौ विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५।५६ व्याख्याने) । तदनुसारं
सोपसर्गान् प्रस्नापयति इत्येव प्राप्नोति । तथैव पूर्वम् (१।५।५६) उदाहृतमपि ।

५. अनुपसर्गाद्वा इति त्वनुवर्तमानं पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. आ पाके । आति, पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तृशब्दः^१ ।
णौ मित्र (द्र० धातुसूत्र १।५४७)—अपयति । आणा यवाणूः । मृतं
पाके, क्षीरहविषोः (६।१।२७ सू० माप्यं च) ण्यन्ताण्यन्तयोर्निपातनम्^२ ॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गतिः पलायनम्,
निद्रा च ।^३ द्राति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिद्राति । ५
स्पृष्टिदृष्टिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—निद्रालुः । निद्राणः । भ्वादौ द्वे
स्वने (१।६।४५)—द्रायति ॥४२॥

४८. प्सा भक्षणे । प्रणिप्साति (द्र० ८।४।१७)—श्वतुक्त्
(उ० १।१।५६) इति विश्वप्साऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पाति । पातेर्लुग् (७।३।३० वा०) णौ-पालयति । १०
नप्त्वेनट्ट (उ० २।९।५) इति पिता । रक् (द्र० उ० २।१३)—विप्रः ।
असुनि पातेस्थक् (तु० उ० ४।२०४)—पाथोऽम्बु । पानीविषिभ्यः पः (उ०
३।०३)—पापम् । इष्मीकापा (उ० ३।४३)—इति कन्—पाको^४ बालः ।
पातेर्डतिः (उ० ४।५७)—पतिः । नआण्णपाद् (६।३।७५) इति नपात्^५
पातेर्ङ्म्बुन् (उ० ४।१७८)—पुमान् । के—नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र० २५
३।१।१३६) । नामन्सामन् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । इन् (द० उ०
८।७९)—पात्रम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—पामा । भ्वादौ पा पाने
(१।६।५७)—पिवति, पै ओवै शोषणे (१।६।५४)—पायति ॥४४॥

५०. रा दाने । राति । रातेर्ङेः (उ० २।६६) इति रा धनम् ।
कन् (द्र० उ० ३।४०) राका पूर्णिमा । राशदिभ्यां विन् (द० उ० १।३६ २०
कपाठः)—रात्रिः ॥४५॥

१. क इति न ज्ञायते ।

२. अत्र प्रदीपोद्योतावपि द्रष्टव्यौ ।

३. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्दः पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रवर्णः—यो मा पाकेन
मनसा चरन्तममिचष्टं नृतेमिर्वचोमिः (ऋ० ७।१०।४।८) । अयमेवशब्दोऽस्मेमेव २५
चार्थे फारसीभाषायामपि प्रयुज्यते । अत्र विशेषः—सं० व्या० शास्त्र का इतिहास—
नाम्नि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) स्वलोकीयः । ५. इतोऽमे—‘पातयतेस्त्विदं
निपातनं युक्तम्—तनूनान् (गण० ६।२।१४०)’ इत्यधिकम् ।

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्द्धुलुकावन्यतरस्यां स्नेहविपाटने^१
(तु० ३।३६) णौ—घृतं विलाहयति, विलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः
(३।२।३)—बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाप् लवने । पकारो दाधा ध्वदाप् (१।१।२०) इत्यर्थः^३ ।
५ दाति क्षेत्रम् । दायन्ते व्रीहयः । दाता । दाम्नी (३।२।१८२) इति ध्रुव—
दात्रम् ॥४७॥

५३. ख्या प्रकथने ।^४ आख्याति । ख्याता^५ । अस्यतिवक्ति-
ख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आख्यत् । न भ्याख्या (८।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति ख्यातः । समानेख्यश्च^६ (तु० उ० ४।१३७)—इति सखा ॥४८॥

१० ५४. प्रा पूरणे । प्राति । क्ते (द्र० ८।२।४३)—प्राणः ॥४९॥

५५. मा माने । मानं वर्तनम् । पात्रे माति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । घुमास्था (६।४ ६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पापामग्रहणं-
लुग्विकरणस्य णत्ववर्जम्^७—मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच्च इस्—

१. 'विपाटने' पाठान्तरम् ।

२. 'बहुलम्' पाठा० ।

१५ ३. 'इति पिदर्थः' पाठा० ।

४. 'प्रथने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी कचिदुपलभ्यते । सायण ऋग्माथ्ये (१।२।२।८)
'समाने ख्यश्चोदात्तः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धातुवृत्तौ स्मृत्वा
२० निराकृतम् (पृष्ठ २०८) । इह हि वैयाकरणानां विविधाः प्रवादा इश्यन्ते ।
तथाहि—“गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः” (परि० सीरदेव १०८, नागेश ११५ शेषा-
दिनाथ ६८) इत्यनया परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा (परि० सीर० ८६, नागेश
११) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशशेषादिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यत्रैवानुकूल इति
न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति घुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वे
२५ मीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे 'गामादा' परिभाषया लुग्विकरणपरिभाषा न
बाध्यत इत्यपि न्यासकारसीरदेवावाहृतुः । तथा सति मायत इत्येव भवति । क्षीर-
स्वाम्युक्तं मतं नास्मामिः कचिदुपलब्धम् । यदि केवले खत्व (८।४।१७) एव मासा-
मान्यस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिभाषायां माशब्दनिवेशो व्यर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । हुयामाश्रुवसिमसिम्यस्त्रन् (तु० उ० ४।१६८)—मात्रा । चन्द्रे मो
डित् (उ० ४।२२८)—चन्द्रमाः । यतिस्यतिमा (७।४।४०) इतीत्—मितः ।
मः सः^१—मासः । मापो ररी च (द० उ० १।१५७)—मेरुः । माछाससि-
सूभ्यो यः (उ० ४।१०८ श्वेत०)—माया । ऋज्रेन्द्र (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे^२, ५८. अनुदात्त उदात्तेत् । वक्ति ।
वक्ता । वचित्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—उवाच,^३
उक्तम् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२), वच उम् (७।४।२०) अवो- १०
चत् । मव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चित्रः ।
यजयाचरुच (७।३।६६) इति कुत्वं नास्ति—प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंज्ञा-
याप् (७।३।६७)—वाच्यम्, शब्दे—वाक्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९)—
अनुवाकः, वाकः । उपेयिवान् (३।२।१०९) इत्यनूचानः । श्लोकवचः
पचादौ^४ (गण० ३।१।१३४) । कृके वचः कश्च (उ० १।६) इति जुण्— १५
कृकवाकुः कुक्कुटः । पातुतुदिवचि (उ० २।७) इति थक्—उक्थं साम ।
गुष्ट्वीपचिवचि (उ० ४।१६७) इति व्रन्—वक्त्रम् । किञ्चिवचि (उ० २।५७)
इति दीर्घः—वाक् । असुन् (द० उ० ७।४५)—वचस् । पुंसि संज्ञायां वः
(२।३।११८)—वकः । वचन्तीति नेष्यते, अनमिधानात्^५ । चुरादौ—

व्याख्यानसंभवात् । अपि च णत्वेऽपि लुग्विकरणपरिमाणा कृतो न प्रवर्तते इति २०
वक्तव्यम् । तस्मान् बहुमतानुसारमीत्वेन मञ्चितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. 'मासश्च' इति दशपाथुणादि-पाठः (५।२७), 'माङ् सः' इति कातन्त्रो-
णादिदुर्गसिंहवृत्तौ (५.६४) पाठ उपलभ्यते । लिविशेन तु हैमोणादिसूत्रानिदर्श-
नाय ५६४ सख्यानिर्दिष्टा ।

२. 'परिभाषणे पाठान्तरम् ।

३. उवाचेत्यत्र तु 'लिट्यभ्यासस्य' (६।१।१७) इति संप्रसारणात् । २५

४. पचादौ 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याकृतियणत्वात्साधुत्वं सम्भवति ।

५. उदधृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽनमिधानान्न
भवतीत्यत्र न किञ्चित्साङ्गार् शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

वाचयति^१ । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम्^२ ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५९. विद ज्ञाने । इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति,
विस्तः, विदन्ति । विदो लटो वा (३।४।८३) इति णलादयो वा—वेद, विदतुः,
५ विदुः । दश्च (८।२।७५) इति दस्य वा रुः—अवेः, अवैत् । समो गमि
(१।३।२९) इति तड्—संविस्ते । वेत्तेर्विभाषा (७।१।७) इति रुट्—संवि-
द्रते वुञः, संविदते । रुदविदस्य (१।२।८) इति सेट् संदश्च क्त्वा च कितौ
वा^३—विविदिषति विवेदिषति, विदित्वा, वेदित्वा । उषविदजागुरन्य-
तरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा विदांचकार, आमि विदेरगुणत्व-
१० माहुः (द्र० ३।१।३८ भाष्य), विवेद । सिजम्यस्तविदिम्यश्च (३।४।१०९)
इति झेर्जुस्—अविदुः । विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् (३।१।४१), पक्षे—
विदन्तु । णी अयुपसर्गांलुल्मिविन्द (३।१।१३८) इति शः—वेदयः । सत्-
सुदिष् (३।२।६१) इति क्विप्—वेदवित् । क्ते^४ विदितः । विदिसिदिषि-
देः कृत् (३।२।१६२)—विदुरः । विन्दुस्त्रिष्टुः (३।२।१६६) इति विन्दु-
१५ विद्वान् । विदि अवयवे (१।५३)ऽस्मात् तु विन्दु^५ जल कणः,

मतान्तरमप्युपन्यस्यते—आत्रेयस्तु एकवचनान्ताद्बुदादित्य अन्यत्रामिधानमिधानमित्येकं
इति^१ । स्कन्दस्वामी तु स्वर्माद्ये (१।५४।८) 'प्रवचति इत्यपि प्रयुक्तवान् ।

१. क्षीरस्वामी बुरादौ स्वयं न पठति, 'वद संदेशने' (१०।२२६) इति
सूत्रव्याख्यानं चान्द्रमतेनोपन्यस्यति । यथाह—'चन्द्रो वचेति अपाठान्' ।

- २० २. सायणेनास्यार्थः 'पारायणिकैर्बच परिभाषणे धातुर्न पठितः' इत्यन्य-
थावबुध्यास्य धातोः प्रामाणिकतां प्रत्यपादि । (पृ० २५६) चौरादिको वद संदेशने
पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुरुषकारेण
स्वामिनाम्ना स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्रक्रियाकौमुद्यामपि (भाग २ पृष्ठ १९७) द्रष्टव्यम् ।

३. अत्र स्वामी भ्रान्तः । रुदविदसूत्रं हिरलोव्युपपादलादेः सभ्य (१।२।२६)

- २५ इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यं कित्वं विधत्ते । तेन विविदिषति विदित्वा इत्येव
भवति । अत्र 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यापि द्रष्टव्या ।

४. अत्र लिखितेन भ्रान्त्या कित्वविकल्पविधायकसूत्रस्य (१।२।२६) सङ्ख्या
निर्दिष्टा ।

५. 'बाहुलकादुः' इति विदि अवयवे (१।५३) इत्यत्र स्वामी ।

ओष्ठ्यादिः । संघायां समज (३।३।६६) इति क्यप्—विद्या । घट्टिवन्दि-
विदिभ्यो (३।३।१०७ वा०) युच्—वेदना । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदं भोजयति । विदेः शतुर्वसुः (७।१।३६) वा—
विद्वान्, विदन् । विमाषा गमहन (७।२।६८) इतीद्—विविद्वान् विवि-
दिवान् । हृपिशिरुहि (६० उ० १।४७) इतीन्—वेदिः । हलश्च (३।३।२२१) ५
इति करणे घञ्—वेदः । नभ्राणनपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—
नवेदाः, असुन् सर्ववेदाः^१ सर्वस्वदक्षिणक्रतुयाजी^२ । दिवादौ विद
सत्तायम् (४।६३)—विद्यते । तुदादौ विदूष लामे (६।१३५)—चिन्दति ।
रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—चिन्ते, चिनत्ति^३ । चुरादौ विद वेत-
नाख्यानविवादेषु (१०।१५५) तडानी—वेदयते ॥५२॥ १०

६०. अस भुवि । भवनं भूः, सत्ता । अस्ति । असोरखोपः
(६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन् । उपसर्गप्राङ्मुभ्यामस्तिर्यङ्परः (८।३।८७) इति
पः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःषन्ति, नेह—अभिस्तः ।
तासुर्योर्लोप (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे । रि च (७।४।५१)—व्यति-
रे । ह एति (७।४।५२) इति सस्य हः—व्यतिहे । ध्वसोरेदधावम्यासलो- १५
पश्च (६।४।११९)—एधि । अस्ति सिचोऽपृक्ते (७।२।६६) इतीद्—आसीत् ।
अस्तेभूः (२।४।५२), गातिस्था (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्, आहिभुवोरीद्,
प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०), भूषवोस्तिङि (७।३।८८) इति गुणामावः—
अभूत् । अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारयामास ।
कृम्भस्तियोगे (५।४।५०) चि्वः—शुक्लोस्यात् ॥५३॥ २०

६१. मृजूष युद्धौ । व्रश्चस्ज (८।२।३६) इति पः, मृजेवृद्धिः
(७।२।११४)—मार्ष्टि । मृजेजादौ संक्रमे विमाषा वृद्धिः^१—परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । ऊदित्वाद् (३० ७।२।४४) वेद्—मार्ष्टा मार्जिता । मृष्टः ।
मृजेविमाषा (३।१।११३) क्यप् परिमृज्यः, परिमार्ग्यः । तुन्दशोकयोः

१. उज्ज्वलदत्तेन 'गातिकारकयोः' (उ०।४।२२६) सूत्रवृत्तौ व्याख्यातः ।

२. 'सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।९) ।

३. रुधादौ विदधातुरुदात्तेत् पठ्यते (३० वीर० ७।१३) । तेन 'चिनत्ति'
इति रूपं चिन्त्यम् ।

४. 'अथान्ये वैयाकरणा मृजेजादौ संक्रमे विमाषा
वृद्धिनारमन्ते' इति माप्यम् (१।१।३) अत्रानुसंधेयम् ।

परिमृजापलुदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मार्गः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) मृजा । कश्चिमृजिम्यां चिद् (उ० ३।२।३७) इत्यारब्—मार्जारः, मार्जालः । मृजेष्ठिलोपश्च (उ० ३।२।१०) इति कलच्—मलः । चुरादौ मृजूष् शौचालंकारयोः (१०।२।३६)—मार्ज-
यति । मार्जना (द्र० ३।३।१०७) । मार्जितः, मार्जिता रसालेति रुदिः
(द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने । रुदादिभ्यः सावर्धातुके (७।३।७६)
इतीद्—रोदिति । लङि—रुदश्च पञ्चम्यः (७।३।९८) इतीद्—अरोदीत्,
अङ् गार्ग्यगालवयोः (७।३।९९)—अरोदत् । रुद्याद्—इतीडदौ पूर्ववि-
१० प्रतिषेधेन बाधित्वा यासुद् (द्र० ३।४।१०३) । इति वा (३।२।५७)
इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत् । रलो व्युपधाद (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते
रुदविदषुष (१।२।८) इति संज्ञकत्वाच्च कितौ वा—रुदिषति,
रुदिषति, रुदित्वा रोदित्वा । रोदिणिङ् लुक् च (उ० २।२२) इति रक्—
रुद्रः ॥५५॥

१५ ६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिद् परत्मैपदी]

६४. विष्वप् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत् । स्वपिति ।
सुष्वाप । सुविनिर्दुभ्यः (८।३।८८) इति षः । सुषुप्यते । वचि
स्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम्—सुषुपुः । लङि (द्र० ७।३।९८, ९९)
२० अस्वपीत् अस्वपत् । लुङि अस्वाप्सीत् । रुदविद (१।२।८) ति सुषु-
प्सति, सुप्त्वा । स्वापेशचि (६।१।१८) सम्प्रसारणम्—असूषुपत् । स्वपो
नत् (३।३।९१)—स्वप्नः । नीतः क्तः (३।२।१=७)—सुप्तः । स्वपितृशोर्नजिङ्
(३।२।१५२)—स्वप्नक् ॥५६॥

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६२) ।

२५ २. अत्रापि भ्रान्तः स्वामी । न हि 'रलोव्युपधाद' (१।२।२६) इति
क्त्वासनोः कित्वं प्रतिषेधति, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते । 'रुदविद' (१।२।८) इति
तु नित्यं कित्त्वं प्रतिपादयति, न विकल्पम् । अतः 'रुदिषति रुदित्वा' इत्येव साधु ।
विद ज्ञाने (२।५।६) सूत्रव्याख्यानेऽपीयमेवास्य भ्रान्तिः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो वष्टयन्ता (२।८२) द्वादश सेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अतो ह्लादे-
लैघोः (७।२।७) वा^१ वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वसीत् । श्याद्व्यघ (३।२।
१४२) इति णः—श्वासः । काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायाश्च अनिट्त्वमाहुः^२—
अश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दार्थाद् (३।२।१४८) युच्—श्वसनः ॥५७॥ ५

६७. अन च । चात्^३ प्राणने । प्रपूर्वः—प्राणिति । प्राणीत्
प्राणत् । अनितेः (८।४।१९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण् ।
उमौ साम्यासस्य (८।४।२१)—प्राणिणिषति । कृवृजृसि (उ० ३।१०) इति नः—
अक्षम् । अक्षच् (द० उ० ६।४६)—अनः शकटम् । अघ्न्यादिषु (गण० १०
उणादि ४११२) अन्यः । अनिट्शिभ्यां चित् (तु० द० उ० ३।४१) अनीकम् ।
प्राणाद्या^४ घञि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षिति], जक्षति । अजक्षीत्,
अजक्षत् । जक्षित्यादयः षड् (६।१।६) अभ्यस्तः । नाम्यस्ताच्छतुः (७।१।७८)
इति न जुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुलानि, १५
जक्षन्ति । सिजम्यस्त (३।४।१०६) इति झेजुस्—अजक्षुः । लुङि—
अजक्षिषुः ॥५८॥

६९. उदात्ता उदात्ततः ।

७०. टट् । रुदादयः पञ्चोक्ताः ॥

१. वीरस्वामी 'अन्तच्छण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । तेन-अश- २०
सीत्' इति शसेवृद्धिनिषेधो भवति (द्र० वीरतरङ्गणी १।४८०) । तेनात्र स्वामी मते
वृद्धिविकल्पः । ये तु अन्तच्छण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति तेषां 'अश्वसीत्'
इत्येव भवति, शसधातोस्तु अशसीत् अशसीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६४) । काशकृत्स्नधातुपाठस्य कन्नडटीका-
यामेतद्धातुसूत्रग्राह्याने तादिप्रत्ययसामान्य इडाभाव उदाह्रियते । यथा—'श्व- २५
स्तिः, श्वस्तम् श्वस्तव्यम्' इति (पृष्ठ १६५) ।

३. 'चकारात्' पाठा० ।

४. प्राण-अपान-व्यान-उदान-समानाः ।

७१. जागृ निद्राक्षये । सेट् । जागर्ति, जाग्रतः^१, जाग्रति
बुधाः । रिङ् शयणलिङ्ग (७।४।२०) इति प्राप्ते जाग्रोऽवि-
चिण्णलुक्त्वि (७।३।८१) इति गुणः—जागर्यते । उषविद—
जागृ^२ न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा—जागरांचकार,
५ जजागार । णलुत्तमो वा (७।१।६१) णित्—जजागार, जजागर । ह्यन्तचण
(७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत् । जागर्तेरकारो वा (३।३।१०१वा)०
जागरा, जागर्या । जागृक्कः (३।२।१६५)—जागृक्कः । जृष्टृस्तृजागृम्यः
किन् (उ० ४।५४)—जागृविः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गतौ । सेट् । दरिद्राति । इद् दरिद्रस्य (६।४।११४)
१० —दरिद्रितः । श्नाभ्यस्तयोरान्तः (६।४।११२) लोपः—दरिद्रिति । दरिद्रा-
तेरसंबंधाबुक्ते (कातन्त्र ३।८।३४)^३ दरिद्रयते, दरिद्रायते इत्येके । पचा-
दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः । दरिद्रातेर्वा^४ इत्याम्—दरिद्रांचकार ।
ददरिद्रौ^५ । अभ्यस्ताद् (द्र० ३।४।१०९) भ्रूँश्च—अदरिद्रुः । लुङि
वा^६—अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । तनिपतिदरिद्राणां (तु० ७।२।४६ वा०)
१५ सनि वेट्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति । न दरिद्रायके लोपो ददि-
द्राये च नेष्यते, दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा (६।४।११४ वा०) ।
दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीष्णनिषेधो नास्ति, तत्रैकाच्
इत्यनुवृत्तेः । दरिद्रातेर्यालोपश्च (उ० १।६०) इत्युः—ददृः ॥६०॥

७३. उदात्तौ । नोदात्तेतौ, दरिद्राजाग्रित्यनिस्त्वस्मरणात्^७ ॥

२० ७४. चकास्र दीप्तौ । चकास्ति । चकासति । चकासत् ।
कास्यनेकाज्ग्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ माभ्य) आम्—चकासांचकार ।
तिथ्यनस्तेः (८।२।७३) इति सस्य दः—अचकाद् भवान् । सिपि धातोर्वा

१. 'जागृतः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २. 'जागृम्यः' पाठा० ।

३. अत्र लिखिशेनावुद्ध्या माभ्यवार्तिकं द्रष्टुं ६।४।११४, १ संख्या निर्दिष्टा ।

२५ ४ अतुपलब्धमूलम् । मतमिदं स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) । अत्र धातु-
वृत्तिरनुसंधेया ।

५. स्मृमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) ।

६. 'अद्यतन्यां वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रानुसंधेयम् ।

७. कुत्र स्मर्यत इति नोक्तम् । पारम्पर्येणेति शेषः स्यात् ।

(८।२।७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । चका-
सिता ॥६१॥

७५. शास् अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिर्नियोगः । शास्ति । शासति ।
शासिता । शास इदङ्ङ्लोः (६।४।३४) शासिवसि (८।३।६०) इति षः—
शिष्टः । शा हौ (६।४।३५)—शाधि । तिप्पनस्तेः (८।२।७३) इति ५
दः—अशाद् भवान् । सिपि धातोर्वा (८।२।७४) अशात् त्वम्,
अशास्त्वम् । श्लेष्म (द्र० ३।४।१११)—अशास्तुः । सतिशास्त्यतिभ्यश्च
(३।१।५६) इत्यङ्—अशिषत् । नाग्लोपिशास्तृदिताम् (७।४।२)—अशशा-
सत् । एतिस्तुशास् (३।१।२०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्वचौ^१ शंसि-
वदादिभ्यः संहायां चानिटौ (३०।२।५४)—शास्ता^२ बुद्धः, प्रशास्ता ऋत्विक् । १०
क्षित् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादौ^३ । माषायां
शासियुषि (३।३।२३०) इति युच्—दुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६)
इद्—शिष्ट्वा, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्ताबुदात्तौ ।

[अथ सेटावात्मनेपदिनौ]

१५

७७. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः^४ । देवनं क्रीडा । आदीधीते ।
यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधी-
वेवीटाम् (१।१।६) इति गुणवृद्धी न स्तः—आदीध्यनम्, आदीध्यकः ।
दीधितिः—अग्रहादीनाम् (७।२।९ वा०) इति पर्युदासात् तितुव (७।२।९)
इतीणनिषेधो नास्ति ॥६३॥

२०

७८. वेवीङ् वेतिना तुल्ये^५ । वी गत्यादौ (२।३।६), तत्तुल्यं-
स्ये । वेतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

१. दृष्टत्तौ पाठा० । २. अपृष्टत्तुच् (६।४।११) सूत्रे 'प्रशास्तु' शब्दे
प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् दीर्घः । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अत्र पदान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

२५

४. इमौ आन्दसाविति माभ्यम् (१।१।६) । नेति क्रातन्त्रीयाः । पाणिनि-
स्तु न विशेषमाह । अत्रास्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामा
ग्रन्थो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९ उदात्तौ । नोदात्तौ अनित्वस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रभवाम्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेटौ परस्मैपदिनौ]

८१. षस ने । सस्ति । माञ्जाससिद्धयो यः (उ० ४।१०६)—
५ सस्यम् । रास्तासास्ना (उ० ३।१५) । सस्ति^२ ससने इति चैके पेठः^३—
संस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति संप्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन्, उशती । वशिष्यति ।
विवशिषति । यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावश्यते ।
१० ण्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः । वशोः क्ति (द० उ० ८।७३)
इतीरन्—उशीरम् । वशः कनस् (द्र० उ० ४।२३९)—उशनाः ।
उशिक् । (द्र० उ० २।७१) । अव्विघौ वशिरण्योरूपसंख्यातम् (३।३।५८
वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

८४. चर्करीतं च । चर्करीतं परस्मैपदम्^१ । यङ्लुक्ः पूर्वाच्चायं-
२५ संज्ञेया । शपो लुक् प्रयोजनम् । ववदीति, नर्नर्ति । दीधीणदयश्छान्दसाः^२ ॥

[अथानिङ् आत्मनेपदी]

८५ हुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'षस षसन' इति स्वामिगाठ इत्याह सायणः (धातु पृ० २६०) ।
२० २. अत्र 'संसि' इति शुद्ध. पाठः स्यात् 'संस्ति' रूपनिदर्शनात् ।
३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) द्रष्टव्या ।
४. सर्व एव धातुवृत्तिकारा एतत्सूत्रव्याख्याने 'परस्मैपदम्' इति व्याचक्षते ।
तदयुक्तम् । अस्मात्सूत्रात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठात् । अपि च
'परस्मैपदम्' इति व्याख्याने 'दाघर्त्ति (७।४.६५) सूत्रमाध्यममपि न संगच्छते । तत्र हि
२५ 'सैतिक्ते' निपातनाद् यङ्लुक्ः परस्मैपदित्वं ज्ञापितम् । द्र० पृष्ठ ८ टि० ५।
५. नेदं धातुसूत्रम् । स्वामिवचनं चैतत् । दीधीणव्योश्छान्दसत्वं उक्तम् ।

पः । निहृते चैत्राय, श्लाघहस्त्या (१।४।३४) इति सम्प्रदानम् ।
अपह्नोता ॥६७॥

८७ वृत् । स्वपादयः स्वरार्थे वर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
लुग्विकरणोऽदादिगणः
सम्पन्नः समाप्तः^२ ।

१. स्वापादिर्हिसामच्यनिटि (६।१।१८८) इति आशुदात्तत्वार्थम् ।

२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अदनं
 भक्षणम् । इतो जुधाञन्ता (३।१०) दशानिटः । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः
 (२।४।७५) कौ (६।१।१०) इति द्विर्वचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुजुवोः
 २५ सार्वधातुके (६।४.८७) यण्—जुहति, अदम्यस्तात् (७।१।४) । मीहीश्जुवां
 श्रुवच्च (३।१।३६) इति वाऽऽम्—जुहवांचकार जुहाव । हुभलम्यो हेभिः
 (६।४।१०१)—जुहुधि । होता । अर्चिशुचिहुप्रपिबदिर्छदिभ्य इतिः (उ०
 २।१०८) इतीसिः—हविः । अर्तिस्तुष्ट (उ० १।१४०) इति मन्—होमः ।
 हुयामा (उ० ४।१६८) इति अन्—होत्रम् । शुतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३।२।
 १० १६८ वा०)—जुहुः जुक् ॥२॥

२. विभी भये । चौरभ्यो विभेति, मीत्रार्थानां मयहेतुः (१।४।
 २५) अपादानम् । मियोऽन्यतरस्याम् (६।४।२१५) इत्त्वम्—विभितः ।
 मीही (३।१।३९) इति विभयांचकार विभाय । भीभ्योहेतुमये (१।३।
 ६८) लङ्—मियो हेतुमये पुक् (७।३।४०)—मुण्डो भीषयते । विभेतेहं-
 २५ तुमये (६।१।५६) आत्वं वा—मुण्डो आपयते, नेह—कुञ्चिकयैनं भाय-
 यति । मियः कुक्कुक्नौ (३।२।१७४)—भीकः, भीलुकः । कुकन् अपि
 (उ० ३।०।१७४ आप्य०)—भीरुकः । मियः पुग् वा (उ० १।१४८) इति
 मक्—भीमः, भीष्मः । अज्विचौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०)—
 भयम्, भीतिः, भीः । अजेन्द्राय (उ० २।२८) इति मेरमेलौ । आनकः
 २० शीङ्मियः (उ० ३।८२)—भयानकः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—
 मेकः ॥२॥

३. ह्री लज्जायाम् । जिह्वेति, जिह्वियति । मीही (३।१।३६)
 इति जिह्वयांचकार, जिह्वाय । अर्तिहिन्ती (७।३।३६) इति पुक्—ह्येप-
 यति । उदविन्दोन्दवा (८।२।५६) इति वा नन्वम्—ह्रीणः ह्रीतः । ह्रीः ॥३॥

२५ ४. पू पालनपूरणयोः । पिपति, पिपूर्तः^१ पिपुरति^२—

१. 'पृ' पाठान्तरम् ।

२. नास्ति क्वचित् ।

३. 'पिप्रति' पाठान्तरम् ।

अतिपिपत्योश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शृद्ध्रां हंसो वा (७।४।१२)-
निपपुः, निपपरुः । क्रयादिनियमाद् (द्र० ७।२।१३) इद्-पप्रिव ।
ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी*—पपरिव । ऋद्धनोः स्ये (७।२।७०)—परि-
ष्यति । धारिपारि (३।१।१३८) इति ण्यन्ताच्चाः—पारयः । पार तीर
(१०।१६२) इत्यस्य पारम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । न ध्यास्या (८।२।
५७) इति निष्ठानत्वाभावः—पूर्तः । पूर्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । पूरी आप्यायने (४।४।३)ऽस्मात् तु पूर्णः ।
क्रयादौ (९।१८) पृणाति, तत्रैव ग्रहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥

५. दुभृञ् धारणपोषणयोः । मृजामित् (७।४।७६)—विभर्ति । भर्ता ।
भारः । क्त्रिः (द्र० ३।३।८८), त्रेमस् नित्यम् (४।४।२०)—भृत्रिमम् । दुभृञ् १०
इति द्रमिडाः—भरथुः^१ (द्र० ३।३।८९) । भीही (३।१।३६) इति चाम् इलु-
वरुच—विभरांचकार विभार । भृतः । क्रयादौ भृ भरणे (६।२०)—
भृणाति, भरः, भरिता, भरीता । फलेग्रहिरात्मंभरिश्च (३।२।२६) चात्
कुक्षिभरः^२ (द्र० ३।२।२६ काशिका) । संज्ञायां भृतृ (३।२।४६) इति
विश्वंभरा । संज्ञायां समज (३।३।९९) इति भृत्या । भृतिः । मृजोऽसंज्ञायाम् १५
(३।१।११२)—भृत्यः । संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाज ते भार्या प्रसिष्यति^३ (३।१।११२
भाष्य०) शृङ्गारशृङ्गारौ च तु० उ० ३।१।३६ इति शृङ्गारः साधु । पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) जारभरा । भ्वादौ (१।५।३८) भरति ॥५॥

६. माङ् माने शब्दे च । मिमीते, मृजामित् (७।४।७६) । मासीष्ट
अकिञ्चाद् ईत्वं नास्ति । सनि मीमा (७।४।५४) इति मित्सते । अदादौ २०
मा माने (२।५५)—माति । भ्वादौ मेङ् प्रणिधाने (१।६।८५)—विनिमयते ।

७. ओहाङ् गतौ । मृजामित् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि^४

१. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ २२८), धातुवृत्तौ (पृष्ठ
२७२) च ।

२. उदभृमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) ।

३. तथा च चान्द्रं सूत्रम्—‘फलेग्रहिरात्मंभरिः कुक्षिभरिः (१।२।१०) २५

४ इतोऽग्रे ‘स्त्रियां मात्राधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिष्यति’ इत्यधिकं
कचित् ।

५. ‘प्रणिधाने’ पाठा० ।

६. ‘पर्णानि’ पाठा० ।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि^१ । हायते ग्रामः । हश्च ब्रीहिकलयोः (३।१।१४८) इति ण्युट्—हायनो नाम ब्रीहिः, वर्षे च । ओदितश्च (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओहाक् त्यागे । ककारो हश्च ब्रीहिकलयोः (३।१।१४८) इति सामान्यग्रहणाविघातार्थः; अकितः (द्र० ७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वनिषेधार्थं इत्येके । जहाति । जहातेश्च (६।४।११६) इतीत्वं वा—जहितः
जहीतः । जाहीतीति यङ्लुक् । आ च हौ (६।४।११७) इतीत्वम्, ईत्वम्,
आत्वं च—जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो यि (६।४।११८)—जह्यात् । घुमास्था
(६।४।६६) इतीत्वम्—हीयते । एलिङि (६।४।६७)—हेयात् । वातशुनीति-
१० लशर्षेणजघेतुदजहातिभ्यः (३।२।२८ वा०) खश—शर्षेजहा मृगाः^२ ।
हीनः । ग्लाभ्याहाम्यो निः (३।३।८५ वा०)—हानिः । जहानेश्च क्त्वि (७।३।४३)
इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (उ० ३।४४) इति कन्—निहाका गोधा^३ ।
नषि जहातेः (उ० १।१५७) कनिन्—अहः । कलं जहातीति कलहः—
कः (द्र० ३।२।५) ॥८॥

१५ ९. डुदाब् दाने । दत्ते । नेर्गदनद (८।४।१७) इति प्रणिददाति ।
नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) नुम्—ददत् । घुमास्था (६।४।६६) इती-
त्वम्—दीयते । आडो दोऽनास्यविहरणे (१।३।२०) तङ्—विद्यामादत्ते ।
ध्वसोरेदधानभ्यासलोपश्च (६।४।११६)—देहि । गतिस्थातु (२।४।७७) इति
सिञ्जलुक्—अदात् । स्थाप्नोरिञ्च (१।२।१७) सिञ्च क्त्वि—अदित^४ ।
२० सनिमीमा (७।४।५४) इति दित्सति । डु (द्र० ३।३।८८)—दन्निमम् ।
ददातिदधात्योर्विभाषा (३।१।१२९) इति शः, पक्षे श्याद्व्यध (३।१।१४१)
णः—ददः दायः । प्रे दाहः (३।२।६)—विद्याप्रदः । दो ददघोः (७।४।४६)
दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७।४।४७)—प्रत्तम् । दाषेत्सि (३।२।१५९)
इति रुः—दारुर्दानम्^५ । उपसर्गे घोः किः (३।३।१२—आदिः । आतो शुच्
२५ (३।३।१२८) सुदानो गौस्त्वया । दायदः ॥९॥

१. 'दणानि' पाठ० ।

२. 'भाषा' इति माध्यादौ पाठः ।

३. 'गोघिका ।

४. 'आदित' पाठ० ।

५. न लोकाव्यय (२।३।६६) सूत्रे 'उ' इत्यनेनोकारान्तस्यापि प्रतिषेध

इति षष्ठ्यभावः ।

१०. 'दुधाञ् दानधारणयोः' । धत्ते । प्रणिदधाति । दधत् ।
 धीयते । धेहि । अधित । अधात् । दधस्तथोच्च (८।२।३८) इति भष्—
 धत्तः, धत्स्व, धत्विमम् । पाय्यसाधाय (३।१।२२६) इति धाय्या सा-
 मिधेनी । दधः । धायः । दधातेर्हि (७।४।४२)—हितम् । बद्धि माधुरिरल्लो-
 पम्^२ इति पिहितम्, पिधानम् । स्पृहिगृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—
 अद्धातुः, अदुपसर्गवत्^३ । भाषायां धाञ्कृष्ट (३।२।१७१ वा०) इति
 किकिनौ—दधिः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।१)—गोधा । आतओपसर्गे
 (३।१।२३६) कः—विधः, विधा । कर्कन्धूर्बदरी (८० उ० १।९३) ।
 वयसि धाञ्, पुरसि च^४ (उ० ४।२२८. २३०) इत्यसिः—वयोधाः, पुरोधाः ।
 विधाओ^५ वेध च (उ० ४।२२५)—वेधाः । सितनिगमि (उ० १।६६) इति^{१०}
 तुन्—धातुः । दधातेर्यन्तुद् च (उ० ५।४८)—धान्यम् । सुसुधाञ्गृधिम्यः
 कन् (उ० २।२४) धीरः । कृपृवृजिमन्दि (उ० २। ८१) इति क्युन्—
 निधनम् । आनको लूशिङ्घिधाञ्म्यः (तु० उ० ३।८३)—धानकः । अन्तुद्गन्धू
 (तु० उ० १।९३) इति दिभिपूज्यैष्ठानूढा^६ । धापृवस्यव्यतिम्यो नः (उ०
 ३।६)—धानाः । अचन्यादौ (८० उ० ४।११२) सन्ध्या । उपसर्गे वोः^{१५}

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः कचित्, स चावाचीनः पाठः । दशपादीवृत्तेः
 क-पाठो दानार्थं एवातुकूलः । निरुक्तकारो (७।१५) ऽपि 'रत्नधातमं रमणीयानां
 धनानां दातुमम्' इत्याह ।

२. द्र० 'सं. व्या० शस्त्रि का इतिहास' भाग १ पृष्ठ ६९, ७२ । तत्र पठमेदा
 अपि निर्दिष्टाः । अत्र 'अवाभ्योः' ग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन अघेरपि भवति । 'धिष्ठि- २.
 तं' 'धिष्ठितः' इत्यादीनि पदानि महामारतादावसकृत् प्रयुज्यन्ते ।

३. अञ्छब्दस्योपसंख्यानम् (१।४।५६ वा०) इति वार्तिकेन । शाकटाय-
 नस्तु 'अद् अञ्छ अन्तर' इत्येतान् त्रीनधिकानुपसर्गानाह । द्र० बृहद्देवता २।९५ ॥

४. प्रायेण सर्वासूणादिवृत्तिषु 'वयसि धाञ्, पयसि च, पुरसि च' (४।२२८-
 २३०) इति पाठकमो दृश्यते । क्षीरस्वामिपाठे तु मध्यमं सूत्रं नासीदिति प्रतीयते । २५
 युक्तं च चैतत्, उत्तरयोर्द्विःश्चकारपाठान् । ५. 'वौ धाजो' पाठा० ।

६. अत्र विप्रवदन्ते स्मृतिकाराः । तदुक्तं क्षीरस्वामिना अमरटीकायाम्
 (२।६।२३)—“दिधिषू द्वौ वारौ द्विरूढा संस्कृता । यदाहुः—अचता च तता चैव पुन-
 र्भवति पुनर्युः सा संस्कृता पुनः (याज्ञ० १।६७) । मनुस्त्वन्यथाह—उपेक्षायां यथनूढायां

किः (३।३।९२)—सन्धिः विधिः । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।९३)—ओषधिः, वालधिः । मिदादौ (गण ३।३।१०४) अद्धा । आतो युच् (३।२।१२८) सुधानस्त्वयाभारः । दिवादौ ऋच् आधारे (४।२६)—धीयते ॥१०॥

११. अनुदात्ताः ।

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । दूतस्त्रयोऽनित उभयपदि-
नश्च । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ. (७।४।७५)—नेनेक्ति । नाम्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके (७।३।४८) गुणः—नेनिजानि । अनिजत्, अनैक्षीत् ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविजानि । विचिर् इति
सम्पाः—वेविचानि, विवेचनम्, विवेकः ॥१३॥

१४. विष्टृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । अविषत् (द्र० ३।१।५५) । उदि-
दित्येके—अविक्षत्, विष्ट्वा वेपित्वा (द्र० ७।२।५६) । परिवेषः । विपेव्या-
सिकर्मणि कः? (तु० दश० उ० २।२०)—विषम् । विषेः किन्तुश्च (द्र० उ०
३।३९) विष्णुः । घञ् (द्र० ३।३।१९) वेषो नेपथ्यम् ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्तयोः । क्षरणं स्रवणम् । बहुलं छन्दसि (७।४।
७८) इतीत्त्वम्—जिघर्ति^३ । मन्—घर्मः (द्र० उ० १।१४५) । अस्त्रिष्टृ
सिन्धुः क्तः (उ० ३।८६)—घृतम् । घृणा । घृणिपृश्नि (उ० ४।५२) इति
घृणिः । भ्वाद्दौ (१।६६२) घरति, चुराद्दौ (१।१००) घारयति ॥१४॥

१६. ह प्रसह्यहरणे^४ । बलान् मोवेऽर्थे । जिहर्ति ।
भ्वाद्दौ इच् हरणे (१।६३७)—हरति ॥१५॥

१७. ऋ स्र गतौ । अर्तिपित्योश्च (७।४।७७) इतीत्त्वम्—इयति ।
गुणोर्तिसंयोगाथोः (७।४।२९)—अर्थते । सतिशास्त्यक्तिम्यश्च (३।१।५६) इत्यङ्-
आरत् । इडस्त्यर्तिव्ययतीनाम् (७।२।६६)—आरिथ । रिप्पूर्ङ्गञ्च-
(७।२।७४) इतीद्—अरिर्लिपति । यङि च (७।४।३०) इति गुणः—अरा-

कन्यायापुष्टेऽनुज्ञा । साऽप्रेदिधिपूर्वेया पूर्वा तु दिधिपूर्वता(नोपलभ्यते मनुस्मृत्याम्)।”

१. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (माग २ पृ० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२),
धातुवृत्तौ (पृष्ठ २७६) । २. ‘कन्’ इत्यौणादिकः पाठः । लिबिशेनेदमौणादिकं
सूत्रमित्यविज्ञाय अष्टाध्याय्याः ३।१।१३५ सूत्र संख्यानिर्दिष्टा ।

३. ‘स्मृतमस्य छान्दसत्वं धातुवृत्तौ’ (पृष्ठ २७९) । ४. ‘प्रसह्यकरणे’ पाठा० ।

र्यते, दीर्घोऽक्तिः (७।४।८४) इति कित्वाद् दीर्घो नास्ति । भ्वादौ (१।६६८) ऋच्छति । सिसर्ति^२ । सर्तिशत्यतिम्यञ् (३।१।५६) इत्यङ्—असरत् । भ्वादौ (१।६६७) सरति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । चुरादौ सारयति^३ ॥१६, १७॥

१८. किं ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिक्यति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीप्त्योः^४ । बभस्ति । बाहुलकाद् (द्र० ७।४।७८) इत्वं नास्ति । न बभस्ति—नभः^५ । भसितं भस्म, मनिन् (द्र० उ० ४।१४५) । हुयामाश्रुमसिम्यस्त्रन् (उ० ४।१६८)—भस्त्रा । शृद्धमसोऽदिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चेकितानि । कितवः, किं तवा- स्तीति वा^६ । उः—केतुः (द्र० उ० १।७४) केतनम् । भ्वादौ कित निवासादौ (१।६२०) केतति, चिकित्सति । चुरादौ (१०।२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर त्वरणे । तुनोर्ति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिष शब्दे । दिधेष्टि । धिषणा, ध्वेषिष च (उ० २।८२) इति क्युर्वा । अन्दू (उ० १।६३) इति दिधिषूः । सानसिबर्षासि (उ० ४।१०७) इति धिष्यम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । कृषिचमितनिधनि (उ० १।८०) इत्यूः—धनू राशिः । अतिपृवापि (उ० २।११७) इत्युस्—धनुस् । वनिष् (द्र० ३।

१. 'अकित्वात्' इति मूलपाठः, स चाशुद्धः । २. 'ससर्ति' पा०।० ।

३. चुरादौ (२५५) क्षीरस्वामी 'शार दौर्बल्ये' पठित्वा 'शारयति' इत्युदाहरति, 'सार इति दुर्गः' इति पाठान्तरं चोपन्यस्यति । २०

४. 'भसधातोः' 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीनः 'मक्षणे' इति तु प्राचीनोऽर्थः इति स्वामिदयानन्दः १।२८।७ ऋम्माय्ये । सांयणस्तु धातुवृत्तौ 'भर्त्सनदीप्त्योः' इति पठन्नपि ऋम्माय्ये १।२८।७ 'भस मक्षणदीप्त्योः' इत्येव पपाठ । अत्र 'हरी इवान्धांसि वपसता' इति मन्त्रव्याख्याने 'हरीवाभानि भुजानि' इति यास्कवचनम् (६।३६) अप्यनुसंधेयम् । दशपाशुणादिवृत्तात् (८।८७) अपि 'मक्षणदीप्त्योः' इत्येव पठ्यते । २५

५. तु० अमरकोषे भातुजिटांका पृष्ठ ३० । ६. द्र० निरुक्त ५।२२ ।

२।७५) घन्वा । अच् (द्र० ३।१।१३४) — घनम् । स्वादौ (१।३०८ पाठा०) धनन्ति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । ईदजनोष्णे च (७।२।७८) इतीद् जनिते, छान्दसत्वाद् द्वे न भवतः । दिवादौ जनी प्रादुर्भावे (४।४१) जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च छन्दसि । जनने च । शृणामित्, बहुलं छन्दसि (७।४।७६, ७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगाति । स्वादौ गाङ् गतौ (१।६८०)—गाते । कै गै शब्दे (१।६५२)—गायति । इषो गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङो, गाङ् लिटि (२।४।४९) अधिजगे ॥२५॥

२६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ।^२

महर्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः^३ ॥

१. अत्र लिङिनेन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति संकेतितं तच्चिन्त्यम्, कनिष्ठप्रत्ययस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन वनिप् भवतीति सूचितं स्वामिना । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।३०८ ॥

२. अत्र कश्चित् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशे सूत्रे 'गा स्तुतौ च छन्दसि' इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्थभङ्गकारेण समुच्चित इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति विज्ञायते । सायणोऽपीत्यमेवाह—इह छन्दसीति पठ्यते, तच्च वृत्प्रभृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ २८०) । तथा सत्यत्रैवं पाठेन भाव्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [चात्] जनने च । शृणामित् अधिजगे ॥ २५॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ महर्षीर...

२. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिसमाप्ताः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु^१ । व्यव-
हारः क्रयविक्रयादिः । इतः पुहान्ता (४ । १८) एकविंशतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्यन् (३ । १ । ६६)—दीव्यति । देविता । दिवः कर्म ५
च (१ । ४ । ४३) अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति वा । दिवस्तदर्थस्य (२ । ३ । ५८)
इति षष्ठी—शतस्य दीव्यति । सनीवन्तर्धं (७ । २ । ४६) इति वेट्—
दुद्युषति, द्योः शङ्खुनासिके च (६ । ४ । १९) इति । दिदेविषति । द्यूत्वा, देवि-
त्वा न क्त्वा सेट् (१ । २ । १८) इति कित्त्वाभावः । अक्षद्युः । पचादौ । (गण
३ । १ । १३४) देवः, देवी^२ । दिवोऽविजिगीषायां (८ । २ । ४९) निष्ठानत्वम्— १०
आद्यून औदरिकः । विजिगीषायाम्—द्युतम् । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १ । १०६)
देवलः^३ । शकादिभ्योऽटन् (उ० ४ । ८१)—देवटः । दिवेर्देवन् (तु० उ० २ ।
६६)—देवा पत्युः कनिष्ठो^४ भ्राता । तथा अर्तिकमिभ्रमि (उ० ३ । १३२)
इति देवरः । कृविष्टृष्वि (उ० ४ । ५६) किकीदिविश्चाषः । दिवो द्वे दीर्घभा-
भ्यासस्य (उ० ४ । ५५) इति क्विप्—दीदिविरघ्नम् । दिवेर्देव्^५—द्यौः ॥ १॥ १५

२. धिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सिषेव । परिनिविभ्यः

१. 'स्तुतिकान्तिगतिषु' इति कचित् ।

२. पचादिगणे (३ । १ । १३४) देवद् पाठात् टित्त्वान्डीप् (४ । १ । १५) द्रष्टव्यः ।

३. 'ऊणाजीवी' इत्यधिकं कचित् । अमरकोशे तु देवाजीवस्तुदेवलः इति
पठ्यते (२ । १० । ११) । २०

४. 'कनिष्ठः' कचिन्न । अत्रास्मत्संपादितायां दशपाशुणादिवृत्तौ देवरपदव्या-
ख्यानं (८ । ६२) आस्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशपाशुणादिवृत्तौ (१ । २६) 'किकिः दीविः' इति द्वे पदे व्याख्याते ।
अत्र तत्रस्था टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. हेमोणादि ९४९ । अन्यत्र 'डिविः' प्रत्ययः (भोज २ । १ । ३०६, श्वेत० २५.
५ । ८० 'कातन्त्र ६ । ५३) 'डिव्' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१ । ३ । ३) इति इत्वं कथञ्च भवतीति
न व्यक्तीकृतम् ।

(८।३।७०) इति षत्वम्—[परिधीव्यति] निधीव्यति, विधीव्यति ।
 सिवादीनां वा (८।३।७१) इति पर्यसीव्यत । सुस्यूषति । सिसेषिषति,
 स्तौतिष्योः (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति । स्यूत्वा सेवित्वा ।
 स्यूतम् । स्तम्भसिवुसहां चङ्गुपसर्गात् (तु० ८।३।११६ वा०)—पर्यसीषि-
 षत् । सिवः किद्^१ इति चद्—सूचः, सूची । सिबिष्योष्टेरू च (उ० ४।१६३)
 ५ —सूत्रम् । सिबुष्ठिबोल्थुदि वा दीर्घः^२—सीवनम्, सेवनम् । प्रसेवको
 भस्त्रादिः^३ ॥२॥

३. सिबु गतिशोषणयोः । सीव्यति । ज्वरत्वर (६।४।२०) इत्यू-
 दत्वम्—सूत्वा सेवित्वा ॥३॥

१० ४. ण्सु निरसने । स्नस्यति । मिदित्येके सिष्णसयिषति ।
 ण्सु अदर्शने इति द्रमिडाः^४ ॥

५. क्सु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् । क्स्यति ।
 चरिचलि (६।१।१२ वा०) इति चक्नसम् ॥५॥

६. प्युस विभागे । प्युस्यति ॥६॥

१५ ७. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । प्लोषित्वा । भ्वाद्वा (१।४६३)
 प्लोषति^५ । ऋचाद्वा (१।५६) प्लुष्णाति ॥७॥

१. अनुपलब्धमूलं सूत्रम् । चटः कित्वात् ह्रस्वोः ऋङ् ६।४।१९ इत्यूट् ।
 अन्यत्रोष्वाद्वा देरुत्वं विधीयते ।

२. अर्थतोऽनुवादः—'ल्युट्, धिवुसिबो दीर्घश्च' चान्द्र १।३।९७, ९८; तु०

२० सरस्वतीकण्ठा० २।४।१६४, १७७ ॥

३. द्रष्टव्या हीरस्त्रासिनोऽमरटोका १।३।७॥ 'वीणाङ्गम्' पाठा० । अत्र
 'वीणाभ्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते' इति धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृ० २८२) ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८३) । 'अर्दने' पाठा० । लिबिशेन 'अर्दने'
 इति स्वीकृत्य 'अदर्शने' पाठान्तरम् उपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, धातुवृत्तौ 'अदर्शने'
 २५ इत्यस्यैव स्वामिनाम्ना निर्देशात् ।

५. अत्र धातुवृत्तौ 'अयं पुषादावपि पठयते, फलमङ्घोऽपि सिद्धिरिति स्वामी'
 इति पठयते । तदत्र नोपलभ्यते ।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नाट्यम् । नृत्यति । से-
ऽसिचि कृतचृतद्धददृदचृतः (७२।५७) इति वेद—नर्त्यति नर्तिष्यति, नि-
नृत्यति निनर्तिषति । नृत्तम्, यस्य विमाषा (७२।१५) इत्यनिट्त्वे सिद्धे
ईदित्वं यङ्लुगर्थम्^१—नरीनृत्तः, क्षुभ्रातित्वात् (द्र० ८।४।३९) णत्वा-
भावः । न पादम्याङ्गम् (१।३।८९) इति तङ्—नर्तयते ॥८॥

९. त्रसी उद्वेगे^२ । उद्वेगो^३ भयम् । वा आशम्लाश (३।१।००)
इति वा इयन्—त्रसति, त्रस्यति । वा जुभ्रमुत्रसाप् (६।४।१२४) लिट्येच्वा-
भ्यासलोपौ—त्रसुः तत्रसुः । त्रसिगुधि (३।२।१४०) इति क्तुः—त्रस्तुः ।
चुरादौ त्रस धारणे (१०।१६४ पाठा०) त्रासयति^३ ॥९॥

१०. कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दुर्गन्धिः, क्लेदः । कुथ्यति । १०
कोथित्वा । कुथितम्, कोथितम्^४ । कोथः ॥१०॥

११. पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति, पोथनम्^५ ॥११॥

१२. गुथ परिवेष्टने । गुथ्यति । गुथित्वा । गुथेरूमः (उ० ५।२)-
गोधूमः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) गोधा । उन्धमिगुधि (दश० उ०
६।२८) इति कित् सः—गुन्सः । लक्ष्ये ज्ञान्तः^६—गुच्छः ॥१२॥

१३. क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति, द्वाविमावम्भसि क्षिप्य (महामारत)

१. यद्यपि “शितपा शपातुबन्धने” इति परिभाषया ईदितफलमिगनषधो
यङ्लुकि न प्रवर्तते, तथापि केवले नृत्यतौ ‘यस्य विमाषा’ (७२।१५) इत्यनेनैवेतिन-
षधे सिद्ध ईदित्वं व्यर्थं सद् यङ्लुक्पि इतिनषधे प्रवर्तयति । अत्र धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ २८३) ।

२. ‘उद्वेजने’ ‘उद्वेजनम्’ पाठान्तरे ।

३. ‘चुरादौ ... त्रासयति’ क्वचिज् ।

४. कथपत्र किस्त्रविकल्प इति न जानीमः । उदुपधात् (१।२।२१) इत्य-
नेन तु न संभवति, शब्धिकरणस्य तत्र विधानात् ।

५. इतोऽग्रे ‘पोथयामास’ इत्यधिकम् ।

६. गुच्छस्तु गुञ् शब्दे (१।६०६) इत्यस्मात् छकि (द्र० हैमो० १२४) ।
नात्र गुत्सस्य प्राकृतं रूपं गुच्छ इति शक्यं वक्तुम्, तथैव न मत्सस्य मच्छः ।

५

१५

२५

इति लोट् । नेद्—क्षेप्ता । नव्योऽयम्^१ तुदादौ (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विकामे । पुष्प्यति । पचादौ (द्र० ३।१।१३४)
पुष्पम् । पुष्पितस्तारकादौ (द्र० ५।२।३६) ॥१४॥

१५. तिम तीमः^१ ष्टिम ष्टीम आदीभावे । तिम्यति, ती-
म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६
कपाठः) इति किरच्—तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः ।
तेमनं व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

१६. व्रीड चोदने । चोदनं लज्जा^२ । व्रीड्यति । व्रीडितः,
व्रीडा । बाहुलकाद्^३—व्रीडाद् अयुदेवमवीक्ष्ये^४ति ॥१९॥

१७. इष गतौ । अन्विध्यति । एषित्वा, न क्त्वासेट् (१।३।१८)
कित् । प्रेषितः । प्रैषः, प्रैष्यः—प्राक्कृतोद्वेगैष्येषु (६।१।८९ वा०) इति
वृद्धिः । इषेरनिष्कार्यस्य (३।३.१०७ वा०) इति युच्—एषणा, अन्वेषणा ।
परेषां (३।३।१०७ वा०) पर्येषणा, परीष्टिः^१ । इश्यशिष्यां तकन् (उ० ३।
१४८)—इष्टका । वसुधेवेः (द० उ० १।१५४)—इष्टुः । भ्रादौ एषु गतौ
१४ (१।४०६)—अन्वेषते । तुदादौ षु इष्वायाम् (६।५७)—इच्छति । क्रचादौ
इष आमीक्ष्ये (९।५४)—इष्णाति^२ ॥२०॥

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेरणे' इति न प्राचीनः पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्यात्र
धातुवृत्तिः (पृ० २८४ ।

२. स्मृतमात्रेयेण, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५) ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) ।

४. अत्र लिखितेन आन्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३२४)
सूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रस्य
बहुलग्रहणमभिप्रेतम् । तेन हि 'गुरोश्च हलः' (३।३।११३) इत्यनेन क्षियां भात्रे
प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा घनपि भवति, इत्येषोऽत्र हीरामिप्रायः ।

२५. ५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नेऽभिव्याहारे योगपरिधिः । निरुक्त १।१४ ।

७. अत्राह सायणः—'अयं श्रुतादावपीति स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५) । नात्र

१८. पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तुतिः^१ । सुह्यति । सुबोह ।
ओदनस्य सुहितः । षह पुह संमत्तो^२ इति दुर्गः—विषह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्तेतः ।

२०. जृष् जृष् वयोहानौ । इतश्चत्वारः सेटः । जीर्यति ।
जरा (द्र० ३।३।१०४) । वा जृष्प्रमुत्रसाप् (६।४।१२४) इत्येत्वाभ्यासलोपो ५
वा—जजरुः जेरुः । जृस्तन्मु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजा-
रीत् । वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटो दीघो वा—जरीता जरीता । इत्
सनि वा (७।२।४१) जिजोषति जिजरिषति जिजरीषति । लिङ्सिचो-
रात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेद्—जीर्षीष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९)
दीर्घः । अजीर्ष्य, अजरिष्ट, अजरीष्ट । जनीजृष् (१।५।५४) इति मित्— १०
जरयति । अजर्य संगतम्^३ (३।१।१०५) । कुमि जीर्यति—कुञ्जरः, अच्
(द्र० ३।१।१३४) । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—अनुजीर्णो १५
वृषर्लो चैत्रः । जीर्यतेरवृत् (३।२।१०४)—जरन्, जरती । दाजरायै कर्तरि
णिलुक् च (३।३।२० वा०) घञ्—जारः । जृवश्च्योः क्तिव (७।२।५५) इतीट्—
जरित्वा जरीत्वा । जर्जरः—यङ्लुक्च (द्र० ३।१।१३४) । जृविशिष्या^४ १५
भक् (उ० ३।१२६)—जरन्तो महिषः । ऋचादौ जृ वयोहानौ (९।२२)—
जृणाति ।^५ शीर्यति । शर्झरः । झरः, निर्झरः । शर्झरीकः ॥२२, २३॥

२१. षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्त्री । स्वरतिसूतिसूयति (७।२।
४४) इति वेद्—सोता सविता । इतो व्रीडन्ता (३०) नवौदितः^६—

तथा पाठ उपलभ्यते । भ्वादौ एषु गतौ (४०९) इत्यत्र तु 'जुरादौ अन्वेषयति' २०
इति पठित्वापि स्वामी जुरादौ न पपाठ ।

१. यथा तदुद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तुतिः'
इत्येवं पाठेन भाष्यम् । अयमेव च युक्तः, चक दृष्टावृत्तिवचनात् (१।७४) ।

२. 'आर्यसंगतम्' पाठा० ।

३. 'जृविशिष्य' पाठा० ।

२५

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ४१) ।

५. 'स्वादय ओदितः' (४।३१) इदि वक्ष्यमाणसूत्रेण । ओदित्वे 'ओदितश्च'
(८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ।

सूनः, सूनवान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अप्राणिप्रसव इत्यन्ये^१ ।
अदादौ (२।२३) सूते, सूतः । तुदादौ वृषेरणे (६।११०)—सुवति ॥२५॥

२२. दूङ् परितापे । परितापः खेदः । दूयते । द्रविता ।
दूनः ॥२५॥

५ २३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दोपर्यन्तास् (४।३८) त्रयोदशा^२ निटः ।
दीयते । दीनः । दीङो युञ्चि विञ्ति (६।४।६३)—उपदिदीये, उददिदी-
याते । मीनातिमिनोतिदीङं व्यपि च (६।१।५०) इत्यात्त्वम्—उपदात्ता,
उपदाय । उपदेश एवात्त्वात् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्याद्व्यव (३।१।
१० १४१) इति णः—उपदायः । स्थाञ्चोरिच्च (१।२।२०) इत्यत्र दीङः प्रतिषेधः
(१।२।२० वा०) उपदादास्त स्वरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदी-
यते, उपदिदास्त इत्यपीष्यते^३ ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ^४ । डीयते । डीनः । ऋदादौ (१।६९३) डयते ।
डयितः । डयेतेरेहं श्यनर्थं ओदित्त्वार्थं पाठ इत्येके—डीनः । व्याज्रभूतिस्तु—
१५ इवर्णेष्वाश्रीङ्क्षिभावपि (७।२।१० काशिकायामुद्धृतः) इति डीङ्गः सेद्-
त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । धोषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता ।
सनिमीमा (७।४।५४) इतीस्—मित्सते^५ । ऋदादौ मीञ् (९४)—
२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । अतिङ्ही (७।३।३६) इति
पुक्—रेपयति । विजन्तान्मनुप्^६—रेवती । स्रुम्यां तुद् च (३०।४।२०२)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उद्धृतस्तथात्र 'आहुः' पाठः ।

२५ अथमत्रापि क्वचिदस्तलेसे पठ्यते ।

२. 'चतुर्दश' मुक्तः पाठः ।

३. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिखितेन 'रयेर्मतौ' 'बहुलम्' इति वार्तिकस्य संख्या (६।१।३७,६)

इत्यसुन्—रेतः । अजिवृरीभ्यो निच्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः ।
क्रचादौ । री गतिरेषणयोः (६।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीड् इलेपणे । लीयते । विलिल्ये । लीनः । विमाषा
लीयतेः (६।१।५२) इत्यात्वं वा—विलाता वेलेता, विलास्यते विले-
प्यते । निमिमिलिल्यां खलचोः प्रतिषेधः (६।१।५० वा०)—दुर्लयः, निलयः ५
प्रलयः, विलयः । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति तङ्
जटाभिरालापयते । लियः प्रलम्भनशालिनीकरणयोः णौ नित्यमात्त्वमिष्टम् ।
लीलोर्नुग्लुकावन्तरस्यां स्नेहविपादने^२ (तु० ७।३।३९)—घृतं विलीनयति ।
प्रइलेपनिर्देशाद् ईकारान्तादेव नुगिष्ठः^३, नेह—विलापयति विलाययति ।
श्यादव्यय (१।१।२४२) इति णः—विलायः । क्रचादौ (२।३१) लिनाति, १०
लेपयति । चुरादौ ली द्रवीकरणे (१०।२०६) आधृषीयः—विलापयति,
विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीड् वृणोत्यर्थे । वृणोत्यर्थो वरणम् । व्रीयते । व्रीणः ।
क्रचादौ व्री वरणे (६।३४)—व्रीणति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः ।

१५

३२. पीड् पाने । परयापि लषा विवाधितो नहि रध्यागतप्रबु पीयते* ।
पेता । माङ् मान इति दुर्गः^४—मायते । ह्यादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईड् गतौ । सर्वः स्वार्थं प्रतीयते^५ ॥३४॥

३४. प्रीड् प्रीतौ । प्रीयते । इयुपधवा (१।१।२३५) इति कः—
प्रियः । क्रचादौ प्रीन् तर्पणे कान्तौ च (६।२)—प्रीणीते, प्रीणाति । प्रीन् तर्पणे २०
(१०।२२५) आधृषीयः—प्रीणयति, प्रयते, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । वार्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता । इह तु
विजन्ताद् 'रे' शब्दान्मतुषि । तेन नात्र तद्वार्तिकस्यावश्यकता ।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपातने' पाठा० ।

३. नाम्ना विना स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

२५

४. अनुपलब्धमूलम् ।

५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) च ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

३५. शो तनूकरणे । श्यति, श्रोतः श्यति (७।३।७१) लोपः । विभाषा प्राघेदशाब्जसः (२।४।७८) इति सिचो वा लुक्—अशात् अशा-
शीत् । शाछोन्यतरस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्,
संशितव्रत इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शातिः । शा-
५ छासाद्वा (७।३।३७) इति णौ युक्—निशाययति । आत्रश्चोपसर्गे (३।३।
१०६)—निशा^१ । शः कित् सन्धश्च (उ० १।२०) इति कुः—शिशुः ।
शाशापिम्यां ददनौ (उ० ४।६७)—शादः पङ्कः ॥३६॥

३६. छो छोदने । अवच्छयति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् ।
अवच्छाययति । छितः, छातः । माछाससि (उ० ४।१०५) इति यः—
१० छाया । क्विष्टृष्वि (उ० ४।५६) इति छविः । छापूखडिम्यो गक् (द० उ० ३।६६)
गक्—छागः । कम्बलादौ^२ छगलः^३ ॥३७॥

३७. षो अन्तर्कर्मणि । अन्तर्कर्म विनाशः । स्यति, अव-
स्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (द्र० ३।६५) षः । प्राक् सिता-
दङ्यवावायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यष्यात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा
१५ सिज्जुक्—अवासात्, अवासीत् । घुमास्था (६।४।६६) इतीत्त्वम्—
अवसीयते । शाछा (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र०
३।१।१४१)—अवसायः । षतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—अवसितः ।
ऊतियूतिजुतिसाति (३।३।९७) इति सातिः । सातिम्याम् (उ० ४।१५३) इति
मनिच्—साम । [सात्म ।] सात्मनो भावः सात्म्यम्^४ ॥३८॥

२०. ३८. दो अवखण्डने । द्यति । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्ज-
लुक्—अवादात् । अवदातुम् । षतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—निर्दि-

१. मायुरिमते हलन्ताक्षिशब्दाट् टाप्—तदुक्तं—आपं चैव हलन्तानां
यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' पृष्ठ ६९) ।

२. उणादौ 'ओ घुम्हस्त्रश्च' (१।१।२२) इत्युज्ज्वलदत्तादयः पठन्ति ।

२५. ३. 'छागलः' पाठा० ।

४. अथ हि लिङ्गिषेन टिप्पण्यां हैमोणादेः ८१६ निर्देशः कृतः । स चिन्त्यः ।
हैमोणादौ तत्र सात्मपदं निरूप्यते, न सात्म्यम् । इह तु ब्राह्मणादेराकृतिगण्यत्वात्
(५।१।६२४) व्यञ् द्रष्टव्यः ।

तम् । अवत्तम् — अच उपसर्गात् तः (७।४।४७) । घुग्रहणानि समानानि ॥
३६. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो वाश्चन्ताः
(५२) चतुर्दश सेट आत्मनेपदिनश्च । शजनोर्जा (७।३।७६) जायते । ये
विभाषा (६।४।४३) — जायते जन्यते, जाजायते जञ्जन्यते । जनिता ।
जनः । अभिजायते ऽनेनेत्यभिजनः २ । ईडजनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीद् —
जनिधे, जनिध्वे । गमहनजन (६।४।६८) इत्युपधालोपः — जङ्गे । दीपजन-
बुध (१।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा — अजनि अजनिष्ट । जनिवध्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनखनसंज्ञां सञ्भलोः (तु० ६।४।४८)
लोपः ३ — जातः । जनीजृप् (१।५।५४) इति मित् — जनयति । मव्यगेय १
(३।४।६८) इति कर्तरि — चैत्रो जन्यः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) जन्म ।
जनेरसिः (उ० २।११५) — जनुस् । जनेरठः ४ जठरम् । जनेः को जङ्घ च
(द० उ० ३।७०) — जङ्घा । जनिधसिम्भामिण् (उ० ४।१३०), जनिवध्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः — जनिः । दूसनि (उ० १।३) इति छुण् —
जानुः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति जतु । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति १५
तुन् — जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच् — जन्युः । जननेर्यक् (उ०
४।१११) — जाया । जनेस्तोरश्च (द० उ० ६।२५) जर्तः ५ । स्तनिहवि-

१. इतोऽग्रे लिविशेन घुसंज्ञाविधायकसूत्रसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा ।
सा चिन्त्या । ग्रहणशब्दे ऽधिकरणे ल्युट्, तेन येषु सूत्रेषु बुनिर्देशस्तानि घुग्रहणान्यु-
च्यन्ते । तुलनीयम् — तत्राण्ग्रहणेऽपि तत्राण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति (लण् सूत्र- २०
माष्ये) इति । २. नास्ति कचित् ।

३. नहीदं सूत्रं लोपं शास्ति, किन्तुर्हि ? आत्वम् । तेन 'आत्वम्' इति
युक्तः पाठो दृश्यते । लिविशेन नैषाऽशुद्धिर्बुद्धा ।

४. दशपाठां 'जनेरठः' (८।६८) इत्येवं पठ्यते । यथा तत्र पाठः
तथा जनेः 'अठर' प्रत्यये न रूपसिद्धिर्भवति । तेन कदाचिदत्र दशपादीपाठवत् २५
पाठः स्यात् । लेखकप्रमादेन रठयोर्विपर्यासः संजातः स्यात् ।

५. अत्र लिविशेन हैमोणादिमूत्रनिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।

अत्रदेमपि बोध्यम् — जतश्चन्दः प्रायेण सर्वेष्वेवोणादिसूत्रेषु व्युत्पाद्यते ।
महामारते समापवैणि (४७।२६ कुम्भबोण०) जर्ताः स्मर्यन्ते । चन्द्रवृत्तौ 'अजय-

पुषिगदिमदिपुषिगदिमदिजनिनन्दिभ्यो येरित्त्व^१ (द० उ० १।१४० कपाठः)
 जनयित्तुः । जनेष्टो लोपश्च (द० उ० ५।४)—जटा । जम्बादयश्च
 उ० ४।१०२) इति जत्रुः । अन्दहन् (तु० उ० १।३) इति जम्बूः । कृणादिभ्यः
 संज्ञायां वुन् (उ० ५।३५)—जनकः, जायतेऽस्याम् (द्र० ३।३।११७) इति
 ५ जननी । उपसर्गे च संज्ञायां (३।३।६६) डः—प्रजा । अनौ कर्मण^२ (तु० ३।२।
 १००)—स्त्रीम् अनुजातः स्य्यनुजः । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—पूर्वजः ।
 गत्यर्थार्कर्मक (३।४।७२) इति कः—पुमांसमनुजातः जनः, सकर्मकार्थम् ।^३
 चलकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—प्रजनिष्णुः । जनसन (३।२।६७) इति
 विट्, विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६।४।४१)—अब्जाः, गोजाः, ऋतुजाः,
 १० अद्रिजाः^४ ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) ।
 दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अदीपि अदीपिष्ट । आज-
 मास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदीपिपत् । सूददीपदीचश्च
 (३।२।१५३) इति तुच्, युच् प्राप्तः (द्र० ३।२।१४९)—दीपिता ।
 १५ नमिकम्पित्ति (३।२।१६७) इति रः—दीप्तः । अच् (द्र० ३।१।१३४)—दीपः,
 प्रदीपः ॥४१॥

ज्जतो हृणान् (१।२।८१) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिज्जर्ताराजस्य
 लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोणादिवृत्तौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेशचन्द्रम-
 जुमदारेण चन्द्रवृत्तेः पाठः 'अजयद गुप्तो हृणान्' इत्येवं विना प्रमाणं परिवर्त्य चन्द्रो
 २० गुप्तकाले बभूवेति मिथ्या कल्पना कृता (द्र० ए न्यू हि० आफ दि ई० पो० भाग
 ६, पृ० १३७) । चन्द्रकालनिर्णयाय द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का
 इतिहास' नामा ग्रन्थः पृष्ठ २४४ ।

१. द्र० पृष्ठ ६३, टि० ५ । अत्रापि लिविशेन हैमोणादिसंख्या (७६७)
 निर्दिष्टा ।

२५ २. अत्र कदाचित् पाठ अंशः स्यात् । अन्यथा सप्तम्यभावे उपपदसंज्ञा-
 भावः, तदभावे समासामावः, तदभावे रूपासिद्धिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थार्कर्मकसूत्रे जनग्रहणम् इति शेषः । अत्र सकर्माकर्मत्वविचारो
 धातुवृत्तौ सम्यक् प्रपञ्चितः, तत्रैव द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्व एवैते एकस्यामेव श्रुतौ (ऋ० ४।४०।५) क्रमशो निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता ।
पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूर्तिः (द्र० ७।२।९) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति
कर्तरि वा चिण्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति
ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । चर्मोदरयोः पूरेः (३।४।३१) णमुल्ल—चर्मपूरं
भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यम् (३।४।३२)—गोष्पदग्रं वृष्टो देवः, ५
गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । उर्वे शुक्पूरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ॥४२॥

४३. तुरी गतित्वरणहिंसनयोः । गतेस्त्वरणे हिंसने च ।
तूर्यते । तूरिता । तूर्णः । तूर्यम् । तूर इति दुर्गः ॥४३॥

४४. घूरी जूरी हिंसावयोद्धान्योः । घूर्यते । घूरिता । घूर्णः ।
जूर्यते । जूरिता । जूर्णः । गूरी च इति दुर्गः ॥४४, ४५॥ १०

४५. घूरी हिंसागत्योः । घूर्यते । घूः ॥४५॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४६॥

४७. चूरी दाहे । चूर्यते । चूर्णः ॥४७॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अन्ये तु तप संताप (१।७।१२) इत्य-
स्यैव भ्वादेरैश्वर्ये संतापे च इयंस्तद्धौ वा^१ मन्यन्ते, वा^२ १५
अहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके—प्रतपति । नन्दादौ (गण०
३।१।१३४) तपनः संज्ञायाम् । द्विषन्तपः, परन्तपः (द्र० ३।२।३९) ।
पत इति द्रमिडाः^३—पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपपन्तत् ॥४८॥

४९. वावृतु वरणे । वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशाला-
मविक्षत इति मट्टिः (४।२।८) । अन्ये भ्वादेरेव (१।५०४) वरणे दिवादित्वं २०
वा मन्यन्ते । तेन वरणे द्युतादि कार्यं न भवति—अवर्तिष्ट, वर्तिष्यते
विवर्तिष्यते ॥४९॥

१. अनेन ज्ञाप्यते उतरसूत्रस्थं वाग्रहणं केवाचिन्मते पूर्वसूत्रे संबध्यते ।
अत्र माधवीया धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६३) । नैरुक्ताः 'पत्यते' इत्यैश्वर्यकर्मसु २५
पठन्ति (निघण्टु २।२१) ।

५८. क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । परार्थे क्लिश्यतः सतः^१
इति तु लक्ष्यम् । क्रयादौ क्लिश विनाथने (१।५१)—क्लिशनाति । क्लिशः
क्त्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा । मृदमृद (१।२।७)
इति कित्—क्लिष्टः, क्लिशितः । निन्दहिंसक्लिश (१।२।१४६) इति
५ वृञ्—क्लेशकः । क्लिशोरी चोपधायाः कल्ल^२ लोपश्च लोनाम् च (दश० उ० ९।९
ह्पाठः) कीनाशः । क्लिशोरल्ल^३ लोपश्च लः (दश० उ० ९।२)—क्लेशः
क्लिशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति क्लिशोरः । भ्वादौ क्लेश व्यक्तायां वाचि
(द्र० १।४००)—क्लेशते ४५१॥

५९. काश दीप्तौ । काश्यते । काशः । अचकाशत् (द्र० ७।
१० ४।२) । इकः काशे (६।३।१२३) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नीकाशः,
अवाकाशः । उणादौ (द्र० २।२) काष्ठम् । भ्वादौ (१ ४२८) काशते ॥५२॥

६०. वाश शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अववाशत् : एता-
वृदितावित्येके—अचोकाशत्, अवीवशत् । कथं चाकशीति, वावशोति
प्रकृत्यन्तरत्वात्^३ । वाशा, वाशिका । नन्द्यादेर् (गण० ३।१।१३४) ण्यन्तात्
१५ वाशनः । मन्दिवाशि (१।३८) इत्युरच्—वाशुरो गर्दभः ।^४ ॥५३॥

६१. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

६२. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितेतः, द्वौ सेटौ,
त्रयोऽनितः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परमृषः (१।३।८२) परस्मै-
पदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) सेण् निष्ठा न कित्—
२० मर्षितः । भाषायां शामिषुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ।
नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) मर्षणः । वृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य (१।२।२५)
इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुपादौ (१०।२।३७) आधृषाद्
वा—मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।१२८) तालव्यान्तः ॥५४॥

६३. ईशुचिर् पूतिभावे । पूतिभावः क्लेदः । शुच्यते,
२५ शुच्यति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्लम् । भ्वादौ शुच

१. अनुपलब्धमूलम् । २. दशपाठां 'कल्—रल्' इत्यसंहिताया निर्देशः ।

३. द्र० क्षीरत० १।३२८ उपधाह्रस्वोऽत्र आन्दसः ।

४. इतोऽग्रे 'भ्वादौ वाशते' इत्यधिकं कचित् । भ्वादौ नायं पठ्यते ।

शोके (१११४)—शोचति, शुच्ये यमिषवे (१३४१)—शुच्यति ॥५५॥

५६. उदात्तौ स्वरितेतौ ।

५७. णह वन्धने । नह्यते, नह्यति । नद्धा, नहो धः (८१२३४),
नहिवृति (६१३११६) इति क्वौ दीर्घः—उपानत् । वष्टि मागुरिल्लो-
मवाप्योरुपसंगयो^१रिति—पिनह्यति, अपिनह्यति । ध्रुन् (द्र० ३२११८२) ५
नद्धी चर्मरज्जुः । ऋनहिम्याम् उषच् (द० उ० ११३ कपाठः)—नहुषः ।
नहो म च (तु० द० उ० १५४) इतीञ्—नाभिः । नेहदिवि म च चित्^२
(तु० द० उ० ९७१ गपाठः) नभस् । संनाहः ॥५६॥

५८. रज्ज रगि । रज्यते, रज्यति । रज्ज्क्ता । भ्वादौ (१७२६)
रजति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि स्वरितेत्यर्थं विकरणार्थं चेह पाठः, १०
एवं शपः (धा० सू० ४५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यते, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा ।
भ्वादौ (१७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१. पद गतौ । गतिर्यानि ज्ञानं च । इतो लिशान्ता (७०) नवानिट १५
आत्मनेपदिनश्च । नेर्गद (८५११७) इति प्रणिपद्यते । चिण् ते पदः
(३११६०) कर्तरि—उदपादि भैक्षम् । प्रपत्ता । सनि मीमा (७४५४४)
इति पित्सते । नीग् वन्धु (७४८४) इति पनीपद्यते । जुचङ्क्रम्य (३२।
१५०) इति पदनः । लषपतपद (३२।१५४) इत्युक्ञ्—उपपादुकः ।
पदरज (३१३१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । खलं मगः पदं च (द० ३१३ २०
१२५ वा०) इति घः करणे—पदम् । विशिपतिपदि (३४५५६) इति
णमुल्—गेहानुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादम् । संपदादिभ्यः
(३१३१०८ वा०) भावे क्विप्—संपत्, प्रतिपत् । संज्ञायां समज (३१३।
९९) इति क्यप्—पद्या मार्गः । यतिस्तुमु (उ० ११४०), इति मन्—
पथम् । रक् (द्र० उ० २१३)—पद्रो ग्रामः । णित् कसिपद्यतेः (उ० ५२

१. बहुत्र वैयाकरणग्रन्थेषूद्धृतः । द्र० सं० व्या० शा० इति० पृ० ६९ ।

२. अत्र 'चित्' पदं व्यर्थम्, नमःपदस्यानुदात्तत्वदर्शनात् । द्र० अस्मदीया
दशपाशुषादिवृत्तौ टिप्पणी (पृष्ठ ४०६, टि० ४) ।

१।८५) — पादूः, पादुका । पदवी बाहुलकाद् (द्र० ३।३।१) अटवीवत् (द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगवीय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत इति कर्मकर्तरीति तु वामनः^१ । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुदादौ खिद परि-
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥५९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्नः । अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विदूष लामे (६।१३५)—विन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनत्ति ।^३ चुरादौ विद चेतनादिषु^४ (१०।१५५)—वेदयते ॥६०॥

१० ६३. बुध अवगमने । बुध्यते । बोद्ध्वा । दीपजन (३।१।६१) इति वा चिण्—अबोधि विद्वान्, अबुद्ध । बुधबुध (१।३।८६) इति बोधयति । के (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । भ्वाद् बोधने (१।६।१४) बोधति ॥६१॥

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्ध्वा । १५ योधयति । राजनि युधिष्ठिरः (३।२।५५) । क्वनिप्—राजयुध्वा । सहे च (३।२।६६)—सहयुध्वा । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् । माषायां शासियुधि (३।३।१११ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर् इच्छार्थे दिवादिः । अनुरुध्यते । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

२० ६६. मन ज्ञाने । मन्यकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त्वा वृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहासे लट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते-रुतम् एकवच्च (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि यातस्ते पिता^५ । मन्यतेः (द्र० ३।२।८२ काशिका) णिनिः—शोभन-

१. उद्धृतं घातुवृत्तौ (पृष्ठ २९७) । सुधाकरोऽपि हीनस्वामिपाठमेवो-

२५ उद्धृतवान् इति घातुवृत्तितः प्रतीयते । वामनीये काव्यालङ्कारे तु 'हीयत इति कर्मकर्तरी, स्विद्यत इति च' (५।२।५, ६) पाठ उपलभ्यते ।

२. 'वित्तः' पाठा० ।

३. 'विनत्ति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० ।

५. 'यातस्तव पितामहः' पाठा० ।

मानी । मनः पुंवञ्चात्र (द्र० ६।३।३६)—पट्वी मन्यते, पटुमानी ।
आत्ममाने खश्च (३।२।८३)—शूरमानी, शूरमन्यः । संज्ञायां समज (३।३।
६६) इति क्यप्—मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
वर्तमाने क्तः—राज्ञां मतः । मतिः । शृस्वृस्तिहि (उ० १।१०) इति मनुः ।
कमिमनि (उ० १।७३) इति मन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्— ५
मन्युः । फलिपाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेर्दीर्घश्च (उ० ३।६४) इति
सः—मांसम् । मनेरुच्च (उ० ४।२२३) मुनिः । असुन् (द० उ० ६।४६)—
मनस् । वनिमनिभ्यां विद् वा (द० उ० ८।६६)—मठरो मूढः । शुष्वीप-
चिवचि (द० उ० ८।८९) इति वन्—मन्त्रः । तनादौ मनु अवबोधने (८।९)—
मनुते । चुरादौ मन स्तम्भे (१०।१५६)—मानयते, मानः ॥६४॥ १०

६७. युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः^१ । युज्यते ।
योक्ता । सृजियुधिषूवां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भावः इयञ्च—युज्यते
रथः स्वयमेव । युगं च पत्रे (३।१।२२१) साधु । गां युनक्तीति गोयुगः^२,
कर्मण्यण्^२ (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) । अञ्चुयुजि
(३।२।५९) इति क्विच्, युजेरसमाप्ते (७।१।७१) तुम् । क्विच् प्रत्ययस्य कुः १५
(८।२।६२)—युङ्, युञ्जौ । नेह—अश्चयुक् । वृन् (द्र० ३।२।१८२)—
योक्त्रम् । मन् (द्र० उ० १।१४६) युग्मम्, न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३)
के (द्र० ३।१।१३५) च—युग्म । योजनम्, योजना, योगः,
यथास्त्वं ग्रहणानि । रुधादौ युजिर् योगे (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति ।
चुरादौ युज पृची संपर्चने (१०।२०२) वा णिच्—योजयति, योजति ॥६५॥ २०

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजियुजिषूवां (तु० ३।१।८७ वा०)
कर्मवद् भावः इयञ्च—सृज्यते माला स्वयमेव । सृजिदशोर्भक्त्यमकिति
(६।१।५८)—स्रष्टा । पाणौ सृजेय्यत् (३।१।२२४ वा०) पाणिसर्ग्या रञ्जुः ।
समवपूर्वाञ्च (३।१।२२४ वा०)—समवसर्ग्या । ऋत्विग्दध्ण् (३।२।५६)
इति ऋक् । सृजेरसुप् च (उ० १।१५) इति रञ्जुः । तुदादौ (६।१।८) २५
सृजति ॥६६॥

१. समाधिः खलु योगपर्यायः । द्र० योगः समाधिः (योगसाध्य १।१) ।

योगः खलु चित्तवृत्तिनिरोधः (द्र० योग० १।२) ।

२. अग्नि गुणामावो न्यङ्क्वादित्वादेज् ।

६९. लिश अल्पीभावे । लिश्यते, लेष्टा, लेशः । तुदादौ
(६।१२४) लिशति । ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । इतः स्निहान्ता (९२) एक-
५ विंशतिरनितः परस्मैपदिनश्च । राध्नोतेः (५।१८) अकर्मकक्रियाद्-
वृद्धार्थे इयन्—राध्यति । सकर्मकाद् वृद्धरेन्यत्र च श्नुः—राध्नोत्यो-
दनम्, पचतीत्यर्थः । चुरादौ^१ राध्यति ॥६८॥

७२. व्यध ताडन । ग्रहिण्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
विध्यति । लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७)—विव्याध । व्यदधा । श्याद्व्यध
१० (३।१।१४१) इति णः—व्याधः । नहिवृति (६।३।११६) इति क्वौ दीर्घः—
मर्मावित् । पृष्यधिमिदि (तु० उ० १।२३) इति कुः—विधुः । व्यधजपोरनुपसर्गे
(३।३।६१)—व्यधः, आव्याधः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
आविधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ । यकर्मकमपुमांहुः—चराह इव पुष्यति । पुषादि-
१५ युतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत् । आगणन्तात् पुषादयः ।
पोष्टा । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३।४।११६) । स्वादौ (१।४।६२) पोषति । क्रयादौ
(९।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष घारणे (१०।१।६५)—पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे । शुष्यति, अशुषत् । शुषेः कः (तु० ङ।२।५१)-
शुष्कः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोषं शुष्कः । अत्रिसि-
२० विशुषिभ्यः कित् (द० उ० ७।३०) इति मन्—शुष्मं बलम् । शुष्मेति लक्ष्यम् ।
शुष्मा वर्हिः ॥७१॥

७५. तुष प्रीतौ । तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये । वैकृत्यं रूपमङ्गः । दुष्यति, अदुषत्, दोष्टा ।
दोषो यौ (६।४।९०) इत्युपधाया ऊत्—दूषयति । वा चित्तविरागे (६।४।
२५ ६१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां चुरादौ नैव पठ्यते ।

२. लोके 'शुष्म' इति नान्तो नपुंसकलिङ्गः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

१३४) दूषणः । कषिदूषिम्यामीकन् (उ० ४।१६) - दूषोका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राण्याश्लेष एव च्लेः कसः—आश्लिषत् कन्याम्, नेह समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । श्लेष्टा । श्यादव्यध (३।१।१४१) इति णः—श्लेषः । गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः [कर्तरि]—आश्लिष्टः कन्यां चैत्रः । श्लिषेष्चोपधायाः (उ० ३।१९)—श्लक्षणम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—श्लेष्मा । भ्वादी (१।४६३) दा- हार्थः—श्लेषति । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३३)—श्लेषयति ॥७४॥

७८. शक् विभाषितो मर्षणे । शक्नोतेः (द्र० ५।१७) परस्मै- पदं इयनि विकल्पते^१, अङ् वा, इङ् वा, इति मतभेदः । शक्यते शक्य- १० ति, अशकीत् अशकत्, शकिता शक्ता । अन्यत्र-शक्नोति, [अशकत्] शक्ता । सनि मीमा (७।४।५४) इति शिक्षति । शक्सिहोश्च (३।१।६६) इति यत्—शक्यम् । वनिष् (द्र० उ० ४।११३)—शक्या, शक्यवरी । शकिसम्योनिन् (उ० १।११२)—शकलः । रक् (द्र० उ० २।१३)—शक्रः । शकेनोन्तोन्पुनयः (उ० ३।४६)—शक्नः, शकुन्तः, १५ शकुन्तिः, शकुनिः । शकेष्टतिन् (उ० ४।५८)—शकृन् । शकादिग्योऽट् (उ० ४।८१)—शकटः, शकटिः, शकटी, शक्तिः, शक्ती । शकधृषज्ञा (३।४।६५) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥

७९. श्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मक्षुतिः । श्विद्यति । सिष्वेद । अस्विदत् । असिस्विदत् । स्वेत्ता । श्विन्नः । श्विन्नमनेन, २० स्वेदितमनेन, प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः (द्र० ७।२।१७) । भ्वादी (१।४९३ पाठा०) स्वेदते ॥७६॥

८०. क्रुध कोपे । चैत्राय कुध्यति । क्रुधदुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम् । अक्रुधत्, क्रोदधा । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।२।१५१) इति युच्—क्रोधनः ॥७७॥

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति, अक्षुधत्, क्षोदधा । उकञ् (द्र० ३।२।१५४) इत्यते^२—क्षोधुकः । वसतिबुधोऽिट् (७।२।५२) क्त्वा-

१. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) धातुवृत्तौ (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिति शेषः ।

निष्ठयोः—क्षुधितः, क्षुधित्वा क्षोधित्वा, रत्नो व्युपधाद (१।२।२३)
इति वा कित्त्वम् ॥७८॥

८२. शुध शौचे । शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुधत् ।
शोद्धा ॥७९॥

५ ८३. विधु संराद्धौ । संराद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति । असिधत्,
सिषेध, सेद्धा । सिध्यतेरपारलौकिके (६।१।४७) णावात्त्वम्—कार्यं साधयति ।
नेह—सेधयति धर्मम् । सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वा (द्र० ७।१।५६॥
१।२।२६) । पुण्यसिद्धौ नक्षत्रे (३।१।२१६) । स्वादौ (१।३।८) निषेधति ॥८०॥

८४. रथ हिंसासंराद्ध्योः । संराद्धिः पाकः । राध्यति ।
१० रथादिभ्यश्च (५।२।४५) इतीङ् वा—रधिता रद्धा । रधिजभोरचि (७।१।६२)
इति तुम्—रन्ध्यति । नेट्यलिटि रधेः (७।१।६२) तुम्—रधिष्यति, लिटि—
ररन्धिव । अरधत्, अनिदिताम् (६।४।२४) इति न लोपः । अरत्स्यत्,
अरधिष्यत् । रद्धः । रन्धनम् ॥८१॥

८५. णश अदर्शने । अदर्शनमनुपलब्धिः । प्रणश्यति । नशेः
१५ बान्तस्य (८।४।३६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनङ्क्ष्यति । मस्तिजशो-
र्भलि (७।१।६०) इति तुम्—नष्टा, नशिता (द्र० ७।२।४५) । नशेर्वा
(८।२।६३) कुत्वम्—नश्यतीति नक् नट् । जीवो नश्यति—जीवनम्
आहुतिः, जीवनम् । बुधयुध (१।३।८६) इति नाशयति, नन्धादौ
(गण० ३।१।१३४) चित्तनाशनः । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति विनाशकः ।
२० इयनराजि (३।२।१६३) इति कत्ररप्—नश्यरः । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः (३।४।४३)
इति णमुल्—जीवनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तृप प्रीतौ । प्रीतिः सौहित्यम् । तृप्यति । तर्पिता त्रप्ता
तर्प्ता, अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य (६।१।५६) इत्यमागमो वा । तृप्तः । स्पृशस्पृश-
श्चतुपदपः सिजूवा (३।१।४४ वा०)—अतृपत्, अत्रापसीत् अतप्सीत्
२५ तुदादौ तृप तृप्तौ (६।२।६ पाठ०)—तृपति, तृप्पति । रक् (द्र० उ० २।१३)
—तृप्म । स्वादौ क्षुभ्नादित्वात् (गण० ८।४।३९) पाठ उन्नेयः—
तृप्नोति । अतर्पति, तृपितम् ॥८३॥

८७. दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यति । द्रप्ता, दर्प्ता दर्पिता । दस्तः । अदपत्, अद्रापसीत् अदार्पसीत् ॥८४॥

८८. दुह जिघांसायाम् । ऋषदुह (१।४।३७) इति शत्रवे दुहति । वा दुहमुहण्णहण्णहाम् (८।२।३३) कुत्वम्—द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोहिता । सत्-सूक्षिप (३।२।६१) इति क्विप्—मित्रधुक्, मित्रधुद् । अद्रुहत् ॥८५॥ ५

८९. मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुहति । मोग्धा, मोढा, मोहिता । मुग्धः, मूढः । अमुहत् । न पादमि (१।३।८६) इति तङ्—परिमोहयते । मूढः खो मूर्ध (उ० ५।२२)—मूर्खः ॥८६॥

९०. ण्णुह उद्गिरणे । स्नुहति । सुण्णोह । स्नोग्धा, स्नोढा, स्नोहिता । स्नुग्धः, स्नूढः । अस्नुहत् ॥८७॥ १०

९१. णिह प्रीतौ । स्निहयति । सिस्नेह । स्नेग्धा, स्नेढा स्नेहिता । स्निग्धः स्नीढः । अस्निहत् । ऋत्विग्दध्ण् (३।२।५६) इत्युष्णिक् छन्दः । चुरादौ स्नेहयति^१ ॥८८॥

९२. वृत् । रधादिर्वृत्तः । एतदन्तः पुषादिरित्येके^२ । अतोऽध्रे अशमीत्, अतमीत्, अदमीत्, अध्रमीत्, अध्रमीत्, अक्षमीत्, १५ अलोटीत्, अक्लेदीत्, अक्रोषीत्, अङ्घ्रीद् इत्याद्युदाजङ्गुः ॥

९३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

९४. शमु उपशम । इतो गृध्यन्ताः (१३६) षट्चत्वारिंशत्^३ सेटः परस्मैपदिनश्च । शमाप्रधानां दीर्घः श्यनि (७।३।७४)—शाम्यति । अशमत् । शमोऽदर्शने (१।५८८) मित्—शमयति रोगम् । दर्शने तु— २० निशामयति रूपम् । शमिता । शान्त्वा शमित्वा । शान्तः । पोतदुप-धान् (३।१।६८)—शम्यम् । क्विप् (द्र० ३।२।७६)—प्रशान्, मो नो धातोः (८।२।६४), तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।७) नास्ति । शमित्यष्टाभ्यो णिनिष् (तु० ३।२।१४१)—शमी । घञ् (द्र० ३।२।

१. चुरादौ नायं सात्वान् पठ्यते । तत्र 'स्निह स्नेहने, सिमट इत्येके' (१०।३२) २५ इत्येवं पठ्यते । २. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०४) अत्रूष निराकृतमिदं मतम् ।

३. 'चतुश्चत्वारिंशत्' पाठा० । चित्त्यमिदम्, षट्चत्वारिंशद् धातूनां पाठान् ।

१८, १९) — शमः । गौरादौ (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा
दान्तशान्त (७।२।२७) इति शान्तः, शमितः । शक्तिशम्योर्नित् (उ० १।२।२२)
शमलम् । जनिदाभ्युप् (उ० ४।१०।४ उज्ज०) इति शण्डः । शमेः खः
(उ० १।१०।२) — शङ्खः । शमेर्दः (उ० १।९।९) — शण्डः ॥८९॥

५ ९५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा ।
तान्तः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) — तमः । गौरादौ (द्र० गण० ४।१।४१)
तमी राज्ञिः । अमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २।१६) — ताम्रम् । अमृत् (द० उ०
९।४९) — तमस् । कमितमित्तन्माप्त इच्च (द० उ० १।५०) इति तिमि-
मैत्स्यः । अत्यविचमि (उ० ३।१।२७) इत्यसच्- तमसा^३ नदी ॥९०॥

१० ९६. दमु उपशमे । दाम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा ।
न पादमि (१।१।८९) इति तङ् — दमयते । नन्द्यादौ (गण० ३।१।२३४)
कुलदमनः, संशयाप् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।१।२७)
इति दान्तः, दमितः । व्यघस्थितविभाषया दान्तोत्रहचारिणि । दमेर्दोष्
(द० उ० ९।४३) — दोर्बाहुः । हसिमृगिणा (उ० ३।८६) इति तन् — दन्तः ।
१५ दमेरुनसिः (द० उ० ९।६५) — दमूना वह्निः^४ । घिनिण् (द्र० ३।२।१४२
क्षीरपाठः) — दमी ॥९१॥

९७. श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमन् । श्रान्त्वा
श्रमित्वा । श्रान्तः । श्रम्यम् । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।२३४) श्रमणः ।
विश्रामः^५ विश्रमोऽपीष्टः^५ ॥९२॥

२० १. क्वचिदुणादिवृत्तौ 'शण्ड'पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमर्दः
(उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपायां (१०।१।५) जनिदाभ्यु-सूत्रे शङ्ख
पदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०।२) इत्यनेन
सिद्धत्वात् ।

२. 'तमोऽल्पदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसाख्या' पाठा०

४. 'अमिः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमित्रमीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र
विश्रमेरप्रतिषेधात् 'विश्रम' इत्येव ग्याय्यं मन्यन्ते (द्र० काशिका ७।३।३४) । क्षीर-
स्वामी तत्र चान्द्रमतमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रम-
शब्दोऽपीष्ट इत्याह ।

९८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थानं देशान्तरगमनम् । वा
आश (३।१।७०) इति भ्राम्यति भ्रमति । अभ्रमत् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा ।
भ्रमेश्चङ् (उ० २।६८) — भ्रूः । भ्र्वाद्दौ भ्रु चलने (१।५८६) — भ्रमति
भ्रम्यति ॥९३॥

९९. क्षमूष् सहने । क्षाम्यति । अक्षमत् । क्षन्ता क्षमिता ५
(द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्र्वाद्दौ (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट ।
पित्त्वात् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकान् क्षान्तिः । अत एव वमू
सहन इति सम्भाः २ ॥९४॥

१००. क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति वा आश (३।१।७०)
इति छिद्रुक्लम्वाचमां शिति (७।३।७३) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥ १०

१०१. मदी हर्षे । माद्यति अमदत् । मदिता । मत्तः ।
हर्षग्लपनयोर्मित् (द्र० १।५५२) — मद्यति, अन्यत्र — उन्माद्यति ।
मदोऽनुपसर्गे (३।३।६७) ऽप् — मदः । प्रमदसंमदौ हर्षे (३।३।६८) । गदमद-
(३।१।१००) इति यत् — मद्यम् । उप्रंश्य (३।२।३७) इतीरंमदो मेघ-
ज्योतिः । यलङ्कञ् (३।२।१३६) इतीष्णुच् — उन्मदिष्णुः । इषितिमिदि १५
(द० उ० ८।२६ क्पाठः) इति किरच् — मदिरा । कृधूमदिभ्यः क्त् (उ०
३।७३) — मत्सरः । ऋतन्मणि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सी गौरादिः
(द्र० गण० ४।१।४१) । जनिदाभ्यु (उ० ४।१०४) इति मत्स्यः, मच्छ इत्येके ३।
चुराद्दौ मद तृप्तिशोधने (१०।१५२) — माद्यते ॥९६॥

१. “कृत्यल्युटो बहुलम्” (३।३।११३) इति बहुलग्रहणेन चित्त्वेऽपि २०
वित् मवतीति भावः । लिबिशेन तत्र आन्त्या “बहुलमतेभिर्दर्शनम्” (१०।३।२४)
इति गणसूत्रस्य संस्था निर्दिष्टा ।

२. घातवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) त्वित्यं स्वामिपाठ उद्भ्रियते — ‘तथा च स्वामी—
केचिदत्रापि क्षमूष् इति वितं पठन्ति, तदसन् । क्षमू सहन इति सम्भा इति’ । अत्र
तन्न्यथा पाठ उपलभ्यते ।

३. ‘मत्स्यः मत्स इत्येके’ पाठा० । पञ्चपाठुणादिवृत्तिषु ‘मत्स्य’ इत्येष २५
व्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) व्युत्पादनादत्र ‘मत्स’ इत्येष शुद्धः
पाठः । एके नाम्ना चात्र दशापादीवृत्तिः स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि ‘मायतीति
मच्छः मत्तः पुरुषः’ इति व्युत्पाद्यते ।

१०२. वृत् । शमादिरन्तर्गणः ।

१०३. अमु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेस्थुक् (७।४।१७)—निरा-
स्थत् । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२) इति कर्मकर्तरि आत्मनेपदे
ऽप्यङ्—उपास्येतां कुण्डे स्वयमेव । उपसर्गादस्यत्पूहोर्वा वचनम् (१।३।
५ २५ वा०) तङ्—निरस्यते, निरस्यति । नेर्गद (८।४।१७) इति प्रण्यस्यते ।
अस्त्वा असित्वा । अस्तः । अस्यम्^१ । शृङ्गुस्तिहि (उ० १।१०) इत्युः—
असवः । असेरन् (उ० १।४२)—असुरः । मुञ्च्यसेर्ऋन् (उ० २।९७ उज्ज्वल)
स्वसा । अस्तिस्त्रिभ्यां विधन् (उ० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतिवृणोः क्रियान्तरे
कालेषु (३।२।५७) इति णमुल्—द्वचहात्यासम् अजाः पाययति । इन्
१० (द० उ० १।४६)—असिः ॥९७॥

१०४. यमु यन्त्रे । यसोऽनुपसर्गात् संयसथ (३।१।७१, ७२) इति
वा इयन्—यस्यति यसति, संयस्यति संयसति । अयसत् । यस्त्वा,
यंसित्वा । आयस्तः । न पादमि (१।३।८१) इति तङ्—आयासयते ॥९८॥

१०५. जमु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्वा, जसित्वा ।
१५ नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—अजस्रम् । चुरादौ जस^२ हिंसायाम् (१०।
११६)—उज्जासयति ॥९९॥

१०६. तमु उपज्ञय । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् ।
तस्त्वा, तसित्वा । वितस्तिः (द्र० उ० ४।१८०), वितस्ता^३ ॥१००॥

१०७. दसु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्वा, दसित्वा । वा दान्त-
२० शान्त (७।२।२७) इति दस्तः, दसितः । रक् (द्र० उ० २।१३) दस्रौ^४
अदिवनौ । यजिमनिशुन्वि (उ० ३।२०) इति युच्—दस्युः ॥१०॥

१०८ वमु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्वा, वसित्वा ।
वस्तदङ्गाः, वस्तिरमेढोर्ध्वम् (द्र० उ० ४।१८०) ॥१०२॥

१. ऋहलोर्ण्यन् (३।१।१२४) इति ययति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा यत् ।

२५ २. चुरादौ 'जसु' इति पठ्यते ।

३. सर० कण्ठा० २।२।१३४॥ हैमोणादि २०० ।

४. उमयोरङ्गिनोर्दक्षनासलौ नामनी स्तः, परन्तु साहचर्याद् उमावपि
दक्षौ नासल्यौ बोध्येते ।

१०६. प्युस' विभागे । प्युस्यति । अप्युसत् । प्युसितः ।
प्युष इति दुर्गः, पुस इत्येके—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

११०. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । म्वादौ (१४६३)
प्लोषति, प्लुषद्वा,^२ प्लुषित्वा प्लोषित्वा^३ । ऋचादौ (१५६)
प्लुष्णाति ॥१०४॥

१११. विस प्रेरण । विस्यति । अविसत् । के (द्र० ३।१।२३५)
विसम् ॥१०५॥

११२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसु-
मम् (द्र० उ० ४।१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशी आयसी
(द्र० ४।१।४२), कोशो माण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥

११३. बुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्त्यागः । बुस्यति । अबुसत् ।
के (द्र० ३।१।१३५) बुसं तुषः ॥१०७॥

११४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादौ मुस्तः,^४
मुसलम् (द्र० उ० १।१०६)^५ ॥१०८॥

११५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । अम-
सत् । मसित्वा । श्वीदितो निष्ठायां (७।२।१४) नेद्—मस्तः, मस्तकः ।
घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—मासः । मासू इति प्रकृत्यन्तरम्^६, पूर्णमासा
युक्तः कालः (द्र० ४।२।३)—पौर्णमासी । सितनिगमिमसि (उ० १।६९)
इति तुद्—मस्तु । वसी च इति कण्ठः ॥१०९॥

११६. लुट विलोढने^७ । लुटयति, अलुटत् । म्वादौ (१।२।२३) २०

१. सस्मार चातुवृत्तौ (पृ० ३०८)

२. ७।२।५६ सूत्रेणोड् वा । ३. १।२।२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता व्रीहिल्ल इत्यमरः (२।४।१६०) मोथा नागरमोथा वा नाम्ना
प्रसिद्धं द्रव्यम् । लक्ष्ये त्रिलिङ्गः इत्यमरटीकायां (२।४।१६०) स्वासी । मुस्ता—सर०
कण्ठा० २।२।२३४ हैमोण्यादौ २०१ ॥

५. 'मुस्तिः' इत्यधिकं क्वचित् ।

६. व्याकरणे सर्व एवादेशाः प्रकृत्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोढने' पाठा० ।

लोटति, अलोटीत् । चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)-लोटयति ॥११०॥

११७. उच समवाये । समवाय पेक्षयम् । उच्यति । उवोच ।

औचिचत् । ओफ उचः के (७।३।६४) । उचितम् । उचः कुश्च^१ इत्यसुन्—

ओकस्, द्यौरोको येषां ते दिवौकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽदन्तो-

५ ऽस्तीलेके^२ स्थलजलयोर्वौकसि परम्पम् आहुः^३—स्थलोकाः, स्थलौकाः, जलोकाः

जलौकाः ॥१११॥

११८. भृशु भ्रशु अयःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य

ऋदुपधः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्ट्वा, भ्रंशित्वा । न क्त्वा सेट्

(१।२।१८) कित्—भृष्टम् । वरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् ।

१० भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्ट्वा, भ्रंशित्वा । भ्रष्टः । बाभ्रश्यते । स्वादौ

(१।५०१) भ्रंशते, अभ्रंशिष्ट, भ्रंशिता, वनीभ्रश्यते^३ बाहाभ्रष्ट् (द्र०

३।२।७६) ॥११२, ११३॥

११९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)

वृशो यवासः ॥११४॥

१२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)

कृशः । अनुपसर्गात् फुल्लबीव (=२।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु

प्रकृशितः । वृषिमृषिक्रोः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा

कश्चित्वा । अतन्यम्भिज् (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१२१. तृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा,

२० तृषिमृषि (१।२।२५) इति तर्षित्वा । जीतः क्तः (३।२।२८७)—तृषितः ।

तर्षः । अस्यतितृषोः (३।४।५७) इति णमुल्—द्व्यहृतर्षे गाः पाययति ।

स्वरितृषोर्नेजिङ् (३।२।२७२)—तृष्णक् । क्विपि (द्र० ३।२।१७८) तृद् ।

तृषिशुषिरसिभ्यः कित् (उ० ३।२२)—तृष्णा ॥११६॥

१. अनुपलब्धमूलम् । तुलनीयम्—‘उच्यङ्केः क च’ हैमोणदिः ३६५। उज्ज्व-

२५ लदत्तादयस्तु उ० ४।२।१५ सूत्रवृत्तौ बाहुलकाद् व्युत्पादयन्ति ।

२. क एत इति न ज्ञायते । न चान्यत्र मतमिदं दृश्यते (द्र० चमरक्षीरटीका २।१।७) ।

३. ध्वंसत्यादिसाहचर्याद् मौवादिक्तस्य भ्रंशोरेव नीकसूत्रे (७ । ४ । ८४) ग्रहणम्, तेन दैवाक्तिकस्य बाभ्रश्यत इत्येव मन्वतीति भावः (द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्वाद्दौ हृषु
अर्लाके (१।४६८) हर्षति, अहर्षति, हृष्टः । हृषेल्लोमसु. (७।२।२९) इति
वेद्—संहृष्टानि लोमानि, संहृष्टितानि । विस्मिन्नप्रतीघातयोरश्च (७।२।२६वा०)
—हृष्टश्चैत्रः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दी अस्याप्युदित्वमाह^१
॥११७॥

५

१२३. रुष रोष । रुष्यति । अरुषत् । तीपुसहलुमरुषार्षः (तु० ७।
२।४८) इति वेद्—रोष्टा रोषिता । रुष्यमत्तर (७।२।२८) इति रुष्टः
रुषितः । भ्वाद्दौ रुष हिंसायां (द्र० १।४५८)—रोषति ॥११८॥

१२४. डिप क्षेपे । डिप्यति । अडिपत् । तुदादौ (६।७६)
डिपति । चुरादौ डिप स्तिप क्षेपे (१०।१२३)—डेपयति ॥११९॥

१०

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति ।
चुरादौ (१।१२४) स्तूपयति । स्तूपः । स्तुप इति दुर्गः—स्तुप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । पचादौ^२ कोपः ।
क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३।१।१५१) इति युच्—कोपनः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजसूयसूर्य^{१५}
(३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् ।
भ्वाद्दौ गुप गोपने (१।६६६)—जुगुप्सते, गुप् रक्षणे (१।२८०) गोपायति ।
चुरादौ भासार्थः (१०।१९७) गोपायति ॥१२२॥

१२८. युप रुप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । रलोव्युपधाद्
(१।२।२६) इति युपित्वा योपित्वा, युयुषिषति युयोपिषति । रुप्यति,
अरुपत् । रोपः शरः । रूप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादौ लुण्ठ वेदने^{२०}
(६।२३४)—लुम्पति ॥१२३-१२५॥

१२९. लुभ गार्दध्य । गार्दध्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति ।
अलुभत् । तीपु^३सह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः साहाज्यं पठ्यते ।

३. 'तीषसह' पाठा० । क्षीरतरङ्गिण्यां 'रुष रिष हिंसायां' (१।४५८)

(७।२।५४) इद्—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१२६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति ।
अक्षुभत् । क्षोभिता । लुब्धस्त्वान्त (७।२।१८) इति लुब्धो मन्थश्चेत्,
क्षुभितोऽन्यः । क्षुभिताम्भोधिर्वर्णना । क्रयादौ (९।४९) क्षुम्नाति । स्वादौ
५ (१।४९९) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णभ तुभ हिंसायाम् । प्रणम्यति । अनभत् । स्वादौ
(१।५००) नभते । क्रयादौ (९।५०) नम्नाति । अत्यविचमि (७० ३।११७)
इत्यसच्—नभसम् अदन्तम् । नमो नञि वभस्तेः (द्र० घा० सू० ३।१९॥)
नहेर् (३।१९) नभिः (तु० द० उ० १।५४) तुम्यति । अतुभत् ॥१२८, १२९॥

१० १३२. क्लिद् आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेत्ता,
क्लेदिता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः
॥१३०॥

१३३. विमिदा स्नेहने । मिदगुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमि-
दत् । वीतः क्तः (३।२।१८७) आदितश्च (७।१।१६) इति नेट्—मिन्नः ।
१५ विमाषा मावादिकर्मणोः (७।२।१७)—प्रमेदितः प्रमिन्नः, मेदितमनेन, मिन्नम्—
निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४)
—मेदाख्यो देशः^१ । असृत् (द० उ० ६।४६)—मेदो वसा । मेदिनी ।
स्वादौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८)
मेदयति ॥१३१॥

२० १३४. विक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः । क्ष्विद्यति । अक्ष्विदत् ।
क्ष्विण्णः । प्रक्ष्विण्णः प्रक्ष्वेदितः । क्ष्विण्णम् अनेन, क्ष्वेदितम् ।
(द्र० ७।२।१७।१।२।१९) । स्वादौ (१।७०५) अव्यक्तं शब्दे^२—क्ष्वेदति ॥१३२॥

व्याख्याने 'तीपसह' इति पाठ उद्दिश्यते (पृष्ठ ६५), अन्यत्र सर्वत्र (१।५।९०॥
४।१२३॥६।५७) 'तीपुसह' इत्येव पश्यते । तेन स्वामिमते 'तीपुसह' इत्येवपाठ
२५ इति निश्चितम् । अतः 'रूप रिष हिंसायाम्' (९।४५८) इत्यत्रापि 'तीपुसह' इत्येव
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

१. आदिसूत्रव्याख्याने (४९२) 'मेदाख्यो स्लेच्छः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. वीरस्वामी आदौ 'विक्ष्विदा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१.३५. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनुधुः ।
सनीवन्तर्धं (७।२।४७) इति वेद्—अर्दिधिषति ईत्सति, आप्पुधामीत्
(७।४।५५)—अर्धयति, आर्दिधत् । ऋदुपधाच्च (३।१।११) इति क्यप्—
ऋध्यः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९)—अर्धः । ऋदूध्वा अर्धित्वा, न
क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋदूधः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१.३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृ-
त्सति । सिपि धातोर्घा (८।२।७४)—अजर्घाः अजर्धत्, यङ्लुगन्ताल्लङ्,
अजर्गर्धीन् लुङि । त्रसिगृधि (३।२।१४०) इति कनुः—गृधुः । जुचङ्कर्म्य-
दन्द्रभ्यसृगृधिव्वलं (३।२।१५०) इति युच्—गर्धनः । सुसृधागृधिम्यः कन्
(द० उ० ८।४२)—गृध्रः । गृदूध्वा गर्धित्वा । गर्धः । गृदूधः । चुरादौ १०
गृधिवन्व्योः प्रलम्भने (१।३।६७) तङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१.३७. उदात्ता उदात्ततः ।

१.३८. वृत् । पुत्रादयो वर्णिताः ।

श्रीमद्भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादिगणः

१५

सम्पूर्णः ॥२॥

परन्तु 'भित्तिदा अव्यक्ते शब्दे' (१।७०५) इति सूत्रव्याख्याने, इह च न तं निर्दि-
शति, तेन 'आयत्ते भ्वादौ भित्तिदा स्नेहेनमोहनयोः' इति पठनपि न तमभिमनुते ।
अत एवान्ये व्याख्यातारस्तत्स्थाने 'भित्तिदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरङ्गिण्यां नायं चुरादौ कचित् पठ्यते । अत्र लिङ्क्षीणेन हैमधातु- २०
पारायणदर्शनाय ४।४४ संख्या निदर्शिता ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां दिवादयः समाप्तः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. सुब् अभिषवे । अभिषवः क्लेदनं, संधानाख्यम् । इतः
 कृजन्ताः (५७) संस्तानिद्रः । स्वादिभ्यः श्नुः (३११७३)—सुनोति, सुनुते;
 अभिषुणोति, अभ्यषुणोत् । उपसर्गात् सुनोति (८१३६५) इति षत्वे प्राप्ते
 ५ स्यादिभ्यस्यासेन (८१३६४) इति नियमाच्चास्ति—अभिसुषाव अभि-
 सुषुवे । सुनोतेः स्यसनोः (८१३११७)—अभिसोष्यति, अभिसुसूषति ।
 सुन्वः सुनुवः, सुन्मः सुनुमः—लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्योः (६१४१०७)
 सुसुधून्म्यः (७२१७२) इति सिचिडागमः—असावीत् । सुनो यज्ञसंयोगे
 (३१२१३२) शता^१—सुन्वन् । संज्ञाया समज (३१३९९) इति सुत्या ।
 १० राजसूयसूर्य (३११११४) इति राजसूयः । आसुयुवपि (३१११२६) इति
 ण्यत्—आसाव्यम् । सोमे सुजः (३१२६०) क्विप्—सोमसुत् । सुयजो-
 ह्वनिप् (३१२१०३)—सुत्वा । वनो र च (४११७) सुत्वरी । अतिस्तुसु
 (उ० ११४०) इति मन्—सोमः^२ । सुसुधागृधिभ्यः कर् (द० उ० ८१४२)
 सुराः । सुसुखवृजो युच् (उ० १७४) सवनः । सुनो दीर्घश्च (उ० ३११३) सूता
 १५ वधस्यानम् । कुसुयुभ्यश्च (दश० उ० ७५) इति सूपः ॥१॥

२. षिब् वन्धने । सिनोति, सिनुते । सिषाय । ण्वुल् (द्र०
 ३१११३३)—सायकः । परिनिविभ्यः सेव (८१३७०) इति षत्वम्—विषयः ।
 क्ते—प्रसितः । यञिष्ठसिभ्यः क्तः (उ० ३१८९) सितः । दाधेत्सि (३१२१५९)
 इति रुः—सेरुः । सितनिगमि (उ० १६९) इति तुन्—सेतुः । सुसिचिभ्यां
 २० दीर्घश्च (तु० उ० २१२५)—सीरम् । इण्सिदीङुप्यविभ्यो नक् (तु० दश०
 उ० ३१२)—सिनो बद्धधः । कृष्टृजृसि (दश० उ० ५१४२) इति नः—
 सेना ॥२॥

३. शिब् निशाने । निशानं तनूकरणम् । शिनोति, शिनुते
 शेता ॥३॥

२५

१ प्रथमान्तं पदम् । 'शजा' पाठाः ।

२. इतोऽमे—'सुनोरिरिति दीर्घश्च—सूरीः' इत्यधिकं क्वचिन् । अत्र सुनो
 रिन् दीर्घश्च (दश० उ० ११३३)—सूरीः' इति शुद्धः पाठः स्यात् । अत्रात्मदी-
 या दशपाशुनादिवृत्तेष्टिपणी प्रष्टव्या (पृष्ठ २१ टि० २) ।

४ डुमिच् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०)

इत्यात्त्वम्—माना, मास्यति, ल्यपि च' (६।१।५०) इति प्रमाय । सनि मीमा (७।४।५४) इति गामादाग्रहणेऽन्विशेषाद् (द्र० सीरदेव १०८, परि० शो० ११५) मित्सति, मित्सते । मित्रिमम् । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण् मायुः पित्तम् । ऋषीतृचरित्सरितनिमित्तिस्त्रिभ्य उः (दश० उ० १।१२) ५ इत्युः—मयुः किलरः । बहुलवचनाद् (द्र० ३।३।१) आत्वं न । चान- प्रसीः (द्र० उ० ४।१) । नन्तुनेष्टु (२।१२) इति जामाता । [सु]सिचिम्याम् (तु० उ० २।२५)—मीरा^२ ॥४॥

५. चिच् चयने^३ । चिनोति, चिनुते । नेगद (८।४।१७) इति प्रणिचिनोति । विमाषा चैः (७।३।५८) इति सल्लिटोर्वा कुत्वम्— १० चिकीषति चिचीपति, चिकाय चिचाय । चिस्फुरोर्णो (६।१।५४) आत्त्वम्—उच्चापयति । चुरादौ (१०।८१) मिस्वात् चपयति^४ । कर्तो कुर्यपाय्यसंचायौ, अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः, चित्वाग्नचित्वे च (३।१।१३०-१३२) । कितन् (द्र० ३।३।९४) चितिः । अग्नौ चैः (३।२।९१) चिद्यप्—अग्निचित् । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् (३।२।९२)—इयेन इव चीयते १५ —इयेनचित् । हस्तादनि चैस्तये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निवास- चितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश कः (३।३।४१)—निकायः, आकायमग्निं चिन्वीत,^५ कायः, गोमयनिकायः । संघे चानौत्तराघर्णे (३।३।४२)—चैक्खिलिनिकायः^६ । चयोऽन्यत्र । ग्रहिवृद् (३।३।५८) इत्यप्-निश्चयः । सुसिचिम्यां दीर्घश्च (तु० उ० २।२५)—चोरम् । अग्निचिमिदि (उ० ४।१।६४) इति कत्रः—चित्रम् ॥५॥ २०

१. इमं स्वतन्त्रं सूत्रं विज्ञाय इतोऽग्रे लिबिशेन ६।१।४१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । ३।१।४१ निर्दिष्टे 'ल्यपि च' इति सूत्रं तु वेजः ल्यपि संप्रसारणामवं शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो लिबिशस्याशानम् । वस्तुतः 'मीनातिमीनोति' इति सूत्रस्येवायं भागो ल्यप्यास्वनिदशनार्थः पृथङ् निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशसीमा' इति दश० उ० वृत्तिः ८।४३ कपाठः, हैमोपादि- २५ वृत्तिः ३।६२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिम् चये' (१०।८१) इति धातुसूत्रतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. अज्ञातार्थं पदम् ।

६. स्तृञ् आच्छादने^१ । स्तृणोति^२, स्तृणुते । शुणोतिसंयोगाधोः
(७।४।२६)—आस्तर्यते । विस्तृतः । कचादौ स्तृञ् (६।१३)—आस्तृणाति,
आस्तीर्यते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धघातुके करोति-
५ वत् (१।११)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वृञ् वरणे^३, १० धूञ् कम्पने, ११ उदात्तौ । वृणोति,
वृणुते । प्रावरिता प्रावरीता, वृतो वा (७।२।३८) इतीटो वा दीर्घः ।
सिचि परस्मैपदेषु (तु० ७।२।४०) इतोद्—प्रावारीत, प्रावारिष्टाम् । लिङ्-
१० सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिषाताम् प्रावृषाताम्, वृषीष्ट
वरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इट् सनि वा (७।२।४१)—
सुवृषन्ति विवरिषति विवरीषति । अत्रथपय्यवर्या (३।१।१०१) इत्यनिरोधे^४
वर्यः, वार्योऽन्यः । एतिस्तृशासु (३।१।१०९) इति क्यप्—वृत्यम् ।
एषदपीप्यते—वार्यम् । संज्ञायां भृत् (३।२।४६) इति पतिवरा कन्या । ग्रहवृद्ध
१५ ३।३।५८) इत्यप्—वटः । नौ वृ धान्ये (३।३।४८) घञ्—नीवारः । वृणोति-
राच्छादने (३।३।५४)—प्रवारः । अण्डन् कृसृवृजः (उ० १।१२२९)—वरण्डः ।
जृवृज ऊथन् (उ० २।५ श्वेत० A. B. पाठः)—वरूथो रथगुप्तिः सुयुवृजो-
मुन् (उ० २।७४)—वरणः । अजिवृमीयो निच्च (उ० ३।३८)—वर्णुर्नाम
नदः । कृगृशृवृज्वतिभ्यः धरच् (दश० उ० ८।४७)—वर्धरः कुञ्चिताः
२० केशाः । सुवृषुषुषिषुषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१६)—वृकः । वृवश्चित् (उ०
(३।१०७)—वरत्रा चर्मरञ्जुः । जनिदाथ्युः (उ० ४।१०४) इति वृशो
वाशिका । वसिवपिवदिराजि (दश० उ० १।५३) इतीष्—वारि । ण्यन्तात्
क्वपि वाः—वारां निधिः^५ । धूञ् कम्पने० । धूञ् इतीहामुं शिवस्वामी

१. 'आदने' पाठा० ।

२. 'आस्तृणोति' पाठा० ।

२५

३. 'अनिरोधे' पाठा० ।

४. अत्रविषये अग्रे टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

५. 'अनिरोधने' पाठा० ।

६. कुत्रत्योऽयं प्रयोग इति न ज्ञायते ।

७. 'अत्र कः स्वामिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रवदन्ते उद्धर्तारः । तस्माद्
साधयः—'अत्र स्वामी तु हस्वान्तमणुं पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धुनुते । स्वरतिसूति (७।३।४४) इति वेद्—विधोता विधधिता । विधूतः । धून् प्रीनोर्नुक् (७।३।३७ वा०)—विधूनयति । धुन् इति चन्द्रः^१ (तु० धातु० ५।९)—धूनोति, विधूतः । यतिषु धून् धूनसहचर इजः (३।२।१४८) इति ध्वित्रम् । इषियुधि (उ० १।१४५) इति मक्—धूमः । कृधूमदिभ्यः क्तिन् (उ० ३।७३)—धूसरः । क्रयादौ (९।१६) धुनाति, ५ तुदादौ धू विधूनने (६।९६)—धुवति ॥८९॥

१२. दुदु उपतापे । इतश्चत्वारोऽनितः । दूनोति । दोता । दवथुः (द्र० ३।३।८९) । भौवादिकेन ग्रहणानि, दु दु गतौ (१।६७५)—दवति ॥१०॥

१३. हि गतौ वृद्धौ च । हिममीना (८।४।१५) णत्वम्—प्रहि- १० णोति । हेरचङि (७।३।५६) इति कुत्वम्—प्रजिघाय । कमिमनि (उ० १।७३) इति लुन्—हेतुः । मक् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम् । मनिन् (दश० उ० ६।७३)—हेम । ऊतियूति (३।३।६७) इति हेतिरायुधम् ॥११॥

१४. पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । पुपूर्वति, इत् सनि वा (७।३) इति नास्त्युपदेशाधिकारात्^२ (द्र० ७।२।२०) ॥१२॥ १५

शिवस्वामिकश्यपौ तु दीर्घान्तमाहतुः' (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति । प्रक्रिया-कौमुदीटीकायां विदुत्तस्वाह—'कीरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ह्रस्वम्' (पाठान्तरे 'शिव-स्वामिनाम निर्दिष्टम्) (माग २, पृष्ठ २५४) । अत्र विदुल्लोद्धतः पाठ एव युक्तः ततः प्रतिभाति एकादशसूत्रे 'उदाचौ' इति निर्देशात् । ह्रस्वपाठे तु 'धुन्' अनुदात्तः स्यात् । क्रयादौ (९।१६) 'स्वादौ धून्धुनौ धूनोति धुनोति' इत्युभयं पठिन्यति २० कीरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६) । अयं च चान्द्रपाठं स्वीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । सायणस्तु धुन् इति पठन् अन्ते 'स्वादय उभयतोभाषाः वृत्रजर्मनुदात्ताः । तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन' इत्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७) ।

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'धून् कम्पने' इति दीर्घान्तः पठ्यते । साय-णस्तु 'उभयमपीति चान्द्राः इति सुधाकरः' इत्याह (धा० वृ० पृष्ठ ३१६) । अत्र २५ चान्द्रधातुपाठो अष्ट इति प्रतीयते । 'धून् कम्पने' इतोऽग्रे मुद्रितमध्ये 'विभाषिताः' इति पठ्यते । तत्रापि 'विभाषितः' इत्येकवचनमेव युक्तम्, धून् एव विभाषिते-त्त्वान् ।

२. उपदेशे दीर्घऋकारान्तादिति भावः । अयं तु सनि दीर्घः ।

१५. स्मृ प्रीतिचलनयोः । चलनं जीवनम् । स्मृणोति ।
सस्मार । स्मृ इत्येके । ते तु छान्दसप्रायौ ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेत^३ एकाच्त्वात् ।

१७. आप्लु व्याप्तौ । चत्वारोऽनितः । आप्नोति । आपत्
५ (द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आप्लुपृक्तधामीत् (तु० ७।४।५५)—ईप्सति ।
उदके तुम्भौ च (उ० ४।२।१०) इत्यम्भः त्यपि लघुपूर्वात्, विमाषाऽऽपः
(६।४।५६, ५७) इति णेर्त्रा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।
१०३) इत्यङि प्राप्ते क्तिन् आवादिभ्यः (३।३।६४ वा०) आप्तिः ॥१४॥

१८. शक्लृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादौ
१० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७४।५४) इति शिक्षति । अशक्त् ।
पुषादित्वाद् (दिवादौ ७३—९२) अङि सिद्धे लृदिस्त्वम् आत्मने-
पदार्थं^४ कर्मव्यतिहारे^५—व्यत्यशक्त । शक्थृषज्ञा (३।४।६५) इति
तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शक्तिः ॥१५॥

१९. राध पाध संसिद्धौ । संसिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी-
१५ क्योर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३६)—वैत्राय राध्नोति । राधो हिंसायाम् (६।४।१२३)
एन्वाभ्यासलोपौ—अपरेधुः । राधो हिंसायाम् सनीस् वक्तव्यात् (द्र०
७।४।५४ वा०) प्रतिरित्सति । क्तिन् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा०)—

१. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ३१६) पाठः ।

२० २. 'ते तु छान्दसप्रायाः' 'तौ तु छान्दसप्रायौ' इति वा युक्तः पाठः ।
'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकाश्यपौ इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

३. 'न तदात्तेतः' पाठा० । अत्र पृ० ५, पं० ३, ४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

४. चिन्त्यमिदम् । इह हि लुदित्वामावे सिच् स्यात् । नहस्मान् सौवादिकान्
दैवादिकस्य पुषादित्वादङ् स्यात् ।

२५ ५. इतोऽग्रे लिबिशाः ३।१।८७ सूत्र संख्यां निर्दिश्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य-
क्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति संकेतितवान् । कर्मवत् सूत्रं तु कर्मकर्तरि प्रवर्तते । इह
तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे'
(१।३।१४) इत्यस्य संख्या निदर्शनीया ।

राधुः । दिवादौ राधोऽकर्मकाद वृद्धावेव (४।७१)—राध्यति । साधनो-
ति । सिवात्सति । अथोपदेश इत्येके—सिसात्सति । नन्दादौ (द्र०
३।१।१३४ वा०) ण्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—
साधुः । दिवादौ साध्यति ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

२१. अग्नौ व्याप्तौ । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अश्नोतेश्च
(७।४।७२) इति जुङ्—व्यानशे^२ । स्मिपूङ्गन्वशां सनिं (तु० ७।२।७४)
इतीद्—अशिशिष्यते । अष्टवर्त्यश्वर्षोतीनां (३।१।२२ वा०) यङ्—अशा-
श्यते ।^३ कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शावशेराप्तौ (उ० १।४४) उरन्—
इवशुरः । अश्रुप्रवि (उ० १।१५१) इति कञ्—अश्रवः । अशे रश् च १०
(उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दश० उ० १।१५ ङपाठः)
इति मिः—रश्मिः । अशिपणायो वडायलुकौ च (उ० ४।१३३)—राशिः ।
अतिसुध्वमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—अशनिः । मनिन् (दश० उ० ६।७३)
अहमा । अशेदेवने^४ (उ० ३।६५) सः—अक्षः । अशेः सरन् (उ० ३।७०)
अक्षरम् । अशेर्निद (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेदेवने युङ् च (दश० १५
उ० ९।५१ ङपाठः) यशः । क्रयादौ यश भोजनने (९।५३)—अश्नाति ॥१८॥

२२. छिद्य आस्कन्दने । स्तिञ्नुते ॥१९॥

२३. उदात्तावनुदात्तेतौ ।

२४. तिक तिग च । इतश्चम्बन्ता (५।३१) नय सेटः परस्मै-
पद्मिन्श्च । चकाराद् आस्कन्दने ।^५ तिकनोति, तिग्नोति । के (द्र० २०
३।१।१३५) तिकः ॥२०, २१॥

१. नहि वीतरक्षिण्यां साधधानुदिवादौ पठ्यते । काशकृत्स्नधातुपाठे
(पृष्ठ १८६) तु 'राध साध संसिद्धौ' इति दिवादौ पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्तप्र-
कारावपि दिवादौ पठ्यतः (चा० ५।२२) ।

२. 'व्यानशे' पाठ० ।

३. धातुप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२५

४. 'वने' 'धने' पाठान्तरे ।

५. यथा तु काशकृत्स्नकातन्त्रचान्द्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु पाठस्तथा
तिक तिग धात्वोर्द्विसार्थः, न तु स्कन्दनार्थः । प्रतीयते कस्यचिन् प्राचीनश्लोकवद्-

२५. पघ हिंसायाम् । सङ्ग्नोति । सिसघिषति । सिशघयि-
षति । दुर्गस्याषोपदेशो^१ ऽयम्—सिसाघयिषति । तिक तिघ चपघ^२ हिंसा-
यामित्येके^३—तिङ्ग्नोति चङ्ग्नोति^४ ॥२२॥

२६. विधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । धृष्टः, प्रधृष्टः प्रधर्षितः
१५ धृष्टमनेन, धर्षितम्, निष्ठाशीडस्विदि (१।२।१६) इति कित्त्वं नास्ति ।
त्रसिगृध्रिध्रिषिपेः क्तुः (१।२।१४)—धृष्णुः । भाषायां शसिगुधि (३।३।१३०
वा०) इति युच्—दुर्धर्षणः । धृषेर्धृष च संशयात् (उ० २।८२) इति क्युः—
धृषणा धीः । शकृधृषता (१।४।६५) इति तुमुन्—धृष्णोति भोक्तुम् ।
ऋत्विगद्भृग् (३।२।५६) इति दधृक् । चुरादौ धृष अप्रसहने (१०।२।३८)—
१० धर्षयति ॥२३॥

२७. दन्मु दम्म् । दम्ग्नोति । अन्धिग्रन्थिदन्मिस्त्रन्जीनां (द्र० १।२।६
काशिका) किति नलोपः—देभुः । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेद्—
दिदम्भिषति, अनिद् पक्षे—दन्म इच्च (तु० ७।४।५६)—धिप्सति धीप्सति,
हलन्ताच्च (१।२।१०) इति कित्त्वे हल् ज्ञातिराश्रीयते । दद्ध्वा दम्भि-
१५ स्वा । दद्धः ॥२४॥

२८. ऋधु वृद्धौ । ऋध्नोति । दिवादौ (४।१३५) ऋध्यति ।
तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि ॥२५॥

२९. छन्दसि । आगणान्ताच्छन्दोऽधिकारः^५ ।

धातुपाठस्यानुकरणेन मध्ये चकारः पठितः स्यात्—गृष्टिघ आस्कन्दने तिक, तिग च
२० पघ हिंसायाम् । इदं रहस्यमविदित्वैव कैश्चिद् वृत्तिकारैश्चकाराद् आस्कन्दनाथो
गृहीतः । अपरैश्च चकारं पघ-धातुना संयोज्य चपघ धातुः स्वीकृतः । द्र० इहैव
उत्तरधातुसूत्र (२५) व्याख्या ।

१. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्याना । कातन्त्रधातुपाठे तु पघ इत्येव
पठ्यते । स्वयमपि ऋचि चिः (३३) इत्युत्तरसूत्रव्याख्याने दुर्गनाम्ना 'पघ' इति
२५ षोपदेशमेव पठिष्यति ।

२. 'चलष, चल्लोति' पाठा० । अयं च षकारस्यैव खकारोच्चारण-
जन्योऽपपाठः । ३. पूर्वपृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ २४) । छन्दसि इति सूत्रस्य इदं व्याख्यानं

३०. अह व्याप्तौ । अहोति ॥२६॥

३१. दध घातने । दधोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचमनोति । भ्वाद्धौ (१।३१५) आचा-
मति ॥२८॥

३३. ऋक्षि चिरि जिरि दाश ह हिंसायाम् । ऋङ्क्षणोति ५
आनृङ्क्ष । ऋणोति क्षिणोति इत्येके । चिरिणोति, जिरिणोति । एकाच्-
च चिरेजिरिः (द्र० १।१ पृ० ५ पं० ३) इति नानुबन्धिता । दाशनोति । दाशः ।
ङ्क्षणोति । दुर्गस्तु तिक तिघ २ षघ ३ ऋक्ष चिरि चिरि जिरि दाश ह हिंसायाम् २

‘दध घातने’ (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तरं मुद्रितं जर्मनसंस्करणे । स च लेखक प्रमादजः ।
अस्मामिस्त्वयं यथास्थानं प्रापितः ।

१. ‘ऋक्षणोति, आनर्ब’ इति लिचिशपाठः । ऋक्षि-धातोरिदित्त्वान्नुमा
भाव्यम् । पुरुषकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सनुमं पाठमुदाजहार । तथा हि—“कीर-
स्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋङ्क्षणोति इति आनृङ्क्ष इति चोदाहृत्य ऋणोति
क्षिणोति इत्येके” इत्याह (पुरुष० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठव्याख्यात । अस्मदीये कातन्त्रधातुपाठस्य १५
हस्तलेखे ‘तिघ’ स्थाने ‘तिग’ पठ्यते । सायणोऽपि धातुवृत्तौ दुर्गनाम्ना ‘तिग’
इत्येव पठति । (पृष्ठ ३२२) । षव धातोरुत्तरमस्मदधस्तलेखे कश्चित् पाठस्त्रुयितः ।
सायणस्तु ‘षघ रि वि चिरि’ इत्येवं पठति (पृष्ठ ३२२) । ‘दाश’ स्थाने कातन्त्र-
धातुपाठे ‘दास’ इति पठ्यते, ‘दु’ स्थाने च ‘दुह’ । सायणस्तु ‘दुङ्’ पठित्वा
‘दुङ्गते’ इत्युदाजहार (पृष्ठ ३२२) । हिंसायाम् इत्यस्य स्थाने कातन्त्रपाठे ‘जिघा- २०
सायाम्’ पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘तिक तिग विघ तिङ्गु [तीङ्गु] चिरि जिरि
दास द्रहि जिघांसायाम्’ इति पठ्यते (पृष्ठ २०९) । अत्र ‘दुहि’ स्थाने ‘दुह’ इति
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, व्याख्यायां ‘दुहणोति’ इति प्रयोगनिदर्शनात्, कातन्त्रे च
तथैव पाठात् ।

इदं चात्रावधेयम्—पाणिनीये धातुपाठे छान्दसत्वेन स्मृता धातवः काशकृत्स्न-
व्याख्याने विना छन्दोनिर्देशं पठिताः । तमनुसृत्यैव च लौकिकमात्रविषये कातन्त्रे- १५
ऽपि पठिताः । तदनुसारमेव च चान्द्रेऽपि ‘ऋक्ष चिरि जिरि हिंसायाम् (५।२२)
पठ्यन्ते ।

३. ‘चषघ’ पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी जिघत्स्यादिवन्नियत विषयाः^१ ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीर-तरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।^२

१. तद्वक्तं पतञ्जलिना—परतिरस्मा अविशेषेणोपादिष्टः । स वृत्तं वृणा
घर्म इत्येवं विषयः । महा० ७।१।६६ ।

२. इति क्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां स्वादिगणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद व्यथने । इतः कृवान्ताः (६।६) षड्निट उभयपदि-
नश्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।७७), सार्वधातुकमपित् (१।२।४) इति डित्त्वम्-
तुदति, तुदते । तोत्ता । प्रतोदः, तोदः । आष्ठीनयोर्दुप् (७।१।८०) वा—
तुदती, तुदन्ती । विध्वक्षोस्तुदः (३।२।३५) खश्-विधुन्तुदः, अरुन्तुदः । ५
धातुशुनीतिल (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । क्ते-तुन्नः (द्र० ८।२।
४२) । दाम्नीशस (३।२।१८२) घ्नन्-तोन्नम् । पातुदुदि (उ० २।७) इति
थक्-तुत्थम् अञ्जनं, धातुविशेषश्च ॥१॥

२. णुद प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते^१ । नोत्ता । नुदविदोन्दत्रा
(८।२।५६) इति वा निष्ठान्तत्वं—नुत्तः, नुन्नः । ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २।६४)- १०
नौः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशते ।
क्तिन् (द्र० ३।३।९४)—दिष्टिर्वितस्तिः । अतिगदधृन् (३।२।५९) इति
क्तिन्—दिक् । नाम्नादिशिप्रहोः (३।४।५८) णमुल्—नामादेशमामन्त्र-
यते । दिष्टं दैवम् ॥३॥

४. भ्रस्ज पाके । ग्रहिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
भृज्जति, भृज्जते । अस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् (६।४।४७)—भ्रष्टा, भर्ष्टा,
प्रसारणविषये नेष्यते, शृष्टलुचितालिङ्गात्^२—भृज्यात् । बभ्रज्ज बभर्जं,
वृश्चतिपृच्छतिशृज्जतीनाम् अविशेषः^३ । सनीवन्तर्ब (७।२।४६) इति वेद्—
विभर्जिषति विभ्रज्जिषति, विभर्क्षति विभ्रक्षति । ब्रभ्रस्ज (८।२।३६) २०
इति षः—भृष्टः, भृष्टिः । प्रथिग्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८)

१. अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उदधृतः पाठोऽनुसन्धेयः ।

२. काशिकायां (२।३।३१) राजदन्तादिगणे 'मृष्टलुम्बितम्' पठ्यते बर्ष-
मानस्तु 'शृष्टलुम्बितम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिदेश (गणरत्नमहो० पृष्ठ ६५) ।

३. अत्र 'ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिशृज्जतीनामविशेषः' इति भाष्यवचनम्
(६।१।१७) अनुसन्धेयम् । निविशेनेदमबुद्ध्वा 'वृश्चतिपृच्छतिशृज्जतीनाम्' २५
इतोऽपि ६।१।१६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्कादिः^१ । अस्जिभूसुयुधूम्यः कित् (तु० उ० २।८०)—भृज्जनम् ।
 ल्युटि (द्र० ३।३।११५) भ्रज्जनम्, भर्जनम् । अस्जिगमि (उ० ४।१६०)
 इति ध्रुव—ध्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः (१।३।
 ५ ८०) परस्मैपदम्—अभिक्षिपति, प्रक्षिपति, अतिक्षिपति । संपृच
 (१।२।१४२) इति परिक्षेपी । निन्दहिंस (३।२।१४६) इति परिक्षेपकः ।
 त्रसिगृविष्विष्विष्वेः क्तुः (३।२।१४०)—क्षिप्णुः । भिदादौ (गण० ३।३।
 १०४) क्षिपा । रक् (द्र० उ० २।१२३)—क्षिप्रम् । क्षिपेरनिः क्श्च (तु०
 उ० २।१०७)—क्षिपणिः, क्षिपगो वा । दिवादौ (४।१३) क्षिप्यति ॥५॥

१०. ६. कृष त्रिलेखने । कृषति, कृषते । अनुदातस्य चर्दुपधस्यान्य-
 तस्याम् (६।१।५६) अम्—कृष्यति कृष्यति । स्पृशमृशकृषत्पदपः सिञ् वा
 (३।२।४४ वा०)—अकृक्षत् अकाक्षीत्, अकाक्षीद् । म्वादौ (१।७।१७)
 कर्षति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । कृश तनूकरणे तु दिवादिः (४।१२०)
 तालव्यान्तः ॥६॥

१५. ७. अनुदात्ताः स्वरितेतः

८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्तेत् । ऋषति । उपसर्गाद्
 ऋति घातौ (६।१।६१) वृद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्तुवृश्चि-
 कृत्यविभ्यः कित् (उ० ३।६६)—ऋक्षः । इक्^२—ऋषिः । कित्त् (द्र० ३।३।
 ९४)—ऋष्टिः । ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३।१२३)—ऋषभः । शीदितो निष्ठा-
 २०. याम् (७।२।१४)—ऋष्टः ॥७॥

१०. जुपी प्रीतिसेवनयोः । इतश्चत्वारः सेट् आत्मनेपदि-
 नश्च । जुयते । जोषिता । जोषित्वा जुषित्वा (द्र० १।२।२६) ।
 ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) जुष्टः । एतिस्तुशास्त्र (३।१।१०९) इति क्यप्-
 जुष्यः । सह जुषत इति सञ्जुः ॥८॥

१५. १. न्यङ्कादिगणे (७।३।५३) यृगुशब्दपाठारं कृत्वमित्यभिप्रायः ।

२. यत्र 'इक् कृत्यादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रत्यय
 इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वैतद्वार्तिकमनुद्धत्वा 'इयपधात् कित्' इति
 उणादिसूत्रनिदर्शनाय (उ० ४।१२९) संख्या निर्दिष्टा । उणादौ न इक् प्रत्ययः
 सादाभिर्दिष्टः । तत्र त्वनुवर्त्यमानस्य इजः क्त्वमात्रं विधीयते ।

११. ओविजी भयचलनयोः । उद्विजते । विज इड् (१।२।२)
इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च (३।३।२१)
इति घञ्—वेगः । विग्नः । ण्यन्ताद् उद्वेजितः ॥९॥

१२. ओलजी ओलस्जी व्रीडे । लज्जते । लजिता । लजितः,
लग्नस्तु लग्नस्तिष्ठ (७।३।१८) इति सक्ते साधुः, लगितोऽन्यः । ईदित्त्वं ५
तर्ह्यनर्थकम्, तस्माल्लगेः (१।५।३) एतत् निपातनम् । अत एव ओन-
जीति चन्द्रः^१—नग्नः । लज्जते । लजिता । अनयोस्तुदादौ प्रयोज-
नाभावाद् भ्वादौ युक्तः पाठः^२ ॥१०, ११॥

१३. उदात्ता अनुदात्ततः ।

१४. ओग्रश्चू छेदने । इतः स्फुलान्ताः (५।९।४) विशतं १०
सेटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्याग्रयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
वृश्चति । व्रष्टा व्रश्चिता (द्र० ७।२।३५) । मूलवृत् । वृक्षः, षले निष्ठा-
देशः सिद्धो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) जूग्रश्चोः कित् (७।२।५५) इतीड्—व्रश्चि-
त्वा । व्रश्चिषोः किकन् (तु० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तुवश्चि (उ० ३।६६)
इति क्तः—वृश्चः ॥१२॥

१५. व्यच संभवे । विचति (द्र० ६।१।१६) । व्यचेः कृटादित्त्वम-
नसि (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुव्यचाः ॥१३॥

१६. व्यज व्याजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद्
घञि कुत्वाभावः—व्याजः ॥१४॥

१७. उछि उज्छे । उज्छ उच्चयः । उज्छति । उज्छिता ॥१५॥ २०

१८. उछी विवासे । विवासोऽनिक्रमः । उज्छति । व्युष्टा
रात्रिः ॥१६॥

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । सायणो
ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रमते तवर्गपञ्चमादि (ओनजी) मन्यते (धातु ३२६) । वीरस्वामी
नम्रनमिकाशब्दव्याख्याने 'ओणजी' इति पठति (द्र० अमरटीका ३।१।३९ ॥२।६।९) । २५

२. चित् योऽयं पाठः । भ्वादौ पाठे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तास्यनुदात्तत्वे-
डिद् (६।१।१८६) इति लसावंधातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु
विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति । अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋच्छ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये
=मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गम्यृषि (१।३।२६) इति तद्ध—
समृच्छते । इजादेयुंमतोऽच्छः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनच्छ ॥१७॥

२०. मिच्छ उत्त्वलेशे । उत्त्वलेशो बाधनम् । मिच्छति । पिब
इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्ज झर्ज चर्ज परिभाषणे । जर्जति । जर्जरः, झर्जरः ।
चर्ज इति च दुर्गः ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्वचति ।
किपि (द्र० ३।२।१८७) त्वक् । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

२३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—
ऋक् । आनर्च, आनृचुः । अर्चिगुचि (उ० २।१०८) इतीसिः—अर्चिः ॥२३॥

२४. उब्ज आर्जवे । आर्जवं स्पृष्टता^१ । उब्जति । उब्जि-
जिषति, न न्नाः संयोगादयः (६।१।३) इत्यत्र वक्तव्याद्^२ धो न द्विरुच्यते ।
समुद्गादिसिद्धत्वाद् बोधोऽयम्^३, उपध्मानीयोपधत्वे जश्त्वस्या-
२५ सिद्धत्वं स्यात् । मुज्युज्जौ पायुपतापयोः (७।३।६१) । उब्जेर्वले बलोपश्च
(उ० ४।१६२) इत्यसुव—ओजस् ॥२४॥

२५. उद्भू उत्सर्गे । उज्जति । दोषधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्जं जर्जं जर्म भर्जं परिभाषणे—जर्चति, जर्जति, जर्भति । जर्जरः ।
भर्भति । भर्भरः । चर्चति दुर्गाः' । इति पाठा० । २. 'स्पृष्टता' कचिन्नास्ति ।

३. 'वकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति काशिकास्थवार्तिकादित्यर्थः ।

४. अयं भावः—अभ्युद्गः समुद्गः इत्यादिसिद्धये केचिद् दोषधं
मन्यन्ते । तत्र अभ्युद्गः समुद्ग इत्यादयस्तु द्व्युपसर्गाद् गमेर्बप्रत्यये संप्रत्यन्ते ।
ततः वकारोपधोऽयं धातुरित्यर्थः । उब्जेर्वले बलोपश्च इति उणादिसूत्रम् (४।१९२)
अपि बोधत्वे प्रमाणम् । अपरे उपध्मानीयोपधं स्वीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमाह—
२५ उपध्मानीयोपधत्वे इति । अत्र हयवर्द-सूत्रस्य 'शर्पु जश्मावषत्वे' इति वार्तिकं
तद्भाष्यं चावलोकनीयम् ।

५. यथा तूत्तरवचनम्—'दोषधोऽयं, लाक्षणिकं भुत्वम्' तथा तु धातुसूत्रे
'उज्भ' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

चुत्वम् । उज्जिद्विषति । ण्यति^१—मिषोद्व्यौ नदे (३।१।२१५) । क्विपि (द्र० ३।२।१७८) उत् ॥२५॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुमति । तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुमो विमोहने (७।२।५४) इद्—विलुभिताः केशाः । दिवादौ लुभ गार्दये (४।१२६)—लुम्पति, ५ लुब्धः ॥२६॥

२७. ऋह कथनयुद्धहिंसादानेषु । ऋहति । अर्हयति । रिह इति द्रमिडा^२—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, रो ऋन्फा-दीनामुपसंख्यानाद् (द्र० ७।१।५९ वा०) अनिदिताम् (६।४।२४) इति नलोपे १० कृते नुम्, त्न्फादीनाम् (द्र० ७।१।५६) इत्येके^३ ॥२८, २९॥

२९. तृफ तृन्फ तृसौ । तृफति तर्फित्वा । तृम्फति, नोपधात् षफान्ताद् वा (१।२।२३) इति वा कित्वम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । वृ तृन्य इत्येके^४ ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुन्य तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति, तुम्पति, १५ तुफति तुम्फति । भ्वाद्दौ तुन्य तुन्फ पाठो (द्र० १।२।८८) व्यर्थः^५ । प्रात् तुम्पतौ गवि कर्तरि (६।१।१५८) सुट्—प्रस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. दृफ दृन्फ उत्क्लेशे ।^६ [दृपति दृम्फति] ॥३६, ३७॥

१. 'क्वपि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२९) ।

२०

३. अयं काशिकायां पाठः । माभ्यपुस्तकेषु क्वचित् 'तृम्पादीनां' क्वचिच्च 'तृम्फादीनां' इत्युभयथा दृश्यते । ऋम्फादीनामिति स्वाम्युक्तः पाठस्तु न क्वचिदुप-लभ्यते ।

४. प्रक्रियाकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ २६५) तु 'तथा चाह क्षीरतरङ्गिणी-कारः—तृम्प तुम्प चेत्येके' इति पठ्यते ।

२५

५. नायं व्यर्थः, भ्वादित्वीच्छपि तास्यनुदात्तेत् (६।१।१८६) इति लसार्व-धातुकाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरौ भवति, इह पाठात्तु विकरणस्वरः (द्र० क्षीरतर० ६।१२टि०) ।

६. क्वचित् सूत्रं नास्ति ।

३२. गुफ गुन्फ ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा ।
गुम्फति । नोपधात् यकान्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ्
(द्र० ३।३।१८, १९)—गुम्फो बन्धः ॥३८, ३९॥

३३. उम उन्म पूरणे । उमति । उमौ^१ (द्र० ३।१।१३५) ।
५. उम्मति । उम्मिता । उम्मित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुन्म शोभार्थे । अत एव निपातनात् शोभा
साधुः^२ । शुमति । शुशोभ । शुभम् । अशोभीत् । भ्वाद्वा (४९८)
शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभ्रम् । शुम्भति,
शुशुम्भ, रुन्फादि (द्र० ७।१।५९ वा०) । भ्वाद्वा शुन्म भाषणे हिंसायां
१०. च (१।२।१२) इत्यर्थभेदात् पाठः^३ । तत्र षोपदेशः, सुम्भति सुम्भना-
द्यर्थ इत्येके^४ ॥४२, ४३॥

३५. हभी ग्रन्थे । हभति । हब्धः । हब्धुहन्मु (उ० १।६३) इति
हन्मुः सर्पः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृत्तः । सेऽसिचि क्त (७।
१५ २।५७) इति वेद-चर्तिष्यति चर्त्सेयति । ईदित्त्वं यस्य विभाषा (७।२।१५)
इति निष्ठायां इदप्रतिषेधानित्यत्वार्यम्—पतितः^५, यङ्ङुगर्थं
वा—चरीचृतः^६ । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—चृत । चर्त्यम् (द्र०
३।१।११०) ॥४५॥

३७. विध विधाने । विधति । धसुन् (द० उ० ६।४६) वेधाः ॥४६॥

२० १. इगुपचक्षाभीकिरः कः (३।१।१३५) इति कः । नित्यद्विवचनोऽयम् ।
द्र० महा० १।१।२७।

२. 'शोभेति निपातनात्' (काव्या० ५।२।४१) इति वामनः ।

३. न केवलमर्थभेदः, अपि तु स्वरभेदोऽपि भवति अपि । पूर्वा (६।१२)
टिप्पणी द्रष्टव्या ४. द्र० कीर्तारङ्गिणी १।२।१२ ।

२५ ५. द्वितीया श्रितातीतपतित (२।१।१४) इति निपातनादिङ् इति काशि-
का (७।१।१५) । मैत्रेयस्तु धातुधातो 'धावितः' इत्युदाहृतवान् ।

६. स्थितं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३३०) ।

३८. जुन गतौ^१ । जुनति । जुड इति दुर्गः ॥४७॥

३९. मृड मुखने । मृडति । मृडः । मृडमृद (१।१।७) इति क्त्वा कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च । पृडति । पृडित्वा ॥४९॥

४१. पृण ग्रीणने । पृणति । के । (द्र० ३।१।१३५) पृणः । ५ लोकस्य पृणे (६।३।७०), लोकं पृणतीति मुम्—लोकम्पृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम् । मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।१।१८) ॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये । तुणति । तुन्दम्^२ ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च^३ । पुणति । पुण्यम् । के (द्र० ३।१।१३५) निपुणः ॥५३॥

१०

४५. मुण प्रतिज्ञाने । मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः । कुणति । इष्टधात् कित् (उ० ४।१।१०)—कुणिः कुपाणिः । क्वादिभ्यः कित् (उ० १।१।१५)—कुण्डम् । उणादौ कुणिन्दः (द्र० उ० ४।८।४), कुणालम्^४, कुणपः^५ । कोणः ॥५५॥

४७. शुन गतौ । शुनति । शुनकः । श्वा-क्त्वा (द्र० उ० २।३।२) १५ शुनश्च सीरं च—शुनासीरः ॥५६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (प्र० ३३०) ।

२. अन्दायश्च (उ० ४।९।८) इति निपातनात् दंदनौ प्रत्ययौ । उज्ज्वल-दत्तस्वेतस्मृवृत्तौ 'तुन्देर्नुम् च, तुन्दः' इत्याह । तच्चिन्त्यम् । नहि 'तुन्दिः' धातुः कचित् पश्यते । यद्वाऽत्र 'तुदेः' इति पाठः स्यात् । तथाप्ययुक्तता तदवस्थैव । २० तुदेर्नुमि दे दनि वा प्रत्यये 'तुन्दः' इति लक्ष्यविरुद्धं प्राप्नोति । भरो भरी सवर्णे (८।४।६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वयं प्राप्नोत्येव, न चेप्यते । ३. सार्वत्रिकः पाठः ।

४. इतोऽग्रे लिविशेन पञ्चपाद्युणादेः ३।७६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । तस्मिंश्च सूत्रे कण-धातोः सम्प्रसारणं कालंश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुण-धातोः । सरस्वती-कण्ठासरणे (२।३।१०१) कुणरेव कालं विधीयते ।

२५

५. अत्रापि लिविशेन उणादेः ३।१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । अस्मिन्नपि

४८. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।१३५)
द्रुणः । घञ् (द्र० ३।३।१८) — द्रोणः, द्रोणी ॥५६॥

४९. घुण' घूर्ण भ्रमणे । घुणति, घुणो दासकिमिः । घोणा ।
घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । भ्वादी (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥५८, ५९॥

५०. मुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । मुरति । मुरः । षोपदेशोऽयमिति
दुर्गः — सुषोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कोरकम् । कुरः, कुरन् — कुररः ।
कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरुः ॥६१॥

५२. खुर खुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः ।
क्षुरति । खुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा ओषधिविशेषः ।
मुर्मुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
१५ घोरः । घुघरः ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)
— पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. बृहु' उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । बृहति । वर्हिता । वर्हा ।
उद्बर्हः । वर्हणम् । बर्हः । प्रमौ परिवृढः^३ (७।२।२१) । भ्वादी बृह बृद्धौ
२० (१।४८५) — वर्हति ॥६७॥

सूत्रे कृणोरेव संप्रसारणं कपञ्च प्रत्ययो विधीयते, न कृणोः । सरस्वतीकण्ठामरणे
(२।२।११२) तु कृणोरेव कृणपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठा० २।३।३६॥ हैमोणादि ३६६ ।

२. अन्ये तु वक्रारादि पठन्ति । घातुवृत्ति पृष्ठ ३३१ ।

३. अत्र भ्वादी चोमयन् पवर्गादि पठित्वा 'प्रमौ परिवृढः' सूत्रेण दन्त्योष्ठ्य-
२५ वान् 'परिवृढ' शब्दो व्युत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽपि
पवर्गवान् एव पाठः स्वामिसंमतः ?

५७. तृह् तृन्ह स्तृह् स्तृन्ह हिंसायाम् । तृहति । तर्हिता, तर्हा । तर्हणम् । रुधादौ तृहि हिंसि हिंसायाम् (७।२४) तृणेहि, तृणहः, तृहन्ति । तृहति । तृहिता, तृणहा । स्तृहति. स्तृहति । षोपदेशा-
विति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इषु इच्छायाम् । इषुगमियमां छः (७।३।७७)—इच्छति । ५
तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति वेद्—एष्टा एषिता । इष्यत इतीद्, इषे
त्वोर्जे त्वा (माष्य० सं० १।१) । विन्दुरिच्छुः (३।२।१६९) । इष आश्वयुजः,
इड् अक्षम् अस्यास्त्यत्र वा, अर्शश्चावच् (५।२।१२७) ।
इश्यशिष्यां तक्म् (उ० ३।१४८)—इष्टका । कसुश्चेष्टेः (द० उ०
१।१५४)—इक्षुः । इच्छा (३।३।१०१) साधुः । श्रुयजीविस्तुभ्यः करणे (तु० १०
३।३।६५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । दिवादौ इष गतौ (४।१७)—अन्विष्यति,
इषुः । क्रयादौ इष आमीक्ष्ये (६।५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिष स्पर्शायाम् । मिषति । मेषिता मेषोऽचि (द्र० ३।१।
१३४), के (द्र० ३।१।१३५) आमिषम् । घञ् (द्र० ३।१।१८, १९)—
निमेषः ॥७३॥

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र०
३।१।१३५) किलकिला रवः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं
सिद्धमम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३।१।१३५) तिलः । चुरादौ
(१०।६०) तेलयति ॥७५॥

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३।१।१२४)
चेलः चेलम्, चेलट् (गण० ३।१।१३४), गर्हिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

१. 'चीरस्वामी तु—तृह् तृन्ह पृह् पृन्ह हिसार्थाः' इत्येवं पुरुषकारे (पृष्ठ
१२१) उद्भियते । तत्र षोपदेशपाठश्चिन्त्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठामरण २।३।१७७; हैमोणादि ५७५ ।

३. स्त्रीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टित्पाठं निर्दिशति । इह लिबिशेन
६।३।४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा सूत्रसंख्या तु 'वरूपकल्प' इत्युचरं
निर्देष्टव्या सतीह निर्दिष्टा ।

चेली, वरूपकल्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, चेल्लेदकटुककाण्डं गर्हायाम् (६।३।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^१ ॥७६॥

६३. चल विलसने । चलति । चलती, चलन्ती । चल कम्पने
ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः । शपश्यनोर्नित्यम् (७।१।८१) चुम्—
५ चलन्ती । कम्पने चलिः (१।५४१) मित्—चलयति लताम् । चुरादौ
चल चतौ (१०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । विलति । आविलम्^२
वेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः^३ । इलति । इला भूः । एला ।
१० पलयति ॥७९॥

६६. विल भेदने । विलति । विलातः । आविलम् । विलमम् ।
विल्वम् ॥८०॥

६७. णिल गहने । प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे^४ । हिलति । हेला^५ । मिल^६ श्लेषण इति
१५ दुर्गः—मिलति^३, मेलः ॥८२॥

६९. शिल षिल उज्ज्हे । शिलति । शिलम् । शिला ।
सिलम् । सेलु श्लेषमातकः ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । आलेख्यम् । पचा-
दौ (गण० ३।१।१३४) लेखः । घञ्—लेखः, विलेखः । मिदादौ (गण०
२० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तरं, तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थविरोधार्त् ।

२. 'आविलम्' हस्तलेखपाठः ।

३. 'स्वप्नप्रक्षेपणयोः' पाठा० ।

४. 'मावकरणे' पाठा० ।

५. मिदादावस्य पाठः कल्प्यः ।

६. पूर्वत्र 'मील' धातुव्याख्यति (१।३।४५) 'लौकिकामिलेः मिलति,

२५ मेलनम्' इत्युक्तं स्वामिना । तदिहान्वेष्यम् । दीपजन (७।४।३) सूत्रे मील-धातुं
पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्वीक्रियत इति श्रूयते । अन्यथा मीलतेरमिलीलत्
मिलतेरमीमिलत् इति रूपद्वयं स्यादेव, किमुपधाह्रस्वविकल्पेन । दुर्गोपजीव्ये
काशकृत्स्न-धातुपाठेऽपि 'मिल श्लेषणे' (पृष्ठ २२७) पठ्यते ।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्ङित्
(१।२।१)—कुटिता । उत्कुटः । कुटो घटः । कोटरः । कुटरः । कोटिः ।
कुटीरम् । उषिकुटि (उ० ३।१४२) इति कपन्—कुटपोऽन्नमानम् ।
इष्टपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिकुविभ्यां कमलन् (उ० ४।१८७)
—कुट्मलम् । कुटिलः । कथं कुटित्वा ? न क्त्वा सेङ् (१।२।१८) इति ५
हि किरचं बाधितम्, न छित्त्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा
नपुंसकम् । पोटकः । चुरादौ पुट संश्लेषणे (१०।६८), तथा भासार्यः
(१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोढन^१ इति दुर्गः—लुटति । लुटिता ।
लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके^२ ॥८७॥ १०

७३. कुच संकोचने । संकुचति, अथे संग्रहणात् तदुप-
सर्गत्वम्^३ । संकुचिता । कुचित्वा । कुचौ । भ्वाद्दौ संपर्चनादौ
(१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्वाद्दौ (१।१२३ एकीय-
मत्ते) गोजति, गोजिता ॥८९॥ १५

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा हस्तिसंनाहः । गुडः
स्वादुद्रव्यम् । भृगोलः^४, गोलकं^५ युग्मम्, गुलिका^५ मौक्तिक-
विशेषः ॥९०॥

७६. डिप क्षेपे^६ । डिपति, डिपिता । दिवाद्दौ (४।१२४)
डिप्यति, डेपिता । चुरादौ (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥ २०

७७. छुर छेदने । छुरति । आच्छुरितम् । छुर्यात्, वीः न सकृद-
छुराम् (तु० ८।२।७९) इति दीर्घो नास्ति—छुरिका ॥९२॥

१. 'लोढने' पाठा० । कातन्त्रधातुपाठे 'पुट लुट संश्लेषणे' इति पाठः,
काशकृत्स्ने 'पुट लुठ संश्लेषणे' (पृष्ठ २२७) ।

२. एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२५

३. द्रष्टव्यं (६।१०४) धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

४. डलप्योरेकत्वस्मरणात् । अत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

५. 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् ।
स्फुटः । भ्वाद्गौ स्फुटिर् विशरणे (१।२२६)—स्फोटति, स्फोटिता । अस्फु-
टत्, अस्फोटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रसदनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वाद्गौ
५ (१।२२१ दुर्गमते) मोटति, विमोटितकराङ्गुलिः । चुराद्गौ (१०।
६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. वुट छेदने । वा आशम्भाश (३।१।७०) इति इयन् वा—
वुटयति वुटति । वुटिता । जोटयति ॥९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्^१ (द्र० ३।३।१०८
१० वा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्छुचोटनम् । छुटति ।
छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड वन्धे । जुडति । जुडिता । जुड गतौ (६।३८ दुर्गमते)
—जुडति, जोडिता ॥९९॥

१५ ८४. कड वसने^२ । वसनं भक्षणम् । कडति । कडयते ।
कलमः^३ । कडङ्गरो वुसम् । कलिः । कलहः । कडत्रम्, कलत्रम् ।
भार्या नितम्बश्च । कडित्रं द्यूतं लेखनचर्म च । कुटाद्गौ फलामावान्
यूथग्रष्टोऽयम्^४ ॥१००॥

१. 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिविशेन वार्तिकम्-
२० वुष्वा 'इयुपधान् कित्' इत्युणादिसूत्रस्य ४।१।१६ संख्या निर्दिष्टा ।

२. काशकृत्स्ने धातुपाठे तु 'कड मदे, कुड वसने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६) ।

३. उणाद्गौ (४।८४) कलघातोः कलमो व्युत्पाद्यते । हैमोणाद्गौ तु कडरेव
(द्र० ३।४७) अत्र उत्तरेषु च केषुचित् शब्देषु डलयोरभेदात् लत्वं बोध्यम् ।

४. तुदाद्गौ पाठस्तु स्वार्थः सम्भवति, परन्तु कुटादावस्य पाठश्चिन्त्य-
२५ प्रयोजन एव । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) धातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काशकृत्स्नो
भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इमं पठति । तदनुयायी कातन्त्रकारस्तु केवलं भ्वादावेव पठति,
न तुदाद्गौ । स्वाम्यपि 'कडि मदे' (१।२।५१) सूत्रशाख्याने 'कड इति दुर्गः' इत्येवं
स्मरति ।

८५. कुड वालये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कृडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते^१ । गुडति । अयोगुडः । घुट इति दुर्गः—
घुटिका गुल्फास्थि^२ ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं मेदः पृथक्करणं वा । तुडति । ५
तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड थुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पटकुटिः ।
थुडति ॥१०५, १०६॥

९०. दुड हुड निमज्जने । दुडति । दोडः, दोला । हुडति ।
होडिः, हुडः, हुडुः । कुड इत्येके^३ ॥१०७, १०८॥ १०

९१. व्रुड भ्रुड संवरणे । व्रुडति, भ्रुडति ॥१०९, ११०॥

९२. स्फुर स्फुर स्फल स्फुल चलने । स्फुरति । स्फुरः ।
स्फारः । स्फायि (३०२।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः ।
स्फलति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरतिस्फुलत्योर्निनिविभ्यः (८।३।७६)
पठ्यं वा—निःस्फुरति, निःस्फुरति । विस्फुरोर्णौ (६।१।५४) वाच्यम्— १५
विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुलयोर्वि (तु० ६।१।४७)
वाच्यम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इत्थं चोमौ प्रमादादान्तातौ^४
॥१११—११४॥

१. अन्यत्र क्षीरतस्त्रिययां प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।

२. इतोऽये 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्धः' इत्यधिकः पाठः कश्चित् । २०

३. काशकृत्स्ने धातुपाठे 'कृड घसने' इति पठ्यते (पृ० २२९) ।

४. वस्तुतो नोमौ प्रमादादान्तातौ । अपि तु स्फारस्फोरयोः स्फालस्फोलयोश्च स्वतन्त्रे
पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव कंचिन् प्राचीनमतमाश्रित्योभयथा पठितौ । सूत्रपाठे
तु आत्वं विकल्प्यैकस्मादेव धातो रूपद्वयं निष्पादितम् । रलयोरमेदत्वमाश्रित्य
स्फुरस्फुलयोरप्येकतरेणैव कार्यं सिद्ध्यति । जैनशाकटानश्च 'स्फल चपले स्फुल २५
संचये च' (धातुमूत्र ६६७, ६६८) रलयोरमेदं मत्वाऽऽपुष्यकारोपधं चोभयथा पठति ।

९३. स्फुल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

९४. उदात्ता उदात्तेतः ।

९५. गुरी उद्यमे । ९६. उदात्तोऽनुदात्तेत् । गुरते, गुरिता,

गूर्णः । अपगुरो णमुलि (६।१।५३) वात्त्वम्—अपगारम् अपगारम्,
५ अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगूर्यते गूरेः ॥११५॥

९७. णू स्तवे । इतश्चत्वारः सेटः । प्रणुवति । नुविता । नूतः
श्रुकः किति (७।२।११) इतीण् नास्ति, अन्ये नुवित इत्याहुः, डित्वेन
कित्त्वस्य निवर्तनाद् । एवं धूत-ध्रुवितादयः ॥११६॥

९८. धू विधूनने । ध्रुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति 'धूनोति' ।
१० ध्यादौ (९।१६) ध्रुनति ॥११७॥ -

९९. गू पुरीषोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिथपृष्ठगूथ (उ० २।१२)
इति गूथम् । म्वादौ (१।६।७९) गवति ३ ॥११८॥

१०० ध्रु^३ गतिस्थैर्ययोः । ध्रुवति । अचि (द्र० ३।१।३४)
ध्रुवः । ध्रुविता । ध्रुतः ध्रुवितः । म्वादौ (१।६।७४) स्थैर्ये-ध्रवति ॥११९॥

१५ १०१. उदात्ताः ।

१०२. कुङ् शब्दे । इतः सप्तानिष्टः । कुवते । कुता । कुङ्
इत्येके^४—आकुविता, आकूनम् ॥१२०॥

१०३. कृत् । कृटादयो वर्तिताः ।

१०४. पृङ् व्यायामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्तौ^५
२० विग्रहणान् । व्यापृतः । व्यापारः ॥१२१॥

१. स्वादौ पदान्तरे 'ध्रुन्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. म्वादौ डित्वाद् 'गवते' इति युक्तम् । कचिनास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति'
इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धात्वर्थे इत्यर्थः । द्र० ६।७३ धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

१०५. मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते । म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च (१।३।६१)
इति तङ्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा डित्वं पेठुः^१ । ममार । मरिष्यति ।
मारः । मारकः । अभिमरस् तैक्षणे^२ । मर्म । मर्मरः, पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) अमरः । भुजिमृङ्म्यां युक्त्युक्तौ च (तु० उ० ३।२१)—मृत्युः
मृष्टशी (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृष्टोरतिः (उ० १।६४)—मरुत् । मृकणि-
म्यामीचिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरुको निर्देशनः करी^३ । हसिमृष्ट
(उ० ३।८६) इति तन् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ वा०) मर्त्यः ॥१२०॥

१०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः कोकिलः ।
॥१२१, १२२॥

१०७. वि धारणे । धियति । धेता ॥१२३॥

१०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्ष्यज्यौ शक्यार्थे
(६।१।८१)—क्षय्यः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायामण्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः,
क्षियो दीर्घात् (८।२।४६) नत्वम्—क्षीणः । बाकोशदैत्ययोः (६।४।६१)—
क्षीणायुर्जालमः; क्षितायुः, क्षीणस्तपस्वी, क्षितः । अतिस्तुष्टु (उ० १।१४०)
इति मन्—क्षेमम् । धृन् (उ० ४।१५८) क्षेत्रम् । क्षितिः । परच् (३।१।५६) १५
क्षयो गृहम् । मिदादौ (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादौ (५।३३ एकीयमते)
क्षिणोति । भ्वादौ (१।१४९) क्षयति ॥१२४॥

१०९. अनुदात्ताः ।

११०. धू प्रेरणे । सुवति । उपसर्गात् सुनोतिसुवति (८।३।६५)
इति षत्वम्—अभिषुवति । सविता । सोष्यते । सुसूषति, स्तौतिर्ययो- २०
रेव षणि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति ॥१२७॥

१११. कृ विक्षेपे । किरति । किरतेर्हर्षजीविका (१।३।२१ वा०)
इति तङ्, अपाच्चतुष्पाञ्चकुनिष्ठाजेखने (६।१।१४२) सुद्—अपस्किरते

१. अस्पष्टार्थमिदं वचनम् । डित्वप्रयोजनायान्न माधवीया धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ ३३७) ।

२. ये जनपदे शरास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा द्रव्यहेतोः प्रतियोषये-
युस्ते तीक्ष्णाः । कौटिल्य० १।२॥ अत्र ३।३।५३ क्षीरस्वामिनोऽमरटाका द्रष्टव्या ।

३. तुलनीयम्—‘मरुको मयूरो मृगो निदर्शनेमस्त्वयं च’ इति हैमोणादि-
वृत्तिः (५८) ।

वृषभो हृष्टः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते इवाश्रया-
र्थी । किरतेर्लवने (तु० ६।१।२४०) सुद्—उपस्कारं^१ मद्रका लुनन्ति ।

हिमायां प्रतेश्च (६।१।२४१)—उपस्कारस्ते^२ जालम् भूयात्, प्रतिस्कारः ।

मरणमस्त्विति । प्रतिचस्करे नलैः (शिशुपालवध १।४७) । किरश्च पञ्चम्यः

५ (७।२।७५) सनीद्, अत्येदो वृतो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेप्यते^३ (द्र० ७।

२।७५ काशिका)—विचिकरिषति, पक्षे विचिकीर्षति^४ । इगुपध

(३।१।१३५) इति कः—किरः मुकरः, किरिश्च (द्र० उ० ४।१४३) ।

विष्किः शकुनिर्विकिरो वा (६।१।२५०) कृपृवृजि (उ० २।८२)

इति क्युः—किरणः । कृशृशलि (उ० ३।१२२) इत्यभः—करमः । कृवृवृ-

१० दारिम्य उनन् (द० उ० ५।५२)—करुणः, करुणा कृपा । कृतृम्यामीषन्

(उ० ४।२६)—करीषः शुष्कगोमयम् । कृशृपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्-

करीरम् अङ्कुरः । कृगृग्यां किः (तु० उ० ५।१४२)—किरिः । कृगृकृपिम्यः

कीटन् (तु० उ० ४।२८५) किरीटम् । कृवृजृसि (तु० उ० ५।४२) इति नः—

कर्णः ओत्रम् । कृग्रोश्च (द्र० उ० १।१०९)—कुरुदेशः । कृगृशृपृवृवृ-

१५ चतिम्यः प्वरच् (द० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्वरः । कृ भान्ये (३।३।३०)

इति घञ्—उत्कारो धान्यस्य, निकारः, अन्यत्रोत्करः, निकरः । कर्व-

केश्वस्करः (६।१।२४८), अत्रकरोऽन्यः ॥१२८॥

११२. गृ निगरणे । निगरणं गिलनम् । गिरति, गिलति —

अचि विभाषा (८।२।२१) इति लः । ओ यङि (८।२।२०) इति निजेगिल्थते ।

२० गरिता^५ । जिगरिषति जिगीर्षति^६, अवाद् प्रः (१।३।५१) तङ्—अत्र-

१. 'अपस्कारम्' पाठा० ।

२. 'अपस्कारस्ते' पाठा० ।

३. भागवृत्तौ त्वस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अस्मदीये भागवृत्तिसंकलने

७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरिश्च पञ्चम्यः (७।२।७५) इति तु कृ गृ धात्वोः 'इट् सनि वा'

२५ (७।१।४१) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यमिदं विधत्ते । तदाह वृत्तिरुत्—किरितिगिरत्यो-
रिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनात्र पक्षे इडभावप्रदर्शनं
चिन्त्यम् ।

५. वृतो वा (७।२।३८) इति इदो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता

इत्युभयं साधु ।

६. द्र० एतत् पृष्ठस्था ४र्था टिप्पणी ।

गिरते । अंजगिरिषते । वृत्तो वा (७।२।३८) नास्ति^१ । समः प्रतिबाने
(१।३।५२) तङ्—संगिरते । निगरणचलनार्थेभ्यश्च (१।३।८७)—निगारयति ।
पचादौ (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । श्वपचचक्रधरवद् अका-
राद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिषेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र०
३।२।१) प्राप्तः । उन्मोर्भः (३।३।२६)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र० ५
३।२।५७)—गरः, गलः । घाडुलकाद्^२ घञ्—निगारः, निगालः ।
न गारः—अगारम् । मृगोरुतिः (उ० १।६।४)—गरुत् प्रक्षः । गर्मुत्
(द्र० उ० १।९।५) तृणम् । हसिष्ठृण् (उ० ३।८।७) इति तन्—गर्तः । कृगृभ्यां
किः (तु० उ० ४।१।४२)—गिरिः । मुदिमोर्गणौ (उ० १।१२।८)—गर्गः ।
अतिगृभ्यां मन् (उ० ३।१।५२)—गर्मः । शेवायह् (उ० १।१।५४) इति ग्रीवा १०
॥१२९॥

१.१.३. उदात्ताः ।

१.१.४. हङ् आदरे, १.१.५. धृङ् स्थाने । १.१.६. अनुदात्तौ ।
आदर इत्याग्रहणाद्—आद्रियते । आदर्ता । आदिदरिषते । एतिस्तुशासु १५
(३।१।२०९) इति ऋयप्—आहृत्यम् । इति^३ भस्त्रा । ग्यन्तात् पूसर्व-
योर्दारिसहोः (३।२।५२) खच्—पुरन्दरः । ग्रहवृष्ट (३।३।५८) इत्यप्—
आदरः । दरिदलिभ्यां मः (तु० उ० ३।१।५१)—दर्मः । अ्रियते । धर्ता
द्रिधरिषते । अन्यानि भ्वाद्दौ (६८४ सूत्रे) ग्रहणानिःधरते ॥१३०, १३१॥

१.१.७. प्रच्छ झीप्सायाम् । झीप्ता^४ जिज्ञासा । इतः षदूलप- २०
र्यन्ताः (६।१।३०) पञ्चदशानिटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । समो गम्युच्चिप्रच्छि (१।३।२९ का०) इति
तङ्—संपृच्छते । आछि उप्रच्छूयोः (१।३।२१ वा०) तङ्—आपृच्छते ।
पिपृच्छिषति—रुदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्ट्वा ।
किञ्चि (३।२।१७८ वा०) इति शब्दप्राट्, प्राड्विवाको निर्णेता । न्यङ्-

१. द्र० पूर्वपृष्ठस्था ४ टिप्पणी

२५

२. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलग्रहणात् 'वासरूपोऽस्त्रि-
याम्' (३।१।६३) इति नियमादप्राप्तो षअपि भवति इति भावः । लिबिश इमम-
र्थमब्रुवा बहुलमेतन्निदर्शनम् इति धातुसूत्रनिदर्शनाय १०।३।६२ संख्यां निर्दिष्टवान् ।

३. द्र० उ० ४।१।८४ ।

४. 'ज्ञातुमिच्छा' पाठ० ।

क्वादित्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्^१ । यजयाचयत् (३।३।६०) इति नङ्—
प्रश्नः, लुङोः शङनुनासिके च (६।४।१६)^२ प्रक्षेरनङि^३ इति सम्प्रसारणा-
भावः ॥१३२॥

१.१.८. घृत् । किरादयः पञ्च वर्तिताः ।

५ १.१.९. सृज विसर्गे । सृजति । स्रष्टा, वृक्षप्रसृज (८।१।३६) इति
षः । सृजियुजिधूनां कर्मवद्भावः श्यञ्च (तु० ३।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः
स्वयमेव । विमाषा सृजिदृशोः (७.२।६५) थलीद्—ससर्जिथ, सस्रष्ट ।
सृजिदृशोर्भल्यमकिति (६।१।१८) इत्यमि कृते वदव्रज (७।०।३) इति वृद्धिः—
अस्त्राक्षीत् । उणादौ (द्र० उ० १।१५) रज्जुः ॥१३३॥

१० १.२०. दुमस्रजो शुद्धौ । शुद्ध्या स्नानं वृद्धनं च लक्ष्यते ।
मज्जति । मस्जिनशोर्भलि (७।१।६०) इति नुम्—मज्ज्त्वा । जान्तनशां विमाषा
(६।४।३२) क्त्वायां नुम्^४—मज्ज्त्वा मज्ज्त्वा । ओदितश्च (८.२।४५) इति
नत्वम्—मम्रः । मज्जथुः (द्र० ३।३।८९) । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)—मज्जा-
मज्जनम् । श्वतुवन् (उ० १।१।५९) इति मज्जाऽस्थिसारः । यच्छशीवृ (तु०
१५ १।७) इत्युः—मदूगुः, न्यङ्क्यादित्वात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् ।
मस्जेर्नुम् च (उ० १।४।७७) इत्युपन्—मज्जूषा पेटी^५ ॥१३४॥

१.२१. रुजो भङ्गे । रुजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति
कर्तरि घञ्—रोगः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) रुजा । रुक् । उदि कूले
रुजिवहोः (३।२।३१) स्रश्—कूलमुद्गजः । नहिवृति^६ (६।३।११६) इति दीर्घः
२० —वीरुक् । रुक्मं रुचेः (द्र० १।४९४) ॥१३५॥

१. नात्र कश्चित् कुत्वमावी, अतोऽस्थानेऽय पाठः । अत्र त्वमिभः—‘लुङोः शङ-
नुनासिके च’ (६।४।१६) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दप्राट्-शब्दे षत्वाधम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सूत्रमिदमनर्थकम् । पूर्वनिरुक्ते शब्दप्राट्-शब्दे तस्यां वश्यक-
त्वात् तत्र नेयः । लिविशेन नैषा पाठस्य स्थानग्रहता बुद्ध्या ।

२५ ३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिज्ञातमस्माभिः । पाणिनीयास्तु ‘प्रश्ने
चासन्नकाले’ (३।२।११७) इति निपातनात् संप्रसारणाभावमाहुः । द्र० काशिका ६।१।१६॥

४. नैतत् सूत्रं क्त्वायां नुमो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विमाषा लोपम् ।

५. मारवाडीभाषायां ‘पेटी’ इत्युच्यते ।

६. काशिकादौ ‘नहिवृति’ सूत्रे ‘रुचि’ पठ्यते । वीरस्तु ‘रुजि’ पाठं मन्यते ।

१२२. भुजो कौटिल्ये । निभुजति । भुजः । भोगः सर्पकायः ।
के (३।३।५८ वा०) [भुजः] भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः । भुजंगः ।
रुधादौ भुज पालनाभ्यवहारयोः (७।१७) — भुनक्ति, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१२३. छुप संस्पर्शे । छुपति, छोप्ता । ॥१३७॥

१२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । अरुक्षत् । रिशति । ५
तालव्यान्तौ, प्रस्तावाद् । भ्वादौ (१।४५८) मूर्धन्यान्तौ — रोषति ।
रेषति । दिवादौ रष रोषे (४।१२३) — रुष्यति ॥१३८, १३९॥

१२५. लिश गतौ । लिशति । लेष्टा । भ्वादौ लिश अल्पीमात्रे^३
लेशति, लेशः ॥१४०॥

१२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्पृष्टा, स्पृष्टा — अनुदात्तस्य १०
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमानगमः । स्पृशमृशकृषत्पटपः सिञ् वा
(३।१।४४ वा०) — अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पर्क्षीत् । पदस्रज (३।१।१६)
इति कर्तरि घञ् — स्पर्श उपतप्ता^४ । स्पृशोऽनुदके विवन् (३।२।५८),
विवन्प्रत्ययस्य कृः (८।२।६२) इति कुत्वम् ; अन्यथा वधादि (८।२।३६)
सूत्रेण, छुशां ण इति पठ्यं स्यात्, ततश्चान्तर्यात् षस्य खः, खस्य १५
वाचसाने (८।४।५६) इति चत्वेन कः, पक्षे जइत्वेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः^५ —

१. माध्यकारस्तु 'अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा 'अहि-
रिव भोगैः पर्येति बाहुम्' (ऋ० ६।७।५।१४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'
इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।४८ वा०) इति डः । 'भुजङ्गः' २०
इत्यत्र खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् (३।२।३८ वा०) इति खच्, 'खच्च विद्वा'
(३।३।३८ वा०) इति डित्वे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति ।

३. नायं भ्वादौ पठ्यते । दिवादौ (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिश्यते' इति
भवति । दिवादिव्याख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देशः क्रियते, न भ्वादेः । तस्मा-
दपपाठोऽयम् ।

४. 'स्पृश उपतापे' (३।३।१६ वा०) इति वार्तिके तद्वाख्याने च
'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. कस्य ग्रन्थस्य, कथं च प्रत्याख्यानं क्रियत इति न ज्ञायते । यत्नात्

पादस्पृक् उदकस्पर्शः । स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च (उ० ५।२७) पाश्चैवम्,
पशुः । तिष्ठपृष्ठ (उ० २।१२) इति पृष्ठम् ॥१४१॥

१२७. विच्छ गतौ । गुणधूपविच्छ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—
विच्छायति । विच्छेत्तुदादिपाठः सार्वत्रातुकेऽप्यायानित्यत्वे लिङ्गम्^१ पणतिवत्
५ —विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति माप्पम्
(३।१।३१) आर्याः शे विकल्पम्^२, द्रमिडास्तु पाठवलाद् आयव्यवायेऽपि
कार्यमाहुः—विच्छायन्ती विच्छायती, यथा जुगुप्सत इति सन्-
व्यवायेऽपि तङ् । यजयाच (३।३।६०) इति नङ्—विशिनोऽन्तरायः ।
चुरादौ भासार्थः (१०।१९७)—विच्छयति ॥१४२॥

१० १२८. विश प्रवेशने । विशति, वेष्टा । नेविशः (१।३।१७)
तङ्—निविशते । अमिनिविशश्च (१।४।४७) इति कर्म-ग्रामममिनि-
विशते । विमाषा गमहनविदविशाम् (७।२।६८) क्वसौ वेष्ट—विविशिवान्
विविश्वान् । पदरुज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—वेशो वेष्टयावाटः ।
नेपथ्ये व्याप्यर्थे वेशः^३ । विशपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—
१५ गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम्
अनुप्रवेशम् । अशुपि (उ० १।१।५१) । इति क्वन्—
विश्वम् । विष्टपविष्टप (उ० ३।१।४५) इति विष्टपं लोकः, विशिपम् ।
जृविशिभ्यां भञ् (उ० ३।१।२६)—वेशन्तः पलञलम् । वेः शालच् (५।२।२८)
इति विशाल-विशङ्कुटौ ॥१४३॥

२० १२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परामृशति, आ-

पूर्वं कुलप्रवृत्तावप्यान्तरतभ्याद् 'ख' एव प्राप्नोति, षत्वेऽपि च । तथा सति को मेद
इति न ज्ञायते । वयं तु मन्यामेहे शकारस्य षत्वे, तस्य भक्षां जशोऽन्ते' (८।२।३९)
इति हत्वे, तस्य कुले गकारे वावसाने (८।४।५६) इति प्रक्रियया माव्यम्, अन्यथा
पूर्वं कुलेन खत्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुलमसिद्धं स्यात् पूर्वत्रासिद्धमितिनियमात् ।

१५ १. विच्छेत्तुदादिपाठो न केवलं नुप्रविकल्पार्थ एव, अपि तु विकरण-
स्वरार्थोऽपि । आयस्य नित्यत्वे उभयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वामिग्रन्थः ।
अत्र पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. नुम इति शेषः ।

३. अत्र 'वेषः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिङ्गि-
शेन नायं दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विघ्नघ्ना, विमर्घा । स्पृशमृश (३।१।७ वा०)
इत्यमृशत् आम्राक्षीत् अमार्क्षीत् ॥१४४॥

१.३०. पुद् प्रेरणे । नुदति । नुदशोकयोः परिमृजापलुदोः (३।२।५)
कः—शोकापनुदः पुत्रः । नुदिस्तुदेरनन्तरं पठितः (६।२) स्वरितेत्
तस्मादिह परस्मैपदिमध्ये न पाठ्यः^१ ॥१४५॥

१.३१. शद्लृ शातने । पाप्माष्ठा (७।३।७८) इति शीयादेशः—
शीयते, शदेः शितः (१।१।६०) तड् । शत्स्यति । शदेरगतीं तः (७।३।४२)
णिचि—फलानि शातयति । अशदत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदेः सी-
दादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिषत्सति । असदत् । १०
सत्ता । एतयोर्भर्वादौ पठितयोः (१।५।९५, ५९४) द्विःपाठे फलं नोत्प-
श्यामः । विकरणस्वरे विशेष इति वाम्यूह्यम्^२ ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुच्लृ मोक्षणे । इतः पञ्चानिड उभयपदिनश्च ।
शे पृचादीनां (७।२।५६) नुम्—मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुक्त । १५
मोक्ता । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।४।५७) इति सन्यम्यासलोपो वा—
मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते । इत्युपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—
मुचिः । नमुचिः—नम्राएनपाद (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि मुचेष्टे
रू च (तु० उ० ४।१६३)—मुञ्चम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—
मोक्षः ॥१४८॥

१.३५. लुप्लृ लुदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त ।
लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लृ लाभे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अविक्त ।

१. कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थ इह पाठ इति सायणः ।
धातु० पृष्ठ ३४४ । अत्र धातुवृत्तेः ३२३ पृष्ठस्थः (६।२) पाठोऽनुसंधेयः ।

२. उभयत्र पाठस्य स्वरमेद एव प्रयोजनम् । अपि चेह पाठि नुम्बि-
कल्पोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

- उषविदजाशुरन्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार^१ ।
 विमाषा गमहनविद (७।२।६८) इति वेद्—विविद्वान्, विविदिषान् ।
 अनुपसर्गात् लिम्पविन्द (३।१।१३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
 विन्दः । वित्तो भोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम्, कैशैर्वित्तः^२ ।
 ५ अन्यत्र विन्नं लब्धम् । यावति विन्दजीवोः (३।४।३०) णमुल्—यावद्
 वेदमधीते ॥१५०॥

१३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
 लिपिसिचिह्नश्च (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । आत्मेनपदेध्वन्यतरस्याम्
 (३।१।५४)—अलित अलिपत् । अनुपसर्गात्लिम्प (३।१।१३८) इति शः—
 १० लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।१३८ वा०)—निलिरूपा देवाः ॥१५१॥

१३८. सिच क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् सुनोति
 (८।३।६५) इति षः—अभिषिञ्चति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।
 ३।६४)—अभिषिषेच, अभ्यषिञ्चत् । असिचत्, असिक्न, असिचत् ।
 दाम्नी (३।२। ८२) इति छन्द—सेकत्रम् । सिचोः संज्ञायां क्त्वं तुहौ च (द०
 १५ उ० १।१०६)—सिहः । सिचो यङि (८।३।११२) न षत्वम्—अभिने-
 सिच्यते । एयन्तस्योपसंख्यानम्^३—असीसिचत्^३ ॥१५२॥

१३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

१४०. कृती छेदने । इतरत्रयः सेटः परस्मैपदिनश्च ।
 कृन्तति । कर्तिता । सेटसिचि (७।२।५७) इति क्त्स्न्यति, कर्तिष्यति ।
 २० कृत्तः, ईदित्त्वं यङ्लुगर्थं^४—चरोकृत्तः । निरुपपदात् क्विप् (द०
 ३।२।७६)^५—कृत् । कर्तरी छेदनी । कृत्तिश्चर्म । कृतेऽञः कृ च (उ०

१. इतोऽग्रे 'आमि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विद (२।१।३८) इत्यदन्तनिर्देशात् ।
 अस्य तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२. 'क्लेशैर्वित्तः' पाठा० ।

२५ ३. नैतद्वचनं कचिद् दृष्टम् । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।

४. सकारादौ प्रत्यय इङ्विकल्पनान् (द० ७।२।५७) यस्य विमाषा (७।२।१५)
 इतीदृप्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदित्वेन । तदनर्थकं सत् यङ्लुकि इदृप्रतिषेधार्थ-
 मिति भावः ।

५. लिविशेनात्र '३।२।१७८' संख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या ।

२।२१) — कृच्छ्रम्^१ क्रूरः । कृत्यशस्यां क्लृप्तः (उ० ३।१७) — कृत्स्नम् ।
कृतिमिदि (उ० ३।१४७) इति तिकन् — कृत्तिकाः । रुधादौ कृती वेष्टने
(१।१२) — कृणत्ति ॥१५३॥

१.४१. खिद परितापे^२ । खिन्दति मिदादौ (गण० ३।३।१०४)
खिदा । रुधादौ खिद दैन्ये (७।१२) — खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि^३ ५
दिवादौ (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्युह्यः ॥१५४॥

१.४२. पिश अवयवे पिशति । इपिशिह (द० उ० १।४७)
इतीन् — पेशिर्मासिलेशः पिशुनः, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१.४३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१.४४. वृत् । सुचादयो वर्तिताः ।

१०

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितभ्रातृवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः^४ ॥

१. लौगाक्षिपृष्ठ (५।१) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्राब्दसावर्कं चारायाधि-
सूत्रमुदाजहार — “तथा च चारायणिसूत्रम् — ‘पुरुषकृते कृच्छ्रयोः’ । पुच्छ्रम् कृच्छ्रम् ।”
विशेषोऽस्मदीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः । १५

२. ‘परितापे परितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी’ इति पुरुषकारोद्धृतः
पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नोपलभ्यते ।

३. पद गतौ सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) ‘खिद दैन्य इति दुर्गः’ इत्यस्य
व्याख्यायां ‘खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु वामनः’ इत्युक्तवान् स्वामी । तत्रस्था
टिप्पण्यत्राप्यनुसंधेया । ४. ‘तुदादिगणः समाप्तः’ पाश० । २०

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर आवरणे । आवरणं व्याप्तिः । इतः सप्तानिष्ट उभय-
पदिनश्च । रुधादिभ्यः शनम् (३।१।७८) —रुगञ्चि । अनुस्वारीभूतो
णत्वमतिक्रामति—'रुन्दधे. शनसोरलोपः (६।४।१११) । इरितो
वा (३।१।५७)—अरुधत् अरौत्सोत्, अरुद्ध । सिपि घातो र्वा (८।२।५४)—
अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुषः (३।१।६४) इति कर्मकर्तारि चिण् नास्ति
—अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्धा । संयुत्रादीं (३।०।३।१४२) अनुरोधी
सप्तम्यां चोपपीडक्यकर्मः (३।४।४९)—व्रज उपरुध्य, व्रजोपरोधं गाः
पाययति । इषितिमिभदि (६० उ० ८।२६ कपाठः) किरच्—रुधिरम् ॥१॥

१० २. भिदिरु विदारणे । भित्तत्ति, भिन्ने । अभिदत्त अमैत्सीत्
अभित्त । भेत्ता । भित्तं शकलम् (८।२।१६), भिन्नमन्यत् । भिद्योदधौ नदे
(३।१।११५) । काष्ठभित् । विदिमिदिद्धिदेः कुरच् (३।२।१६२)—भिदुरं
पविः । भित्तिः । कृतिमिदित्तिभ्यः क्तिन् (उ० ३।१।४७)—भित्तिका ।
कृद्गृप्कृटि (उ० ४।१।४३) इतीः—भिदिर्वज्रम् । कर्मकर्तारि केलिम्
१५ (द्र० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—भिद्रम् ।
इषित्तिमि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच्—भिदिरम् । भिदादौ
(३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥

३. छिदिर् द्वैधीकरणे । अद्वैतस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ते ।
अच्छिदत् अच्छैसीत्, अच्छित्त । छिदुरम्, रज्जुच्छित् । रक्
२० (द्र० उ० १:३)—छिद्रम् छिदिः पशुः । छिदिरः, छित्वरः । भिदादौ
(३।३।१०४ गणसूत्रम्) । द्विदा द्वैधीभावे, विच्छित्तिरन्यत्र ॥३॥

४. रिचिर् विरचने । विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति,
रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिक्तं धनम् । रे-
क्णस् । चुरादौ रिच क्रियोजनसंपर्चनयो (१०.२१०)—रेच्यति ॥४॥

२५ ५. त्रिचिर् पृथग्भावे । त्रिनक्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत् ।

१ श्नमोऽकारलोपे, नस्यानुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८)
इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वत्रासिद्धम् (६।२।११) इति न्यायेन 'अट्कुपु'
(८।२।२) इत्यनेन एत्वे कर्त्तव्येऽसिद्ध इति कृत्वा एत्वं न भवतीति भावः ।

अविक्र । धिवेकः । जुहोत्यादौ (३।१३) वेवेकि, विविके ॥५॥

६. क्षुदिर् संपेषे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षौ-
त्सीत्, अक्षुत् । क्षुण्णः । रक् (३० उ० १।१३)—क्षुदः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युनक्ति, युङ्क्ते, अयुजत् अयौक्षीत्,
अयुक्त । प्रोपाभ्यां युजेरयङ्गपात्रेषु (१।३।६४) तङ्—प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । ५
नेह—इन्द्रं यथापात्राणि प्रयुनक्ति^१ । दिवादौ युज समाधौ (४।६७)—युज्यते ।
अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

९. उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उत्तृदिर् हिंसानादरयोः ।

११. उदात्तौ स्वरितेतौ । छृणत्ति छृन्ते । अच्छृदत् अच्छृदीत्, १०
अच्छृदिष्ट । चङि—अचच्छृदत् अचिच्छृदत्, उर्द्ध (७।४।७) इति वा
ऋकारः । सेऽसिचि कृति (तु० ७।२।५७) इति वेद्—छृदिष्यति छत्स्यति ।
उदितो वा (७।२।५६)—छृत्वा, छृदित्वा । छृण्णः । अर्धिशुचि (उ० २।
१०८) इतीसिः—छृदिस् । चुरादौ छृद वमने (१०।४८)—छृदयति ।
तृणत्ति तृन्ते । अतृदत्, अतृदीत् । तत्स्यति, तर्दिष्यति । तृत्वा १५
तर्दित्वा । तृण्णः । वितर्दिका वेदिः ॥८, १॥

१२. कृती वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेव । कृणत्ति ।
कर्तित्वा । कर्त्स्यति कर्तिष्यति । कृत्तः । इदित्वं यङ्लुगर्थम्^२—चरी-
कृत्तः । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—तर्कुः । तुदादौ कृती वेष्टने
(६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥

१४. निङ्न्वी दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेव ।
इन्द्रघे, शनान्तलोपः (६।४।२३) । इद्धम् आध्रान्योरिन्धेः (६।३।७० वा०)
मुम्—आध्रमिन्धः, अग्निमिन्धः । अग्निमिन्धे—अग्नीत् । अवोदैध
(६।४।२९) इत्येधः इध्मः । एधस्त्वेधेः (१।२) असुनि (द्र० उ०

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२५

२. एतद्विषये वृत्ती धातौ (पृष्ठ १६६ टि० १) तौदादिके कृती धातौ
(पृष्ठ १५४ टि० ४) च टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।

४।१८२) । वाविन्वे (३० २।२६) रक्—वीधं विमलम्, नीधं पटल-
प्रान्तः ॥११॥

१६. खिद दैन्ये । १७. विद विचारणे । १८. अनुदात्तावनु-
दात्तौ । खिन्ते । दिवादी (४।६१ दुर्गमते) खिद्यते । तुदादी (६।१४०)
५ खिन्दति । विन्ते । वृद्विदोन्दत्रा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वम्—
वित्तः विन्नः ॥१२, १३॥

१९. शिष्टु विशेषणे । विशेषणं गुणान्तरोत्पादनम् । इत-
श्चत्वारोऽनिटः परस्मैपदिनश्च । विशिनष्टि । व्यशिषत् । कर्मणि
तडि कसः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिक्षत । विशिष्यते । चुरादौ शिष
१० असर्वोपयोगे (१०।२।२१)—शेषयति । शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्टु संचूर्णे । चौरस्य पिनिष्टि, जासिनिग्रहण (२।३।५६)
इति^१षष्ठी । अपिषत्, अपिष्ट, अपिक्षत । पेष्टा । शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः
(३।४।३८) णमुल्—शुष्कपेवं^२ पिनिष्टि । उणादौ (द्र० दश० उ०
वृत्ति ३।३४) पिनाकपिण्याकौ ॥१५॥

१५ २१. भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । भङ्क्ता । अभाङ्गीत् । भञ्जेश्च
विणि (६।४।३३)—अभाजि, अभञ्जि । जपजम (७।४।८६) इत्यभ्यासस्यानु-
स्वारः—बम्भज्यते । जान्तनशां विभाषा (६।४।३२) इति वा नुम्—भक्-
त्वा भङ्क्त्वा । भञ्जभासमिदो घुरत् (३।२।१६१)—भङ्गुरः । घञ्
(द्र० ३।३।१९) भज्यतेऽनेनेति भङ्गस्तर्ङ्गः । के—भग्नः ।
२० भङ्गिः ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः । अभ्यवहारो भोजनम् ।
भुनक्ति भुवम् । भुजोऽनवने (२।३।६६) तङ्—भुङ्क्तेऽन्नम् । भोक्ता ।
गतिबुद्धिप्रत्यक्सानार्थ (१।४।५२) इति कर्मसंज्ञा—भोजयति चैत्रं सक्त्वत् ।
भोज्यं सद्ये (७।३।६९) लाधु, भोग्यमन्यत्र^३ । भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४)
२५ भुज्युर्भोजौ पायुपतापयोः (७।३।६१), अन्यत्र भोगः सुखम् । विश्वभोजः,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्तरे ।

२. 'भोग्यः' पाठा० ।

भुज्युर्गन्धर्वः^१ । रुमिभुज्यां किप्यन् (उ० ४।१७९)—भुजिष्यो दासः ।
तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२२)—निभुजति ॥१७॥

२३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

२४. तृहि हिसि हिंसायाम् । इतांऽष्टौ सेटः परस्मैपदिनश्च ।
तृणह इम् (७।३।९२)—तृणेढि, तृणहः, तृहन्ति । तृण्ड । तृहेः क्रो हलो-
पक्ष (उ० ५।८)—तृणम् । हिनस्ति । हिन्धि, धि च (८।२।२५) इति
सलोपः । तिप्पनस्तेः (८।२।७३)—अहिनद् भवान् । सिपि घातो र्वा
(८।२।७४)—अहिनत् त्वम् अहिनस्त्वम् । निन्दहिस् (३।२।१४६) इति
हिसकः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—हिस्मः । हिंसा । हिंसीरो
(द्र० उ० ५।१८) गलाकर्षणशृङ्खला^२ ॥१८, १९॥ १०

२५. उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्दिदिषति । घञि—अवो-
दैष (६।४।२६) इत्यवोदः क्लेदनम् । उदविदोन्दिना (८।२।५६)—इति
वा नत्वम्—समुन्नम् समुत्तम् । उन्देरिच्चादेः (उ० १।२२)—इन्दुः ।
रिक् (द्र० उ० २।१३)—उद्रः । उन्दुरः खनकः^३ । उदकम् । उन्देर्न-
लोपश्च २।७६ इति युच्—ओदनम् । उत्सः प्रस्त्रवणम् ॥२०॥ १५

१. अत्र लिविशेन हैमोयादिसूत्रसंख्या ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि
मुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिष्यते । मुज्युःपदं तु पञ्चपाठां (३।२१) दशपाठां
(१।२३५) उभयत्र साध्यते ।

२. महामाष्ये द्विःकृत्वा सिंहो हिंसेर्वर्णव्यत्ययेन निष्पादितः (द्र० हयवरट्
सूत्रे, तथा ३।१।१२३) । तथैव च निरुक्तेऽप्युक्तम्—हिंसेर्वास्याद्विपरीतस्य ३०
३।१८॥ उणादौ (५।६२) तु सिचैर्व्युत्पादितः । उभयमप्यर्थप्रदर्शनपरं निर्वचनम् ।
वस्तुतस्तु सिंहशब्दो सिंहतेरेव निष्पद्यते । सिंहश्च काशकृत्स्नधातुपाठे कण्ठरेवेण
पठ्यते (द्र० पृष्ठ ६६) । तस्मान्नात्र केनचिन्मूर्खेण हिंस इति मूलपूर्वशब्दस्य स्थाने
वर्णव्यत्ययेन सिंह इत्युक्तं, तदेव च माषायां प्रसिद्धीमृतमिति कल्पना शक्या उद्गा-
वयितुम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैयाकरणा आगमादेशादिना मूलमृतां प्रकृतिं (या तेषां २५
काले प्रयोगाल्लुप्ताऽभूत्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रास्माभिर्विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० अमरकोष २।५।११, १२ । तत्र 'उन्दुरः' इत्यु-
कारान्तोऽपि पठ्यते । द्र० हैमोयादि ४२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति अक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, अ-
क्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अङ्क्ता, अञ्जिता । स्मिङ्पूङ्ग्वञ्ज्वरां
सनि (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिषति । अञ्जेर्ण्यति आज्यम् इष्यते (द्र०
३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । ऋतन्यञि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।
५ अञ्जिष्ठुस्तिलादि । अङ्क्त्वा, अक्त्वा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तन्जू संकोचने । तनक्ति । तङ्क्त्वा, तक्त्वा, तञ्जित्वा ।
तक्तः । तन्च् इति द्रमिडाः—तक्त्वा, तञ्जित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । उद्विग्नः ।
उद्विजते तुदादौ (६।११) ॥२३॥

१० २९. वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गः ।
वृजिनं पापम् । वृची वरण इति दौगांः—वर्कः । अदादौ (२।२० दुर्गमते)
वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९)
सम्पर्कः, मधुपर्कः । अदादौ (२.२१) पृक्ते । चुरादौ युज पृची संपर्चने
१५ (१०।२०८) वा णिच्—संपर्चयति संपर्चति^१ ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णः^२ ॥

२० १. अत्र 'वृत्' इति न पश्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्करणं पठित्वा ऽऽह—
“धातुपारायणे तु गणसमाप्तिर्नैष्यते । तेन लुनति पुनति इति सिद्ध्यति” (पृष्ठ ३५४) ।
२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णः'
पाठा० ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः षट् सेट उभयपदिनश्च ।
तनादिकृष्ण्य उः (३।१।७९) तनोति तनुते, तन्वः तनुवः, तन्मः तनुमः ।
तनोतेर्थकि (६।४।४४) इति तायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत् (द्र०
७।२।७) । तनादिम्यस्तथासोः (२।४।७६) लिङ्लुग्वा—अतत्, अतथाः, ५
वनतितनोत्यादीनाम् (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, अतनिष्ट, अतनिष्टाः ।
नहिवृति (६।३।११६) इति कौ दीर्घः—परीनत् । तत्त्वा, तनित्त्वा । ततः,
विततः । सनीवन्तर्ष (७।२।४६) इति वेद्—तितनिषति, अनिट्पक्षे—
तनोतेर्विभाषा—(६।४।१७) दीर्घः—तितांसति तितंसति । तनोतेर्थः
(द्र० ३।१।१४० वा०)—अवतानः । घञि (३।३।१८, १९) वितानो यङ्, १०
सन्तानः, एकतानः । शृश्री (उ० १।७) इत्युः—तनुः । कश्चिचित्तिनि
(उ० १।८०) इत्युः—तनूः । सितनिगमि (उ० १।६९)—इति तुन्—तन्नुः ।
तुक् । तोकमपत्यम्^१ । सानसिर्वर्णसि^२ (उ० ४।१०७) इति तण्डुलम्^३ ।
तन्मृषिभ्यां कसरच् (तु० उ० ३।७५)—तसरः सूत्रवेष्टनम्^४ । असरस्तु पट्ट-
सूत्रम्^५ । तनिष्टृभ्यां किञ्च (उ० ३।८८) ततम् । तातः (द्र० उ० ३।६०) १५
पिता । तनेः कयन् (तु० द्र० उ० ४।९६)—तनयः । इन् (दश० उ० ८।७९)
—तन्त्रम् । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६)—तन्तिः । तन्त्रीः । क्तिनि
(३।३।९४)—ततिः पङ्क्तिः । तनोतेर्बुडः सन्वच्च—(उ० ५।५२)—तितुडः
परिपवनम्^६ । तनेरनश्च वः (तु० उ० २।६३)—त्वक् । वा ह्यपि (६।४।३८)
इत्यनुनासिकलोपः—प्रतत्य प्रतन्य ॥२॥

२०

२. षणु दाने । सनोति, सनुते । सात्वा सनित्वा । सायते
सन्यते । असनीत्, असानीत् । असात्, असनिष्ट । असाथाः असनिष्टाः ।

१. तुलनीयम्—हैमघातुपारायण ८।१॥

२. 'षुन् लुटि (उ० ५।६) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठा० ।

३. अत्रोभयत्रार्थनिर्देशे विपर्यासः संजात इति प्रतीयते । अमरकोशे २५
'असरः सूत्रवेष्टनम्' (३।२।२४) इति पठ्यते । हैमोणादिवृत्तौ 'तसरः कौशेयवस्त्रम्'
इति निर्दिश्यते । अयमेव 'तसरः' सम्प्रति 'टसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र
दशपाथुणादिवृत्तिः ८।५५ अवलोकनीया । ४. 'तितुस् चालनी' पाठा० ।

सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति सिसनिषति सिषासति । सनोतेरनुना-
लिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।४२)—सातः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।
३६)—सन्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)—सतिः । ऊतियूति (३।३।
१७) सातिर्दानम् । ऋण् (द्र० उ० १।२)—सानुः ॥२॥

५ ३. क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा ।
ह्रस्वन्तचण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणीत् । क्षतः, क्षतिः । चिणु
इति दुर्गः—क्षिणोति, क्षिनः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अदने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृणु अदने
१० इति नन्दी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः,
घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्वधातुके संदिग्धगुणाः^१—अणोति,
तणोति, घणोति ।

१५ ८. वनु यावने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनु-
दात्तौ । वनुते । ववने । वत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्तावनुवमां च
(१।५।५६) इति मिस्त्वं वा—वनयति वानयति । अत्रानुपसर्गाद्
(१।५।५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गात् नित्यम्—प्रवनयतीति प्राग्
(१।५।५६) उक्तम् । वनिता । वण्डः (द्र० उ० १।११४) । वनिष्ठुः^२ ।
२० भ्वाद्वा वनु च नोच्यते (१।५।४१)—वनति । मनुते । मत्वा मनित्वा ।
मतम् । अमत अमनिष्ट, अमथाः अमनिष्ठाः । दिवाद्वा मन शने
(४।६६)—मन्यते ॥७॥

११. डुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुरुते,

१. उदधृतं प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २७८) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च ।
२५ काशकृत्स्नधातुपाठयकण्वदीकायामेषां गुणामाव उदाह्रियते । यथा—चिणोति,
ऋणोति, तृणोति, घृणोति, चिणोति, चिणोति, घिणोति । पृष्ठ २३९, २४० ।

२. श्लोऽग्रे, दुः पात्रम् इत्यधिकं क्वचित् ।

करोते: (द्र० ६।४।११०) इत्युत्त्वम्, तनादिङ्गम्य उः (३।१।७९) इति पृथक् कृञो ग्रहणादन्यत् तनादिकार्यं नास्ति^१ । अनुपराम्यां कृञः (१।३।७६) न तङ्—अनुकरोति, पराकरोति । गन्धनादौ (द्र० १।३।३२) तङ्—इयेनो वर्तिकापकुर्वते^२ । यधेः प्रसहने (१।३।३३)—तं ह्यधिचक्रे । वेः शब्दकर्मणः (१।३।३४)—श्वा विकुर्वते स्वरम्^३ । अकर्मकाण्य (१।३।३५)—विकुर्वते दान्ताः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, समवाये च (६।१।२७-२८)—सुद संस्कुर्वते, परिष्कुर्वते, उपस्कुर्वते । नित्यं करोते: (६।४।१०८) इति म्बोर्विकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः । कस्यश्च (७।२।१३) इति लिटि नेट्—चकर्थ, चकृव, चकृम । अदृषनोः स्ये (७।२।७०) इट्—करिष्यति । ये च (६।४।१०६) इति विकरणलोपः—^{१०} कुर्यात्, न भकुर्बुण्णम् (८।२।७६) इति दीर्घो नास्ति । ह्कोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा । तिरोऽन्तर्धौ, विमाषा कृञि (१।३।७१-७२) गतिसंज्ञा, तिरसः (द्र० ८।३।४२) गतौ

१. क्तमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेनं भवतीति न व्यक्तीकृतं वीरस्वामिना । महाभाष्यकृता त्वत्र सर्वमन्यतनादिकार्यमुपन्यस्य विशेषामाव उक्तः (द्र० ३।१।७६) ।^{१५} तस्माद् भाष्यकृन्मते कृञग्रहणं व्यर्थमेव । जैनेन्द्रमहावृत्तिकृता त्वक्तम्—‘तनादिभ्यस्तथासोः (जै० १।४।४८) इति विमाषया सेहन् (सिचो लुङ् न) भवति । अकृत, अकृथाः । न चानुप्पचे (सिचो लुगभावपचे) ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५) —(ह्रस्वादङ्गात्-अष्टा० ८।१।२७) इति खं (लोपः) सम्भवति । तस्मिन् प्राप्ते उप (सिचो लुकः) आरम्भात् सेः श्रवणं प्रसज्येत इति । इदं चाविचारितरमणीयम् ।^{२०} जैनेन्द्रव्याकरणांनुसारमपि ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५) इत्यस्य ‘पूर्वनासिद्धम्’ (जै० ५।३।२७) इति प्रकरणे विधानात् । तेन प्राद्गोरिति वा ह्रस्वादङ्गात् इति वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विमाषा सिचो लोप आरभ्यते, येन पक्षे सकारश्रवणं प्रसज्येत । अत एव महाभाष्यकृता इदमपि वैशिष्ट्यं निराकृतम् । वयं त्वनुमिनुमः—कृञो म्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ । तथा सत्येव^{२५} ‘तनादिङ्गम्य उः’ (३।१।७६) सूत्रे पृथक् कृञो ग्रहणमुपपद्यते । भाष्यव्याख्यानादनुमीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृञः तनादौ प्रसेपोऽश्रुदिति । अत्र कृञ्करणे (१।६।३६) सूत्रस्य टिप्पणमप्यवलोकनीयम् ।

२. ‘अपस्कुर्वते’ पाठा० ।

३. कचित् ‘स्वरम्’ नास्ति ।

- सत्त्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कृमस्तियोगे (५।४।५०) च्चिः—
 शुक्लीकरोति । मिथोपपदात् कृजोऽभ्यासे (१।३।७१) तद्ध्—पदं मिथ्या
 कारयते । कृत्रिमम् (द्र० ३।३।८८) । विमाषा कृवोः (३।१।१२०) इति
 कथप्, कार्यम् । अतः कृमि (८।३।४६) इति सत्त्वम्—अयस्कारः ।
- ५ कृजो हेतुताञ्जल्यालोमेषु (३।१।२०) टः—विद्या यशस्करी । दिवाविमा
 (३।१।२१) इत्यच्—दिवाकरः । कर्मणि सृत्तौ (३।१।२२)—कर्मकरः ।
 स्तम्भशकृतोरिन् (३।१।२४) स्तम्भकरिर्वीहिः^१ शकृत्करि^१वत्सं ।
 मेघर्तियेषु कृजः (३।१।४३) खच्—मेघंकरः । वेमप्रियमदेऽण् च (३।१।४४)—
 जेमंकरः, जेमकारः । आढ्यसुमग (३।१।५६) इति ख्युच्—आढ्यंकरणम् ।
- १० कर्षकर्मणोश्च यूकृजोः (३।३।१२७) खल्—ईषदाढ्यंकरः, स्वाढ्यंकरः ।
 सुकर्मपाप (३।२।८६) इति क्तिप्—सुकृत् । राजनि युधिष्ठजः (३।२।६५)
 कनिप्—राजकृत्वा । सहे च (३।२।६६)—सहकृत्वा । अलंकृन्-
 निराकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । कृजुः
 श च (३।३।१००)—क्रिया, कृत्या, कृतिः । प्रश्नाख्यानयोश्चि च (कातन्त्र
 १५ कृदन्त ६०७, सर० कण्ठा० २।४।१६१)—कां कारिमर्कावीः ? इमां
 कारिमकार्षम्, कारिकाम् । ण्यन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा ।
 मिदादौ (गण० ३।३।१०४) कारा बन्धने । कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुल्
 (३।४।२५)—चौरंकारमाक्रोशति । स्वादुमि णमुल् (३।४।२६)—स्वादुंकारं
 भुङ्क्ते । अन्यथैवकथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३।४।२७)—अन्यथाकारम्,
 २० एवंकारम् । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने (३।४।२८)—यथाकारम्स्तु किं
 तवानेन ? तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्,
 समाप्येत्यर्थः । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृमुवोः^२ (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य,
 मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नाधार्यप्रत्यये व्यर्थे (३।४।६२)—
 नानाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । म्वादौ कृन् करणे—
 २५ (१।६।३९)—करति, करते । स्वादौ कृन् हिंसायाम् (५।०)—कृणोति
 कृणुते । कृवापांजि (उ० १।१) इत्युण्—कारुः, कारूः । कृशोरुच्च (उ०
 १।२४)—कुरुः, कुरूः । कृजः कतुः (उ० १।७६)—कतुः । अण्डन् कृसृवृ-

१. 'वीहिः शकृत्करिः' कचिन्नास्ति ।

२. 'कृमुवोः' सर्वकोशेषु पाठः ।

घः (उ० १।२९)—करण्डः । कृद्भ्यामेष्टुः^१ (उ० २।१०)—करेणुः,
करेणुः । कृदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—कर्कः । कृधूमदिभ्यः कित्
(उ० ३।७३) इति सरन्—कसरः । कृञ उच्च (४।३३) इतीरन्—कुरी-
रम् । कृञ उदीच्यां कारिषु (तु० उ० ४।१२९) इतीञ्—कारिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—कर्म । कृञः पासः (उ० ५।४५)—कर्पासः^२ । ५
कृपेः कूः—कूर्पासः कञ्चुकम्^३ । करोतेर्द्वे च (तु० ६।१।१२ माध्यम)—
चक्रम ॥८॥

मट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गि-

ण्यां तनादिगणः सम्पूर्णः ॥^४

१. 'मेतुः' पाठा० ।

२. दशपाद्यां तु 'कृञः पासञ्' (६।१०२) इति 'कर्पासः' पदं साध्यते ।

३. कचिदयं पाठो नास्ति । अत्र 'कृपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते । अमरटीकायां
तु 'कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः' इत्याह (२।६।११८) । हैमोणादौ
(५८३) सरस्वतीकण्ठामरणे (२।३।१७८) च 'कुर' धातोः पासप्रत्ययो विधीयते ।

४. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठा० । १५

॥ अथ क्रयादिगणः ॥

१. डुक्तीञ् द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्तः । इतः
सप्तानिदः । कृषादिभ्यः श्ना (३।१।८१)—क्रीणाति, क्रीणीते, ई हल्यघोः
(६।४।११३) । क्रीणन्ति, श्नाभ्यस्तयोरान्तः (६।४।११२) लोपः । परिव्य-
५ वेभ्यः क्रियः (१।३।१८) तङ्—परिक्रीणीते । क्रीड्जीनां णौ (६।१।४८)
इति आत्वम्—क्रापयति । केता । क्रय्यस्तदर्थे (६।१।८२), क्रयोऽन्यः ।
कर्मणीनिर्विक्रियः (तु० ३।१।६३)—सोमविक्रयी^१ । क्रिय इकन् (उ० २।४४)—
क्रयिकः ॥१॥

२. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिरभिलाषः । प्रीणाति,
१० प्रीणीते । धूञ्प्रीनोर्तृक् (७।३।३७ वा०)—प्रीणयति । श्युपधक्षा (३।१।१३५)
इति कः—प्रियः । दिवादौ प्रीड् प्रीतौ (४।३४)—प्रीयते ॥२॥

३. श्रीञ् पाके । श्रीणाति, श्रीणीते । श्रेता । श्रीतः ॥३॥

४. मीञ् हिंसायाप् । मीनाति, मीनीते । हिड् मीना (८।४।१५)
इति णत्वम्—प्रमीणाति । सति मीमा (७।४।५४) इतीस्—मित्सति ।
१५ मीनातिमिनोतिदीक्षां ल्यपि च (६।१।५०) इत्यात्वम्—प्रमापयति,
प्रमाय । मिमीलियां खल्चोः प्रतिषेधः (तु० ६।१।५० वा०)—ईषन्मयः प्रमयः ।
मीतः—उणादौ मीनातेरुरः (द० उ० ८।२८)—मयूरः ॥४॥

५. षिञ् बन्धने । सिनाति, सिनीते । असैषीत् । सौतिषयोरेव
षणि—(८।३।६१) इति नियमात् सिसीषति । स्वादौ (५।२) सिनो-
२० ति । अस्यैव प्रासकर्तृकस्य (द्र० ८।२।४४ वा०) सिनो प्रासः^२
स्वयमेव ॥५॥

६. स्कुञ् आप्रवणे । आप्रवणमुद्धरणम् । सौत्रोऽयम् इत्या-
चार्याः^३ । तन्मुस्तुन्मुस्कन्मुस्तुन्मुस्कन्म्यः शतृश्च (तु० ३।१।८२)—स्कुनाति
स्कुनीते, स्कुनोति स्कुनुते । स्कोता ॥६॥

२५ १. 'मासविक्रयी' पाठा० ।

२. 'ग्रामः' कचिदपपाठः ।

३. 'आचार्यः' पाठा० । द्र० घातुवृत्तिः (पृष्ठ ३६५) ।

७. युञ् वन्धने । युनाति, युनीते । योता । अदादौ यु मिश्रणे
(२।२५)—यौति, यविता । चुरादौ यु छुप्सायाप् (१०।१५७)—
यावयते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. क्नुञ् शब्दे । इतो गुपर्यन्ता(९।२७)विंशतिः सेटः । क्नुनाति, ५
क्नुनीते, क्नविता ॥८॥

१०. द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति, द्रूणीते । द्रविता । द्रूतः^१ ।
स्वादाँ (५।३३ दुर्गमते) द्रुणोति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवनं शुद्धिः । प्वादीनां वृक्कः (७।३।८०)—
पुनाति, पुनीते । पूषो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानत्वम्—पूना यवाः, १०
पूतोऽन्यत्र । निरम्योः पूल्पोः (३।३।२८) घञ्—निष्पावो व्रीहिभेदः ।
म्वादाँ पूङ् पवने (१।६।९१)—पवते । दिवादाँ^२ पूयते । पोत्रम् । पवित्रम् ।
पुत्रः । पोतः । नप्तेनष्टु (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥

१२. लूञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । लविता । सनि नेट् (द्र०
७।२।१२)—लुलूषति । अलीलवत् । लिलावयिषति ओः पुयण्यपरे १५
(७।४।८०) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । ल्वादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—
निष्ठानत्वम्—लूनः । ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् (८।२।४४ वा०)—
लूनिः । अतिलूधु (तु० ३।२।८४ इत्रन्) इतीञन्—लवित्रम् । आणक् लू-
शिक्षि (तु० दश० उ० ३।२७) इति लवाणकः । लृता । हसिष्टु (उ० ३।८६)
इति तन्—लोटः^३ । प्रसुल्वः सममिहारे वुन् (३।१।१४६) लवकः । नामन्- २०
सामन् (दश० उ० ६।७६) इति लोम । निरम्योः पूल्पोः (३।३।२८) घञ्-
अभिलावः ॥११॥

१३. स्तृञ् छादने । स्तृणाति, स्तृणीते । आस्तरिता आस्त-
रीता—वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२)
वेट्—आस्तरिषीष्ट आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिष्ट आस्तीर्षि । इट् सनि वा २५
(७।२।४१)—आतिस्तीर्षति आतिस्तरिषति आतिस्तरीषति ।

१. 'द्रवितः' इत्यपपाठः कचित् । द्र० अष्टा ७।२।११॥

२. क्षीरतरङ्गिययां दिवादाँ न दृश्यते । ३. 'क्षिचलोमा' इत्यधिकः कचित् ।

अत् स्पृदत्वरप्रथ (७।४।९५) इति चङ्ङ्यभ्यासस्यात्वम्—अतस्तरत् ।
 आस्तीर्णः । स्तीर्णिः । प्रे स्त्रोऽयत्ने—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यत्ने तु
 प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वावशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः, शब्दे—
 विस्तरः । अन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृक्षासनयोर्विष्टरः
 ५ (८।३।३३), अवे तस्त्रोर्घञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादौ स्तृञ्
 (५।६)—विस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो विस्तरभेदः । स्तरी—(द्र०
 उ० ३।१५८) मेघः शय्या च—स्त्रीरमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । कीर्णः । कीर्णिः ।

कृञ् इत्येके ॥१३॥

१० १५. वृञ् वरणे । वृणाति, वृणीते । वूर्णः । वूर्णिः । विवरः ।
 कृवृद्वृदारिभ्य जनन् (दश० उ० ५।५२) - वरुणः । वृञ् इति नन्दी ॥१४॥

१६. धूञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरत्तिष्ठति (७।२।४४)
 इति वेद्—विधोता विधविता । धूञ्प्रीनोर्नुक् (७।३।३७ वा०)—विधू-
 नयति । स्तुसुधूभ्यः परस्मैपदेषु (७।२।७२)—अधावीत् । धूनः । धूनिः ।

१५ स्वादौ धूञ्धुनौ (५।१० पाठान्तरे) धूनीति, धुनीति । अवधूतः, विधुतः ।
 चुरादौ (१०।२२४) धूनयति । तुदादौ धू विधूनने (६।९८)—
 धुवति ॥१५॥

१७. शृञ् हिंसायाम् । शृणाति शृणीत । शीर्यने । शीर्णः ।

शीर्णिः । शृदृप्रां हस्त्रो वा (७।४।१२)—विशशरुः विशश्रुः । लषपतपद

२० (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—विशारुकः । शृबन्धोराकः (३।२।१७३)—शरारु-
 हिंस्रः । उणादौ शरारिराटिः^१ । किंजरयोः श्रिणः (उ० १।४)—किंशा-
 रुर्घान्यशूकम् । शृस्त्वलिहि (उ० १।१०) इत्युः—शरुर्हिंस्रः^२ । आङ्परयोः
 खनिशृभ्यां ङिच्च (उ० १।३३)—परशुः । शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० १।१२६)

गश्च लुट् च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) शिशिरम् (द्र०
 २५ उ० १।५३) । शरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । शरणम् । गण शकुनौ (उ०
 १।१२७)—शार्ङ्गः^३ । शृदृमसोऽदिः (उ० १।१३०)—शरद् । कृगृशृदृभ्यो

१. द्र० हैम धातुपारायणम् ५।२४॥

२. 'वज्रम्' पाठ० ।

३. 'शारङ्गः' इत्यपपाठः कचित् ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कृशशृङ्गवृत्तिभ्यः श्वरच् (दश० उ० ८।४७)—
शर्वरी । शृङ्ग्याम् च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश० उ०
८।७०)—शर्करा । शृपृम्यां किद् (द० उ० ६।१०) इतीषन्—शिरीषम् ।
मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शृपृवृजां द्वे रुक् चाम्यासस्य (उ० ४।१९)
—शर्शरीका । कृशपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—शरीरम् । असुन् कित् ५
(द्र० उ० ४।१९४) शिरः । कृशशृपृकुटिमिदिषिदिभ्यश्च—(उ० ४।१४३)
इतीन् कित्—शिरिः । शिरः^१ शकुनौ (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण्
शारिः, शारिका । ऋदोरप् (३।३।५७)—शरः । शृ वायुवर्णनिवृतेषु (३।३।
२१ वा०) घञ्—शारो वर्णो वायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं
वस्त्रम्—गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरं कशः ॥१६॥ १०

१८. पृ पालनपूरणयोः । पृणाति । शुद्धां हस्वो वा (७।४।१२)—
निपपः निपप्रुः । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । न ध्याख्यापृमूर्छिमदाप् (८।२।५७)—पूर्तः,
पूर्तिः । पूरी आप्यायने (४।४३) इत्यस्मात् पूर्णः । आजमात् (३।२।१७७)
इति क्तिप्—पूः । पृमिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु बहु । पुरः कुषन् १५
(उ० ४।७४)—पुरुषः । अतिपृवपि—(उ० २।११७) इत्युसिः—परुः पर्व ।
घापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शृपृम्यां कित् (दश० उ० ६।१०)—
पुरीषम् । पुकलिभ्याम् (दश० उ० ६।१५) उषच्—परुषम् । स्नामदि (उ०
४।११३) इति वनिप्—पर्व । जुहोत्यादौ (३।४) पिपति, चुरादौ पृ
पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥ २०

१९. मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वृ^३ भृ मरणे^३ । वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

१. दशपाद्याः कपाठे 'शरः' पाठः । अन्यत्र श्रः । परन्तु शर्करासाधके
दशपादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठ्यते ।

२. काशिकायां (३।३।२१) उद्धृतमिदं पदार्थम् ।

३. अत्र 'वृ वरणे' इत्यन्येषां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वृ वरणे, वृ
वरणे तत्र चाद्यं पवर्गवृत्तीयादि बहवः पठन्ति । वृ मरण इति स्वामि-
शाकटायनौ' इति (पृष्ठ ४१) । आद्यमित्यस्यार्थः 'वृ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृ वरणे'

२१. भृ भर्जने च^१ । भर्जन पाकः^१ ॥

२२. दृ धिदारणे । दृणाति । दीर्णः दीर्णिः । विददरुः विददुः ।

अत् स्पृद्वर (७।४।६५) इति व्यददरत् । दृसनिजनि (उ० १।३) इति

अणु—दरुः । कृगृदृभ्यो वः (उ० १।१५५)—दर्वः । शृदृमसोऽदिः (उ०

५ १।३०)—दरदो देशः । दरद् ईषदर्थेऽव्ययम् । तस्य दरेति प्राकृते अपभ्रंशः ।

स एव कविमिश्रान्या प्रयुक्तः—दरदलितहरिद्रा (विद्वशालमञ्जिका ३।१७) इति ।

कृवृतदारिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृभ्यां विन् (दश० उ०

१।२३)—दर्विः । दृणातेर्ह्रस्वश्च (तु० उ० ४।१८३) इति तिप्—दृतिः । उदि

दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ८।६७ कपाठः)—उदरम् । फर्कीकाद-

१० यश्च (उ० ४।२०)—दर्दरीकम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) दरद्,

दरी । पृषोदरादौ (द्र० ६।३।१०९) दर्दरो वादचमाण्डम् । ददुरः ।

घटादौ । दृ भ्ये—(१।५४५) दरति, दरयति । अस्माद् दारयति ॥२१॥

२३. जृ वयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादौ

(४।२०) जीर्यति ॥२२॥

१५ २४. नृ नये । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादौ (१।५४६)

नरयति । नरोऽच्चि (द्र० ३।१।१३४) । नृनरयोर्वृद्धिश्च (४।१।७३ गणसूत्र)

—नारी ॥२३॥

२५. कृ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादौ कृ विक्षेपे

(६।१०६)—किरति ॥२४॥

२० २६. ऋ गतौ । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरीषति,

अरिरीषति, ईर्षिषति ॥२५॥

२७. गृ शब्दे । गृणाति । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । धातुवृत्तिकारस्तु पुरुषकारवचनमुद्धृत्याह—‘तत्राद्यशब्देन जित् वृणाति-

रुच्यते । स्वामिश्राकटायनावप्येवं पठित्वा मरणार्थत्वमाहनुः’ इति (धातुवृत्तौ पृष्ठ

२५ ३६८) । हीनतरङ्गिण्यां मुद्रितशाकटायनधातुपाठे चोभयत्र दन्त्योष्ठयादिः पाठ

एवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६), तत्र ‘पाकः’ इत्यस्य स्थाने ‘पाकम्’

इति पाठः ।

रीत् । कृशोत्त्व (दश० उ० १।१०६) गुरुः । तुदादौ गृ निगण्ये (६।११०)
गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः ।

२९. ज्या वयोहानौ । इतो नवानिष्टः । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६)
इति सम्प्रसारणम्—जिनाति, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२),
प्वादीनां ह्रस्वः (७।३।८०) । जीनः । जीनिरिति दुर्गः, नन्दी त्वाह—किनि
प्राप्ते ग्लान्ताज्याहाम्यो निः (३।१।९४ वा०)—ज्यानिः, वीज्यात्वविभ्यो निरु
उणादौ (उ० ४।४८) । कविधौ प्रसारिभ्यो ङः (द्र० ३।२३ वा०)—ब्रह्मज्यः
उणादौ नक् (द्र० उ० ३।२) जिनः । ल्यपि च, ज्यश्च (६।१।४१-४२)—
प्रज्याय ॥२७॥

१०

३०. व्ली वरणे । व्लिनाति । अर्तिहीव्ली (७।३।३६) इति
पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेषणयोः । रेवणं हिंसा । रिणाति । रीणः ।
रेपयति । दिवादौ रीङ् सवणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली श्लेषणे । लिनाति । लीनः । दिवादौ (४।२९) ली- १५
यते । चुरादौ ली व्रीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. वृत् । ल्वादयः प्वादयश्च वर्तिताः ॥

३४. ल्वी गतौ । ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे । व्रीणाति । व्रीतः । उणादौ व्रीहिः ॥३२॥

३६. व्री भरणे । व्रीणाति । व्रीतः ॥३३॥

२०

३७. क्षिष् हिंसायाय । क्षिणाति । अङ् (द्र० ३।३।१०४)—
क्षिया । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, भ्वादौ (१।१४९) क्षयति,
तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्भातुव्याख्याने सायण आह—‘स्वामिकाशयपादयो “अर्तिहीव्री”
इति पठन्तो त्रेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः । (धातुवृत्ति पृष्ठ ३७०) । वीरतरङ्गिययां तत्र २५
नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । अत्र तु पूर्व व्ली वरणे (३०) धातावेव व्लेपयतीत्युदा-
ह्रियते । २. द्र० हैमोणादि ७१० ।

३८. ज्ञा अवबोधने । ज्ञाननोर्जा (७।३।७९) — जानाति, जानीते ।

- अनुपसर्गाज् षः (१।३।७६) उभयम्, नेह — अवजानासि मां मूढ ? अपह्वे षः (१।३।४४) तङ् — शतम् अपजानीते । सम्प्रतिम्यामनाध्याने (१।३।४६) संजानीते, प्रतिजानीते । शशुस्पृष्टां सनः (१।३।५७) तङ् — जिज्ञासते ।
 ५ नानोर्ज्ञः — (१।३।५८) — पुत्रमनुजिज्ञासति । शोऽविदर्थस्य करणे (१।३।५८) पृष्ठी — सर्पिषो ज्ञानीते । वान्यस्य संयोगोदः (६।४।६८) एत्वम् — ज्ञेयात् । ज्ञायात् । मारणतोषण (१।५।४८) इति नित् — संज्ञपयति । सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति वेद् — जिज्ञपयिषति, अनिदृष्टे आपक्षपृथामीत् (७।४।५५) — क्षीप्सति । इयुषवहा (३।१।२३५) इति कः — ज्ञः । प्रे दाज्ञः (३।२।१६) — पथिप्रज्ञः । वा दान्तशान्त (७।३।२७) इति^१ संज्ञतः, संज्ञपितः ।
 १० आतश्चोपसर्गे (३।३।१०६) — प्रज्ञा । ज्ञायते — ज्ञातिर्वन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-^२ रिति नास्ति, प्रसिद्धेनापहृतत्वात् ॥३५॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. बन्ध बन्धने । ४१. अनुदात्त उदात्तेन ।

- १५ बध्नाति । बन्धान — हलः शनः शानञ्भौ (३।१।८६) । अमान्त्सीत् — एकाचो वशो मष् भवन्तस्य स्त्रोः (८।२।३७) । बन्धकी । उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) बन्धूकम् । शृष्टुबिहि (उ०^१ १।११) इति बन्धुः — इषितिमिमदि (दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — बधिरः । बन्धेर्ग्रन्थिबुधि च (दश० उ० ५।३८) इति नः — बध्नः सूर्यः, बुध्नो मूलम् । अधिकरणे बन्धः
 २० (३।४।४१) णमुल् — हस्तबन्धं बद्धः । संज्ञायाम् च^३ (कातन्त्र कृत् ४५६) कुक्कुटीबन्धं बद्धः ॥३६॥

१. इतोऽग्रे 'विज्ञतः' इत्यधिकं कञित् ।

२. मावे कित् न भवतीत्यर्थः ।

३. लिबिशेनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाकृष्य मन्वेऽष्टाध्यायी-

- २५ सूत्रसंख्या प्रप्ता । क्षीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिसूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्रसूत्रमुद्धृतम् । कातन्त्रे त्वित्थं सूत्रपाठः — 'बन्धोऽधिकरणे च (४५५) संज्ञायां च' (४५६) । क्षीरस्वाम्यन्यत्रापि पाणिनिसूत्रप्रदर्शनावसरे स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्र-सूत्रमुद्धरति ।

४२. वृङ् संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा । वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७।२।३८) दीर्घः । विवरिता^१ विवरीता । अवृत, अवरीष्ट, अवरीष्ट । वृवृषते, विवरिषते, विवरीषते । जल्पमिष्ट (३।२।१५५) इति षाकन्—वराकः । वृङ् एन्यः (तु० दश० उ० ८।३) वरेण्यः । वर्वरीका । ग्रहवृद्धिभिगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः ।^५ स्वादौ वृङ् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. अन्थ विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-पदिनश्च । अश्नाति । अथित्वा अन्थित्वा^४ । यकृचिणोः प्रतिषेधे अन्थग्रन्थ-वृषात्मनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—अश्नीते माला स्वयमेव, अश्न्यिष्ट । अन्थिग्रन्थिदन्मिस्वञ्जीनां (तु० १।२।६ काशिका) छिटः^{१०} कित्त्वं, एत्त्वं चोपसंख्यायने—अथुः । चुरादौ अन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६) वा णिच्—अन्थयति अन्थयति, ग्रन्थयति अन्थयति । स्वादौ अथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—अन्थते, ग्रन्थते ॥३८॥

४५. मन्थ विलोडने । मथ्नाति । स्वादौ (१।३७) मन्थति, तथा मथे विलोडने (१।५८३)—मथति ॥३९॥^{१५}

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो बन्धनम्^५ । ग्रथ्नाति । ग्रन्थनम् । अश्नातिवद्^६ उदाहार्यम् ॥४०॥

१. सर्वहस्तलेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'ग्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।^{२०}

४. 'नोपघात्यफान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गियायां पाठग्रंथः प्रतीयते । तथा ब्राह्म पुरुषकारः—'संदर्भे अथनक्रियायां अन्थग्रन्थधातु वतते इति वीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अत्र 'अथनक्रियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'अन्थन क्रियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारवचनं सायणोऽप्युदाहरणम्—'पुरुषकारेऽपि सन्दर्भे अथनक्रियायां अन्थिग्रन्थि-धातु वतते इति वीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं वीरस्वाम्यपि स्वादौ "क्रथादौ अन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'अन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति वीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थमेदात् अन्थिः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् ।^{२५} ६. 'अन्थिवत्' पाठा० ।

४७. कुन्थ श्लेषणे^१ । कुन्थनाति । कुन्थित्वा कुयित्वा । कुथो
हस्तिपल्याणम् । कुथा । कुथि इति दुर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षोदे । मृदनाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिकन्
(१।४।३९)—मृत्तिका । मृदमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृदि-
त्वा ॥४२॥

४९. मृड मुखने । मृडनाति । मृडित्वा । तुदादौ (६।३९)
मृडति । मृडः । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५०. गुध रोषे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२)
गोधूमः । मिदादौ—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्^२ । दिवादौ
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्यति ॥४४॥

५१. कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो बहिष्करणम् । कुष्णाति । कर्म-
कर्तरि कृषिजोः प्रावां श्यन् परस्मैपदं च (३।१।९०)—कुष्यति पादः
स्वयमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इङ् वा—निष्क्रोषिता निष्क्रोष्टा,
निरकोषीत् निरकुक्षत् । इण् निष्ठायाम् (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृद-
२५ मृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—कुषित्वा । हनिकुषि (उ० २।२) इति
क्थन्—कुष्ठम् । उषिकुषि (उ० २।४) इति थन्—कोष्ठम् उदरम् ।
बाहुलकात् (३।३।१) प्रकोष्ठो विस्तृतकरः । उचिकुसिकुषिम्यः कित्^३ (दश०
उ० ६।२१ कपाठः) कुषितम् । प्लुषिशुषिकुषिम्यः कित् (दश० उ० १।२१)
कुक्षिः । कुठिकुषिमां काकुः (दश० उ० १।२५० कपाठः) कुषाकुः ॥४५॥

५२. क्षुभ संचलने । क्षुभ्नाति, क्षुभ्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९)
णत्वामावः । क्षुब्धस्वान्त (१।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्, क्षुभितो-
ऽन्यः । अक्षोमीत् । दिवादौ (४।१३०) क्षुभ्यति, अक्षुभत् । म्वादौ
(१।४९९) क्षोभते ॥४६॥

१. अत्राह पुरुषकारः—‘संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम् इति हीरस्वामी’
२५ (पृष्ठ ७७) नात्र तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. ‘गोधातले व्याघातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिखितेन मूलोणादिसूत्रसंख्यामनिर्दिश्य हैमोणादिसूत्रसंख्या २१२
तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. णम तुम हिंसायाम् । प्रणमनाति । दिवादौ (४।१३१)
नम्यति । द्युतादौ (१।५००) नमते । तुम्नाति । तुम्यति (४।१३१) ।
तोमते (१।५००) ॥४७, ४८॥

५४. क्लिशू विवाधने । क्लिश्नाति । क्लेष्टा क्लेशिता । क्लिशः
क्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद्—क्लिष्टा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादौ (४।५०) क्लिश्यति । क्लेशः, कीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । उपेयिवाननाश्वाननूचा-
नश्च (३।२।१०४) इत्यनाश्वान् साधुः । आशितः कर्ता (६।१।२०७) आद्यु-
दात्तः । घञ् (द्र० ३।३।१२१)—समाशा गोमता जिताः । इष्यशिम्यां तक्
(उ० ३।१।४८)—अष्टका । अशिपणाम्यो रुग्लुकौ च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अश्विः । स्वादौ अश् व्यासौ (५।२१)—अश्नुते । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उग्रस उज्ज्जे । भ्रस्नाति । भ्रस्त्वा भ्रसित्वा । चुरादौ
(१० १९१) भ्रासयति ॥५१॥

५७. इष आभीक्ष्ण्ये । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । इष्णाति ।
पिबित्वा । प्रेषितः । दिवादौ इष गतौ (४।१७)—अन्विष्यति । तुदादौ १५
इषु गतौ (६।५८)—इच्छति, इष्ट्वा पिबित्वा, तीषुसह (तु० ७।२।४८) इत्य-
स्यैव ग्रहणम्—इष्टः । अतो यस्य विमाषा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७)
निषेधो नास्ति—प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्लादौ विण् व्यासौ
(३।१४)—वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु । पुष्णाति । पुषितः ।
विपुद् । प्लुष्णाति । स्वादौ (द्र० १।४६३) प्रोषति, प्लोषति, दिवादौ
प्लुष दाहे (४।७, २१०)—प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकारे (पृष्ठ ११८, ११९) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७४) च पाठ
सुदधृतस्तथात्र 'उग्रस्नाति उग्रसांचकार' इत्यादि पाठेन मान्यम् । चुरादौ (१९१) स्वयं २५
वक्ष्यति वीरस्वामी—'उः प्रयोगसमायात्येके—उग्रासयति, उग्रस्नाति । उभयत्रापि
उत्पूर्वं इत्यन्ये—उदग्रासयति, उदग्रस्नाति इति तदप्यत्राहुसन्धेयम् ।

६० पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । दिवादौ (४।७३)
पुष्यति; पोष्टा, पुष्करम् पुष्कलम् । भवादौ (१।४६२) पोषति ॥५६॥

६१. मुष स्तेये । मुष्णाति । रुदविद (१।२।८) इति मुषित्वा,
मुमुषिषति । मुषितः । मुषेदीषश्च (उ० २।४२) इति किकन्—मूषिकः,
५ मूषिका । सवृभूशुविषुविम्यः किन् (दश० उ० ३।१९)—मुष्कोऽण्डः फलं
[च] ॥५७॥

६२. खव भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तौ । खवनाति ।
ख्वोः शङ् (६।४।१६) इति खौनातीति^१ सम्याः । खविता । खौः ।
खच इति दौर्गाः ॥५८॥

६३. हेठ च । खर्वार्थे । हेठ्नाति । भवादौ हेठ विवाधायाम्
(१।१६६)—हेठते ॥५९॥

६४. उदात्ताः उदात्तेतः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदात्तः स्वरितेव ।
उपादानं स्वीकारः । ग्रहिव्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
१५ गृह्णाति, गृह्णीते । ग्रहोऽखिति दीर्घः (७।२।३१)—ग्रहीता । चिण्वदिटो
दीर्घो नेष्यते (द्र० ७।२।३७ भाष्यम्)—त्वया ग्राहिष्यते । अग्रहीत्,
हृष्यन्तवण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१।२।८) इति कित्—
गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहादेर्णिनिः (द्र० ३।१।१३४)—ग्राही । विभाषा
ग्रहः (३।१।१४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३।१।१४४)—
२० गृहम् । अचूपकरणे शक्तितोमरलाङ्गल (तु० ३।२।९ वा०) इत्यच्—शक्ति-
ग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे (३।२।६ वा०)—सूत्रग्रहः । फलेग्रहितात्ममरिश्च
(३।२।२६) । पदात्सैरिवाद्या (३।१।११९) इति क्यप्—प्रगृह्यं पदम्, गृह्याकः
पक्षी, ग्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । ग्रहवृद्ध (३।३।५८) इत्यप्—
निग्रहः । उदि ग्रहोः (३।३।३५) घञ्—उद्ग्रहः । समि घृष्टौ (३।३।३६)—

२५ १. अत्र धातुरूपे विप्रवदन्ते वैयाकरणाः । तद्यथा—खौनातीति कविकल्प-
द्रुमटीकायां दुर्गादासः (पृष्ठ १६८) । तत्रैव 'केचित्तु धादित्वाद ह्रस्वे खुनातीत्याहुः ।
धातुपारायणस्तु ख्वनातीत्युदाहरति । काशकृत्स्नधातुटीकायां 'खौनाति' इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तौ स्वामिमते 'खञ्जाति' इत्युक्तम्, तदत्र दौर्गम्यतेनोच्यते (पृष्ठ ३७५) ।

संग्राहो मल्लय । अत्रे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे (३।३।५२) वा—अवग्रहः, अव-
 ग्राहः । अवग्रहो हस्तिललाटे (तु० अमर० २।८।३८) । अत्रे वणिजाप
 (३।३।५२)—तुलायाः प्रग्राहः, प्रग्रहः । रश्मौ च (३।३।५३) प्रग्राहः
 प्रग्रहः । आक्रोशेऽन्योर्ग्रहः (३।३।४५)—अवग्रहो ह ते वृषल भूयात्,
 निग्राहः । अत्रे लिप्तायाप (३।३।४६)—छुवंप्रग्राहेण चरति द्विजो भिक्षा- ५
 र्थी । परौ यस्ते (३।३।४७)—उत्तरपरिग्राहं गृह्णाति । अत्रेषु ग्लहः
 (३।३।७०) । तितुत्र (७।२।९) इत्यत्र ग्रहादेर्निषेधात् (द्र० ७।२।९ वा०) —
 निगृहीतिः । नाम्न्यादिशिग्रहोः—(३।४।५८) णमुल्—नामग्राहं वक्ति ।
 ग्रहेरनिः (उ० ५।६७)—ग्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

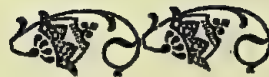
भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

१०

क्षीरतरङ्गिण्यां

क्रयादिगणः

सम्पूर्णः ॥ १

॥ अथ चुरादिगणः ॥

व्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात्,

चुरादिरधुनारब्धो यत्र भग्ना महारथाः ।

पाठेऽथे चागम^१अंशान्महतामपि मोहतः^२,

न विद्मः किं नु जहिमः किं वात्रादध्महे^३ वयम्^४ ॥

५

१. चुर स्तेये । चुरादिभ्यो णिञ् (३।१।२५) इति स्वार्थे णिञ्
स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः क्रवादौ, लचिश्चेष्टश्चुरादिषु^५ इति लङोः (१०।५) स्वरि-
तेत्त्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
तद् नास्ति । चन्द्रस्तत्राप्युभयपदित्वमाप्नासीत्, णिञ् विकल्पं च^६ । चोर-
१० यति । प्रत्ययान्ताद् (द्र० ३।१।३५) आम्—चोरयांचकार, अचूचु-
रत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति ण्यन्तादपि णिच्यचूचुरदित्येव । कि-
लुग्-उपधात्-चङ्पर-निर्हास-कुत्तेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति
स्थानिवत्त्वनिवेधान् णौ णिलोपे ऽग्लोपित्वाभावात् नालोपिशास्त्रदि-
ताम् (७।४।२) इति णौ चङ्युपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा-
१५ दौ (गण० ३।१।१३४) चोरद्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८)
चौरः । छत्रादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णो वा । णेऽप्यण्कृतं कचिद् (तु०
परिभाषावृत्ति ७६) इति चौरी, तापसी । भिद्वादित्वात् (गण० ३।३।
१०४) चुरा । ययांसश्चो युच् (३।३।१०७)—चोरणा । एज् अययन्तानाम्^७
इति वञ् प्रतिप्रसूयते—चोरः ॥१॥

२०

१. 'वागम०' पाठा० ।

२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठअंशबाहुल्यं प्रदर्शयते ।

३. 'दधमहे' पाठान्तरम् ।

४. 'न विद्मः किञ्जिहीमोऽत्र वा किमुपादध्महे वयम्' पाठान्तरं श्रीदमनो-
रमायां (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २६१) च ।

२५

५. अनुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्वं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र०
चुर घातौ, पृष्ठ ३७७) ।

६. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काशकृत्स्नधातुकवृ-
त्तीकायां परस्मैपदमेवोदाह्रियते ।

७. द्र० पृष्ठ ३६, टि० २ ।

२. चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपूजि (३।३।२०५)
इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्यगयन्ताश्चरादय इति ज्ञाप्यते,
अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् अनिदितां हल उपधायाः क्किति (६।४।२४)
इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो लुमनुषक्ता एव पठ्यन्ते,
लक्ष्याच्चानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा लघुषुः ५
पुण्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ माप्यम्) ॥२॥

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति दुर्गः—स्फुण्ट-
यति । स्फुडि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिरेव १श्चरादिषु १०
इति स्मृतेः स्वरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लक्षेर्लुङ्
च (तु० ३।२६०) इती—लक्ष्मीः । राम लक्ष्म आलोचने (१०।१४४) इत्याकु-
स्माद् आत्मनेपदार्थः पाठः—लक्षयते ॥५॥

६. कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । गादिःपारायणे—गुन्द्रा भद्रमु-
क्ता । ऋदिदित्येके ॥६॥ १५

७. लड उपसेवायाम् । लाडयति, उपलालयति ५ पुत्रम् ।
लालना ५ । नान्ये मितोऽहेतौ च (१०।८२) इति मित्वं नास्ति । भ्वादौ लुङ्
विलासे (१।२५०) त्वनेकार्थत्वाज् जिह्वोन्मथनयोर्लङिः (१।५६१) इति मित्व-
लङयति ॥७॥

८. मिदि ५ स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्ठी । मिद इति २०
कौशिकः—मेदयति ॥८॥

१. 'लक्षिरेकश्चु०' पाठा० ।

२. पूर्वं स्मृतः (१०।१) ।

३. उदघृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७६) ।

४. डलयोरेकस्मरणात् । द्र० पृष्ठ ५९ टि० १ ।

५. अत्र धातुवृत्तिकारोऽन्यथा स्वामिपाठमुदाजहार । तथा—'दीरस्वा-
म्यनिदितं पठित्वा कौश्रिदिदितं पश्यत इत्याह' इति (पृष्ठ ३७९) । २५

१. ओलडि उत्सेपे^१ । ओलण्डयति भारम् । ओलण्डितः ।
 तथा लण्डिः^२ इति स्मरणाद् ओदित्वं नास्ति । अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात्
 निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डनः ।
 दौर्गास्तु के लण्डिन इत्युदाजहुः, तच्च पापात् पापीयः, अत्र बह्वितस्य
 ५ नत्वाद् । अन्यथा विज्ञादिवद् विदितादौ नत्वं स्यात् । चान्द्रा लन्दि-^३
 मप्याहुः—अवलन्दयत्युष्ट्रम् । इत्थं लक्षणमलक्ष्यताम् अन्धकुक्कुटीन्यायेन
 लक्ष्यमनुसरतां कियदिव कप्यामः, कियदिव^४ तुप्यामः ? ॥९॥

१०. जल अपवारणे । जालयति । जालकः । जालम् । लज्ज
 इति नन्दी—लाजयति, लाजाः । चान्द्रा उभयमप्येतद्वेषुः, जल वात्ये
 १० (१।५७०), लज लाजि (१।१५१, १।५२) इत्याभ्यां सिद्धेः । ज्वलादौ जल
 वात्ये (१।५७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने । गहनं बाधा । पीडयति । कितं बाधित्वा
 युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) सिदादित्वात् (गण० ३।३।१०४) पीडा ।
 आजमासमाषदीप (७।४।३) इत्यपि पीडत् अपोपीडत् । पीड अवगाहन
 १५ इति डुगः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं भ्रंशनम् । नाटकाद्यपिषाम्
 (२।३।५६) इति चौरस्योच्चाटयति । नाटकः । भ्वाद्गौ घटादौ
 नट नतौ (१।५३८)—नटयति शास्त्राम् । नट वृत्तौ (१।२०९)—नटति
 नाटयति । नड इति नन्दी—नडः, नाडी प्रणालः, प्रणाली^५ ॥१२॥

२० १३. अथ प्रतिहर्षे । आधवाद्वा (१०।२००) इत्यत्र अथ हिंसायाम्
 (१०।२१६) इति सिद्धिः, इह पाठाद् रूपान्यत्वम्—आथयते । नन्दी कथ

१. 'उत्सेपेण' पाठा० ।

२. अष्टोऽयं पाठः । अयं सम्पूर्णः श्लोको भृचातौ (पृष्ठ ५) पठ्यते ।
 तत्रापि चतुर्थचरणस्य पाठो महान् अष्टः । तत्रैव टिप्पण्यां चतुर्थचरणस्य 'स्मर्यते'
 २५ नेत् तथोलडे' इति शुद्धः पाठ ऊहितः । तदनन्तरमस्मद्ग्रहित एव पाठः पुरुषकारेणोद्धृत
 उपलब्धः (पुरुष० पृष्ठ ११६) ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

४. 'कियद्वा' पाठा० ।

५. डलयोरेकस्मरणादिति नियमेन ।

इत्याह—काथपिपाह (२।३।५६) इति चौरस्योक्ताथयति ॥१३॥

१४. बध संयमने । बाधयति, अबीवधत् । भ्वाद्बौ बाध रोदने (१।६)—बाधते, अबवाधत् । बन्ध इति चान्द्राः^१—बन्धयति, बन्ध-ति । क्रयाद्बौ (१।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । अनुपसर्गालुम्पिन्दि ५ (३।१।२३८) इति शः—पारयः । ह्वाद्बौ (३।४) पिपति, क्रयाद्बौ (१।१८) पृणाति । पृ इति दुर्गः—पारः ॥१५॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयोः । प्राणनं जीवनम् । ऊर्जयति । ऊर्जनम्, ऊर्जस्विनि (?) प्राप्ते आजमास (३।२।१७७) इति क्तिप्—ऊर्क, ऊर्जस्विन् (द्र० ५ २।११४) इति निपातनाद् असन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥ २०

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पक्ष परिग्रह इत्येके । पश्चयति ॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम् । चूर्णयति । चूर्णं पेयण इति चन्द्रः^२ ॥१८॥

१९. पथ्य प्रक्षेपणे । पथयति । पृथ इत्येके^३ ॥१९॥

२०. साम्ब^४ संबन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब १५ इत्याह^५—शम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिमध्याचरिभ्यो णः (३।२।१ वा०)—मांसभक्षा । भक्षतेर्घञ्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः^६ । कुट्टयति । कुट्टनी । जल्पमिच्च

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोऽपि चन्द्रनाम्ना २० उद्धर्तामं पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उद्ध्रियते (पृष्ठ ३८०) ।

४. 'साम्ब इति केचिद्' इत्येवं स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्र-धातुपाठे नोपलभ्यते धातुः । २५

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युद्ध्रियते पाठः ।

कुट्ट (३।२।१५५) इति शाकन्—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अल्पीभावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येके । दौर्गा द्वावपि
पेटुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. मुट्ट अनादरे । मुट्टयति । चन्द्र^१दुर्गां षोपदेशान् मुट्टा-
५ दीन् मन्येते—मुषुट्टयिषति । अट्ट इति च दुर्गाः—अट्टयति । अट्टो मञ्जः,
अट्टं सिद्धमन्त्रम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जल्पमिच्च (३।२।१५५) इति
लुण्ठाकः । म्वादेर्लुटि (१।२५५) इत्यादिदर्शनात् लुण्ठ इत्येके ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगत्योः । शाठयति. श्वाठयति ।
१० म्वादौ शठ कैवे (१।२३६), अस्मात् शठः । शठि इति दौर्गाः—श्वण्ठ-
यति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । निकेतन-
मावसथः । तुज्जयति । तुज्जः । पिज्जयति । लुज्जयति । पट पुट (१०।
१६७) आदाव् आस्वदः सकर्मकान् इति सकर्मकार्थमर्थभेदार्थं वैषां पाठः,
१५ रूपभेदार्थं वा—तुज्जयते । म्वादौ तुज्जनि (१।१५४) । पिजि (२।२०
कौशिकमते)^२—पिज्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गतौ । पेसयति । म्वादौ (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति^३
चन्द्रः—सामयति । सान्त्वम् । उणादौ नामन्सामन् (दश० उ०
२० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वल्क वल्क परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति ।
वल्कलम् । वल्कस्तस्त्वक् ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्मिट इत्येके^४ ॥३५॥

१. चान्द्रधातुपाठे 'षट् हिंसायाप्त' (१०।१७) पठ्यते, न वुट्टेति ।

२५ २. लिबिशेनास्य धातोः संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'साम सान्त्वने' इति घुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१०।८९) पाठः ।

लिबिशेनास्यापि संख्या नैव लिखिता । ४. उद्धृतं पुरुषकोर (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फटयति । स्फटकः । संस्फटस्तुमुल-
युद्धम् ॥३६॥

३३. श्लेष श्लेषणे । श्लेषयति । श्वादी (१।४६३) श्लेषति,
दिवादी (४।७७) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गतौ । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैरिवाचकः ॥३८॥

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिच्चुः कर्पासस्तुलं च,
पिच्चव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद संवरणे । छादयति^१ मुखम् । छदिर् अर्जने (१।५५०)
मित् — छदयति । आ ध्रुवाद वा (१०।२०२) इति छद अपवारणे^२
(तु० १०।२।५) — छदयति, छदति, रूपान्यन्वार्थं वेह पाठः — छादयते १०
वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति च्छन्नः, छदितः । आदेर्वेऽङ्गयुपसर्गस्य (६।४।
९६) इति ह्रस्वः — प्रच्छदः, उरच्छदः^३, पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण (३।३।११८),
नेह संप्रच्छादः । इस्मन्त्रकिप्सु च (तु० ६।४।९७) इति ह्रस्वः — छदिस्
अचिशुचि (उ० २।१०९) इतीस्, छवः, छत्रम्, गृहच्छत्र ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विश्राणनम् । युचि प्राप्ते चि- १५
न्तिपूजि (३।१।१०५) इति चकाराद् अङ् इष्यते कुत्सावत् — श्राणाः
या मिश्रवे दीयते । हेतौ घटादित्वाच् (१।५३८) श्राणयति ॥४१॥

३८. तड आघाते । ताडयति । ताडैर्णिलुक् च (उ० १।६८) —
तडित् । अलीकादी (द्र० उ० ४।२५) तिन्तिडीकम् । पिनाकादयश्च (उ०
४।२५) इति नडाकः, नाडका । तट इत्येके — तात ताडय ताटकाम^४, २०
तटाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, खण्डयति । कडि इत्येक ।

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पुरुषकारे (पृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरत्र 'संवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिसम्मतं प्रतीयते, अन्यथात्र
अर्थभेदार्थं वा इत्यप्यवक्ष्यत् ।

३. इतोऽग्रे 'दन्तच्छदः' इत्यप्युदानहारेति २५

पुरुषकारः (पृष्ठ ८६) ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके^१ अत एव कुडि दाहे (१।१७३) कुडि वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥४४॥

५ ४१. गुठि वेष्टने । गुण्ठयति । गुण्ठना । गुण्ठितम् ॥४५॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि^२ विभाजने । वण्डयति, वण्डः । टान्त इत्येके— वण्डयति । म्वादौ (१।२२४) वण्डति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी । १० म्वादौ (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४५. मडि भूषायाम् । मण्डयति । मण्डना, मण्डनम्, मण्डा परण्डः । म्वादौ (१।१७५) मण्डते । एतांश्चन्द्रो^३ नैच्छत्, तच्छासत्, कुडिकडिचडिवडिमडिमडीनां ह्यनित्यण्यन्तत्वानून्याय्यविकरणे सिद्धे आहमनेपदं नु कुतः स्यात्? ॥५०॥

१५ ४६. भडि कल्याणे । भण्डयति, भण्डना । म्वादौ भडि परिभाषणे । (१।१७६)—भण्डते, भण्डः ॥५१॥

४७. छर्द वमने । छर्दयति । अर्चिशुचि (उ० २।१०८) इतीस् छर्दिः, इदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्त बुस्त आदरानादरयोः । पुस्तयति । पुस्तकः,^४ २० पुस्तं लेखकर्म । बुस्तयति । बुस्तिः शङ्कुली । बुस्त^५ बन्धने इति चन्द्रः (तु० चा० घा० १०।३५) ॥५३, ५४॥

१ 'यन्तमेके इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पाठः ।

२. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ६८) द्रष्टव्यः ।

३. 'एतं च०' पाठान्तरम्, तच्चिन्नयम्, उत्तरत्रानेकेषां धातूनां विषये

२५ वचनात् ।

४. अर्धर्चादित्वान् (२।४।३१) पुंलिङ्गः । तथा च प्रयुज्यते कामसूत्रे १।४।७॥

५. 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त बन्धने' इति मुद्रिते चान्द्रपाठः (१०।३५) ।

४९. चुद संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना, चोद्यम् ॥५५॥

५०. णक् धक् नाशने ॥५६, ५७॥

५१. चक् चुक् व्यथने । चकयति । चकलकम् । चुकयति । चुक्कम् । चिक् इति च कौशिकः—चिक्कसं यवपिष्टम्, चिक्कणं ५ सस्नेहम् ॥५८, ५९॥

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उच्तालयति । तालः, के^१ तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तलम् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चिन्तपूजि (३।३।१०५) १० इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिच्पक्षे कान्तात् (द्र० ३।१।१३५) तुल-शब्दात् णिच्^२ ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । दोलयति । दोला, दोलितः । आन्दोलितः, आन्दोलयति, प्रेङ्खोलयति, वीजयत्येने लोकात्^३ ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । म्वादौ (१।५७८) तुदादौ १५ च पुल महत्त्वे—पोलति, पुलति^४ । अस्माद् एव प्राकृतेऽर्थे णिचि सिद्धे चन्द्रो नैनमध्यैष्ट ॥६४॥

५७. बुल^५ निमज्जने । बोलयति । बोलितम् बोलः, बोलनम् ॥६५॥

१. इतोऽग्रे लिबिशेन 'केऽणः' सूत्रस्य (७।४।१३) संख्या निर्दिष्टा, न च तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, ह्रस्वमाव्यमावात् । यदि सूत्रसंख्या निर्देष्टव्या-ऽऽसीत्तर्हि कप्रत्ययविधायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽग्रे लिबिशेन 'बहुलमेतन्निर्दर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३।२ संख्या निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकाद्वाक्ये' (१०।२।५६ अरुमत्संख्या) सूत्रेण णिज् भवति । ३. अत्र पृष्ठ ३७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४ म्वादौ (१।५७८) अपीत्यमेवाह क्षीरस्वामी, न चायं तुदादिषु परति । अत्र पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५. अस्यैव बलयोरेमेदेन 'बूढना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

५८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मूल इति नदी
मूलयति ॥६६॥

५९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कथा-
दौ । कल संख्याने (१०।२५३)—संकलयति, कलः, भ्वादौ (१।३३२)
५ कलते । केलयति, केलिः । तुदादौ किल श्वेत्यक्कीडनयोः (६।६०)—किल-
ति । पेलयति, पेलम् भावकर्मणोरणिच्पक्षे—पिलयते । पेल गतौ
(१।३६१) इत्यस्मात् पेल्यते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६०. बिल भेदने । बिलयति । बिलम्, बिल्वः, बिलम् ।
तुदादौ (६।६६) बिलति । मिल इति कौशिकः—भेलयति, भेलः,
१० मिलम् ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तेलयति । तिलाः^२ । तिलकम् । तुदादौ
(६।६१) तिलति ॥७१॥

६२. चल भृतौ । चालयति । भ्वादौ (१।५४६) कम्पने मित-
चलयति, तुदादौ (६।६३) चल विलसने—चलति ॥७२॥

१५ ६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, कल्पं
च । पाल इति चन्द्रः (१०।५०)—पाली ॥७३॥

६४. लूष हिंसायाम् । लूषयति । लूषितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः^३ । शर्ष माने इति :
चन्द्रः^४ ॥७५॥

२० ६६. छुट छेदने^५ । आच्छोटयति, छोटिका युच्छा । छोटनम् ।
तुदादौ (६।८२) छुटति । छुट इति चन्द्रः (चा० धा० १०।५२), छुट इति
दुर्गः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णने । पोटयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

१. तथा च प्रयुज्यते—बिलं मिलं मांसं नमिति वा । निरुक्त १।२०॥

२. 'तिलः' पाठ० ।

३. ताम्ररजः पाठ० ।

४. मुद्रिते चान्द्रधामुपाठे नैव पठ्यते ।

५. 'छोटने' पाठ० ।

घोऽपि (१०।१९८) । तुदादौ पुट संस्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः, पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पंसयति । अजिदशि (८० १।२७) इत्युः दीर्घश्च पांसुः । मदि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. वज मार्ग संस्कारगत्योः । मार्ग^१संस्कारे गतौ च । ५
मार्गगतौ संस्कारगतौ चेत्येके द्वौ धातु इत्यन्ये^२ । वाजयति । व्रजे-
ति चन्द्रः । अत एव भ्रादिना (१।१५८) सिद्धेर्नापाठि । मार्गयति ।
मार्गः । वज मार्गसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने^३ इत्येके ॥८०॥

७१. छपि गत्याम् । छम्पयति ॥८१॥

१०

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादौ क्षजि गति-
दानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । चकाराद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति ।
गत्यामित्यसत्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवात्^४ । षोपदेश इति नन्दी—सिञ्चवर्तयिष- १५
ति । अथ गतौ च इति दौर्गाः—श्वभ्रयति, श्वभ्रम् ॥८४॥

७५. ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च । घटादित्वात्
(१।४५८) सिद्धे स्वार्यणिजर्थः पाठः, कर्त्रभिप्रायक्रियाफले^५ इति

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ५६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च ।

२०

३. 'शुल्क असंसर्जने' पाठा० ।

४. गत्यां स्वर्तशब्दस्यासंभवादित्यर्थः । धातुवृत्तिकारस्तु 'श्वर्त' इति पपाठ
पृष्ठ (३८३) । वयं तु 'गर्त' इति पाठं युक्तं पश्यामः । 'गर्ते' वा पत्यते प्रवामीयते'
इति दर्शनात् ।

५. यिच्चश्च (१।३।७४) इति हेतुमण्ययन्तादेव कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्म- २५
नेपदं शास्ति, न स्वार्थयिच्च इत्युक्तं चुर-धातौ स्वामिना । तेन कर्त्रभिप्रायेऽपि
परस्मैपदं यया स्यादिति इह पाठ इति स्वाम्यभिप्रायः । लिबिशेन त्वैतदनुष्वा इह
आत्मनेपदविधायकसूत्रस्य १।३।७२ संख्या निर्दिष्टा, न तस्यात्र किञ्चित् कार्यम् ।

परस्मैपदं यथा स्यात्, नियमार्थं चा—क्षपयमादिवर्जं नान्ये स्वार्थ-
ण्यन्ता मित इति । यमादीनां मित्वमवश्यं वाच्यम्, क्षपेस्तु सौकर्या-
र्थमनुवाद इत्येके । संक्षपयति पशुम्, विक्षपयति गुरुम्, प्रक्षपयति
शस्त्रम् । आक्षतः, आक्षपितः (द्र० ७।२।२७) । विक्षप्य गुरुम्, प्रक्षाप्य^१
५ धर्मम्, आक्षाप्य^२ भृत्यमिति यथाकथंचित् तोषणे । एवं जिक्षप-
यिषति क्षीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वान् मित्वमित्येके, क्षप्तिज्ञान-
योरेकार्थत्वान् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गः, चकारः
किलास्यैव मित्वमाकर्ण्डुम्, चमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः^३
१० पारायणे^४ । अत एव न कम्यमिचमाम् यमोऽपरिवेषणे (१।५।७—५।९) इति
च विरोधान्ताध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कलकने । चहयति । चप इति चन्द्रः^५ रह त्यागे इत्येके,
तन्न, कथादिना (१०।२।४५) सिद्धेः^६ ॥८७॥

७८. बल प्राणने । बलयति । स्वादौ (१।५।७६) बलति ॥८८॥

१५ ७९. चिज् चये । चययति । इति प्रमाणवत्त्वाद् अध्याया-
नाम्^७, चिस्फुतोर्णौ (६।१।५४) आत्वं मित्त्वे किंकृतं स्यात् ? एतदन्तं
मित्वानुवृत्तेः—चपयति । अित्वमनित्यण्यन्तत्वे लिङ्गम्—चयते,
चयति । स्वादौ (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये क्षपादिपञ्चकात् स्वमशम-
२० घटनटश्रणादयोऽहेतौ चौरादिके णिचि न मित्संज्ञाः—निशामयते,
उद्घाटयति, एतच्चन्द्रो नैच्छत्^८, घटादीनां चेष्टादौ मित्वाद्,
योजनादावप्रसङ्गात्—भटिति घटयति विधिरमिमतमभिमुखीभूतः^९ ।

१. विक्षप्यवत् 'प्रक्षप्य' 'आक्षप्य' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकथंचित्
तोषणार्थस्य स्वीकारात् । २. पुद्गले चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।

१५ ३. 'पारायणव्याख्यानान्' पाठः । चान्द्रघातुपाठस्य पारायणनामकं
व्याख्यानं पूर्णचन्द्रकृतमिति बोध्यम् । ४. पुद्गले चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते ।

५. स्मृतं घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८४) । ६. कोऽमिप्राय इति न ज्ञायते ।

७. इयमनिच्छा तेन स्वघातुव्याख्याने प्रकटीकृता स्यात् ?

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नद्यवतरणस्थानम्, अरघट्टः ॥९०॥
८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति मुखम् ॥९१॥
८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥९२॥
- ८४ व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येआ (१।७३६) सिद्धि ५
मन्यते । व्यय व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युन-
यति ॥९३॥
८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण^१ इत्येके ॥९४॥
८६. पुंस अभिमर्दने । उत्पुंसयति ॥९५॥
८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥९६॥ १०
- ८८ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कना । टङ्कनम् । टङ्कः,
विटङ्कः ॥९७॥
८९. धूष^२ कान्तिकरणे । धूषयति । तालव्यान्त इत्येके,
दन्त्यान्त इति दौगांः—धूसरः ॥९८॥
९०. कीट वरणे^३ । कीटयति । कीटः ॥९९॥ १५
९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, नूण इति चन्द्रः—
तूणीरः ॥१००॥
९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥१०१॥
९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥१०२॥ २०
९४. शुठ आलस्ये । शोठयति । शठ इत्येके ॥१०३॥
९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [केचिदेनमका-
रान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम् ।]^४ चन्द्रो भ्वादिना (१।२४०)

१. 'पूर्ण' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) पुरुषकारे (पृष्ठ १०८) च पाठः ।

२. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।

३. सर्वकोशेभित्थमेव पठ्यते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) ।

४. अयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च स्वामिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

९६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

९७. गज मर्च^१ मार्ज शब्दार्थाः । गजयति । भ्वाद्दौ (१।१६६) गजति । मर्चयति^२ । मार्जयति । मार्जिता ॥१०६—१०८॥

५ ९८. घृ स्रावणे^३ । घारयति^३ । भ्वाद्दौ (१।६६९) घरति । ह्वाद्दौ (३।१५) जिघर्ति । घृ सृ आवरणे इति पूर्वे पेठुः, घर स्रवणे इति दुर्गः ॥१०९॥

९९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति । प्रपञ्चः । भ्वाद्दौ पचि व्यक्तीकरणे (१।१०७) पञ्चते, पञ्चिका, विपञ्ची, पङ्कः ॥११०॥

१० १००. तिज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । भ्वाद्दौ (१।६९७) क्षमायां सद्—तितिक्षते, निशाने तेजत इत्याहुः ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । संशब्दनमुद्घोषः । कीर्तयति । ऊति-यूति (३।३।६७) इति कीर्तिः ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । भ्वाद्दौ (१।५०५) १५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि^४ छादने । कुम्पयति । चिन्तपूजि (तु० ३।३।१०५) इति कुम्पा । कुवि इति कौशिकः—कुम्भा मुगहनावृतिः—(अमर० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुवि तुवि अर्दने । लुम्बयति । प्रवालफललुम्बिभिः । २० तुम्बयति । तुम्बी, तुम्बकः । तुपि इति दौर्गाः । चान्द्रे त्रयोऽपि भ्वाद्दौ सिद्धाः ॥११५, ११६॥

दधृत उपलभ्यते । कदाचिदत्र नष्टः स्यात् ।

१. 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२. उदधृतं पुक्वकारे (पृष्ठ ३६) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

३. 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदाबहार सायणः (घातुवृत्ति पृष्ठ ३८५) ।

४. अत्राह सायणः—'स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो वशान्तं पठन्ति' (घातु० पृष्ठ ३८६) इति । वशान्तं वकारान्तमित्यर्थः । अत्र तु स्वामिमते पकारान्तः पाठः, कौशिकमते तु बान्तः ।

१०५ हृप व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादौ (६।८२) चुटति ।
चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुडि^१ इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । पल्लयति । म्वादौ—पल्लति^२ ॥११९॥

१०८. प्रक्ष म्लेच्छने । म्रक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । म्वादौ (१।
१२५) म्लेच्छति । म्रक्ष रोषे^३, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे^४ इति सिद्धे चन्द्र एतौ
नैच्छन् । बहुलमेतन्निर्देशनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादौ पाठ्याः
इति चान्द्रोऽभिप्रायः^५ ॥१२१॥

११०. ब्रीस बर्ह हिंसायाम् । ब्रीसयति । ब्रूस इत्येके । बर्ह- १०
यत्यरिम् । म्वादौ बर्ह प्राधान्ये (१।४२३) बर्हते ग्राम्यः । ॥१२२, १२३॥

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । म्वादौ (१।४७) गर्दति । गर्ज
इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति । दिवादौ (४।१३६)
गृध्यति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः ।^६
पारायणे द्वौ धातू—गुर्दयति^७, पूर्वयति । म्वादौ पूर्व पूरणे (१।३८१)—
पूर्वति ॥१२६॥

१. 'चुडि इति नन्दी-चुण्डयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अय-
मेव पाठो युक्तः प्रतिभाति कातन्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शनात् । २०

२. म्वादौ 'इल' न क्वचिन् स्वामिना पठ्यते । तुदादौ ६।६५ तु पठ्यते ।
तौदादिके तु न भौवादिकं निर्दिश्यते ।

३. मुञ्जिते चान्द्रधातुपाठे 'म्रक्ष संघाते' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वचने' इति मुञ्जिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठा० ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासाध्याम्यवहारः' इति पाठः स्वामिनाम्नो-
द्दिश्यते ।

७. सर्वहस्तलेखित्यमेव पठ्यते गुर्द म्वादाव् (१।२०) अपि पठ्यते ।
तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गुर्दते गुर्दते इत्युभयव्योक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दडि^१ च । जंसयति, दंह-
यति^१ ॥१२७, १२८॥

११६. ईडं स्तुतौ । ईडयति । अदादौ (२।१२) ईडे ॥१२९॥

११७. जसु हिंसायाम् । जसितिप्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी ।
५ चौरस्योज्जासयति । दिवादौ (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते । पिण्डयति । म्वादौ (१।१७७) पिण्ड-
ते । पिण्डः, पिण्डी । पडि इत्येके—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा,
म्वादौ (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोषे । रोटयति । ग्रामरोटः । रुवेत्येनञ्चन्द्रो मत्त्वा
१० म्वादिविवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट उपघाते । रुठ
इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्पयति । डिम्पयति । डमि
डमि इति दौर्गाः—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति, डिम्भः ॥१३३, १३४॥

१२१. दम दिमि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे । दामयति ।
१५ दिम्भयति । दमि इति नदी । दम्भयति । नेपयति । टेपयति । डेप-
यति । सेपयति । डमि डिमि इति चन्द्रः^२—विडम्बयति । आडम्बरः,
डिम्बयति । डिम्बं शस्त्रकलहः ॥१३५—१४०॥

१२२. स्तूप^३ समुच्छ्राये । स्तूपयति । दिवादौ (४।१२५) स्तूपयति ।
चन्द्रःषोपदेशमाह^४ तुष्टूपयति । स्तूपान्ते पर्यट्टके त्रिविंशे सूत्रशते^५

२० १. 'डमि—डम्भयति' पाठा० ।

२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति युक्तः पाठः, अन्यथा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् ।
दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येव' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने
'स्तूपान्ते पर्यट्टके इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

२५ ४. क आह इति न प्रतीयते । दुरादौ तु मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोप-
लभ्यते । दिवादाव् (४।७०) अपि मुद्रिते चान्द्रपाठे 'स्तूप' इत्येव पठ्यते ।

५. अस्माकीना तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसंख्या भवति । 'वर्ण वर्णने'
(१०।१७) इत्युत्तरं 'पञ्च परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पसि नाशने' (१०।६८)

द्विचत्वारिंशन्धातुशतम् । आदितः १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मनाम्नो वा (१०।१५७)
इति वक्ष्याति । आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो
धातुर्वा । अभिविधावाङ् मर्यादायां हि प्राक्कु^२स्मादिति ब्रूयात् ।

१२४. चित संचेतने । चेतयते । भ्वाद्दौ चिती संषाने (१।३४) ५
चेतति ॥१४२॥

१२५. दाश्रु दाने । दाशयते । भ्वाद्दौ (१।६२१) दाशति,
दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । भासार्थः (१०।१९७)
दंशयति । भ्वाद्दौ दंश दशने (२।७१६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसितः । भासार्थः
(१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुटुम्बधारणे । कुटुम्ब परिवारः, उपलक्षणञ्चै-
तत् । तन्त्रयते । तन्त्रम् । स्वनन्त्रः । अविस्तृतन्त्रिम्य ईः (३० ३।१५८)
—तन्त्रीः । अच इः (३० ४।१३६)—तन्त्रिः । तन्द्रा तन्द्नीति पृषोदरा- १५
दिस्त्वात् (इ० ६।३।१०९) । द्वौ धातू मत्स्वा चान्द्राः कुटुम्बयत इत्यभ्यु-
दाहरन्ति^३ ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'भदि कल्याण इति दुर्गः' इति पठ्यते । अनयोरेकतरं स्वामिना सूत्रमभिप्रेतं
स्यात् । तत्रापि 'पक्ष परिग्रह इत्येके' इत्यस्यैव कथंचित् सूत्रत्वं सम्भवति न तूत्तरस्य,
यतो हि दुर्गः खलु कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता, स चौत्तरकालिकः । वस्तुतस्तु २०
अन्यत्र कचिदपि एकोयमतं मूलधातुसूत्रेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽत्रापि
नैतत् सूत्रमिति मन्यामहे ।

१. अस्मद् गणनया १४१ धातवो भवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्णं
वर्णने' इत्युत्तरं पठ्यमानो पक्षधातुसूत्राङ्गीकृतः स्यात् । अत्र इतः पूर्वा टिप्पणी
द्रष्टव्या । २५

२. 'सूत्रयेत' पाठा० ।

३. 'उदाजहुः' पाठा०, मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुटुम्बधारणे'
इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः ।

१२९. मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणासंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अत्सृष्टृत्वर
(७।४।६४) इत्यपस्पशत् । वा दान्त (७।२।१७) इति स्पष्टः स्पाशितः ।

भ्वाद्दौ स्पश बाधने (तु० १।६२६) स्पशाति । स्पशाश्चरः ॥१४८॥

५ १३१. मर्त्स तर्ज संतर्जने । मर्त्सयते, [तर्जयते] । लक्ष्ये
मर्त्सयति तर्जयतीति दृश्यते । एवं 'निशामयति, भालयति, कोटय-
ति, वञ्चयति, निवेदयति' इत्यादि । अत एव चुरादिभूतान्स्वरान्विताभा-
करोत् । भ्वाद्दौ तर्ज मर्त्सने (१।१४०)—तर्जति ॥१४९, १५०॥

१३२ वस्त गन्ध अर्दने । वस्तयते । वस्तः, वस्तिः । गन्धयते,
१० गन्धः । गन्धर्वो घोटकः ॥१५१, १५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च
(अमर० ३।३।७) किष्किन्धा । हिष्क इति दुर्गः, हिष्कितं लक्ष्यते । भ्वाद्दौ
(१।६०४) हिष्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१३५. लल ईप्सायाम् । लालयते । कुं^२ लालयते—कुलालः ।
भ्वाद्दौ लल विलासे (१।२४०) ललति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुञ्चं विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूल इति
चन्द्रः^३ ॥१५७॥

२० १३८. भ्रूण आशायाम् । भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशंकाया-
मित्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शट इति नन्दी,
शल इति कौशिकः ॥१५९॥

१. उदात्तानुदात्तस्वरितविशिष्टाद् इत्संज्ञकानित्यर्थः । काश्यपोऽप्याह—

२५ 'कार्याभावादेव श्रुत्या पठते' । चुरादय इति शेषः (द्र० धातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्तुटितः ।

३. नोपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे ।

१.४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनिन् (द्र० दश० उ० ६।७३) यक्षमा ॥१६०॥

१.४१. स्यस वितर्के । स्यामयते । भ्वादी स्युः स्वन (१।५।६५) इति मित्र—स्यमति, स्यमयति ॥१६१॥

१.४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदादौ ग्री ५ उद्यमे (६।६५) उद्गूरते । अपगुरो णमुलि (६।१।५३) इत्यसावात्वं वा—अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१.४३. शम लक्ष आलोचने । निशामयते । वा दान्तशान्त (७।१।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवादौ (४।९४) शाम्यति । शमोऽदर्शने (२।५७८) इति मित्वम्—शमयति रोगम् । १० लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३, १६४॥

१.४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयेत । कुत्सना । चित्तिपूजि (३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६५॥

१.४५. वृट छेदने । व्रोडयते रज्जुम् । तुदादौ (६।८०) वृट-यति, वा व्राश (३।१।७०) इति वृटति, वृड इत्येके 'उत्त्रोडयते वृणम् ॥१६६॥ १५

१.४६. गल स्त्रावणे । गालयते, उद्गालयते । भ्वादी (१। ३६४) गलति ॥१६७॥

१.४७. भल आभण्डने । आभण्डनं निरूपणम् । निमालयते । ॥१६८॥

१.४८. कूट प्रतापने । कोटयते ।^२ तुदादौ (६।१७१) कौटि- २० ल्ये—कुटति । वृट इति चन्द्रः^३, अत एव च वृट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव सिद्धम् । कूट आप्रदान इति दुर्गः ॥१६९॥

१.४९. वञ्चु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

१. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कूट इत्येके इति स्वामी' पाठ उद्भ्रियते ।

२. पुरुषकारे (पृ० ६५) धातुवृत्तौ (पृ० ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ २५ ६१८) च 'कूट प्रतापने-कूटयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेह दृश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमादीनामनुबन्धः प्रत्यभिधानार्थम्, स एवायमर्थान्तरे चुरादिरिति^१ । गृध्रिवन्ध्योः प्रलम्भने (१।३।६९) तद्—वञ्चयते बालम्, अन्यत्राहि वञ्चयति । भ्वाद्यौ वञ्चु गतौ (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।^२
५ वषयते । वर्षघरः । भ्वाद्यौ वृषु सेचने (१।४६४) [वर्षति] । तवर्ग-
चतुर्थादिः सामर्थ्यधारणार्थं इत्येके—वर्षयतेऽरिम् ॥१७१॥

१५१. मद वृषिशोधने । शोधनं सम्पत्तिः^३ । वृषियोग
इति नन्दी । मादयते ! दिवाद्यौ मदी हर्षे (४।१०१) मादयति । घटाद्यौ
मदी हर्षग्लापनयोः (१।५५२) मदयति ॥१७२॥

१० १५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्त्री । दिवाद्यौ (४।१)
दीव्यति । भ्वाद्यौ देवने (तु० १।१३४) परिदेवने ॥१७३॥

१५३. गृ विज्ञाने । गारयते । तुदाद्यौ निगरणे (६।११०)—
• निगिरति । कथाद्यौ शब्दे (१।२७) गृणाति । कृ विज्ञान इति चन्द्रः ॥१७४॥

१५४. विद चेतनाख्यानविवादिषु । वेदयते सुखम्, आवे-
१५ दयते कथाम्, प्रवेदयते वादिनम् । अदाद्यौ (२।५९) वेत्ति, दिवाद्यौ (४।६२)
विद्यते । तुदाद्यौ (६।१३२) विन्दति, विन्दते । रुधाद्यौ (७।१७) विन्दते
॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषलः^४ । पक्षे

१. धातुवृत्तिरस्तु 'क्त्वायामिङ्वित्पार्थमनित्यणिचि लिङ्गमुकारानुबन्ध'
२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'वृषिशोधने तर्पणशुद्धौ'
इति स्वामिनाम्नोद्ध्रियते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्ध्रियतेऽयं पाठः ।

४. वृषलशब्दो हि द्व्यर्थकः—धर्मात्मवाची अथर्मात्मवाची च । तथा चोक्तं
२५ निरुक्ते—वृषलो वृषशीलो वृषाशीलो वा (३।१६) । धर्मात्मवाची 'वृषादिभ्यश्चित्'
इत्याद्यादिकेन (१।१०६) सूत्रेण सिद्ध्यते । मुद्रागवसेऽसकृत् चाणक्येनोच्चार्यमाणं
वृषलपदं धर्मात्मवाच्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजानं निन्द्यपदेन
वक्तुमुचितं मन्यते ।

मनन्तीति चन्द्रः । दिवादौ (४।६६) मन्यते, तनादौ (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१५६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जाल्मः । याव्यम् ।
अदादौ मिश्रणे (२।२५) यौति । क्रयादौ बन्धने (९।७) युनाति । युञ्ज
कुत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१५७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्^२ । कुस्मेत्य-
स्मान्नाम्नः प्रातिपदिकाणिञ् वा भवति । यद्वा—कुस्ममिति
प्रकृत्यन्तरं दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयतेः—(१।६७८) परिखादिवद्^३ अन्येष्वपि
दृश्यते (३।२।१०१) इति डप्रत्ययः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङ्ः
कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः १०
किपि (द्र० ३।१।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मनाम्नो
वेत्युच्यते? इति चोदित्वा परिहरति—कुस्मयतिरकारितः इति। कोर्नाम्ना
सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुरिसितं स्मयते इति
तिङ्गा उपपदमतिङ् (२।२।१६) इति । ततश्च स्मयते कु इत्यपि प्रयो-
गानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अथाण्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भाषा- १५
यामेतद्रूपं भवेत्, केन निर्वायत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते
प्रकुस्मयते, विकुस्मयत^४ इति.....ते प्राग्भातोः (१।४।८०) इति,
कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या^५ । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतद्विहितं स्यात् ।

२. इदम्, अग्रे च स्थूलाक्षरेषु मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि २०
पूर्ववृत्तेर्वचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्थं च कृत्स्नः पाठः—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति
दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातु-
वृत्तौ त्वेवं पठ्यते—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितमिति,
कोर्नित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे त्विदं
पठ्यते—“कुस्म कुस्मयते, कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टमेव, कुस्मयतिरकारितः ।” २५
सिद्धान्तकौमुद्यां नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिखाशब्दे डस्तथैव कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽग्रे कश्चित् पाठश्छुटितः ।

५. कस्येयं व्याख्येति न ज्ञायते ।

- णिलोपे कुस्म्यत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चके
इत्यपि कुस्मियाञ्चके इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति
वा, चुकुस्मयिषते कुसिस्मयिषते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः
कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव । न तु स्वार्थनिर्देशं
५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिबन्धनाः कारकप्रत्ययाः
कर्तव्याः । अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२।
२६ वा०) अपि णिज् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५)
इत्यनेन सिद्धः ? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च
पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम् । दुर्गस्तु कुस्मयन इत्यपाठीत् । कुस्मेति
१० धातुर्मतिदष्टं बुद्ध्योत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥
चतुर्विंशतिसूत्रेषु सप्तविंशताधातुमिराकुस्मीयपर्यटकः ।

१५८. चर्च अध्ययने । चर्चयति वेदम् । चिन्तिपूजि (३।३।
१०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे । बुक्कयति श्वा । भ्वाद्दौ (१।८७)
१५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे । प्रतिशब्दयति गिरिः-
'प्रतिश्रुत्कामाऽऽविष्करोति' इत्यर्थः । विशब्दयति । योगविभागादा-
विष्कारे चेत्यनुपसर्गादपीति नन्दी—शब्दयति । दौर्गाणां शब्द इत्येकं सूत्रम्,
शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत् उपसर्गाद् आविष्कार इति । चन्द्रः^३ प्रातिपदिकाद्वा-
२० त्वर्थे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने । काणयति चक्षुः । काणः । भ्वाद्दौ
(१।३०२) कणति । मित्त्वात् (द्र० १।५३७) कणयति ॥१८२॥

१. धातुवृत्तौ त्वेवं पाठ उद्भ्रियते 'अत्र स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे
चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाच्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च.....'
२५ (पृष्ठ ३६०) ।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्भ्रियते (पृष्ठ ३६०) ।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपज्ञे धातुव्याख्यान एवोक्तं स्यात् ।

१६२. जमि नाशने । जम्भयति, जम्भयते । भ्वाद्दौ जम
जमि जम्भने (१।२७३)—जम्भते, जम्भयते । चन्द्रो जम^१ इत्याह ।
रधिजमोरचि (७।१।६१) इति जुम्—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. घृद आस्रवणे^२ । सूदयते । घाते च केचित्—निसूद-
यति । भ्वाद्दौ क्षरणे (१।२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥ ५

१६४. जस ताडने । जासिनिग्रहण (२।३।५६) इति चौरस्यो-
ज्जासयति । दिवाद्दौ (४।१०५) जस्यति । जसि (१०।११४) इत्युक्तम्—
जंसयति ॥१८५॥

१६५. पश बन्धने । पाशयति । भ्वाद्दौ पशति,^३ पशते ।
उभयत्रापि सूर्ध्वन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥ १०

१६६. अम रोगे । आमयति । भ्वाद्दौ अम गत्यादिषु (१।३।१२)
अमति । घटाद्दौ अम रोगे^४ अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः^५ ।
आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे^६ । उच्चाटयति । स्फोटयति । भ्वाद्दौ
(१।२२६) स्फोटति । तुदाद्दौ (६।७८) स्फुटति ॥१८८॥ १५

१६८. घट च । १६९. हन्त्यर्थाः । चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः,
एते हन्त्यर्थे णिच्मुत्पादयन्ति ।^७ उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

२. 'आप्रवणे' पाठा० ।

३. स्वामी भ्वाद्दौ (१।६।२६) तालव्यान्तं न पपाठ, एकैषां मते 'पष' २०
इत्याह ।

४. घटाद्दौ 'न कस्यमिचमाप्' (१।५।५६) सूत्रे निर्दिश्यते, 'अम रोगे'
इत्येवं न कचित् भ्वाद्दौ पठ्यते ।

५. अस्यामिप्रायो न ज्ञायते ।

६. 'भेदने' इत्युद्भ्रियते पुरुषकारे (पृष्ठ ६२) ।

२५

७. अत्र पुरुषकारे भूयान् पाठभेदो दृश्यते । तथाहि—'वीरस्वामी तु चट
स्फुट भेदने । चाटयति, स्फोटयति । घट च—घटधातुश्च भेदने वर्तते । हन्त्यर्थाः
हन्त्यर्थाश्च धातवो णिच्मुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः ।

दयति । अन्ये^१ तु चट इति आस्फोटौ—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यानं,
अन्यत्र म्वादिः उच्चदयति । केचित्तु हन्त्यर्थाः स्वार्थे चेत्याहुः—घाट-
यति, तोडयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदौ
हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः, घट संघाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-

५. म्वादौ (१।५१०) द्युतार्थस्तद्धर्षो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१)

चन्द्रो दिवु परिकूजने^२ इत्येव सिद्धिमाह^३ ॥१९०॥

१७१. अर्ज प्रतियत्ने । प्रतियत्तः संस्कारः । अर्जयति ।

म्वादौ अर्जं सजं अर्जने (१।२३८)—अर्जति ॥१९१॥

१० १७२. घुषिर विशब्दने । विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम् ।

उद्धोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपघोषयति पापम्, अपहृत इत्यर्थः ।
हरित्वमनित्ययन्तत्वे लिङ्गम्—अघुषत्, अघोषीत्, अजूघुषत् । घुष विशब्दने
इति कौशिकः । म्वादौ (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आडः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः^४, आक्रन्दयति ।

१५ अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लष^५ शिल्पोपयोगे । लाषयति । भ्रमादिना तद्वर्णो-

तीत्यर्थः । अन्यत्र लषति, लष्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कौशिकः—

लाशयति ॥१९४॥

चट स्फुट धातु द्वौ चट च धातुस्त्रयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः णिचमुत्पाद-

२० यन्ति^६ इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकाटयनस्येति पुरुषकारः (पृष्ठ ६२) ।

२. 'परित्यक्तजन' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिकूजने' इत्यपि धातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ?
अयं क्षीरतरङ्गिण्याम् (१०।१५२) सूत्रे पठ्यते ।

२५ ४. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये
चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकारादयः स्वामिमेते 'लष' इति
दन्त्यं पठित्वा 'लष' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्^७ इति पठन्ति (पृष्ठ—पु० ११९,
धा० ३९१, प्रौ० ६१८) ।

१७५. भूष अलंकारे । भूषयति । स्वादौ (१।४५५) भूषति ।
तसि भूषेति दुर्गः^१—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने^२ । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६।१३३)
मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, आर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा ।^३
स्वादौ (१।४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आज्ञापयति भृत्यान् । ज्ञापितः, ज्ञापना ।
अन्यत्र (९।३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे विवेचन
इत्यन्ये । भाजयति, भाजी^४ (द्र० ४।१।४२) अन्यत्र (१।७२५) भजति, १०
भजते ॥१९९॥

१८०. शृध अप्रसहने । अप्रसहनम् = अमर्षः । प्रसहने = अभि-
भवे इत्येके । शर्धयत्यरिम् । अशशधत्, अशीशृधत् । स्वादौ शृधु
शब्दकुत्सायाम् (१।५०६)—शर्धते, तथा शृधु मृधु उन्दे (१।६१३)—
शर्धते, शर्धति ॥२००॥

१५

१८१. यत् निकारो^५ पस्कारयोः^६ । निकारः^७ स्वेदनम् ।
यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राजा छिद्रम्, छादय-
तीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिबिम्बयति, प्रतियातना = प्रतिबिम्बम् ।
स्वादौ यती प्रयत्ने (१।२६) यतते । निरञ्च धान्यधनयोः प्रतिदाने—निर्यात-
यत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यधने उपलक्षणम् ॥२०१॥

२०

१. इत्यमेव स्वादौ (१।४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठा० ।

३. 'अमिलाषी' इत्यधिकं क्वचित् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिमव इति च वीरस्वामी'
इति पुरुषकारोद्घृतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमायां 'स्वामी तु
निराकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिमव इति व्याख्ययद्' इत्याह
(पृष्ठ ६१८) । एवं वातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्वेयैवान्यः
पाठ उपलभ्यते ।

२५

५. 'निकारोपसंस्कारयोः' पाठा० ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणेषु^१। वासयति, वासना, वास-
यति वृक्षम्, वासयत्यरिम्, हन्ति इत्यर्थः। भ्वाद्गौ (१।७३३) वसति,
अदाद्गौ (२।१६) वस्ते, वस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये। विचारयति। विचारणा हि सति संशये
५ भवति। चर असंशय इति दुर्गः। अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने। च्यावयति। स्वाद्गौ (१।६८२) च्यवते।
च्युस सहन^२ इति एके, हसने च इति एके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनम् मिश्रीकरणम्^३। भाव-
यति दध्नादनम्^४। अनित्ययन्तत्त्वार्थम्पञ्चमी। विकल्कने इति नन्दी—
१० भावयेद् ब्राह्मणन्तपः, भावितम्। भू प्राप्तावात्मनेपदी (१०।२३१) विभाषा
णिच्—भावयते, भवते। भू सत्तायाप् (१।१) भवति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये। तादर्थ्यम् उद्देशविषयम्^५। कल्पयति
देवताभ्यो हविः, संकल्पयति। भ्वाद्गौ कृप् सामर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते
तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके। अत एव भू कृप अवकल्कने इति दुर्गः। चन्द्रो द्वाव-
१५ प्यवकल्कने=चिन्तन इति व्याख्यत^६—सम्भावयति, अवकल्प-
यति ॥२०६॥

१. 'स्नेहच्छेदावहननेषु' पाठा०।

२. 'हानौ' पाठा०।

३. उद्धृतम्—धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) पुरुषकारे (पृष्ठ १२) च।

२० ४. 'भावयति क्षीरेण घृतम्' इति पुरुषकारे पाठः (पृष्ठ १२)।

५. अत्र पुरुषकार इत्यष्टुद्ग्रथिते—'स्वामी तु कृपेयोऽर्थस्तदर्थमाव इति
व्याख्यामवकल्पयति इत्युदाहरणं च समर्थो भवति इति व्याचष्ट' (पृष्ठ १२, १३)।
धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) ग्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) चेत्यं स्वामिपाठो निर्दिश्यते—
'क्षीरस्वामी तु कृपेस्तादर्थ्ये' इति पठित्वा तादर्थ्ये इति प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे,
२५ अथवा तच्छब्देन कल्पिः परावृत्तयते। तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षणः, तस्मिन्निति
द्वेधा व्याख्यत^६ इति।

६. चान्द्रधातुपाठे नैवेमौ धातु पठ्येते। कुत्र चन्द्रेणैतद् व्याख्यात-
मित्यपि विचारार्हम्।

१८७. रग लग आस्वादने^१ । रगयति, लगयति । अन्य-
त्रार्थे घटादी रगे शङ्कायाम्, लगे सङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति;
रगयति, लगयति । रक लकेति चन्द्रः,^२ आसादने^३ इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्चु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्चयत्य-
र्थान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । भ्वादौ अञ्चु गतौ (१।११९)—अञ्चति ॥२०८॥ ५

१८९. लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उल्लिङ्गयति, लिङ्गम् ।
भ्वादौ लिगि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
भ्वादौ मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उञ्छे । क्रयादिः (९।५६) एवायं स्वार्थणिजर्थः १०
पठित इत्युदित्वम्—ध्रासयति, ध्रस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । भ्वादौ मुच कल्कने
(१।१०५)—मोचते, तुदादौ मुञ्च मोचणे (६।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । ध्वद संवरणे (१०।२००) इति
वक्ष्यति, आ एतस्मात् इत ऊर्ध्वं सकर्मकाणिञ्च क्रियते^४ । शाकटायन-
स्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह^५—आस्वादयति दधि, अन्यत्र भ्वादित्वात्
(१।१८) स्वदते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

१. 'आञ्छादने' पाठा० ।

२०

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दौर्गधातुपाठस्यास्मिन्स्तलोत्वे नायं धातुः पठ्यते ।
अतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न शक्यते ।

४. अत्र पुरुषकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपक्षे 'आङ्पूर्वात्
स्वदेः सकर्मकाणिञ् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्धृष्टिरे (पृष्ठ-पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काशकृत्स्नः 'स्वद आस्वादने, आस्वादः सकर्मकात्' इति पठन्
(पृष्ठ २८२) नायमसिद्धिवाद् इति स्पष्टमुद्धोषयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१९४. ग्रस ग्रहणे । आस्यति [फलम्] । त्रस वारणे इति दुर्गः—
आस्यति मृगान् । वारण इति नन्दी, ग्रहण इत्येके । अन्यत्र (४१९) त्रसति
त्रस्यति ॥२१२॥

१९५. पुष धारणे । पोषयत्याभरणान् । भ्वादौ (१४६२)
५ पोषति, दिवादौ (४१७३) पुष्यति, कचादौ (९१६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१९६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दालिमः ।
भ्वादौ दल विशरणे (१३६६)—दलति, मित्राद् (द्र० १५५२ व्याख्या-
नम्) दलयति ॥२१४॥

१९७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि
१० कुशि त्रसि दसि दशि घटि रधि लधि अहि बहि महि गुप् धूप
विच्छ चीव बर्ह बल्ह पुथ लोक् लोचृ णद कुप तर्क वृत्त वृधु
भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्थाः^१ णिचमुत्पादयन्ति । पाटयति,
फलिपाटि (उ० ११८) इति पटुः, भ्वादौ (११९८) पटति । एषां गणान्तरे
पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिञ्चिकल्पार्थः, इहैव पठितांस्तु न्याय्यविकर-
१५ णान् प्रत्युदाहरन्ति—त्रंसति, कुंसतीति । पोटयति, तुदादौ (६७२)
पुटति । रोटयति, लोटयति, भ्वादौ (१४९७ पाठा०) रोटते, लोटते,
दिवादौ लुट प्रतिघाते (४११६) लुटयति । तुञ्जयति, भ्वादौ
(१११४) तुञ्जति । पिञ्जयति अदादौ (२१२० पाठा०) पिङ्क्ते ।
लञ्जयति^२, लञ्जति । लुञ्जयति, लुञ्जति । अञ्जयति, रुधादौ
२० (७१२६) अङ्क्ते, व्यनक्ति । कुंसयति, कुंसति, मुकुंस, मुकुंशः ।
कुंशयति, कुंशति । त्रंसयति, त्रंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति,
भ्वादौ दन्श दशने (१७१६) दशति । घण्टयति, घण्टति, घण्टा ।
रङ्गयति, लङ्गयति, भ्वादौ (१७५) रङ्गते, लङ्गते । अंहयति,
बंहयति, मंहयति, भ्वादौ अहि गतौ, बहि महि वृद्धौ (१४२१, ४२०)—
२५ अंहते, बंहते, मंहते । गोपयति, धूपयति, विच्छयति, भ्वादौ (१२८०,

१. अत्राह धातुवृत्तिकारः—‘तथा च क्षीरस्वामी—भासा दीप्तिरर्थो येषां ते
भासार्थाः इति’ (पृष्ठ ३६३) । नात्रायं पाठ उपलभ्यते ।

२. सस्मार पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायाति, शुषूपविच्छ (३।१।२८)
इत्यायः । चीवयति, भ्वादी चीव आदाने (तु० १।६२८)—चीवति ।
बर्हयति, बल्हयति, भ्वादी बर्ह बल्ह प्राधान्ये (१।४२३)—बर्हते, बल्हते ।
पोथयति, दिवादी पुथ हिंसायाम् (४।११)—पुथ्यति । विलोकयति,
आलोचयति, भ्वादी (१।६३, १००) लोक्ते, लोचते । नादयति, भ्वादी ५
(१।४५) नदति । कोपयति, दिवादी (४।१२६) कुप्यति । तर्कयति,
वितर्कः, तर्कितः । वर्तयति, वर्धयति, भ्वादी (१।४०४, ४०५) वर्तते,
वर्धते । अन्ये भजिपिसिलडिबृहितञिनटादीन् पठन्ति—भजयति, रुधादी (७।२१)
भनक्ति । पिसयति, पिसति । लण्डयति, लण्डति । बृंहयति, भ्वादी
(१।४८५) बृंहते^१ । ताडयति, तडति । नाटयति, नटति, भ्वादावात्मने- १०
पदीति नदी—नटते । पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे णिच्प्रुत्पादयन्ति भासार्थाञ्छेति
पारायणम्—भासयति दिशः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति ।
गणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तरार्थः ॥२१५, २१६—२४९॥

१९८. पूरी आप्यायने । पूरयति, दिवादी (४।४१)
पूर्यते ॥२५०॥ १५

१९९. रुज हिंसायाम् । रोजयति । रुजादी रजो मन्ने (६।१२०)—
रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद संवरणे^२ । स्वादयति, सिस्वादयिषति (द्व० ८।
३।६२) । भ्वादी ष्वद आस्वादाने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥

सकर्मकपर्यट्टकः । अत्र च द्विचत्वारिंशतिसूत्रेषु सप्तसप्ततिर्भातवः । २०

२०१. आ घृषाद्वा । घृष अप्रसहने (१०।२३८) इति वक्ष्यति,
आ एतस्माद् इत उत्तरेभ्यो णिज् वा भवतीत्यधिक्रियते । पक्षे
न्याय्यो विकरणः शप् । इह नियमेन णिचो विकल्पः । अनित्यण्यन्त-
त्वं तु यथालक्ष्यम्, क्वचिद् विकल्पार्थम् ।

२०२. युज पृची सम्पर्चने^३ । योजयति, योजते, दिवादी २५

१. भ्वादी परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'बृंहति' इति साधु स्यात् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९४) ।

३. 'संबन्धने इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृ० ५२) ।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ पृची सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

२०३. अर्च पूजायाम्^१ । अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. सह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलेमन्यः परिमवम् (सुमाषित—६३१) भ्वादौ (१।५९०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।१६) ईते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलाहयति,^२ विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा^३ इति व्यवस्थितविभाषात्वाद् विलम्भनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येतावयौ, विलम्भनादावेवात्त्वं पुक् च—कस्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति १५ तङ्, स्नेहविपादने^४ वृक् (तु० ७।३।३६) घृतं विलीनयति । दिवादौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते क्रयादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२० व्याख्याने) वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृम् आवरणे ।^५ आवारयति; आवरति, आवरते । २० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, क्रयादौ वृङ् सम्भक्तौ (६।४२) वृणीते^६ ॥२६०॥

२०९. जृ वयोहानौ । जारयति, जरति, जारणा । दिवादौ (४।२०) जीर्यति, जीर्णः । क्रयादौ (९।२४) जृणाति । जि इति च नन्दी-ज्राययति, ज्रयति, क्रयादौ जिणाति ॥२६१॥

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या दुरादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठा० ।

३. कुत्रत्यं सूत्रमिति न ज्ञायते । पाणिनीयं तु 'विभाषा लीयते' (६।१।५१) द्रष्टव्यम् ।

४. 'विपादने' पाठान्तरम् ।

५. 'आवारयति'.....'वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उदघृतः । तत्रैव चेतोऽने 'पुदादौ वृङ् सम्भक्तौ जियेत इति' इत्यधिकं पठ्यते, तदत्र नास्ति ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति ।
रुधादौ (७।४) रिणक्ति^१ ॥२६२॥

२११. शिष असर्वोपयोगे । असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् ।
शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति,
विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष विशेषणे (७।१६) विशिनष्टि, ५
व्यशिषत् ॥२६३॥

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप दृप संदीपने^२ । तर्पयति, तर्पति । दिवादौ वृप प्रीतो
(४।८६) तृप्यति । स्वादौ तृप्नोति^३ । दर्पयति, दर्पति । दिवादौ (४।८७)
दृप्यति । चृत छृदेत्येके-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५, २६६॥ १०

२१४. दभी मये । दर्भयति, दर्भति । क्रयादौ दभी ग्रन्थे—
दभ्णाति^४ ॥२६७॥

२१५. छद संवरणे^५ । छादयति, छदति । अर्जने घटादिः
(१।५५०)—छदयति ॥२६८॥

२१६. अथ हिंसायाम् । आथयति, अथति । अन्येत्येके— १५
अन्थयति, अन्थति ॥२६९॥

२१७. मी गतौ^६; मनने । माययति, मयति । दिवादौ (४।२७)
मीयते, क्रयादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । काथयति, क्रथति । म्वादौ (१।५३९)
मित्र—क्रथयति ॥२७१॥ २०

१. इतोऽग्रे 'रिङ्क्ते' इत्यधिकम् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. वीरस्वामी स्वादौ वृपधातुं न पठति । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २३१) दौर्गे
च धातुपाठे 'धिवि वृप प्रीणने' इति पठ्यते । पाणिनिः जुम्नादिषु (गण० ८।४।
३६) वृप्प्रोतिशब्दं पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युक्तः प्रतिभाति । २५

४. वीरतरङ्गिण्यां क्रयादौ दभी ग्रन्थे न पठ्यते । तुदादौ (६।३५) पठ्यते,
तेन दभति इति युक्तम् । ५. अत्र १०।३७ टिप्पणी प्रष्टव्या ।

६. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
भ्वाद् शीक सेवने (१।६२)— शीकते, अशीशिकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिंसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधादौ (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

२२१. आढः षद पद्यर्थे । पद्यतेरर्थो गतिः । आसादयति,
आसदति,^१ आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्पणे^२ । जोषयति, तुदादौ जुषी प्रीतिसेवनयोः
(६।१०)—जुषते ॥२७७॥

१० २२४. धून् कम्पने । धूनयति, 'धावयति' इत्येके^३ । धवते,
धवति, धूनितः । स्वादौ (५।१०) धुनोति, धूनोति । तुदादौ (६।९८)
धुवति, क्रयादौ (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति,^४ प्रीञ्धूजोर्लृक् च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रयत्ते, प्रयति, प्रीणितः
१५ दिवादौ प्रीङ् प्रीतौ (४।३४)—प्रीयने, क्रयादौ (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. ग्रन्थ ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । ग्रन्थयति, ग्रन्थ-
यति । ग्रन्थयति, ग्रन्थति । रुधादौ ग्रथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)
ग्रन्थते, ग्रन्थते । क्रयादौ (९।४४, ४६) ग्रथ्नाति, ग्रथ्नाति ॥२८०, २८१॥

२० २२७. आप्लु लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वादौ व्याप्तौ (५।१७) आप्नोति । आप्तम् ॥२८२॥

१. द्र० 'अभिषेदत्' काश्यप-संहिता (पृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्पणे परिवसिक्त्यायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (पृष्ठ
११७) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९५) च पाठ उद्भ्रियते, तच्च नात्र दृश्यते ।

३. उद्भूतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३४) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्त्वा, तनित्वा, नितान्तम् । तनादौ तनु विस्तारे (८।१) तनुते; तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं मित्रक्रममाहुः^१—प्रतानयति, आतानयति, प्रतनति । वन श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रं पारायणम्—घानयति, उपसर्गाच्चूद्धानयति, तच्च भ्वादौ वन शब्दे (१।३११) इत्येव ५ सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. वद संदेशने । वादयति, वदति^२, वद्यते । भ्वादौ (१।७३९) वदति, वदते,^३ यजादित्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—उद्यते । चन्द्रो वचेत्यपाठीत्^४ ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वादौ^५(१।६९८) १० मीमांसते ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा^६ । सम्भावयते, सम्भवते, इत्यम्भूतः । भुवोऽवकल्कने (१०।१८५)—भावयति, भ्वादौ (१।१) भवति पाठादेव सिद्धे वावचनमणिचू संनियोगेऽपि तद्धर्मम्—याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे^७ ॥२८६॥

१५

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

१. 'चकाराद् विमाषामाह' पाठा० । अत्र 'चकारो मित्रक्रमः, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।३६) द्रष्टव्यः । यथा 'पश्चिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकादुरोधेन चकारः क्रमं भित्त्वा तिष्ठतेः प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कस्यचिच्छ्लोकवद्ध- २० धातुपाठस्यांशः प्रतीयते, तदनुरोधेनैव चात्र चकारो दैर्घ्ये^१ इत्यतः प्राक् पठ्यते ।

२. 'संवादयति, संवदति' पाठा० ।

३. भ्वादौ परस्मैपदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव युक्तम् । काशिकृत्स्ने धातुपाठे द्मयपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. क्पाठीदिति न ग्रायेत ।

२५

५. इतोऽग्रे 'विचारे' इत्यधिकम् ।

६. सर्वकोशेषु विद्यमानं, क्षीरस्वामिना च व्याख्यायमानं 'वा' पदं लिङ्गि-
शेन भ्रान्त्या निष्कासितम् ।

७. धात्मनेपदं महता प्रपञ्चेन निराकृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १२) ।

चन्द्रः संदेशे चुरादिमाह । अदादौ (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-
चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । स्वादौ (१।४२२)
गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति^१ । मृग अन्वेषणे
(१०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कंठति । स्वादौ
(१।१६७) उत्कंठते ॥२९०॥

२३७. मृजूष^२ शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-
१० ना, मार्जिता, रसाला चेति लोकः । अदादौ (२।६१) संमार्ष्टि, न
लुमताङ्गस्य (१।१।६१) इत्यस्यानित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृष तितिचायाम् । मर्षयति, मर्षति । दिवादौ (४।५४)
मृष्यति । केचिद् अमुमदन्तत्वापजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति^३—मृष-
यति, मृषति ॥२९२॥

१५ २३९. धृष अप्रसहने । अप्रसहनमभिभवः, अत एव प्रसहन
इति युक्तम्^४ । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । स्वादौ जिघृषा
प्रागल्भ्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तत्रिंशतिसूत्रेषु चत्वारिंशताबातुभिराष्टुषीयपर्यट्टकः ।

२४०. अदन्ताः । इत् आ गणान्ताद् इत्संज्ञानिषेधार्थम्-
२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यल्लोपस्य स्थानि-
क्त्वाद् वृद्ध्याद्यभावः—कथयति, कथकः, बहुवचनाद्^५ वटिलजिप्रभ-

१. इतोऽग्रे 'संस्कारे च—मार्गयति वाससी' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. 'मृजूष इति क्षीरस्वामी, षकारोऽड्बर्थे इति च' इत्युदभृत्य प्रत्याख्यात-
वान् पुरुषकारः—'तच्चिन्त्यम्—मृजेति मिदादिपाठात् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

३. 'षकारोऽड्बर्थः' इति नात्र पठ्यते ।

४. 'अथादन्ताः' इत्युत्तरसूत्रानन्तरमित्यर्थः ।

५. 'इत्युक्तम्' पाठः ।

६. 'अथादन्ताः' इति सूत्र इति शेषः । नादन्तात् सन् इति काराकृत्स्नाः
प्रतिजानते । (का० धातु० २८२) ।

तीनाम् (१०।३०५, ३०६) अकारान्तागमो भवतीति ब्रमिडाः—वण्टापयति, लज्जापयति ।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्, अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेठुः । कथयति । अल्लोपात्परापि वृद्धिर्नास्ति, परशब्दस्येष्टवाचित्वात् (१।४।२ भाष्ये) चिन्तपूजि (३।३।१०५) ५ इत्यङ्—कथा—षेरनिटि (६।४।५१) इति लोपः, कथकः, संकथय्य, त्यपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यत् । अचकथत् सन्वत्सपुनि (७।४।६३) इति नोस्त्यङ्लोपित्वात् । कथमचीकथत् ? प्रकृत्यन्तरं^१ अन्वेष्टव्यम् ॥२९४॥

२४२. वर ईप्सायाम् । कन्यां वरयति, वरः । चुरादि-वृजो (१०।२०८) वारयति, वरति, वरते, स्वादौ वृश् वरणे (५।६)— १० वृणोति, वृणुते, क्रयादौ वृङ् सम्भक्तौ (९।४२) वृणीते ॥२९५॥

२४३. गण संख्याने । गणयति । ईं च गणः (७।४।९७) अजी-गणत्, अजगणत् । गणकः, गणिका, गणः, गणना, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगाभाषणे^२ । शठयति, श्वठयति । भ्वादौ शठ क्तेवे (१।२३६)—शठति, हेतौ शाठयति, श्वठ गतौ (१०।२६) १५ इतीह्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥

२४५. पट वट ग्रन्थे । ग्रन्थो वेष्टनम्^३ । पटयति रज्जुम्, वटयति । पटादिदण्डके (१०।१९७) पाटयति । भ्वादौ अट पट गतौ वट वेष्टने (१।१९८, २०२) पटति, वटति, हेतौ—पाटयति, वाटयति ॥२९९, ३००॥ २०

२४६. रह त्यागे । रहयति । विरहः । (१।४८३) रहति, हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (पृष्ठ २६५) ।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगाभाषणे सम्यग्वचनक्रियायामिति क्षीरस्वामी' इति क्षीरपाठमुद्धरति (पृष्ठ ६६) । न च तथात्र दृश्यते । युक्तश्चायमेव पाठः । २५ काशकृत्स्नदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगाभाषणे' इति पेठुः (काश० धातु० पृ० २८२) ।

३. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६७) च ।

२४७. रहि गतौ । रंहयति, रंहापयति । भ्वाद्गौ (११४८४)

रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे । देवोऽभ्रम् । गदिर् इविश्रतौ
धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्त्वयुक्तम्, अणिच्पक्षे गत्तादिरूपा-
५ दर्शनात् । अत एव स्तन^१ गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० चा० घा० १०।८३) ।
स्तनयति, गदयति, अजीगदत् । स्तनिह्विषिगदि (७०३।२९) इति णेरित्त्वाच्च
स्तनयितुः, गदयितुः । भ्वाद्गौ (१।३।१०; ४३) स्तनति, गदति, हेतौ
स्तनयति, गादयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा । पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत् ।
१० सृष्टिगृहिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतयालुः । भ्वाद्गौ (१।५८०)
पतति, अपपत् । अन्ये पत ऐश्वर्ये इति पेटुः, वाशब्दस्तुतैरकदेशार्थः^२
वावृतुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात् । गतावित्येव, अर्थानिर्देशात् । अनाषोऽय-
मिति चन्द्रः । भ्वादेश्चुरादेश्चानुपसर्गस्य पशे णिच्यदन्तत्वविधिरित्येके—पश-
१५ यति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति । पशोऽनुपसर्गाद् वादन्त इत्येके—
पशयति, पाशयति । मूर्धन्यान्तोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आचेषे । स्वरयति । भ्वाद्गौ स्तु शब्दोपतापयोः
(१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने । रचयति । रचना ॥३०८॥

२० १ मृष्टिते चान्द्रधातुपाठे 'घन' षोपदेशः पठ्यते । अत्राह पुरुषकारः—
'न चास्यापि दन्त्यपरसादित्वात् षोपदेशत्वम् ? स्म्यधिकचात्साहचर्यादनेकाचां
नैतदित्याहुः' (पृष्ठ ९२) ।

२. स्मरति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३६७), निराचष्टे च । अत्रेदमवधेयम्—
यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वरये' (४। ४८; ४९) इत्यत्र पदान्तरे वा शब्दः वृतुना
२५ संयोज्य 'वावृतु' धातुः स्वीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना संयुज्य
'वापश' इति रूपमान्नोति । अत्र 'वा' निपातः पृथगेव विकल्पार्थं ब्रवीति । तस्माद्
'वावृतुवत्' इति स्वाभिवाचनमयुक्तम् । धातुवृत्तिकारस्त्वादौ 'वा' शब्दप्रयोगम-
सहमानो निराचष्टे (पृष्ठ ३६७) । श्लोकबद्धधातुपाठादुरोधेन यथा चकारोऽनेकत्र
मिन्नक्रमः पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते ।

२५३. कल गतौ संख्याने च । कलयति^१ । भ्वादौ कल
शब्दसंख्यानयोः (१।३३२)—कलते, हेतौ कालयति, क्षेपार्थात् (१०।
५९)—कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने । कल्कनं दम्भनम् । चहयति, अचचहत ।
भ्वादौ (१।४८२) चहति, अचीचहत ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम् । महयति, भ्वादौ^२ महति, कण्ड्वादौ
(गण० ३।१।२७) महीङ्—महीयते । अविमलोष्टिषच् (उ०
१।५)—महिषः । महेरिनश्च (तु० उ० २।६६) महिनः । श्वन्तुषन् (उ०
१।१५६) इति मघवन् । वर्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २।८४)—महन् । पुंसि
संज्ञायां घः (३।३।११८)—मही ॥३११॥

२५६. शार कृप अथ दौर्बल्ये । शारयति, अशशारत् ।
कचादौ शृ (९।१७)—शृणाति, अशीशारत् । शर इति नन्दी, अदन्त-
पाठो नागलोपि (७।४।२) इत्यर्थः—अशशारत् । सारेति दुर्गः । कृपयति,
अचकृपत्, [कृपणः], कृपणा । अङ्घ्रिघौ (द्र० ३।३।१०४) कृपा,
कृपेस्तादर्थ्ये^३ लः—कल्पयति । भ्वादौ कृप सामर्थ्ये (१।४०८)—कल्पते । १५
अन्ययति । कपिरिकादित्वात् (तु० ८।२।१८ मा०) श्रुथयति । अथ प्रतिह्वे
(१०।१३)—आथयति ॥३१२—३१४॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम् । स्पृहेरीप्सितः (१।४।३६) सम्प्रदानम्—
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहिस्पृहि (३।२।१५८) इत्यालुच्—स्पृहयालुः ॥३१५॥

२५८. भाम क्रोधे । भामयति, अबभामत् । भ्वादौ (१।२९८) २०
भामते, अबीभमत ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये । सूचयति, असुसूचत् । सूचकः । सूचद्
(गण० ३।१।१३४)—सूची, सूचिः । सूचेः स्मन्^४ (तु० ४।१७७) सूक्ष्मम् ।

१. 'दिशं ताराश्च' इत्यधिकं कचित् ।

२. नोपलभ्यते वीरतरङ्गिण्याम् ।

२५

३. अत्र लिबिशेन चौरादिकस्य सूत्रस्य (१८६) संख्या निर्दिष्टा । यथा/
तत्र पाठस्तथाऽनेन लत्वं विधीयते । इदं लत्वविधायकं सूत्रं कस्यमिति न ज्ञायते ।

४. 'स्मन्' इत्येव युक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः ।

सूचिस्त्रि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—सोसूच्यते । एकाचाम् एव षोपदेशत्वं
स्मि'प्रवृत्तिभिः साहचर्यादाहुः, 'अतः सूच-सूत्र-संग्राम-सान्त्व-साम-समाज-
स्थूल-स्तन-स्तेन-स्तोमानां षत्वं नास्ति । विषूचिका सुषामादौ
(गण० ८।३।९८) ॥२१७॥

५ २६०. खेट भक्षणे । खेटयति, अचिखेटत् । खेटो ग्रामः ।
म्वादौ खिट उत्रासे (१।२०३)—खेटति, अचीखिटत् । आखेटः ।
खेड इति दौर्गाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे । खोडयति । खोट खोडेति पाठभेदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलेपने । गोमयति क्षमाम् । गोमयम् । प्रकृति-
१० प्रत्ययविभागस्य काल्पनिकत्वात्कस्मिश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अथत्वे तु
'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) मयट् । एवं कुमारादावनुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति । कुमारयतीति कुमारः,
कुत्सितो मारो यस्य वा ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके ।
१५ शीलयति, अशीशीलत् । म्वादौ शील समाधौ (१।३।४८)—शीलति,
अशीशीलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने । सान्तनं ग्रीणनम् । सामयति, अससामत्
साम सान्त्वप्रयोगे (१०।२६ चान्द्रमते) इत्यस्यासीसमत् । नामन्सामन् (दश०
उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे । वेलयति, अचिवेलत् । म्वादौ वेल
गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, तस्याप्युदित्वाद् (द्र० ७।४।२)
अचिवेलत् । तेनात्रैनं चन्द्रो नाध्येष्ट ॥३२४॥

१. स्मिङ् प्रवृत्तिभिः' पाठा० ।

२. द्र० पूर्वं पृष्ठ १६४ टि० २ ।

२५ ३. 'खोट' पाठान्तरम् । अस्मद्दौर्गाधातुपाठकोशे 'खेट भक्षणे खोट क्षेपे'
इत्येव पठ्यते ।

२६७. पल्यूल लवनपवनयोः । लवनपतनयोरिति दुर्तः^१ । पल्यूलयति क्षेत्रम्, कूलं पल्यूलयति वायुः । वल्यूलोति दौर्गाः^२ ॥३२५॥

२६८. वा गतिसुखसेवनयोः । वापयति^३, आदन्तत्वात् दीर्घं अयं लुक् ल्यपि (द्र० ६।४।५६)—निर्वाप्य । अदादौ (२।४३) वा गतिगन्धनयोः—वाति । वातेत्येके—वातयति, अववातत् ॥३२६॥ ५

२६९. गवेष मार्गणे । गवेषयति, गवेषणा ॥३२७॥

२७०. वास उपसेवायाम् । वासयति, अववासत् । वासकः, वासना । म्वादौ (७।३३) वसति, अवीवसत्, अदादौ (२।१६) वस्ते इह वस स्नेहादौ (१०।१८२)—वासयति ॥३२८॥

२७१. निवास आच्छादने । निवासयति, निवासयित्वा^४, अनि- १० निवासत्^५; न्यववासदित्येव युक्तम्^६, उपसर्गस्य बाह्यत्वात् ॥३२९॥

१. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'लवनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तदुपजी-
व्ये काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि ।

२. अस्मद्दुर्गधातुपाठकोशे 'पल्यूल' इत्येव पाठः । काशकृत्स्ने तु
'पल' इत्येव धातुः पठ्यते । १५

३. गतौ सुखसेवने चेत्यर्थः ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २२) ।

५. इह संग्रामयतेरिव निवासयित्वा अनिनिवासत् इत्येव युक्तः पाठः
न तु 'न्यववासत्' इति । यत्तु स्वामिना 'उपसर्गस्य बाह्यत्वात्' इति हेतुरुक्तः,
सोऽपि चिन्त्यः, संग्राम इव निवाससमुदायस्य धातुसंज्ञत्वात् । सन्ति चान्येऽपि २०
'व्यय वीर' आदयो धातवो येऽप्युपसर्गा धात्वैकदेशा एव । येषां चैकदेशे उपसर्गस्ते-
ष्वङ् उपसर्गात् प्रागेव भवति, न परः । तस्मान् 'अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गा-
दुत्पत्तिर्न कृतव्या' इति भाष्यवचनमुपलक्षणमेव । वस्तुतस्तु सर्व एव द्विविधा धातवः
सोपसर्गाः, निरुपसर्गाश्च । तदुक्तं परिभाषाकृता—पूर्वं हि धातुरुपसर्गणं मुख्यते
पश्चात् साधनेन इति । अस्मिन् दर्शने उपसर्गत्वेन स्वीकृतांशसंयुक्ता एव पूर्णा धातवः २५
संभू, विभू, पराभू इत्येवमादयः । तेभ्यः उपसर्गयोगे सति पश्चात् यदा साधनेन =
कारकेण योगो भवति तदा तेभ्य उत्पद्यमान 'अङ्'सोपसर्गरूपात् प्राक्प्रयुज्यते, उपसर्गा-
शस्यापि धात्ववयवत्वात् । तेन असम्भवत्, अविभवत्, अपरामवत् इत्यादीन्यपि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अबभाजत् । भाजितम्, विभाज्य । भ्वाद्दौ मज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति, अब्भोजत्, मज विश्रायने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानूनिनत् । ऊनितम्, ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वाद्दौ (१०।३१०)—ध्वनति, ध्वनिः, ध्वनयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकूटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिकेतत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वाद्दौ कित निवासे (३।७२०)—केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गूढोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अजुगुणत् । तुदादौ (६।३६) कुणति, अचुकुणत्, कूण संकोचने (१०।१३६)—चिकूणयते, मुखम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि' (द्र० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यट्टके चतुर्विंशे सूत्रशते षट्षष्टं धातुसूत्रशतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पदयते । दिवाद्दौ (४।६१) पद्यते, हेतावुप-
पादयति; भ्वाद्दौ पद स्थैर्ये (१।४२ मतान्तरे)—पदति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत् । स्पृहिष्टहि (३।२।१५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निवासयित्वा, प्रार्थयित्वा इत्यादौ समासामावात्
त्यत्रपि न भवति । यदा तु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पञ्चस्तदा
असवत् इत्येवं रूपे निष्पन्ने समादयः संयुज्यन्ते, 'समासवद्' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ये' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३९६)

२८३. मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगिकम्प्योः शविधिः^१—
मृगया, मृगितम्^२ ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्^३, कुहकः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ । शूरयते, अशूशूरत् । दिवादी ५
शरी हिंसायाम् (४।४६)—शूर्यते, हेतौ शूरयति, अशूशूरत् । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिबृंहणे । परिबृंहणं पीनत्वम् । स्थूलयते,
अनुस्थूलत । स्थूलोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते, आर्तियत, अर्तिययिषते^४ १०
॥३४५॥

२८८. सत्त्र^५ सन्तानक्रियायाम् । सत्त्रयते, अससत्त्रत,
सिसत्त्रयिषते^४ ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । स्वादी गर्व दर्प (१।३८४)—
गर्वति ॥३४७॥

१५

आगर्वीयपर्यङ्के दश धातवः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः, ग्रन्थनम् ।
सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे^६ । मूत्रयति । अमुमूत्रत्^७ ॥३४९॥

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति, अरूरूक्षत् । विरूक्ष्य, २०
रूक्षः ॥३५०॥

१. अत्र पूर्वं ६१ पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. इतोऽग्रे 'मृगः' इत्यधिकम् ।

३. कुहा + इयम् इति च्छेदः । द्र० वर्धनेयम् घा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नसूत्रेण (पृष्ठ २८२) अदन्तेभ्यो धातुभ्यः २५

सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सत्र' एककारवान् पाठः ।

६. इतोऽग्रे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽग्रे 'मूत्रमचि' इत्यधिकम् ।

२९३. पार तीर कर्मसमाप्तौ । पारयति, अपपारत् । अनुप-
सर्गालुम्पविन्द (३।१।२३८) इति शः—पारयः । पारितम्, पारणा ।
तीरयति, अतितीरत्, तीरम् ॥३५१, ३५२॥

२९४. ब्लेष्क दर्शने । ब्लेष्कयति ॥३५३॥

५ २९५. कर्तुं शैथिल्ये । कर्त्रयति', कर्त्रितम् । कर्तुंगादलेऽपि
'ब्लेष्को वर्तना' इत्येके । चन्द्र ऋदितन्धातुं मन्यते—कर्तयति । अदन्त-
मध्येऽनावोऽयमित्येके । दुर्गः—कर्त्रेत्याह—कर्त्रयति ॥३५४॥

२९६. प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे, बहुलमिष्टवच्च । यतस्ततः प्राति-
पदिकान्नाम्नो यथादर्शनं^३ धात्वर्थे, क्रियाविशेषणे, णिज् भवति ।
१० कूलमुलङ्घयति—उत्कूलयति । कूलप्रतीपङ्गच्छति—प्रतिकूलयति ।
कूलमनुगच्छति—अनुकूलयति । लोष्ठानवमर्दयति—अवलोष्ठयति ।
तृणान्युत्पूल्य शातयति—उच्छृणयति । पुत्रं सूने—पुत्रयति । वृक्षं
रोहति—वृक्षयति ।

तत्रैव निदर्शनार्थमाह—

१५ २९७. तत्करोति । २९८. तदाचष्टे । २९९. तेनातिक्रा-
मति । ३००. धातुरूपञ्च ।

तदिति द्वितीयासमर्थ्यात् प्रातिपदिकात् करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे
च णिज् भवति, तथा तेनेति तृतीयासामर्थ्याद् अतिक्रामत्यर्थे
'णिज् भवति ।

२० तीक्ष्णं करोति—तीक्ष्णयति, सूत्रयति । वाक्यमाचष्टे—वाक्य-
यति, वेदयति । हस्तिनाति^४क्रामति—हस्तयति, अभ्वयति । स च णिज्

१. 'कर्तुं' इत्यस्यानुदित्वे 'कर्तारयति, कर्तारितम्' इत्यादीनि रूपाणि स्युः ।
ऋदित्वे तु कर्तयति, यथाह चान्द्रमते । 'कर्त्रयति' इत्यत्र वृद्धभावाः कथमिति
न ज्ञायते ।

२५ २. अर्थात् 'ब्लेष्को दर्शने कर्तुं शैथिल्ये' इत्येकं सूत्रम् । तथा सति अर्थ-
द्वयसमुच्चयाय चकारेण भाव्यम् ।

३. 'यथादर्शनात्' पाठा० ।

४. 'हस्तेनातिक्रामति' पाठा० ।

इष्टवद् बहुलं भवति । कानि पुनरिष्टवत्त्वे प्रयोजनानि ? णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य इति पुंवद्भावो रत्नं टिलोपो यणादिस्तोपपूर्वशृणौ प्राणादेशा विन्मतोलुक् च (द्र० महा० ६।४।१५५) हरिणीमाचष्टे—हरितयति, पृथुमाचष्टे—प्रथयति, पटुमाचष्टे—पटयति, दूरं नयति—दवयति, युवानमीक्षते—यवयति, क्षिप्रं भुङ्क्ते—क्षेपयति, क्षुद्रं भाषते—क्षोदयति, युवानमल्पमाचष्टे—कनयति, स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति, धनवन्तमाचष्टे—धनयति, बहुलमिति प्रियमाचष्टे—प्रापयति । प्रकृत्यैकान् (६।४।१५६) इति टिलोपो नास्ति, बहुलमिति एकाच् प्रकृतिवत्त्वाद वा—सुखापयति, दुःखापयति, नेष्टवत्त्वम, न च भवति—प्रयति, सुखयति, दुःखयति । एवं प्रथयतीत्यादौ उपधावृद्धिरपि नास्ति । धातुरूपञ्च प्रातिपदिकस्य भवतीत्यनेन कात्यायनोक्तिं स्मरयति—आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृत्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम् (३।१।२६ वा०) इति । कंसवधमाचष्टे—कंसं घातयति, न तु कंसं वधयतीति, बलिं बन्धयति । आख्यानादिति न वाच्यम्—इहापि दर्शनात्—राजागमनमाचष्टे—राजानमागमयति । आचष्ट इत्यपि न वाच्यम्, चित्रपुस्तैष्वपि दर्शनात् । आलोपञ्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् (तु० ३।१।२६ वा०)—आरात्रि विवासमाचष्टे—रात्रि विवासयति । चित्रीकरणे प्रापि (३।१।२६ वा०)—उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति—सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे हि (३।१।२६ वा०)—पुष्येण योगं जानाति, पुष्येण योजयति चन्द्रम् । प्रातिपदिकपरिगणनं छिद्रकर्णान्धदण्डादिभिः (१०।३१०, ३११, ३१२) इति न वाच्यम्, निदर्शनार्थत्वात् यद् वक्ष्यति—बहुलमेतन्निदर्शनम् (१०।३२५) ।

३०१. कर्तृकरणार्थे । कर्तुः सम्बन्धिन्यर्थे करणवाचिनो यथा-दर्शनं णिञ् भवति, कर्तृकरणयोरर्थे वा । आलानेन बध्नाति—आलानयति हस्तिनम् । दात्रेण लुनाति—दात्रयति व्रीहीन्, छन्दसोपसान्वयति—उपच्छन्दयति । वारिणा सिञ्चति—वारयति । प्रियैः सलीलं करवारिवारिताः, हस्तेनापनयति—अपहस्तयति । तिलकेन मण्डयति—

१. 'भीषयते' पाठा० ।

२. 'रपरा वृद्धिः' पाठा० ।

३. 'वारितः' कोशपाठः । अतुपलब्धमूलमिदम् । ४. 'हस्तेनाक्षिपति' पाठा० ।

तिलकयति, इयं सूक्तिरचना' ।

३०२. चित्र चैत्रस्य करणे । चित्रयति, वैचित्र्यं संपादय-
तीत्यर्थः । विचित्रितम्, विचित्रणा चित्रस्यालेख्यस्य कारण इति दौर्गाः ॥३५५॥

३०३. कदाचिद्दर्शने । स एव चित्रशब्दः कदाचिद्दर्शने

५ आकस्मिकोत्पत्तौ चुरादिः । चित्रयति, अद्भुतम्पश्यतीत्यर्थः । यथा
चित्रं आश्चर्यं, क्यच्, नमोवखिश्चित्रः (३१११९) इति—चित्रीयते ।

चित्रः कदाचिदिति धातुं मत्वाऽनदन्तत्वाच्चापाठीत् ।

३०४. अंश समाधाते । समाधातो विभाजनम् । अंशयति

चन्द्रो दन्त्यान्तमाह—अंसयति, मयूरव्यंसकः ॥३५६॥

१० ३०५. वटि विभाजने । वण्टयति, भ्वाद्दौ (११७४ नन्दिमते)
वण्टति ॥३५७॥

३०६. लजि प्रकाशने । लज्जयति । भासार्थोऽपि दृष्टः (१०११९७)

भ्वाद्दौ लज लजि मर्त्तने (११५१) लज्जयति हेतौ ॥३५८॥

३०७. मिश्र सम्पर्चने । सम्पर्चनं श्लेषः । मिश्रयति मिश्रो-

१५ ऽचि (द्र० ३१११३४) ॥३५९॥

३०८. संग्राम युद्धे । संग्रामयति, संग्रामयित्वा, सिसंग्राम-

यिषति, असंग्रामयत् । संग्रामोऽचि (द्र० ३१११३४) । पूर्वण
(१०१२९७) सिद्धे ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नियमार्थं सूत्रम् ॥३६०॥

३०९. स्तोम श्लाघायाम् । स्तोमयति, स्तोमः, अतुस्तो-

२० मत् ॥३६१॥

३१०. छिद्र कर्ण भेदे । द्वौ धातू । छिद्रयति, कर्णयति,

आकर्णयति, कर्णभेद इति गुप्तः ॥३६२॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । अन्धयति, अन्दिधयिषति ॥३६३॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने । दण्डयति ॥३६४॥

२५ ३१३. अकि लक्षणे । अङ्कयति गाम् । भ्वाद्दौ (११६९)

अङ्कन्ते । केचिद् एकादिपदे ॥३६५॥

३१४. अङ्ग पदलक्षणयोः । अङ्गयति, अङ्गितः । अङ्घेत्येके—
अङ्घियति, पूर्वस्याङ्घियति । अङ्घेत्यन्ये—अङ्घिकयति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया ।
सुखयति, सुसुखयति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५
भ्वादौ रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्यययति । अव्ययत् । भ्वादौ (१।६२०)
व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽचि (द्र० ३ ।
१।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्त्यागः । वित्तयति, वित्ति- १०
तम्, वित्तित्वा । व्यय वित्तसमुत्सर्गे इति सभ्याः ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य कर्-
णम्^१ । रूपयति, रूपकम् । रूपदर्शनं वा^२—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अचिच्छेदत् । छेदितम् ।
अचिच्छेद्यम्, विच्छेद्य । रुधादौ (७।३) छिनत्ति, अचिच्छिदत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद अपवारणे । छदयति । छद संवरणे (१०।३६)—
छादयति, उणादौ छत्वर (द्र० उ० ३।१), छत्रम् (द्र० उ० ४।१५६),
छद्रम् (द्र० उ० ४।१४५) छादिस् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अललाभत् । लमेति सभ्याः^३
लभितम्, विलभना । भ्वादौ (१।७०१)—लभते—अलीलभत्^३ ॥३७५॥ २०

३२३. व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति, अवव्रणत् । भ्वादौ
(१।३०२)—व्रणति, हेतौ व्राणयति, अविव्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया=

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४०१) ।

२. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ६६) ।

३. 'अललाभत्' इत्यपपाठः सर्वकोशेषु ।

वर्णनं णंकरणं वा । कथां वर्णयति, सुवर्णं वर्णयति, । विस्तारे—
वर्णनेयम् । गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाद्युक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति,
वर्णकः ॥३७७॥

अदन्तपर्यट्टकः ।

५ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम्^१ । यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं
तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिलि-कृविप्रभृतयो लौकिकाः
(द्र० घामनीयः काव्यालंकारः ५।२।२) स्तम्भुस्तुम्भादयश्च (३।१।८२)
सौत्राश्चतुष्पादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया धातव उदाहार्याः । वर्धते
हि धातुगणः । तथा च श्रीभोजः—

१० मिलन्याशासु जीमूताः, विक्रवन्ते दिवि प्रहाः ।
तपः क्षपयति प्रावृट्, क्षीयन्ते कामिविप्रहाः ॥१॥
अतस्तुनीहि मासर्तुषु वसन्तो मानव स्मरः ।
दूतिव्रूतिभृतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥२॥
मुषलक्षपट्टंकारस्तोमैः कलमखण्डिनि ।
१५ कुचविष्कम्भमुत्तन्न् निष्कुम्भातीव ते स्मरः ॥३॥
नयजान्दोलयक्षेप प्रेङ्खोलयति मे मनः ।
पवनो बीजयन्नाशा ममाशामुञ्चतुल्यति ॥४॥
तावत्स्वरः प्रस्वरमुल्ललयाञ्चकार (शिशुपालवध ५।७) ।

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे णिजन्ता अपि भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं
२० इत्येके । रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) बाह्वयति, वाचयति,
भेदयति कृत्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति । आह च—

निवृत्तप्रेषणादातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते^२ ।

हेत्वर्थानुपवेशोऽपि, बुद्धधारोपाणिषत्तं विना ॥

जजान गर्म महिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।१०।१२) अजीजनदित्यर्थः ।
२५ षड्भिर्हलैः कृषति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये) ।^३

१. इदं सूत्रमनार्षमिति नागेशः (द्र० शब्देन्दुशेखरः) ।

२. 'णिजिष्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः ।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्थं भाष्यं तदीयं प्रदीपं चानुसन्वेयम् ।

वान्ति पर्यशुषो वाताः वान्ति^१ पर्यमुचोऽपरे ।

वान्ति पर्यरुहोऽप्यन्ये,^२ ततो देवः प्रवर्षति ।^३

अन्ये तु प्रातिपदिकाद धात्वर्थे (१०।२९६) इत्येव सिद्धे सूत्र-मुत्र-
छिद्रान्धदण्डादय (१०।३१०, ३११, ३१२) उदाहरणार्थं निदर्शिता
इति व्याख्यन्, * तेन पर्य हरितीमावे, अथ पापे, स्कन्व समाहारे, पक्ष परिग्रहे, ५
तसि अलंकारे, ऊष छुरणे, चप प्रेरणे—“क्षपयति, क्षपा, स्फुट प्रकटमावे—
स्फुटयति, तथा तडिद् खचयतीवाशः । पांशुर्दिशं मुखमतुष्यदुदिततोऽग्नेः
(शिशुपालवध ५।११) ।

चुरादिणिचो बहुलं निदर्शनं केत्यपरे । तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-
त्यादि सिद्धम् । १०

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकार्था हि धातवः^४ ॥

३२६. णिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे
णिङ् भवति । उकारस्तद्धर्थः (द्र० १।३।१२) । हस्तं निरस्यते—हस्त- १५
यते, पादयते ।

३२७. श्वेताश्वश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपथ ।
श्वेताश्वदीनाञ्चतुर्णां यथासंख्यं णिङ्सङ्केऽश्वस्य तरस्येतस्य
कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति
वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्— २०
गालोडयते । कालोडित इति श्रुतः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागाला-
मात् । आह्वरकम्—आह्वरयते । पारायणिका अर्थानुवृत्तिवद् अप्रापि

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरं दशपाशुणादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्यरुहो वान्ति' पाठा० दश० उणादिवृत्तौ ८।४०॥

३. श्लोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्युणादिवृत्तावुद्धतः (पृष्ठ ६९) । २५

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६५) तथाऽयं व्याख्याता भीमसेनः प्रतीयते ।
तेन काचिद्भातुवृत्तिरपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्वकृता निचरद् टीका (पृष्ठ ४३,

१०९) च द्रष्टव्या ।

६. अत्र पूर्वं ३ पृष्ठस्था टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिच्मनुवर्तयन्ति—इवेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वयति ।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थे इति सिद्धम्^१ । पुच्छमाण्डचीवराण्
णिङ् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थे उदसनादौ णिङ्प्रत्ययः
सिद्धः, पाणिनिनैवोक्तत्वात् । पुच्छमुदस्यति—उत्पुच्छयते, परिपुच्छ-
यते, भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते । चीवरमर्जयति, परि-
दधाति वा—संचीवरयते भिक्षुः । एवं मुण्डादिभ्यः सत्यापपाशा-
दिभ्योऽपि (द्र०३।१।२१, २५) णिच् सिद्धः । नपुंसकेन निर्देशो^२ मन्त्रलार्थः ।

ययन्तनामपर्यङ्कः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-

१०

तरङ्गिण्यां चुरादिगणः

सम्पूर्णः समाप्तः ।

कश्मीरमण्डलभुवं^३ जयसिंहनामनि

विश्वम्भरापरिवृढे दृढदीर्घदोष्णि ।

शासत्यमात्यवरसूनुरिमां छिलेख

१५

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥१॥

पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरघेरिव ।

वृत्तिः प्रसूतारभ्येयं नाम्नां क्षीरतरङ्गिणी^४ ॥२॥

१. धातुपाठरचयितुमीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुरिति बालमनोरमाकाराः ।

तच्चिन्त्यम् । नहि मीमसेनो धातुपाठकारः, किन्तर्हि ? तद्वृत्तिकारः । अत्र पुरुषकार-

२० वचनम् (पृष्ठ ६५) अनुसन्धेयम् ।

२. 'सिद्धम्' इत्यत्रेति शेषः ।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पद्यम् ।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरवारिधेः । इव प्रसूता पुण्येयं वृत्तिः

क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठा० ।

क्षीरतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-सूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भूवादयः	६—तुदादयः
२—अदादयः	७—रुधादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिवादयः	९—क्रयादयः
५—स्वादयः	१०—चुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राऽन्यमतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्येनोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्निर्दिष्टाः^१, ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०, ३०४; अक १, ५३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र धात्वन्तरं (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—सृज (पाठा०) १, १५६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तत्सूत्र-व्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त^२ इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः । यथा—अघ १०, ३२५, अङ्ग १०, ३१४ अङ्ग १०, ३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्वाक्येनोहितास्त^३ इह वक्राक्षरैर् (इटैलिक)

१. द्र०—अंश समाधाते १०, ३०४; पृष्ठ ३२०, पं० ८ ।

२. द्र०—अङ्ग..... अङ्गितः । अङ्ग इत्येके अङ्ग इत्यन्ये ... १०, ३१४; पृष्ठ ३२१, पं० १, २ ।

३. द्र०—अंश अंशयति । चन्द्रो दन्त्यान्त्यमाह—अंसयति... १०, ३०४; पृष्ठ ३२० पं० ८, ९ ।

मुद्रिताः । यथा—अंस १०, ३०४;

टिप्पणी—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते । यथा—अन्चु, अञ्जू, उन्म, तुम्फ इत्यादि । अन्यत्रैषु परसवर्णत्वं निर्दिश्यते । यथा = अञ्चु, अञ्जू, उम्म, तुम्फ इत्यादि ।

२—धातोराद्याननुबन्धानुत्सृज्येह धातोर्निर्देशः कृतः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ			अठि	१	१६५	अमि	१	५५७
अंश	१०	३०४	अड	१	२४६	अय	१	३१८
अंस	१०	३०४	अण	१	३०२	अय	१	६२२
अक	१	५३६	अत	१	३३	अर्क	१०	६३
अकि	१	६९	अति	१	५१	अर्घ	१	४८८
अकि	१०	३१३	अतृड	१	१६०	अर्च	१	१२४
अक्ष	१	४३५	अद	२	१	अर्घ	१०	२०३
अग	१	५३६	अदि	१	५१	अर्ज	१	१३८
अगि	१	६१	अदड	१	१६०	अर्ज	१०	१७१
अघ	१०	३२५	अदड	१	२४३	अर्थ	१०	२८७
अघि	१	७७	अन	२	६७	अर्द	१	४६
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु	१	११६	अर्द	१०	२२०
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु	१०	१८८	अर्च	१	२८६
अङ्ग	१०	३१४	अञ्जू	७	२६	अर्व	१	३८५
अङ्ग	१०	३१४	अथ	१०	३११	अर्ह	१	४८८
अचि	१	६०५	अथ	१	२८६	अर्ह	१०	१७७
अचु	१	६०५	अवि	१	२६४	अलौ	१	३४३
अज	१	१४३	अमि	१	२७१	अव	१	३६२
अजि	१०	१६७	अभ्र	१	३७१	अश	६	५५
अट	१	१६८	अम	१	३१२	अशू	५	२१
अठ	१	२३१	अम	१०	१६६			

१. अन्यवृत्तिषु नकारो परसवर्णत्वेन निर्दिष्टः । यथा—अञ्चु, अञ्जू ।
इह सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अश्वतर	१०	३२७	इल	६	६५	उङ्	१	६८१
अष	१	६२५	इल	१०	१०७	उच	४	११७
अस	१	६२५	इवि	१	३८६	उछि	१	१३४
अस	२	६०	इवि	१	३८८	उछि	६	१७
असु	४	१०३	इष	४	१७	उछी	१	१३५
अह	५	३०	इष	६	५७	उछी	६	१७
आहि	१	४२१	इषु	६	५८	उठ	१	२३४
आहि	१०	१६७	ई	ई		उद्भा	६	२५
आ	आ		ई	१	२१८	उद्भस्	६	५६
आछि	१	१२८	ईक्ष	१	४०३	उद्भस्	१०	१६१
आन्दोल	१०	५५	ईस्त्रि	१	६१	उन्दी	७	२५
आन्दोल	१०	३२५	ईङ्	४	३३	उन्म	६	३३
आप्लु	५	१७	ईज	१	११२	उब्ज	६	२४
आप्लु	१०	२२७	ईड	२	१२	उभ	६	३३
आस	२	१४	ईड	१०	११६	उर्द	१	१६
इ	इ		ईर	२	११	उर्वी	१	३७८
इक्	२	४०	ईर	१०	२०५	उष	१	४६०
इख	१	६१	ईर्द्य	१	३३६	उहिर	१	४८७
इखि	१	६१	ईर्ष्य	१	३३६	ऊ		
इगि	१	६१	ईश	२	१३	ऊन	१०	२७४
इङ्	२	३६	ईष	१	४०४	ऊयी	१	३२२
इट	१	२१८	ईष	१	४५७	ऊर्ज	१०	१६
इण्	२	३८	ईह	१	४१६	ऊर्णन्	२	३१
इति	१	५१	उ	उ		ऊष	१	४५६
इदि	१	५२	उत्त	१	४३७	ऊष	१०	३२५
इन्धी	७	१४	उख	१	६१	ऊह	१	४२६

१. अत्र २७५ पृष्ठस्थ १ टिप्पण्यां निर्दिष्टः पाठो द्रष्टव्यः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
ऋ			क			कदि	१	५२०
ऋ	१	६६८	कक	१	७२	कदड	१	२५२
ऋ	३	१७	ककि	१	७५	कनी	१	३०६
ऋ	५	३३	कखे	१	५३१	कपि	१	२६३
ऋ	६	२६	कगे	१	५३५	कबृ	१	२६६
ऋत्त	५	३३	कच	१	१०३	कमि	१	५५७
ऋत्ति	५	३३	कच	१	१०३	कर्ज	१	१४१
ऋच	६	२३	कचि	१	१०४	कर्ण	१०	३१०
ऋछ	६	१६	कज	१	१४४	कर्तृ	१०	२६५
ऋज	१	१०६	कटी	१	२१८	कर्द	१	४६
ऋजि	१	११०	कटे	१	१६७	कर्च	१	२८६
ऋणु	८	४	कठ	१	२३०	कल	१	३३२
ऋधु	४	१३५	कठि	१	१६७	कल	१०	५६
ऋधु	५	५८	कठि	१	२३६	कल	१०	२५३
ऋन्फ	६	२८	कड	१	२५१	कल्ल	१	३३३
ऋफ	६	२८	कड	६	८४	कव	१	४७६
ऋषी	६	८	कडि	१	१८६	कश	१	४७६
ऋह	६	२७	कडि	१	२५१	कष	१	४५८
ए			कडि	१०	३६	कस	१	६०१
एजृ	१	१११	कड्ड	१	२५२	कस	२	१७
एजृ	१	१४७	कण	१	३०२	कसि	२	१७
एठ	१	१७०	कण	१	५३७	कात्ति	१	४४५
एथ	१	३	कण	१०	१६१	काश	४	५२
एवृ	१	३३५	कथ	१	३१	काशृ	१	४२८
एषृ	१	४०६	कथ	१०	२४१	काशृ	४	५१
ओ			कद	१	५२०	कासृ	१	४११
ओखृ	१	८६	कदाचित्	१०	३०३	कि	३	१८
ओणृ	१	३०३	कदि	१	५८	किट	१	२१८
ओलडि	१०	६						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कित	१	२७०	कुथि	१	३७	कृञ्	१	६३६
कित	३	२०	कुपि	६	४७	कृञ्	५	७
किल	६	६०	कुट	१०	६	कृञ्	८	११
किल	१०	५६	कुद्रि	१०	६	कृड	६	८६
किष्क	१०	१३३	कुन्च	१	११७	कृती	६	१४०
कीट	१०	६०	कुन्तु	१	११७	कृती	७	१२
कील	१	३४६	कुन्थ	६	४७	कृप	१०	१८६
कु	२	३५	कृप	४	१२६	कृप	१०	२५६
कुक्	१	७३	कृप	१०	१६७	कृपू	१	५०८
कुङ्	१	६८१	कुपि	१०	१०३	कृवि	१	३६०
कुङ्	६	१०२	कुवि	१०	१०३	कृश	४	१२०
कुच	१	११५	कुमार	१०	२६३	कृष	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	५१	कृप	६	६
कुच	६	७३	कुर्द	१	२०	कृ	६	१११
कुजु	१	१२१	कुल	१	५७६	कृ	६	२५
कुट	६	७१	कुरा	४	११३	कृ	१७	१५३
कुट	१०	१४८	कुशि	१०	१६७	कृञ्	६	१४
कुट्म्ब	१०	१२८	कृष	६	५१	कृत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुस	४	११२	केत	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुसि	१०	१६७	केपृ	१	२५६
कुड	६	८५	कुस्म	१०	१५७	केलृ	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुह	१०	२८४	केवृ	१	३३५
कुडि	१	२२०	कृङ्	६	१०२	कै	१	६५२
कुडि	१०	४०	कृज	१	१३७	कनसु	४	५
कुण	६	४६	कृट	१०	१४८	कनूञ्	६	६
कुण	१०	२७८	कूट	१०	२७६	कनूयी	१	३२४
कुत्स	१०	१४४	कूण	१०	१३६	कनसु	१	५५४
कुथ	४	१०	कूल	१	३५०	क्रथ	१	५३६

धातुः गणः सूत्रसं०			धातुः गणः सूत्रसं०			धातुः गणः सूत्रसं०		
कथ	१०	१३	क्षज	१०	५१७	क्षुभ	१	४६६
कथ	१०	२१८	क्षजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
कद	१	५२०	क्षजि	१०	७३	क्षुभ	६	५२
क्रदि	१	५८	क्षणु	८	३	क्षुर	६	५२
क्रदि	१	५२०	क्षप	१०	३२५	क्षौ	१	६५१
क्रन्द	१०	१७३	क्षपि	१	५५२	क्षमायी	१	३२५
क्रप	१	५१६	क्षपि	१०	७२	क्षणु	२	२६
क्रमु	१	३१६	क्षमू	४	१६	क्षमील	१	३४५
क्रीब्	६	१	क्षमूष्	१	३६६	क्षिब्दा	१	४६३
क्रीडृ	१	२४४	क्षमूष्	४	६६	क्षिब्दा	१	४६३
क्रुड	६	६०	क्षर	१	५८७	क्षिब्दा	१	७०५
क्रुध	४	८०	क्षल	१	५८८	क्षिब्दा	४	१३४
क्रुन्ध	१	११६	क्षल	१०	५२	क्ष्वेलु	१	३६०
क्रुश	१	५६६	क्षि	१	१४६	ख	१	८८
क्षथ	१	५३६	क्षि	१	६७७	खक्ख	१	८८
क्षद	१	५२०	क्षि	५	३३	खच	१	१०३
क्षदि	१	५८	क्षि	६	१०८	खच	६	६२
क्षदि	१	५२०	क्षिप	४	१३	खच	१०	३२५
क्षमु	४	१००	क्षिप	६	५	खज	१	१४५
क्षिदि	१	१५	क्षिरि	५	३३	खजि	१	१४६
क्षिदि	१	५६	क्षिबु	१	३७७	खट	१	२०८
क्षिदू	४	१३२	क्षिष	६	३७	खट्ट	१०	८२
क्षिश	४	५०	क्षीज	१	१५०	खड	१०	३६
क्षिशू	६	५४	क्षीवृ	१	२६८	खडि	१	१८७
क्षीवृ	१	२६७	क्षीव	१	३७७	खडि	१०	३६
क्लेश	१	४००	क्षु	२	८८	खद	१	४१
क्षण	१	३०२	क्षुदिर्	७	६	खनु	१	६१७
क्लथे	१	५८२	क्षुध	४	८१	खर्ख	१	८८

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
खर्ज	१ १४१	ग		गाङ्	१ ६८०
खर्द	१ ५०	गघ	१ ६५	गाधृ	१ ५
खर्व	१ २८६	गज	१ १५६	गालोडित	१० ३२७
खर्व	१ ३८४	गज	१० ६७	गाहू	१ ४३०
खल	१ ३६३	गजि	१ १५६	गुङ्	१ ६७६
खव	६ ६२	गड	१ ५२५	गुछ	४ १२
खष	१ ४५८	गडि	१ २५३	गुज	१ १२३
खाह	१ ४०	गण	१० २४३	गुज	६ ७४
खिट	१ २०३	गद	१ ४३	गुजि	१ १२३
खिद	४ ६१	गद	१० २४८	गुठि	१० ४१
खिद	६ १४१	गन्ध	१० १३२	गुढ	६ ७५
खिद	७ १६	गम्लु	१ ७१०	गुढ	६ ८७
खुजु	१ १२१	गर्ज	१ १३६	गुडि	१० ४०
खुडि	१ १८८	गर्ज	१० १११	गुण	१० २७८
खुडि	१० ४२	गर्द	१ ४७	गुद्रि	१० ६
खुर	६ ५२	गर्द	१० १११	गुध	१ २०
खुर्द	१ २०	गर्ध	१० ११२	गुध	४ १२
खेट	१० २६०	गर्ब	१ २८६	गुध	६ ५०
खेल	१ ३६०	गर्व	१ ३८४	गुन्फ	६ ३२
खेवृ	१ ३३५	गर्व	१० २८६	गुप	१ ६६६
खै	१ ६५०	गर्ह	१ ४२२	गुप	४ १२७
खोट	१० २६१	गर्ह	१० २३४	गुपू	१ २८०
खोड	१० २६१	गल	१ ३६४	गुपू	१० १६७
खोडु	१ ३६८	गल	१० १४६	गुफ	६ ३२
खोळ	१ ३६८	गल्भ	१ २७६	गुरी	६ ६५
खोल	१ ३६८	गल्ह	१ ४२२	गुर्द	१ २०
ख्या	२ ५३	गवेष	१० २६६	गुर्द	१० ११३
		गा	३ २५	गुर्वी	१ ३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
गृह्	१	६३४	ग्लुचु	१	१२१	घुषिर्	१	४३४
गू	६	६६	ग्लुन्चु	१	१२२	घुपिर्	१०	१७२
गूरी	४	४४	ग्लेष्टु	१	२५७	घूरी	४	४४
गूरी	१०	१४२	ग्लेष्टु	१	२५६	घूर्ण	१	२६५
गृ	१	६६६	ग्लेष्टु	१	३३५	घूर्ण	६	४६
गृज	१	१५६	ग्लै	१	६४२	घृ	१	६६६
गृजि	१	१५६	घ			घृ	३	१५
गृधु	४	१३६	घग्घ	१	६५	घृ	१०	६८
गृह्	१०	२८२	घट	१	५१०	घृणि	१	२६४
गृह्	१	४३१	घट	१०	१६८	घृणु	८	६
गृ	६	११२	घटि	१०	१६७	घृषु	१	४६७
गृ	६	२७	घट्ट	१	१६४	घ्रा	१	६५८
गृ	१०	१५३	घट्ट	१०	८१	ङ		
गेष्टु	१	२५६	घर	१०	६८	ङुङ्	१	६८१
गेष्टु	१	४०७	घर्ष	१	२८६	च		
गै	१	६५२	घषि	१	४३२	चक	१	७४
गोम	१०	२६३	घसि	१	४३२	चक	१	५२६
गोष्ट	१	१६३	घस्तु	१	४७१	चकास्तु	२	७४
प्रथि	१	३०	घिणि	१	२६४	चक्क	१०	५१
प्रन्थ	६	४६	घुङ्	१	६८१	चक्षिङ्	२	६
प्रन्थ	१०	२२६	घुट	१	४६५	चट	१०	१६७
प्रस	१०	१६४	घुट	६	८७	चडि	१	१८२
प्रसु	१	४१८	घुण	१	२६५	चडि	१०	४४
प्रह	६	६५	घुण	६	४६	चण	१	५३८
प्रुचु	१	१२१	घुणि	१	२६४	चते	१	६०८
ग्लसु	१	४१८	घुर	६	५४	चदि	१	५६
ग्लहू	१	४३१	घुष	१०	१७२	चदे	१	६०८
ग्ला	१	५५६	घुषि	१	४३२	चन्द्र	१	५४०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
चन्चु	१	१२०	चिम्	५	५	चुर	१०	१
चप	१	२८४	चिम्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
चप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
चम	१	५५७	चित	१०	१२४	चूरी	४	४७
चम	१०	७६	चिति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
चमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	६१
चमु	५	३२	चित्र	१०	३०२	चूप	१	४४८
चय	१	३१८	चिरि	५	३३	चृणु	८	५
चर	१	३७१	चिल	६	६२	चृत	१०	२१३
चर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चृती	६	३६
चर्च	१	४७२	चीम्	१	२७०	चेल	१	३६०
चर्च	६	२१	चीब	१	६१८	चेष्ट	१	१६२
चर्च	१०	१५८	चीव	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
चर्छ	६	२२	चीवृ	१	६१८	च्युङ्	१	६८२
चर्व	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
चर्व	१	३८२	चुव्यी	१	३४१	च्युस	१०	१८४
चल	१	५५५	चुट	६	८२	छ		
चल	१	५६६	चुट	१०	६६	छद	१०	३६
चल	६	६३	चुट	१०	१०६	छद	१०	२१५
चल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छद	१०	३२१
चलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छदिर्	१	१५०
चष	१	६२८	चुडि	१	२२२	छपि	१०	७१
चषव	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
चह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्द	१०	४७
चह	१०	७७	चुद	१०	४६	छष	१	६२६
चह	१०	३५४	चुदङ्	१	२४२	छिदिर्	७	३
चायू	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुबि	१	२६०	छुट	६	८२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
छुट	१०	६६	जमि	१०	११४	जृप्	१	५५४
छुप	६	१२३	जसु	४	१०५	जृष	४	२०
छुर	६	७७	जसु	१०	११७	जेपृ	१	४०६
छृद	१०	२१५	जागृ	२	७१	जेहृ	१	४२६
छृदिर्	७	६	जि	१	३७४	जै	१	६५१
छेद	१०	३२०	जि	१	६७६	ज्ञा	१	५४८
छो	४	३६	जिषु	१	३१५	ज्ञा	६	३८
छ्युङ्	१	६८२	जिरि	५	३३	ज्ञा	१०	१७८
ज			जिवि	१	३८८	ज्ञप	१०	७५
जक्ष	२	६८	जिषु	१	४६१	ज्या	१	४०२
जज	१	१५३	जीव	१	३७५	ज्या	६	२६
जजि	१	१५३	जुगि	१	६३	ज्युङ्	१	६८२
जट	१	२०५	जुङ्	१	६८२	ज्युति	१	२७
जन	३	२४	जुड	६	३८	जि	१	६७६
जनी	१	५५४	जुड	६	८३	जि	१०	२०६
जनी	४	४०	जुड	१०	६६	ज्वर	१	५२४
जप	१	२८२	जुति	१	२७	ज्वल	१	५४२
जभ	१	२७३	जुट	१	२०	ज्वल	१	५५५
जभि	१०	१२६	जुन	६	३८	ज्वल	१	५६८
जमु	१	३१५	जुर्वी	१	३७८	झ		
जर्ज	१	४७२	जुष	१०	२२३	भट	१	२०५
जर्ज	६	२१	जुषी	६	१०	भसु	१	३१५
जर्त्त	१	४७२	जूरी	४	४४	भर्त्त	१	४७२
जल	१	५७०	जूष	१	४५४	भर्त्त	१	४७२
जल	१०	१०	जू	१	६७६	भर्त्त	१	४७२
जल्य	१	२८२	जूभि	१	२७३	भर्त्त	६	२२
जष	१	४५८	जू	६	२३	भष	१	४५८
जस	१०	१६४	जू	१०	२०६	भष	१	६३०

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
मृप्	४ २०	गाद	१० १६७	त	
ट		गाम	१ ५००	तक	१ ८४
टकि	१० ८८	गाम	४ १३१	तकि	१ ८५
टल	१ ५७१	गाम	६ ५३	तक्	१ ४३६
टिक्	१ ७५	गाम	१ ७०६	तगि	१ ६१
टिप	१० १२१	गल	१ ५७४	तट	१ २०७
टीक्	१ ७५	गश	४ ८५	तट	१० १३८
टौक्	१ ७५	गस	१ ४१५	तड	१० ३८
ट्वल	१ ५७१	गह	४ ५७	तडि	१ १८४
ड		गास्	१ ४१४	तडि	१० १६७
डपि	१० १२०	गिक्	१ ४३६	तत्रि	१० १२८
डवि	१० १२१	गिजि	२ १६	तनु	८ १
डिप	४ १२४	गिजिर्	३ १२	तनु	१० १२८
डिप	६ ७६	गिदि	१ ५४	तन्चु	१ १२०
डिप	१० १२१	गिह	१ ६१२	तन्चू	७ २७
डिपि	१० १२०	गिल	६ ६७	तन्जू	७ २७
डिब	१० १२१	गिव	१ ६१२	तप	१ ७१२
डिभि	१० १२०	गिश	१ ४७५	तप	४ ४
डीङ्	६ १६३	गिसि	२ १८	तप	१० २१२
डीङ्	४ २५	गीन्	१ ६४०	तमु	४ ६५
ड		गील	१ ३४७	तय	१ ३१८
डौक्	१ ७५	गु	२ २७	तर्क	१ १६७
ण		गुद	६ २	तर्ज	१ १४०
गाक्क	१० ५२	गुद	६ १३०	तर्ज	१० १३१
गाक्	१ ४४०	गा	६ ६७	तर्द	१ ४८
गाख	१ ६१	गेह	१ ६१२	तल	१० ५३
गाखि	१ ६१	गेव	१ ६१२	तसि	१ ४५५
गाद	१ ४५	गेवृ	१ ४०६	तसि	१० १७५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुम्य	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्य	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायृ	१	३२७	तुन्फ	१	२८८	तृन्फ	६	२६
तिफ	५	२४	तुन्फ	६	३०	तृन्हू	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिष	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तुपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तुफ	१	२८८	तृप	४	१२१
तिप	१०	१२१	तुफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिपृ	१	२५५	तुबि	१०	१०४	तृहू	६	५७
तिम	४	१५	तुम	१	५००	त	१	६६४
तिल	१	३५६	तुम	४	१३१	तेष्टृ	१	२५५
तिल	६	६१	तुम	४	५३	तेष्टृ	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिल्ल	१	३५६	तुर्वी	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रगि	१	६१
तीर	१०	२६	तुष	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५५
तुज	१	१५४	तुहिर्	१	४७	त्रपूप्	१	२६२
तुजि	१	१५४	तूढृ	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तृण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तृण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तृ	४	४३	त्रुट	६	८०
तुड	६	८८	तूरी	४	४३	त्रुट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तूल	१	३५२	त्रुट	१०	१४८
तूढृ	१	२४५	तूल	१०	१३७	त्रुड	१०	१४५
तुण	६	४३	तूप	१	४४६	त्रुम्प	१	२८८
तुद	६	१	तृन	१	४४०	त्रुप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
बुफ	१	२८८	दमु	४	६६	दिबु	१०	१५२
बुम्फ	१	२८८	दय	१	३२०	दिबु	१०	१७०
त्रैङ्	१	६८६	दरिद्रा	२	७२	दिश	६	३
त्रौकृ	१	७५	दल	१	३६६	दिह	२	६
त्वक्ष	१	४४३	दल	१	१६६	दीक्ष	१	४०२
त्वक्ष्	१	४३६	दल	१	५५२	दीङ्	४	२४
त्वगि	१	६१	दवि	१	३८६	दीधीङ्	२	७७
त्वच	६	२२	दशि	१०	१२६	दीपी	४	४१
त्यन्चु	१	१२०	दशि	१०	१६७	दु	१	६७५
त्वर	१	५२१	दसि	१०	१६७	दु	५	१२
त्विषा	१	७२८	दसि	१०	१२७	दुःख	१०	३१५
त्सञ्	१	३७०	दसु	४	१०७	दुड	६	६०
त्सर	१	३७०	दह	१	७१८	दुर्वी	१	३७८
थ			दहि	१०	११५	दुल	१०	५५
थुड	६	८६	दाञ्	३	६	दुप	४	७६
थुर्वी	१	३७८	दाण्	१	६६२	दुह	२	५
द			दान	१	७२	दुह	४	८८
दक्ष	१	४०१	दाप्	२	५२	दुहिर्	१	४८७
दक्ष	१	५१८	दायु	१	६२१	दूङ्	४	२२
दघ	५	३१	दाश	५	३३	दृ	५	३३
दधि	१	६४	दाश्ट	६	६१	दङ्	६	११४
दण्ड	१०	३१२	दाक्ष	१	६३२	दन्फ	६	३१
दद	१	१७	दाश्ट	१०	१२५	दप	४	८७
दध	१	८	दाश्ट	१	६३२	दप	१०	२१३
दन्मु	५	२७	दाह	१	४२७	दफ	६	३१
दन्श	१	७१६	दिभि	१०	१२१	दमी	६	३५
दभ	१०	१२१	दिवि	१	३८८	दमी	१०	२१४
दभि	१०	१२१	दिवु	४	१	दशिर्	१	७१५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
हह	१	४८५	धवि	१	३८६	धोक्	१	३६६
हहि	१	४८५	धस	६	५६	ध्या	१	६५६
हृ	१	५४५	धान्	३	१०	ध्यै	१	६४७
हृ	६	२२	धातु	१	३६४	ध्रज	१	१३६
देङ्	१	६८६	धि	६	१०७	ध्रजि	१	१३६
देवृ	१	३३४	धित्त	१	३६६	ध्रस	१०	१६१
दैप्	१	६५६	धिवि	१	३८८	ध्राक्षि	१	४४५
दो	४	३८	धिष	३	२२	ध्राखृ	१	८६
दु	२	३३	धीङ्	४	२६	ध्राष्टृ	१	७६
दुत	१	४६०	धुक्त	१	३६६	ध्राड्	१	१६१
द्यै	१	६४४	धुन्	५	१०	ध्रु	१	६७४
द्रम	१	३१३	धुर्वी	१	३७८	ध्रु	६	१००
द्रा	२	४७	धू	६	६७	ध्रौ	१	६४६
द्राक्षि	१	४४५	धून्	५	१०	ध्वज	१	१३६
द्राखृ	१	८६	धून्	६	१६	ध्वजि	१	१३६
द्राड्	१	१६१	धून्	१०	२२४	ध्वण	१	३०२
द्रु	१	६७५	धूप	१	२८१	ध्वन	१	३१०
द्रु	५	३३	धूप	१०	१६७	ध्वन	१	५६५
द्रुण	६	४८	धूरी	४	४५	ध्वन	१०	२७५
द्रुन्	६	१०	धूरा	१०	८६	ध्वनि	१	५५२
द्रैकृ	१	६५	धूष	१०	८६	ध्वन्सु	१	५०१
द्रै	१	६४५	धूस	१०	८६	ध्वाक्षि	१	४४५
द्विप	२	४	धृङ्	१	६८४	ध्व	१	६७०
द्व	१	६६६	धृङ्	६	११५	न		
ध			धृप	१०	२३६	नख	१	६१
धक्क	१०	५०	धृषा	५	२६	नजी	६	१२
धण	१	३०८	धेकृ	१	६५	नट	१	२०६
धन	३	२३	धेट्	१	६४१	नट	१	५२८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
नट	१०	१२	पठ	१	२२७	पा	१	६५७
नट	१०	१६७	पडि	१	१८५	पा	२	४६
नड	१०	१२	पडि	१०	११८	पार	१०	२६३
नदि	१	५५	पण	१	२६६	पाल	१०	६३
नम	१	५५५	पत्	४	४८	पि	६	१०६
नय	१	३१८	पत्	१०	२४६	पिच्च	१०	३५
नर्द	१	४७	पत्ल	१	५८०	पिछ	६	२०
नर्च	१	२८६	पथि	१०	३४	पिजि	२	२०
नाथृ	१	७	पथे	१	५८३	पिजि	१०	२७
नाथृ	१	७	पद	१	४२	पिजि	१०	१६७
निवास	१०	२७१	पद	४	६१	पिट	१	२१०
निवि	१	३८७	पद	१०	२८१	पिट	१	२१५
निष्क	१०	१६४	पन	१	२६७	पिठ	१	२३५
नीव	१	३७६	पय	१	३१८	पिड	१	२१५
नृति	४	८	पर्य	१	३२५	पिडि	१	१७७
नृ	१	५४६	पर्य	१०	१६	पिडि	१०	११८
नृ	६	२४	पर्द	१	२५	पिल	१०	५६
प			पर्ष	१	३८१	पिवि	१	३८७
पत्त	१	४४७	पर्व	१	४०६	पिश	६	१४२
पत्त	१०	१७	पल	१	५७५	पिशृ	१	४७३
पत्त	१०	३२५	पल	१०	६३	पिण्ल	७	२०
पच	१	१०७	पल्यूल	१०	२६७	पिस	१०	२८
पचैष	१	७२४	पश	१०	१६५	पिसि	१०	१९७
पचि	१	१०७	पश	१०	२५०	पिसृ	१	४७३
पचि	१०	६६	पष	१	६२६	पीङ्	४	३२
पट	१	१६८	पष	१०	१६५	पीड	१०	११
पट	१०	१६७	पष	१०	२५०	पील	१	३४६
पट	१०	२४५	पसि	१०	६८	पीव	१	३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पूल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रछ	६	११७
पुट	१०	६७	पूष	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१६७		३	४	प्रस	१	५१४
पुट्ट	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	२	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुथ	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीन्	६	२
पुथ	१०	१६७	पृचि	२	२१	प्रीन्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	२	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुष	६	५६
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुषु	१	४६३
पुल	१०	५६	प्रढ	६	४०	प्रेङ्खोल	१०	५५
पुष	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोथृ	१	६०६
पुष	४	७३	प्रथ	१०	१६	प्लक्त	१	६३१
पुष	६	६०	प्रथु	१	५१३	प्लिह	१	४२५
पुष	१०	१६५	प्रुषु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुष्प	४	१४	पृ	३	४	प्लुष	४	७
पुस	४	१०६	पृ	६	१८	प्लुष	४	११०
पुस्त	१०	४८	पृ	१०	१५	प्लुष	६	५६
पूङ्	१	६६०	पेल	१	३६१	प्लुषु	१	४६४
पूज	१०	६२	पेवृ	१	३३५	प्लेवृ	१	३३५
पून्	६	११	पेसृ	१	४७३	प्ला	२	४८
पूयी	१	३२३	पै	१	६५४	फ		
पूरी	४	४२	पैण	१	३०७	फक्क	१	८३
पूरी	१०	१६८	प्यायी	१	३२६	फण	१	५६१
पूर्ण	१०	८५	प्युष	४	१०६	फल	१	३५५
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फला	१	३४४
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०६	फुल्ल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
फेलु	१	३६१	बुध	१	५६७	भण	१	३०८
ब			बुध	१	६१४	भदि	१	१२
बद	१	४२	बुध	४	६३	भदि	१०	६८
बध	१	६६६	बुधिर्	१	६१४	मन्जो	७	२१
बध	१०	१४	बुन्दिर्	१	६१५	भर्त्स	१०	१३१
बन्ध	६	४०	बुन्धिर्	१	६१५	भर्व	१	२८६
बन्ध	१०	१४	बुल	१०	५७	भर्व	१	३८३
बभ्र	१	३७१	बुस	४	११३	भल	१	३३१
बर्ब	१	२८६	बुस्त	१०	४६	भल	१०	१४७
बर्ह	१	४२३	बृह	१	४८५	भल्ल	१	३३१
बर्ह	१०	११०	बृहि	१	४८५	भष	१	४५६
बर्ह	१०	१६७	बृहि	१०	१६७	भस	३	१६
बल	१	५७६	बृहिर्	१	४८६	भा	२	४४
बल	१०	७८	बृहु	६	५६	भाज	१०	२७२
बल्ह	१	४२३	वेदिर्	१	६१५	माम	१	२६८
बल्ह	१	१६७	ब्रीस	१०	११०	माम	१०	२५८
बसी	४	११५	ब्रूज्	२	३७	भाष	१	४०५
बस्त	१०	१३२	ब्रूस	१०	११०	भास्त	१	४१२
बहि	१	४२०	ब्लेष्क	१०	२६४	भिन्न	१	३६६
बहि	१०	१६७	भ			भिदिर्	७	२
बाधृ	१	६	भक्ष	१०	२१	भिल	१०	६०
बाहृ	१	४२६	भज	१	७२५	मी	३	२
बिदि	१	५३	भज	१०	१७६	मुगि	१	६३
बिल	६	६६	भजि	१०	१६७	मुज	७	२२
बिल	१०	६०	भट	१	२०६	मुजो	६	१२२
बिस	४	१११	भट	१	५२७	भू	१	१
बुक्क	१	८७	भडि	१	१७६	भू	१०	१८५
बुक्क	१०	१५६	भडि	१०	४६	भू	१०	२३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भूष	१	४५५	म			मय	१	३१८
भूष	१०	१७५	मकि	१	७१	मर्च	१०	६७
भृजी	१	११०	मक्ष	१	४४१	मर्व	१	३८१
भृज्	१	६३८	मख	१	६१	मल	१	३३०
भृज्	३	५	मगि	१	६१	मल्ल	१	३३०
भृशु	४	११८	मधि	१	७७	मव	१	३६१
भृपु	१	४६६	मच	१	१०५	मव्य	१	३३८
भृ	६	२०	मचि	१	१०६	मश	१	४७६
भेपृ	१	६२३	मज	१	१५६	मप	१	४५८
मेव	१	४१६	मठ	१	२२६	मसी	४	१६५
भ्यस	१	४१६	मठि	१	१६७	मस्क	१	७५
भ्रण	१	३०२	मडि	१	७५	मस्जो	६	१२०
भ्रन्शु	१	५०१	मडि	१	२१६	मह	१०	२५५
भ्रन्शु	४	११८	मडि	१०	४५	महि	१	४२०
भ्रम	१	५८६	मण	१	३०२	महि	१०	१६७
भ्रमु	१	५८६	मत्रि	१०	१२६	मा	२	५५
भ्रमु	४	६८	मथि	१	३७	मात्ति	१	४४५
भ्रस्ज	६	४	मथे	१	५८४	माङ्	३	६
भ्राजृ	१	१११	मद	१०	१५१	माङ्	४	३२
भ्राजृ	१	५६४	मदि	१	१३	माथि	१	३७
भ्राशृ	१	५६४	मदी	१	५५२	मान	१	६६८
भ्री	६	३६	मदी	४	१०१	मान	१०	२३१
भ्रुड	६	६१	मन	४	६६	मार्ग	१०	२३५
भ्रूण	१०	१३८	मन	१०	१५५	मार्ज	१०	६७
भ्रैजृ	१	१११	मनु	८	६	माह	१	६३३
भ्रैपृ	१	६२३	मन्थ	१	३७	मिछ	६	२०
भ्लक्ष	१	६३१	मन्थ	६	४५	मिन्	५	४
भ्लाशृ	१	५६४	मभ्र	१	३७१	मिथृ	१	६१०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मिद	१०	८	मुठि	१	१६८	मृड	६	३६
मिदा	१	४६२	मुडि	१	१७८	मृड	६	४६
मिदा	४	१३३	मुडि	१	२२१	मृण	६	४२
मिदि	१०	८	मुडि	१	२२३	मृद	६	४८
मिद	१	६१०	मुण	६	४५	मृदु	१	६१३
मिल	१	३४५	मुद	१	१६	मृश	६	१२६
मिल	६	६८	मुद	१०	१६०	मृष	४	५४
मिवि	१	३८७	मुर	६	५३	मृष	१०	२३८
मिश	१	४७६	मुर्छा	१	१३१	मृषु	१	४६४
मिश्र	१०	३०७	मुर्चा	१	३८०	मृ	६	१६
मिष	६	५६	मुल	१०	५८	मेङ्	१	६८५
मिषु	१	४६१	मुष	१	४५८	मेट्	१	१६६
मिह	१	७१६	मुष	६	६१	मेथ्	१	६१०
मी	१०	२१७	मुस	४	११४	मेह	१	६१०
मीङ्	४	२७	मुत्त	१०	८७	मेष्ट	१	६११
मीन्	६	४	मुद	४	८६	मेष्ट	१	२६०
मीम्	१	३१३	मूङ्	१	६६१	मेष्ट	१	३३५
मील	१	३४५	मूत्र	१०	२६१	मोक्ष	१०	१७६
मीव	१	३७६	मूल	१	३५४	म्ना	१	६६१
मुच	१	१०५	मूल	१०	५८	म्रक्ष	१०	१०८
मुच	१	१६२	मूप	१	४५१	म्रद	१	५१५
मुचि	१	१०५	मृ	६	१०५	मृचु	१	१२०
मुच्छ	६	१३४	मृग	१०	२८३	मृन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुज	१	१५६	मृङ्	६	१०५	म्रोह	१	१६६
मुजि	१	१५६	मृज(पाठा०)	१	१५६	म्रोह	१	१६६
मुट	६	७६	मृजि	१	१५६	म्लुचु	१	१२०
मुट	१०	६६	मृजूष	२	६१	म्लुन्चु(पाठा.)	१	१२०
मुटि	१	२२३	मृजूष	१०	२३७	म्लोक्ष	१	१२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्नेछ	१०	१०६	युप	४	१२८	रभ	१	७००
स्नेट्	१	१६६	यूष	१	४५३	रभि	१	२७१
स्नेवृ	१	३३५	यौट्	१	१६५	रभ	१	५६२
स्नौ	१	६४३	येवृ	१	४०८	रय	१	३२१
य				२		रवि	१	३८६
यक्ष	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रक्ष	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रग	१०	८७	रह	१०	२४६
यभ	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रहि	१०	२४७
यम	१	७११	रधि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रधि	१०	१६७	राखृ	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राघृ	१	७६
या	२	४२	रट	१	१६६	राजृ	१	५६३
याचृ	१	६०६	रठ	१	२३२	राघ	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राघ	४	८४
यु	१०	१५६	रण	१	५३७	राघ	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रासृ	१	४१३
युछ	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	५४४	रिखि	१	६१
युज	१०	२०२	रन्ज	१	७२६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	२८६	रिचिर्	७	४
युञ्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युट्	१	२७	रफि	१	२८६	रिवि	१	३८६
युध	४	६४	रवि	१	२६४	रिश	६	१२४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
रिष	१	४५८	रुक्	१०	२६२	लजी	६	१२
रिह	६	२७	रूप	१०	३१६	लञ्ज	१०	२४०
री	६	३१	रेकृ	१	६६	लट	१	२००
रीङ्	४	२८	रेजृ	१	१११	लड	१	२५०
रु	२	२६	रेटृ	१	६०७	लड	१०	७
रुङ्	१	६८३	रेष्टृ	१	२६०	लडि	१	५५१
रुच	१	४६४	रेभृ	१	२७१	लडि	१०	६
रुज	१०	१६६	रेष्टृ	१	३३६	लडि	१०	१६७
रुजो	६	१२१	रेष्टृ	१	४१०	लदि	१०	६
रुट	१	४६६	रै	१	६४८	लप	१	२८६
रुट	१	४६७	रौडृ	१	२४७	लधि	१	२६४
रुट	१०	११६	ल			लभष्	१	७०१
रुट	१०	१६७	लक	१०	१८७	लल	१०	१३५
रुटि	१	२२५	लक्ष	१०	५	लश	१०	१७४
रुठ	१	४६७	लक्ष	१०	१४३	लष	१	६२७
रुठ	१०	११६	लख	१	६१	लष	१०	१७४
रुठि	१	२२५	लखि	१	६१	लस	१	४७०
रुठि	१	२३६	लग	१०	१८७	लस्जी	६	१२
रुठि	१	२४१	लगि	१	६१	ला	२	५१
रुदिर्	२	६२	लगे	१	५३३	लाखृ	१	८६
रुध	४	६५	लधि	१	७५	लाघृ	१	७६
रुधिर्	७	१	लधि	१	१६७	लाङ्घि	१	१२६
रुप	४	१२८	लङ्	१	१२६	लाज	१	१५२
रुश	६	१२४	लज	१	५१	लाजि	१	१५२
रुष	१	४५८	लज	१०	१०	लाम	१०	३२२
रुष	४	१२३	लजि	१	१५१	लिख	६	७०
रुष	१०	११६	लजि	१०	१६७	लिगि	१	६१
रुह	१	५६८	लजि	१०	३०६	लिगि	१०	१८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लूष	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूप	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लोष्ट	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोकृ	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोकृ	१०	१६७	वण्ट	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोचृ	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोचृ	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लौङ्	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्वी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७	व			वनु	१	५४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	५५६
लुट	६	७२	वक्ष	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्चु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्चु	१	१४९
लुठ	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुठि	१	२२५	वधि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वमु	१	५८५
लुण्ठ	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४२
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१७
लुप्ल	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२४
लुबि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०२
लुभ	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्फ	१	२८६
लुभ	६	२६	वटि	१०	४३	वर्ह	१	४२४
लूच्	६	१२	वटि	१०	३०५	वल्	१	३२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वल	१	५५२	विज	१	१३६	वृची	७	२६
वल्क	१०	३०	विजिर्	३	१३	वृज	१	१३६
वल्ग	१	६१	विजी	६	११	वृजी	२	२०
वल्भ	१	२७५	विजी	७	२८	वृजी	७	२६
वल्थूल	१०	२६७	विट	१	२१६	वृजी	१०	२०७
वल्ल	१	३२६	विड	१	२१६	वृञ्	५	६
वश	२	८२	वित्त	१०	३१८	वृञ्	६	१५
वप्	१	४५८	विथृ	१	२८	वृञ्	१०	२०८
वस	१	७३३	विद	२	५६	वृत्	१	५०४
वस	२	१६	विद	४	६२	वृत्	४	४६
वस	१०	१८२	विद	७	१७	वृत्	१०	१६७
वसु	४	१०८	विद	१०	१५४	वृधु	१	५०५
वस्क	१	७५	विद्ल	६	१३६	वृधु	१०	१६७
वह	१	७३१	विध	६	३७	वृश	४	११६
वा	२	४३	विल	६	६४	वृप	१०	१५०
वा	१०	२६८	विश	६	१२८	वृपु	१	४६४
वाक्षि	१	४४५	विप	६	५८	वृ	६	२०
वाङ्	१	१२७	विषु	१	४६१	वृन्	६	१५
वाढृ	१	१६०	विषु	३	१४	वेञ्	१	७३५
वापश	१०	२४६	विष्ट	३	१४	वेण्	१	६१६
वावृत्तु	४	४६	वी	२	४१	वेथृ	१	२८
वाश	४	५२	वीज	१	११२	वेष्ट	१	२५८
वाशृ	४	५२	वीज	१०	५५	वेल	१०	२६६
वास	१०	२७०	वीर	१०	२८५	वेल्ल	१	३६०
विचिर्	३	१३	वुगि	१	६३	वेवीङ्	२	७८
वचिर्	७	५	वृक	१	७३	वेष्ट	१	१६१
विद्ध	६	१२७	वृत्त	१	३६७	वेष्ट	१	४७३
विद्ध	१०	१६७	वृङ्	६	४२	वेह	१	४२६

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
वै	१ ६५४	शट	१० १३६	शमि	१ ४१७
व्यच	६ १५	शठ	१ २३६	शसु	१ ४८०
व्यज	६ १६	शठ	१० २६	शाखृ	१ ६०
व्यथ	१ ५११	शठ	१० ६४	शाङ्	१ १६२
व्यध	४ ७२	शठ	१० १३६	शान	१ ७२३
व्यप	१० ८४	शठ	१० २४४	शार	१० २५६
व्यय	१ ६२०	शङि	१ १८३	शाम	२ १५
व्यय	१० ८४	शण	१ ५३८	शासु	१ ४१७
व्यय	१० ३१७	शद्लु	१ ५६५	शासु	२ १५
व्युदि	१० ८४	शद्लु	६ १३१	शासु	२ ७५
व्येन्	१ ७३६	शप	१ ७२७	शित्त	१ ३६८
व्रज	१ १५८	शप	४ ५६	शिधि	१ ६६
व्रण	१ ३०२	शब्द	१० १६०	शिजि	२ २०
व्रण	१० ३२३	शम	१ ५५८	शिञ्	५ ३
व्रश्च	६ १४	शम	१० १४२	शिट	१ २०४
व्री	६ ३५	शसु	४ ६४	शिल	६ ६६
व्रीङ्	४ ३०	शम्ब	१० २०	शिष	१ ४५८
वीड	४ १६	शर	१० २५६	शिष	१० २११
व्रुड	६ ६१	शर्ब	१ २८६	शिष्टु	७ १६
व्ली	६ ३०	शर्व	१ ३८५	शीक	१० २१६
श		शल	१ ३२८	शीकृ	१ ६२
शंसु	१ ४८१	शल	१० १३६	शीकृ	१ ६७
शक	४ ७८	शल	१ ३६७	शीङ्	२ २४
शकि	१ ६८	शल	१ ५८०	शीमृ	१ २६६
शक्लु	५ १८	शलम्	१ २७४	शील	१ ३४८
शच	१ १०१	शव	१ ४७७	शील	१० २६४
शचि (पाठा.)	१ १०२	शश	१ ४७८	शु	१ ६७१
शट	१ २०१	शष	१ ४५८	शुक	१ ८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
शुच	१	११४	शृञ्	६	१७	श्रु	१	६७१
शुचिर्	४	५५	शेल्	१	३६१	श्रौ	१	५५३
शुच्यी	१	३४१	शेवृ	१	३३५	श्रोण्	१	३०५
शुठ	१	२३७	शो	४	३५	श्रुकि	१	६७
शुठ	१०	६४	शोण्	१	३०४	श्रुगि	१	६१
शुठ	१०	६५	शौट्	१	१६४	श्राखृ	१	६०
शुठि	१	२३७	श्चुतिर्	१	३६	श्राघृ	१	८१
शुठि	१	२४०	श्च्युतिर्	१	३६	श्रिष	४	७७
शुठि	१०	८५	श्मील	१	३४५	श्रिष	१०	३३
शुध	४	८२	श्यैङ्	१	६८७	श्रिषु	१	४६३
शुन	६	४७	श्रकि	१	६७	श्रोकृ	१	६४
शुन्ध	१	६०	श्रगि	१	६१	श्रोण्	१	३०६
शुन्ध	१०	२२२	श्रण	१	५३८	श्रकि	१	७५
शुन्म	१	२६२	श्रण	१०	३७	श्रच	१	१०२
शुन्म	६	३४	श्रथ	१	५३६	श्रचि	१	१०२
शुभ	१	४६८	श्रथ	१०	१३	श्रठ	१०	२६
शुभ	६	३४	श्रथ	१०	२१६	श्रठ	१०	२४४
शुल्क	१०	७०	श्रथ	१०	२५६	श्रठि	१०	२६
शुल्व	१०	६५	श्रथि	१	२६	श्रभ्र	१०	७४
शुष	४	७४	श्रन्थ	६	४४	श्रल्क	१०	३०
शूर	१०	२८५	श्रन्थ	१०	२१६	श्रल्ल	१	३६७
शूरी	४	४६	श्रन्थ	१०	२२६	श्रस	२	६६
शूर्प	१०	६५	श्रमु	४	६७	श्रि	१	७४१
शूल	१	३५१	श्रा	१	५४७	श्रिता	१	४६१
शूष	१	४५२	श्रा	२	४६	श्रिदि	१	१०
श्रध	१०	१८०	श्रिञ्	१	६३६	श्वेताश्र	१०	३२७
श्रघु	१	५०६	श्रीञ्	६	३			
श्रघु	१	६१३	श्रिषु	१	४६३	षगे		५३४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
षघ	५	२५	षिवु	४	२	षट्कू	६	५७
षच	१	६६	षु	१	६७२	षट्हु	६	५७
षट	१	२१२	षु	२	३४	षट्पु	१	२५५
षण	१	३११	षुब्	५	१	षट्यै	१	६४६
षणु	८	२	षुङ	१०	२४	षागे	१	५३४
षद	१०	२२१	षुन्म	१	२६२	षल	१	५७२
षदल	१	५६४	षुर	६	५०	षा	१	६६०
षदल	६	१३२	षुह	४	१८	षिवु	१	३७३
षन्ज	१	७१४	षू	६	११०	षासु	४	४
षम	१	५६६	पूङ्	२	२३	षा	२	४५
षग	१	२८५	पूङ्	४	२१	षिगह	४	६१
षर्व	१	२८६	षूद	१	२१	षणु	२	३०
षंभ	१	१२२	षूद	१०	१६३	षणुम	४	४
षस	२	८१	षूष	१	४५२	षणुह	४	६०
षस्ज	१	१२२	षेक	१	६७	षौ	१	६५५
षह	१	५६०	षेवृ	१	३३५	षिवु	१	३७३
षह	४	१८	षो	४	३७	ष्वक्क	१	७५
षह	१०	२०४	ष्टक	१	५३०	ष्वद	१	१८
षाध	५	१६	ष्टमि	१	२७२	ष्वन्ज	१	७०२
षिच	६	१३८	ष्टम	१	५६६	ष्वप	२	६४
षिब्	५	२	ष्टिध	५	२२	ष्वद	१०	२००
षिब्	६	५	ष्टिप्र	१	२५५	ष्वतं	१०	७४
षिट	१	२०४	ष्टिम	४	१५	ष्विदा	१	४६३
षिष	१	३८	ष्टीम	४	१५	ष्विदा	४	७६
षिधु	१	८३	ष्टुच	१	१०८	स		
षिधु	४	८३	ष्टुब्	२	३६	संग्राम	१०	३०८
षिधू	१	३६	ष्टुभु	१	२७८	सघ	५	२५
षिल	६	६६	ष्टृत्	१	४४०	सच	१	२८५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
सट्	१०	८३	समु	१	२६१	स्थगे	१	५३४
सत्त्र	१०	२८८	सेकृ	१	६७	स्थल	१	५७२
सभाज	१०	२७३	सेवृ	१	३३५	स्थुड	६	८६
सर्ज	१	१३८	सै	१	६५१	स्थूल	१०	२८६
सर्व	१	२८६	स्कन्दिर्	१	७०७	स्ना	१	५५६
सल	१	३६५	स्कभि	१	५७२	स्निट	१०	३१
साध	५	१६	स्कृञ्	६	६	स्पदि	१	१४
सान्त्र	१०	२६	स्कृदि	१	६	स्पर्ध	१	४
साम	१०	२६	स्खद	१	५१६	स्पश	१	६२६
साम	१०	२६५	स्वदिर्	१	५६०	स्पश	१०	१३०
साम्ब	१०	२०	स्खल	१	६३२	स्पुडि	१०	४
सार	१०	२५६	स्खलि	१	५५२	सृ	५	१५
सुख	१०	३१५	स्तक	१	५३०	सृश	६	१२६
सुट्ट	१०	२४	स्वन	१	३१०	सृह	१०	२५७
सुन्मु	१	५०३	स्तन	१	५६५	स्फट	१	२२६
सुर	६	५०	स्तन	१०	२४८	स्फटि	१	२२६
सूत्र	१०	२५६	स्तिण	१०	१२१	स्फर	६	६२
सूत्र	१०	२६०	स्तुप	४	१२५	स्फल	६	६२
सर्व	१	४४४	स्तुप(स्तूप)	१०	१२२	स्फायी	१	३२६
सूक्ष्म	१	३३६	स्तूप	४	१२५	स्फिट	१०	३२
सूक्ष्म	१	४४४	स्तृच	१	४४०	स्फुट	६	७८
सृ	१	६६७	स्तृञ्	५	६	स्फुट	१०	१६७
सृ	३	१७	स्तृहू	६	५७	स्फुट	१०	३२५
सृ	१०	६८	स्तृहू	६	५७	स्फुटि	१०	४
सृज	४	६८	स्तृञ्	६	१३	स्फुटिर्	१	२२६
सृज	६	११६	स्तेन	१०	२७६	स्फुडि	१	१८१
सुन्मु	१	२६१	स्तोम	१०	३०६	स्फुडि	१०	४
सृप्ल	१	७१०	स्तयै	१	६४६	स्फुर	६	६२
						स्फुर्वा	१	१३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्फुल	६	६२	हठ	१	२३३	हप	४	१२२
स्फूर्जा	१	१४८	हद	१	७०३	हषु	१	४६८
स्मिङ्	१	६७८	हन	२	२	हेठ	१	१६६
स्मिट	१०	३१	हम्म	१	३१३	हेठ	६	६३
स्मुर्जा	१	१३२	हय	१	३४०	हेड	१	२१७
स्मृ	१	५४४	हर्य	१	३४२	हेड	१	५२६
स्मृ	१	६६५	हल	१	५७३	हेडू	१	१८६
स्मृ	५	१५	हसे	१	४७४	हेषू	१	४१०
स्यन्दू	१	५०७	हाक्	३	८	हौडू	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाङ्	३	७	हुङ्	२	८५
स्यमु	१	५६५	हि	५	१३	झल	१	५४३
[सकि]	१	६७	हिक	१	६०४	झल	१	५५५
सन्मु	१	२७७	हिडि	१	१७१	झगे	१	५३४
सन्मु	१	५०१	हुडि	१	१७२	झस	१	४६६
सन्हु	१	५०३	हिल	६	६८	झाद	१	२२
सिबु	४	३	हिवि	१	३८८	ही	३	३
सु	१	६७३	हिक	१०	१३३	हीळ	१	१२६
स्रक्	१	६७	हिसि	७	२४	होष्ट	१	४०६
स्रै	१	६५३	हिसि	१०	२२०	हगे	१	५३४
स्वन	१	५५६	हु	३	१	हप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	६०	हस	१	४६६
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	हादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुडू	१	२४६	हरक	१०	३२७
स्वर्द	१	१८	हुर्जा	१	१३०	हल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	हल	१	५५५
स्वृ	१	६६४	हुडू	१	२४६	हू	१	६६३
ह	ह		ह	३	१६	हूँ	१	७३७
हट	१	२११	हञ्	१	६३७			

दीर्घतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

अथर्वः ३२२, २४।

अन्ये १८, १४। २५, १२। ३०,
१७। ३६, ६। ४७, १६। ५४, १६।
८८, ८। ८६, १०। १०८, ८।
१२५, १७। २०७, १४; २०। २४६,
७। २८०, २। २८७, ६। २८८,
१६। ३००, १। ३०५, ८। ३१२,
११; १४; १५। ५२१, २। ३२३,
२०॥

अपरे ३२३, ६।

अमरकोषः १४१, २७। २६४,
१२। (द्र० अमरसिंहः)

अमरसिंहः ६८, १८। १२५, ४।
(द्र० अमरकोषः)।

अमृततरङ्गिणी (पाठा०) ६, २६।

अष्टाध्यायी १, ११।

अष्टाध्यायीसूत्रम् ॥ सर्वत्रोद्धृतानि
आचार्याः २६६, २२; २३।

आर्याः २५२, ६।

आर्हताः १०१, १३।

उणादौ २६, ११। ३०, ११। ५६,
१५। ७७, १२। ११८, १६ इत्यादि।

उणादिसूत्रम् ॥ बहुत्र उद्धृतानि।

उपाध्यायाः १८, १।

एके १८, १। २४, १७। ३२, ६।
३३, ११। ३४, ८। ३५, १०। ४३,

४। ४६, २। ५१, १०। ५३, १६।

५४, १०। ५६, १। ५६, १२।

७८, १। ८०, ३। ८३, १६। ८५,

१३; १८। ६१, ८। ६४, ५। ६८,

१०। १०२, ६। १०३, १८। १०४,

१७। १०७, १६। १०६, १०।

११०, १६। १११, १३। ११४, १०।

११५, ६। १२३, २०। १२७, ६;

१०; १४। १२८, ६। १३६, १०।

१६६, २। १७०, ६। १७३, २।

१८६, १२। १६४, ११। १६८,

१०। २०२, १४। २०७, १६। २०८,

१४। २१५, १४। २१७, १८। २१६,

२। २२०, ५। २२८, २। २२६,

२। २३०, ३। २३७, १४। २३८,

११। २४५, १०। २४६, १७। २७०,

६; १५। २८१, ११; १४। २८२,

२; ८; २३। २८३, २०; २३। २८४,

२; ७। २८७, ६; ६। २८८, ३; ६;

१२। २८६, ८; १३; १६; २०; २१।

२६१, १०; १४। २६२, ७; ११।

२६४, २१। २६५, १५। २६६, ६।

२६७, ५। ३००, ११। ३०२, ७।

३०३, ११। ३०४, २। ३०७, १०;

१५। ३०८, ६; १०; १४। ३१४,

१४। ३१५, ६। ३१६, ११। ३२१,

॥ एतच्चिह्नाङ्कितो ग्रन्थो ग्रन्थकारो वा न साक्षादिदृष्टः। तद्वचनानि नाम-
निर्देशं विनोद्धृतानि।

६; ७। ३२१, १। ३२२, २०।

कण्ठः २४, ३। ३४, ११। ५५, १७।

६५, १२। ६५, १६। २१६, १६।

कर्मयोगामृततरङ्गिणी ६, १८।

कस्मिंश्चिद् व्याकरणे ३१, ३।

कातन्त्रम् ७, ४। १५६, १३।

कात्याः ३६, ३।

कात्यायनः ३१६, ११।

कात्यायनवार्तिकम् ॥ अनेकत्रोद्धृतः

कामन्दकनीतिसारः ४१, १।

काशकृत्स्नाः १८५, ५।

किराताजुनीयम् ॥ १०४, २३।

कुमारसम्भवः ॥ १२०, १५। १२७,

८।

कार्तिकावृत्तिः

केचित् ६८, ७। २८६, २२। २६६,

४। ३००, २। ३१०, १३। ३२०,

२६।

कौशिकः १४, ११। १९, ११।

२२, ७। ३१, १। ३५, १८ पाठा०।

५४, १६। ५८, १। ६०, १६। ६५,

१३। ६६, २२। ८२, १०। ८४, १।

६६, ४। १०३, ८। १०७, २।

१२७, २। १७०, १४; १८। २७६,

२१। २८५, ५। २८६, ६। २८६,

६। २६०, १७। २६४, २३। ३००,

१३; १७।

गणपाठः ॥ अनेकत्रोद्धृतः।

गणसूत्रम् ॥ बहुत्रोद्धृतानि।

गीता ४०, २०।

गुप्तः ६६, २। ११२, ६। ३२०,

२२। ३२३, २१।

चन्द्रः २, ३। १५, १४। २८, ३;

८। ३४, ४। ३५, १२। ३७, १५।

४६, ३। ६४, १७। ६५, ८। ८४,

१५। ८५, १। ८६, ६; २२। ६२,

४; ५। ६३, १६। ६८, ६। १००,

७। १०७, ८। ११०, १। ११५,

१७। ११६, १२। २२७, ३। २३५,

७। २८१, १३; १५। २८२, ३; ४;

१६। २८४, ३; १२; २०। २८५,

१७। २८६, ७; १६; १६; २१।

२८७, ७। २८८, ९; १२; २१।

२८६, ५; १६; २३। २६१, ७।

२६२, १०; १६; १६। २६५, २१।

२६६, १३। २६७, १। २६८, १६।

३००, ७। ३०२, १४। ३०३, ३।

३०६, ६। ३१२, ५; १४। ३१४,

२२। ३१८, ६। ३२०, ७; ६।

चरकः ६४, १६।

चान्द्रघातुपाठः ॥ अनेकत्रोद्धृतः।

चान्द्रम् ३६, २। ८७, १६। ३०६, ४।

चान्द्रे २६०, २०।

चान्द्रः २६१, ६।

चान्द्राः ५७, ३। ७८, ८। ७६, १२।

८६, ३। ६३, १०। २८०, ५; ११।

२८१, ३। ३६३, १६।

छान्दसम् ६३, १५।

छान्दोग्योपनिषद् ॥ १३१, ३।

तण्डुः-ताण्डवम् ५०, ८; ६।

तन्त्रवार्तिकम् ८, ३।

दुर्गः १७, ११। १६, ६। ३०, ३।
 ३२, ६। ३६, ६। ३७, १८। ५४,
 ५। ५७, १०। ५८, १३। ५६, ८।
 ६२, ६। ६३, १२। ६६, १। ७६,
 ३। ८०, २२। ८२, ५। ६०, ३;
 १२। ६२, ४; ६। ६३, १८। ६४,
 ५; १५। ६५, २। ६६, १४। १००,
 ३; ७। १०६, ६। १०६, ८; १६।
 ११०, १। ११४, ३। ११६, १३।
 १२५, ५। १२६, ६५। १२८, ४।
 १४५, १; १६। १५८, १४। २०१,
 ३। २०३, १७। २०७, ७। २१०,
 ३। २१६, २; ६। २२१, १२।
 २३०, २। २३१, ८। २३६, ७।
 २३६, १। २४०, ७। २४१,
 ४। २४२, १५। २४३, ६, २,
 २४५, ३। २७१, ६। २७४, २।
 २७६, ८। २८०, १५। २८१, ७।
 २८२, ५। २८६, २२। २८७, ४;
 ८। २८८, ८। २९०, ७। २९१,
 ३। २९४, १२। २९५, २२। २९६,
 १०। ३००, ४। ३०१, २। ३०२,
 ५; १४। ३०३, ३। ३०४, १।
 ३१३, १३। ३१५, १। ३१६, ७।
 दौर्गधातुपाठः ॥ अनेकत्रोद्भूतः।
 दौर्गम् ८७, २०।
 दौर्गाः १८, १। २२, १५। ५२,
 ६। ५७, ५। ८५, १। १७०, १;
 १५। २६०, ११। २७६, १४।

२८०, ४। २८२, २; ४; १०।
 २८७, १६। २८८, १४। २९०,
 २०। २९२, १३। २९८, १८।
 ३१५, २। ३२०, ३।

द्रमिडाः २२, ६। ३४, ३। ५४,
 ७। १६१, ११। १६८, ११। २०७,
 १८। २३६, ५। २३७, ८। २५२,
 ६। २६०, ७। ३११, १।

नन्दिस्वामी ५६, ४; २५ पाठा०।
 नन्दी ४६, ३। ५४, १३। ५६,
 ४। १०१, १३। १०७, ८। १२५,
 १३; १७। १४६, १। १६१, ३।
 २६२, १०। २६८, ११। २७१,
 ६। २८०, ६; १६; २०। २८६,
 १। २८७, १५। २८८, ६। २९१,
 ३। २९२, १५। २९४, २२। २९६,
 ८। २९८, १८। ३०२, १४।
 ३०४, २। ३०५, ११। ३०६, २२।
 ३१२, १६। ३१३, १२।

निरुक्तम् १३, १०; ११।

पञ्चिका ५८, ६। ११०, १६।

पञ्चिकाकारः ५८, २० पाठा०।

पाठभेदः ३१४, ८।

पाणिनिः ६२४, ४।

पारायणम् १०, १४। २६१, १७।

३०५, १२।

पारायणम् (चान्द्रम्) २८८, १०।

३०६, ४।

पारायणिकाः १, १३। २, ३।

१८२, १। ३२३, २२।

पूर्वाचार्यसंज्ञा १८८, १५ ।

पूर्वे २६०, ६ ।

प्रशस्तपादभाष्यः ३, २ ।

प्राञ्चः १२५, ६ ।

भगवद्गीता—गीताशब्दं पश्यत ।

भट्टशशाङ्कधरः ७, ३ ।

भट्टशशाङ्कधरः ७, १६ पाठा० ।

भट्टिः ६७, १ । ७६, ६ । ३०७, २० ।

(भल्लटः) ७६, ११ ।

(भागुरिः) १६३, ४ । २०६, ४ ।

भाष्यम् ५, १२ । ७१, २० । १३२,

१७ । २५२, ५ ।

भोजः—द्र० श्रीभोजः ।

भल्लः ५४, १४ ।

महाभाष्यम्—बहुत्रोद्धृतम् ।

माध्यन्दिनी संहिता २४१, ७ ।

मालतीमाधवः ६४, ३ ।

रघुवंशः १०६, १७ ।

वाक्यकारः ३२२, ८ ।

वाक्यपदीयः २, १६-१६ ।

१६-१८ । ३२२, २२ (२८) ।

वामनः १२७, ८ । २१०, ४ ।

वामनीयकाव्यालंकारः ३२२, ७ ।

वृत्तिकृत् (काशिकाकारः) १४६, १ ।

वृत्तिकृत् (धातुवृत्तिकारः) २०, ५ ।

वैशेषिकम् ३, १ ।

व्याघ्रभूतिः २०२, १४ ।

रामायणम् ३२२, २० ।

(लौकिकः) ३५, ८ । ३७, १८ ।

शशाङ्कधरः—द्र० भट्टशशाङ्कधरः ।

शाकटायनः ३०३, १७ ।

शिवः ४१, १ । (द्र० शिवस्वामी)

शिवस्वामी २२६, २३ ।

शिशुपालवधः ५५, २ । २४८,

४ । ३२२, १८ । ३२३, ८ ।

श्रीभोजः १४, १६ । ११२, १२ ।

११४, ५ । १५४, ८ । ३२२, ६ ।

षड्वृत्तयः २, ८ । (द्र० एतद्वृत्तस्था
टि० २) ।

सभ्याः १८, २ । ३६, २ । ८७,

१८ । ६८, १४ । ११६, १ । १६४,

६ । २१७, ८ । २७६, ८ । ३२१,

११; १६ ।

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ५७, १ ।

सुभाषितरत्नावली १२५, ४ ।

सूरयः ७, ८ । १४, १३ । ६६, ३ ।

सूर्यशतकम् १०४, २२ ।

सौनागाः ३, ६ । ३२३, ११ ।

स्मरणम् १८६, १६ । १८७, १ ।

स्मृतिः ५, २ । १७, ७ ।

स्वामी ५६, ४ ।

हर्षचरितम् ६५, १७ ।

हेवाकिनः (?) १२५, ६ (प्राञ्चो-

हेवाकिनः) ।

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणत्वेनोद्धृतानां

ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

अमरकोषः (अमरसिंहस्य)
 अमरकोशटीका (क्षीरस्वामिनः)
 अमरकोशटीका (भानुजीदीक्षितस्य)
 अमरकोशोद्धाटनम् (क्षीरस्वामिनः)
 अमरटीकासर्वस्वकारः (सर्वानन्दः)
 अमरटीकासर्वस्वम् (सर्वानन्दस्य)
 अष्टाङ्गहृदयम् (वाग्भट्टस्य)
 अष्टाङ्गहृदयव्याख्या (हेमाद्रेः)
 अष्टाध्यायी (पाणिनेः)
 आपिशलाः (पृष्ठ ३६)
 आपिशलिः (वैयाकरणः)
 आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 इन्द्रः (पृष्ठ ३)
 उज्ज्वलदत्तः (उणादिटीकाकारः)
 उणादयः (पञ्चपादी)
 „ (दशपादी)
 उणादिकोशव्याख्या (स्वामिदया-
 नन्दस्य)
 उणादिवृत्तिः (श्वेतवनवासिनः)
 „ „ (नारायणभट्टस्य)
 „ „ (उज्ज्वलदत्तस्य)
 „ „ (दुर्गासिंहस्य)
 „ „ (दण्डनाथस्य)
 „ „ (पेरुसूरिणः)
 „ „ (हेमचन्द्रस्य)
 „ „ (दशपाद्या अज्ञातनामा)
 „ „ „ „

उणादिवृत्तिः (संक्षिप्तसारनामा)
 उणादिवृत्तिकाराः
 उद्द्योतः (भाष्यप्रदीपोद्द्योतो
 ऋग्वेदः [नागेशस्य]
 ऋग्वेदभाष्यम् (स्कन्दस्वामिनः)
 „ „ (सायणाचार्यस्य)
 कण्ठाभरणम् (सरस्वतीकण्ठा-
 भरणम्)
 कन्नडटीका (काशकृत्स्नधातुपाठस्य)
 कविकल्पद्रुमः (वोपदेवस्य)
 कविकल्पद्रुमटीका (दुर्गादासस्य)
 कातन्त्रकृद् व्याख्यानम् (दुर्गासिंहस्य)
 कातन्त्रम् (व्याकरणम्)
 कातन्त्रधातुपाठः
 कात्यायनः (वार्तिककारः)
 कात्यायनश्रौतसूत्रम्
 कालिदासः
 काव्यप्रकाशः (मम्मटस्य)
 काव्यालंकारः (वामनस्य)
 काशकृत्स्नः (वैयाकरणः)
 काशकृत्स्नधातुपाठः
 काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीका
 (चन्नवीरस्य)
 काशिकाकारः
 काशिकावृत्तिः
 कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः)
 कौटिल्य-अर्थशास्त्रम् (चाणक्यस्य)

क्षीरतरङ्गिणी (क्षीरस्वामिनः)
 गणरत्नमहोदधिः (वर्धमानस्य)
 गणवृत्तिः (क्षीरस्वामिनः)
 गालवः (पृष्ठ ३)
 गीता (भगवद्गीता)
 गोभलगृह्यम्
 चन्नवीरकविः (काश० धातु० कन्नड-
 टीकाकारः)
 चन्द्रः (वैयाकरणः)
 चरकसंहिता (वैद्यकस्य)
 चान्द्र-उणादयः
 चान्द्र-धातुपाठः
 चान्द्र-धातुसूत्रम्
 चान्द्रवृत्तिः (धर्मकीर्तेः)
 चारायणिसूत्रम् (पृष्ठ २५५)
 जयादित्यः (काशिकाकृतः)
 जाम्बवतीविजयम् (पाणिनेः)
 जैनेन्द्रमहावृत्तिकृत (अभयनन्दी)
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (पूज्यपादप्रोक्तम्)
 जैनेन्द्रव्याकरण और उसका खिल-
 पाठ
 तत्त्वबोधिनी (सि० कौ० व्याख्या)
 तन्त्रवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
 ताम्रपत्रम् (भोजदेववर्मणः)
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिकाण्डशेषः
 दशपादी-उणादयः
 दशपाद्युणादिवृत्तिकारः
 दीक्षितः (भट्टोजिदीक्षितः)
 दुर्गः (कातन्त्रव्याख्याता)
 दुर्गसिंहः (कातन्त्रव्याख्याता)

दुर्गादासः (कविकल्पद्रुमव्याख्या-
 कारः)
 देवः (द्वैवग्रन्थकृतः)
 देवपालः (लौगाक्षिगृह्यव्याख्याकारः)
 देवराजयज्वा (निघण्टुटीकाकृतः)
 दैवम् (देवकृतो ग्रन्थः)
 दैवतब्राह्मणम्
 धातुपारायणम् (अज्ञातनाम्नः)
 धातुपारायणम् (उज्ज्वलदत्तोद्धृतम्)
 धातुपारायणकारः
 धातुप्रदीपः (मैत्रेयस्य)
 धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 धातुवृत्तिकाराः (सायणमैत्रेयादयः)
 नागेशीयोद्द्योतः
 नागेशभट्टः, नागोजिभट्टः
 निघण्टुः (यास्कस्य)
 „ (कौत्सव्यस्य)
 निघण्टुटीका (देवराजयज्वनः)
 निरुक्तम् (यास्कीयम्)
 निरुक्तकारः (यास्कः)
 निरुक्तटीका (स्कन्दस्वामिनः)
 निरुक्तटीका (दुर्गस्य)
 न्यायमञ्जरी (जयन्तस्य)
 न्यासः (काशिकावृत्तिविवरणम्)
 न्यासकारः (जिनेन्द्रबुद्धिः)
 पञ्चपादी-उणादयः
 पतञ्जलिः (महाभाष्यकारः)
 पदमञ्जरी (हरदत्तस्य काशिकाव्या-
 ख्या)
 परिभाषावृत्तिः (सीरदेवस्य)
 परिभाषाभास्करः (शेषाद्विनाथस्य)

परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशस्य)

पाणिनिः

पातञ्जलप्रयोगः

पाठ्यकीर्तिः (जैनशाकटायनतन्त्रकृत्)

पुरुषकारः (दैवव्याख्यानम्)

पूर्वव्याकरणम् (पृष्ठ ११०)

पौष्करः (पौष्करसादिः, पृष्ठ ३)

प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्रस्य)

प्रक्रियाकौमुदीटीका (विट्ठलस्य)

प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टस्य)

प्रक्रियासर्वस्वकारः

प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षितस्य)

बृहदेवता (शौनकस्य)

भट्टोजिदीक्षितः

भागवृत्तिः (अष्टाध्यायीव्याख्या)

भागवृत्तिकारः (भट्टहरिनामा
विमलमार्तिः)

भागवृत्तिसंकलनम् (अस्मदीयम्)

भागुरिः (व्याकरणकारः)

भानुजिदीक्षितः (अमरव्याख्याकृत्)

भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमस्य)

भाष्यकारः (महाभाष्यकारः)

भीमसेनः (धातुवृत्तिकृत्)

भोजराट् (सरस्वतीकण्ठभरणस्य
कर्त्ता)

भोजीय-उणादयः

भोजवर्मा

मद्रासराजकीयसंस्कृतहस्तलेख-

सूचीपत्रम्

मनुः (मनुस्मृतिप्रवक्ता)

मनुस्मृतिः

महाभारतम् (वैयासिकम्)

महाभारत-कश्मीरपाठः (पृष्ठ १००)

महाभाष्यम् (पतञ्जलेः) ।

महाभाष्यकृत् (पतञ्जलिः)

महाभाष्यप्रदीपः (कैयटस्य)

माधवीया धातुवृत्तिः (सायणस्य)

मालविकाग्निमित्रम्

मीमांसाशाबरभाष्यम्

मुकुटः (अमरव्याख्याकारः)

मुखबोधटीका (दुर्गादासविद्या-
वागीशस्य)

मुद्राराक्षसम्

मैत्रेयः (धातुप्रदीपकारः)

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

यास्कः (निरुक्तकृत्)

योगभाष्यम् (व्यासस्य)

योगसूत्रम् (पतञ्जलेः)

रमेशचन्द्रभजुमदारः (पृष्ठ २०६)

रामायणम् (दाक्षिणात्यसंस्करणम्)

” (पश्चिमोत्तरीयम्)

लिविशः (क्षीरतरङ्गिण्याः पूर्व-
संपादकः)

लौगाक्षिगृह्यव्याख्या (देवपालस्य)

वाक्यप्रदीपम् (भट्टहरेः)

वामनः (काव्यालंकारकृत्)

वायुपुराणम्

वार्तिककारः (कात्यायनः)

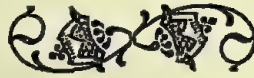
शतपथब्रह्मणम्

शब्देन्दुशेखरः (नागेशस्य)

शाकटायनः (प्राचीन आचार्यः)

शाकटायनधातुपाठः (जैनशाकटाय-
नस्य
शेषाद्रिनायः (परिभाषाभास्करकृत)
शौनकः (बृहद्देवताप्रवक्ता)
श्लोकधातुपाठः
श्लोकवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
श्वेतवनवासी (उणादिवृत्तिकारः)
श्वेतवनवासिवृत्तिः (पञ्चपाद्युणा-
दीनाम्)
संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास
(अस्मदीयम्)
सरस्वतीकण्ठाभरणम् (भोजीयं
व्याकरणम्)
सायणः (ऋग्भाष्यधातुवृत्त्यादीनां
प्रणेता)

सिद्धान्तकौमुदी (दीक्षितस्य)
सीरदेवः (परिभाषावृत्तिकारः)
सुधाकरः (वैयाकरणः)
स्कन्दस्वामी (ऋग्भाष्यकारः)
स्वामी (क्षीरस्वामी)
स्वामिदयानन्दः (उणादिकोषव्या-
ख्याकृत)
हरदत्तः (पदमञ्जरीकारः)
हिरण्यकेशीयगृह्यम्
हेमचन्द्रः (व्याकरणकारः)
हेमाद्रिटीका (अष्टाङ्गहृदयस्य)
हैमपारायणम् (हैमधातुव्याख्या)
हैमशब्दानुशासनम्
हैमोणादिविवरणम्

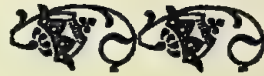
संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१ २३ उद्योतं	उद्योते	५६ १६ २५३	३५३
७ ४ ३।१।६	३।३।६	इतोऽप्रे चतुःषष्टिपृष्ठपर्यन्त- मियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
१० ११ मितद्रवादित्वात्	मितद्र- वादित्वात्	६६ ३ सूरिभिरत्यहम्	सूरिभिर- त्यूहम्
११ २५ ०त्वष्ट्राध्यायिस्थाः	०त्वष्ट्रा- ध्यायीस्थाः	८० १७ निष्कषः	निष्कषैः
१३ १ अजगाधम्	अजगाधम्	८२ ३ बभ्रुर्नकुलः	बभ्रुर्नकुलः
१६ १६ दद दान	दद दाने	८५ १३ गर्व खर्वः	गर्व खर्व- दर्पे ।
१७ २८ वोरुपधायादीर्घ	उपधायां	९० १ आङः	आङः
इकः (८।२।७६)	च (८। २।७८)	९४ २२ चुषादेर्दीर्घः	चुषादेर्दीर्घः
१८ २ व्याख्यत्	व्याख्यन्	१०० ६ (तु० ३।२।३३१)	(तु०- ३।२।३३३)
१९ ५ निःस्रावणे	निःस्रावणे	१०४ ६ (तु० ८।२।१८)	(कातन्त्र- ३।८।६८)
१६ २० ०राचार्यैरप्रयो-	०राचार्यैः	१०५ १ घटि	हेतौः घटिर्ना- न्ये मितोऽहेतौः
गात्	स्वकालेऽस्या प्रयोगात्	११ १३ , शकधृषः	घटा, शकधृषः
२२ १३ मथः	मथैः		
२६ ७ सुगाभावे	सुगाभावे		
२५ ७ स्वद	स्वर्द		
४० ६ वञ्चितस्तु	वञ्चितस्तु		
४२ १८ उद्धि	उद्धी		
४७ १२ (१।१६१)	(१।१६२)		
५६ ६ मैत्रेय	मैत्रेयस्य		

ॐ मुद्रणकाले मात्राणां पदानां वा पतनेन या अशुद्धय उत्पद्यन्ते तासां
निर्दर्शनाय कानिचिद् ॐ एतेन चिह्नेन संकेतितानि । एतादृशा अशुद्धयो न सर्वेषु
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१०७ २० ४२३	५२३	१८७ ७ स्मृति०	सर्ति
१०८ ७ डेड	डेड	" ६ तन्तृचौ	तन्तृचौ
१११ २३ पेरिषदा	परिषदा	" २२ वतना तुल्य	वेतना तुल्य
१२० २६ ०महोदयेन	०महोदयेन	इत्यपाठः	इत्यपपाठः ।
१२१ ५ ०मुपरमते	०मुपरमते	१८६ ४ षस ने	षस स्वप्ने
१२३ २२ डुयाचृ	डुयाचृ	१८६ ४ ११, १४ } अत्र टिप्पणीति-	
१२५ ६ प्राञ्चो	प्राञ्चो	१६, २१, २६ } दर्शिका ४, १, २,	
१२६ २२ ह्यन्तक्षणा	ह्यन्तक्षणा		३, ४, ५ संख्याः
१३० २७ सूत्रपाठात्	सूत्रे सह पाठात्		क्रमशः १, २, ३,
			४, ५, ६ शोध-
१३३ ६ उभयोपरुदेशे	उभयो-		नीयाः ।
	रुपदेशे	२०४ १४ ०व्यावाये	०व्यावाये
१४२ २४ पठतः	पठन्ति	२०६ ११ दीपि	दीपी
१४४ २८ चिन्ताः	चिन्त्यः	२०७ ५ अन्यतरस्यम्	अन्यतर-
१५३ १ सप्त	सप्त		स्याम्
१५४ २० षञ्ज	षञ्ज	" ७ तुरी	तुरी
१५७ ४ डुपचैप्	डुपचैप्	२०६ ६ रञ्ज	रन्ज
" २१ रञ्ज	रन्ज	२१२ ६ वृद्धरेन्यत्र	वृद्धरेन्यत्र
१६६ १४ गोचरस्संचर	गोचर-	२१४ ६ राधपति	रध्यति
	संचर	२१५ २६ इत्येवं	इत्येकीयं मतं
१६२ २ व्यक्तायां वाचि	व्यक्तायां	२१६ ६ प्रेरण	प्रेरणे
	वाचि	२३१ १५ ०पाठ व्याख्यात	०पाठव्या-
१६५ २० काष्ठं काष्ठं	काष्ठे काष्ठं		ख्याता
१६८ २६ तेनात्र	तेन नात्र	२३६ १२ स्पृष्टता	स्पृष्टता
१७० ५ वस्तिमेदोर्ध्वम्	वस्तिमे-	२३६ १८ अव्दायश्च	अव्दादयश्च
	दोर्ध्वम्	२४६ १६ कुता । कुङ्	कुता । कूङ्
१७६ उपरि भ्वादिगणः	अदादिगणः	२७६ १७ भ्वादौ लुड	भ्वादौ लड
१८२ १७ स्वर्भाष्ये	स्वर्भाष्ये	२८६ ६ प्रयुन्यति	प्रयुन्दयति
१८६ ५ ह्यन्तक्षणा	ह्यन्तक्षणा	२९० १२ कृत	कृत

पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ	पं०	अशुद्धः	शुद्धः
२६१	६	म्लेच्छ	म्लेच्छ	"	४	ईदित्वन्त्व०	ईदित्वन्त्व०
२६५	२३	वन्तु	वन्तु	"	१४	पशो णिच्यदन्त०	पशोर्णिच्य- दन्त०
३००	१०	घुषिर	घुषिर्	३१७	७	खेड	खोड
३०७	२७	अत्र १०।३७	अत्र पृष्ठ-	३१५	२१	चैकदशे	चैकदेश०
		टिप्पणी द्रष्टव्या	२८२ स्था	३१८	११	लोष्टानव०	लोष्टान्यव०
			टिप्पणी २	३२४		प्रसूतारभ्येयं	प्रसूता रभ्येयं
			द्रष्टव्या				
३१२	३	स्तन गदी	स्तनगदी				

श्रीरामलालकपूरनिक्षेपनिधिप्रकाशिताः कतिपये विशिष्टा ग्रन्थाः

- १—वाक्यपदीयम् (प्रथमकाण्डम्)—भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपशिविवरण-
सहितं वृषभदेवीयव्याख्यायुतं च (अप्राप्य)
- २—वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथमं खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपश-
विवरणसहितं पुण्यराजीयटीकया सनायीकृतं च (अप्राप्य)
- ३—वैदिक एन्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभूमानन्द-
सरस्वतीविरचितः (अप्राप्य)
- ४—यजुर्वेदभाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः)—ऋषिदयानन्दसरस्वतीकृतं
यजुर्वेदभाष्यं श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमिकया
च सहितम् (अप्राप्य) अचिरात् पुनः प्रकाशमेभ्यति
- ५—वैदिक-निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविदुषामनुसन्धानपूर्णानां वैदिक-
निबन्धानां संग्रहः (अप्राप्य)
- ६—ऋषिदयानन्द के-पत्र और विज्ञापन—चतुश्चत्वारिंशदुत्तराष्ट्रशतानां
पत्रविज्ञापनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम्) ७)
- ७—ऋषि दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
आत्मचरित १=)
- ८—उरुज्योतिः (वैदिक-अध्यात्म-सुधा) श्रीप्राध्यापकवासुदेवशरणलिखितो-
ऽध्यात्मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उत्कृष्टो ग्रन्थः ३)
- १०—वैदिक वाङ्मय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपण्डितभगवद्भक्त-
विरचितः । परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम् (हिन्दी) १०)
- ११—अष्टाध्यायी-सूत्रपाठः—महता परिश्रमेण संशोधितः ११)
- १२—वेदार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपण्डितब्रह्मदत्त-
जिज्ञासुलिखितः १२)

प्राप्ति-स्थानानि—

(१) श्री रामलाल कपूर एण्ड सन्न्स लि० नई सड़क, देहली ।

(२) " " " " " गुरु बाजार, अमृतसर ।

(३) " " " " " बिरहानारोड, अमृतसर ।

(४) " " " ट्रस्ट, वेदवाणी कार्यालय

पो० अजमतगढ़ पैलेस, वाराणसी ६

प्राप्ति स्थान

- १—श्री रामलाल कपूर एण्ड संज लि०, गुरु बाजार अमृतसर
- २— " " " " " " नई सड़क देहली
- ३—वेदवाणी कार्यालय, पो० अजमतगढ़ पैलेस, वाराणसी ६
- ४—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, चौखम्बा, वाराणसी १
- ५—मोतीलाल बनारसीदास, नैपालीखपरा, वाराणसी
- ६— " " चांदनी चौक, देहली
- ७—मुंशीराम मनोहरलाल, नई सड़क, देहली